

Προβληματισμοί γύρω από τις δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα

Εισαγωγή

ΕΧΕΙ επανειλημμένα τονιστεί από ειδικούς επιστήμονες και ερευνητές ότι η Ελλάδα αντιμετωπίζει δημογραφικό πρόβλημα.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (Ε.Σ.Υ.Ε.), ο μέσος αριθμός παιδιών που γεννήθηκαν από το 1953 μέχρι το 1980 ήταν 148.000. Τόσα παιδιά γεννήθηκαν και το 1980. Από τότε άρχισε η μείωση, φθάνοντας τις 101.000 γεννήσεις το 1990¹. Οι 148.000 γεννήσεις του 1980 αντιστοιχούσαν σε 2,1 παιδιά ανά γυναίκα σε αναπαραγωγική ηλικία, όσα απαιτούνται για την αναπλήρωση των γενεών. Ο αριθμός των 101.000 γεννήσεων αντιστοιχεί σε 1,4 παιδιά ανά γυναίκα σε αναπαραγωγική ηλικία και δημιουργεί ένα έλλειμμα 0,7 παιδιών για να αναπληρωθούν οι σημερινές γενεές². Τα λίγα παιδιά που γεννιούνται σήμερα θα οδηγήσουν σε πολύ λιγότερα ύστερα από μια γενεά.

Η γαμηλιότητα καθορίζει σε ποσοστό 98% τη γονιμότητα των μητέρων. Τα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκε μια σημαντική μείωση του αριθμού των γάμων. Το 1961-64 ο μέσος ετήσιος αριθμός των γάμων ήταν 73.900 ή 8,73 γάμοι σε 1000 κατοίκους, το 1987-90 ο μέσος αριθμός ήταν 58.500 ή 5,86 γάμοι σε 1000 κατοίκους. Σε αντίθεση με άλλες χώρες της Ευρώπης, όπου οι γεννήσεις εκτός γάμου έχουν φτάσει σε μεγάλα ποσοστά (Δανία 47%, Γαλλία 25%), στην Ελλάδα η συντριπτική πλειονότητα των γεννήσεων συμβαίνει μέσα στο γάμο.

Επίσης έχει σημειωθεί αύξηση του αριθμού των διαζυγίων, που από 5 διαζύγια στους 100 γάμους το 1973 έφτασε το 1990 σε 10 διαζύγια στους 100 γάμους³.

Η γήρανση του πληθυσμού (η αναλογία των ηλικιωμένων 65 ετών και άνω στο συνολικό πληθυσμό), αυξήθηκε από 6,8% το 1951 σε 13,6% το 1990⁴. Η γήρανση αποτελεί βασική συνέπεια της μείωσης των γεννήσεων και της γονιμότητας. Ακόμη, πρέπει να σημειωθεί ότι

αυξήθηκαν οι θάνατοι από 56.000 το 1953 σε 93.000 το 1990, ως αποτέλεσμα της γήρανσης του πληθυσμού. Έτσι, το φυσικό πλεόνασμα του πληθυσμού από 87.000 το 1953, μειώθηκε σε 8.000 το 1990⁵.

Η Ελλάδα από χώρα αποστολής μεταναστών έχει μετατραπεί σε χώρα παλιννόστησης Ελλήνων και υποδοχής μεταναστών νομίμων και παρανόμων⁶. Ένα νέο μεταναστευτικό ρεύμα από τη Θράκη και το νομό Έβρου ειδικότερα έχει αρχίσει στη δεκαετία του 1990. Όμως από το 1977 στη χώρα μας δεν συλλέγονται στοιχεία για τη μεταναστευτική κίνηση.

Η εσωτερική μετανάστευση έχει καταλήξει σε ανορθολογική κατανομή του πληθυσμού στον ελληνικό χώρο, με υπερσυγκέντρωση στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη και ερήμωση της υπαίθρου. Χαρακτηριστικό της τελευταίας δεκαετίας είναι η αύξηση του πληθυσμού των μεγάλων αστικών κέντρων της περιφέρειας⁷.

Συζήτηση για τη γονιμότητα

Στο άρθρο αυτό θα αναφερθούμε αποκλειστικά σε ορισμένα στοιχεία και διευκρινίσεις που αφορούν στη γονιμότητα στην Ελλάδα.

Το φαινόμενο της μείωσης των γεννήσεων και της γονιμότητας διαχρονικά ερμηνεύεται γενικά από τη μετάβαση από την παραδοσιακή αγροτική κοινωνία στη βιομηχανική αστική, μετάβαση που συνοδεύτηκε, όπως επισημαίνει η MORSA (1978)⁸, από αλλαγή στην ίδια την έννοια του προτύπου γονιμότητας. Φαίνεται ότι υπήρξε μια μετατόπιση από το επίπεδο των συλλογικών ηθών και εθίμων (collective morals), στα συλλογικά πρότυπα συμπεριφοράς (collective behaviour). Μέχρι το 1960 το «φυσιολογικό» μέγεθος οικογένειας ισοδυναμούσε με 2 ή 3 παιδιά. Οι πολυμελείς οικογένειες ήταν ευρύτερα αποδεκτές σε σύγκριση με τις οι-

κογένειες χωρίς παιδιά. Ωστόσο, ανάμεσα στα ζευγάρια που παντρεύονται τελευταία, οι οικογένειες με 1 ή 2 παιδιά είναι όλο και περισσότερο αποδεκτές και η επιλογή για τη μη απόκτηση παιδιών έπαψε να αποτελεί κοινωνικό στίγμα. Επίσης συνοπτικά ως λόγοι αλλαγής των προτύπων αναπαραγωγικής συμπεριφοράς μπορούν να αναφερθούν οι μεταπολεμικές αλλαγές στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό τομέα, η αύξηση του ατομικού διαθέσιμου εισοδήματος, η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου, η σταδιακή αλλαγή των ρόλων ανδρών και γυναικών και η βελτίωση και διάδοση των τεχνικών οικογενειακού προγραμματισμού. Έτσι, ενώ στον παραδοσιακό τύπο οικογένειας κυριαρχεί η ύπαρξη κοινών οικονομικών συμφερόντων ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά, ο βασικός στόχος στο νέο τύπο οικογένειας είναι η εκπαίδευση και η ανατροφή των παιδιών και βέβαια καλλιεργούνται οι συναισθηματικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη, αλλά αφιερώνεται περισσότερος «χώρος» για να αναπτύξουν οι γονείς και τα παιδιά τα ατομικά τους ενδιαφέροντα. Συχνά οι γονείς βλέπουν την ύπαρξη μιας μεγαλύτε-

ρης οικογένειας ως εμπόδιο για την πραγματοποίηση των ατομικών τους στόχων.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί το γεγονός ότι η μετάβαση από τα παραδοσιακά ήθη και έθιμα στα συλλογικά πρότυπα συμπεριφοράς δεν πραγματοποιήθηκε ταυτοχρόνως σε όλες τις κοινωνικές ομάδες. Η εξέλιξη αυτή πιθανόν να εξηγεί, ως ένα βαθμό, τη διαφορετική γονιμότητα (differential fertility) των ομάδων που θεωρούνται ως πιο παραδοσιακές.

Για να εξεταστούν σε βάθος και με συστηματικό τρόπο οι παράγοντες που επιδρούν στη γονιμότητα στην Ελλάδα και επιδείξουν την ύπαρξη των απαραίτητων στοιχείων για τη διαχρονική μελέτη του φαινομένου, σχεδιάστηκε και εκπονήθηκε στο ΕΚΚΕ, υπό τη διεύθυνση της γράφουσας, πανελλήνια έρευνα γονιμότητας, της οποίας τα αποτελέσματα έχουν δημοσιευτεί ήδη σε δύο τόμους⁹, ενώ πρόκειται σύντομα να δημοσιευτεί και ο τρίτος τόμος. Η έρευνα έχει ακολουθήσει τα πρότυπα της Διεθνούς Έρευνας Γονιμότητας (World Fertility Survey), αλλά έχει προσαρμοστεί στα ελληνικά δεδομένα. Για την πραγματοποίησή της επιλέχτηκε τυχαίο διαστρωματωμένο δείγμα 6530 γυναικών, οι οποίες απάντησαν σε σειρά ερωτήσεων, με βάση ειδικά σχεδιασμένο ερωτηματολόγιο για διάφορες δημογραφικές και κοινωνικο-οικονομικές μεταβλητές, καθώς και για μεταβλητές στάσεων-αντιλήψεων, που παραβλέπονται στις επίσημες στατιστικές. Επίσης καταγράφηκε με λεπτομέρεια το ιστορικό απασχόλησης και εγκυμοσύνης των γυναικών. Με την έννοια αυτή παρόμοια έρευνα πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα.

Προκαλεί, λοιπόν, έκπληξη το γεγονός, ότι ερευνητής του ΕΚΚΕ εμφανίζεται στο επιστημονικό περιοδικό του ΕΚΚΕ (Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών τευχ. 70, 1988), στη συνέχεια στον τύπο, αλλά και πρόσφατα στη Διακομματική Επιτροπή της Βουλής για το δημογραφικό, όπου κλήθηκαν να εκθέσουν τις απόψεις τους όλοι οι δημογράφοι, να «αγνοεί» την έρευνα αυτή. Πιστεύουμε ότι αιτία του γεγονότος αυτού είναι η προσπάθεια να τονιστεί η άποψη ότι δεν υπάρχει δημογραφικό πρόβλημα στην Ελλάδα. Άποψη αντίθετη προς αυτή όλων των άλλων δη-

μογράφων, που δεν στηρίζεται σε πρωτογενή στοιχεία αλλά σε προσωπικές εκτιμήσεις-προβλέψεις.

Συγκεκριμένα, «υπολογίζοντας» τη γονιμότητα της γενεάς των γυναικών που έχουν γεννηθεί κατά την περίοδο 1955-60, υποτίθεται και αναπτύσσεται κατά συγκεκριμένο τρόπο η άποψη ότι και οι επόμενες γενεές των γυναικών θα ακολουθήσουν την ίδια πορεία. Αναφέρεται, ωστόσο, ότι η «υπολογιζόμενη» γονιμότητα της γενεάς του 1955-60 ισοδυναμεί με 1,9. Συνεπώς το πρόβλημα θα υπάρχει ακόμη και στην περίπτωση που οι «υπολογισμοί» είναι σωστοί και οι «προβλέψεις» επαληθευθούν: η γονιμότητα θα βρίσκεται και πάλι κάτω από το επίπεδο ανανέωσης των γενεών.

Η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας μεταπολεμικά συγκεντρώνει και μεταβιβάζει σε διεθνείς οργανισμούς (αρμόδια υπηρεσία Ηνωμένων Εθνών και προσκείμενοι στον ΟΗΕ οργανισμοί, EUROSTAT κ.λπ.), σύμφωνα με αντίστοιχες συμφωνίες, στατιστικά στοιχεία. Με βάση τα στοιχεία αυτά εκδίδονται συγκριτικές αναλύσεις για διάφορες χώρες, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας.

Οι διεξαγόμενες έρευνες, κατά κανόνα, περιορίζονται σε μικρό δείγμα πληθυσμού και επομένως μόνον ενδεικτικά μπορούμε να αναφερόμαστε σε μετρήσεις που προκύπτουν από ερευνητικά δεδομένα. Η αβεβαιότητα των αριθμών ισχύει πολύ περισσότερο όταν πρόκειται για προβλέψεις.

Είναι, επομένως, περιέργο το γεγονός πως με κατηγορηματικό τρόπο παρουσιάζονται, από προσωπικές προβλέψεις

πενταετούς ομάδος πληθυσμού, στοιχεία που να προδικάζουν τη δημογραφική εξέλιξη της χώρας ως αντίθετη από την εξέλιξη που προκύπτει από τα δεδομένα της ΕΣΥΕ.

Στο πρόσφατο συνέδριο των γαλλόφωνων δημογράφων που διεξήχθη στους Δελφούς (6-10 Οκτωβρίου 1992), ανακοίνωση με παρόμοια θέση παρουσιάστηκε από Καναδό στατιστικό ως απλή δημογραφική άσκηση. Παρ' όλα αυτά στην ανακοίνωση αυτή ασκήθηκε εντονότατη κριτική από τους συνέδρους και ιδιαίτερα από τον εκδότη του έγκυρου δημογραφικού περιοδικού *POPULATION*, P. Festy, που τόνισε πόσο παρακινδυνευμένη είναι η αναφορά σε παρόμοιες προβλέψεις. Δεν είναι, λοιπόν, δυνατό, με βάση κάποιες μαθηματικές ασκήσεις, να μιλάμε για αυτόματη επίλυση του προβλήματος και ανάκαμψη των γεννήσεων.

Αντίθετα εμείς, ενώ διαθέτουμε συγκεκριμένα στοιχεία από την πανελλήνια έρευνα γονιμότητας του ΕΚΚΕ, για όλες τις γενεές των γυναικών που έχουν γεννηθεί κατά την περίοδο 1939-1969 και όχι απλώς για μια πενταετή ομάδα ηλικιών, και με βάση τις απαντήσεις των ιδίων των γυναικών για το συνολικό αριθμό παιδιών που σχεδιάζουν να αποκτήσουν, τον ονομαζόμενο «επιθυμητό αριθμό παιδιών», ουδέποτε προβάλαμε τον αριθμό αυτό ως πραγματικό. Γιατί ακριβώς οι επιθυμίες αυτές μπορεί να μεταβληθούν μια ή περισσότερες φορές, κατά τη διάρκεια της αναπαραγωγικής ζωής των γυναικών, είτε λόγω δυσχερειών που αντιμετωπίζουν στην πραγματοποίησή τους ή και για άλλους λόγους. Η χρησιμότητα του αριθμού αυτού έγκειται στη διαπίστωση ότι, ενώ στην ελληνική κοινωνία τα παιδιά είναι, τουλάχιστον ακόμη, επιθυμητά, για διάφορους λόγους οι γο-

νείς αναγκάζονται να περιορίζουν το μέγεθος της οικογένειάς τους. Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι θα πρέπει να υποστηριχθούν με διάφορα μέτρα, που προκύπτουν από την έρευνα του ΕΚΚΕ, για να αποκτήσουν τον αριθμό των παιδιών που επιθυμούν.

Εκτός από το ΕΚΚΕ και την ΕΣΥΕ, σημαντικός φορέας που απασχολείται με την επιστημονική ανάλυση των πληθυσμιακών προβλημάτων της χώρας, είναι και η Ελληνική Εταιρία Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ). Συστάθηκε το 1980 και συνεργάζεται με Έλληνες και ξένους δημογράφους, καθώς και με διεθνείς οργανισμούς και οργανώσεις άλλων χωρών. Η ΕΔΗΜ είχε κατ' επανάληψη την ευκαιρία να εμφανίσει το δημογραφικό ζήτημα της χώρας σε διάφορες επιστημονικές εκδηλώσεις-συνέδρια. Όσον αφορά στο δημογραφικό πρόβλημα υπήρξε πάντα ομοφωνία στις απόψεις και η συζήτηση αφορούσε στα μέτρα αντιμετώπισής του. Τα πρακτικά των συνεδρίων, που έχει διοργανώσει, έχουν δημοσιευθεί σε σειρά τόμων¹⁰ και μέλη της έχουν συγγράψει πολλά άρθρα και βιβλία που αναπτύσσουν και επεξηγούν τις δημογραφικές εξελίξεις¹¹. Όλη αυτή η προσπάθεια έγινε με βάση την ιδιωτική πρωτοβουλία, χωρίς δαπάνες του δημοσίου (πλην περιορισμένης επιχορήγησης από το υπουργείο Πολιτισμού για τα συνέδρια).

Η ΕΔΗΜ έχει με επανειλημμένα διαβήματά της στην πολιτεία τονίσει την ύπαρξη άμεσης ανάγκης λήψης μέτρων για το δημογραφικό ζήτημα.

Στην Ελλάδα ουδέποτε έχει εφαρμοστεί μια συνολική οικογενειακή ή δημογραφική πολιτική, αν και έμμεσα οι νόμοι για την απασχόληση, την κοινωνική ασφάλιση και άλλους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας εμπεριέχουν μέτρα που μπορούν να θεωρηθούν ότι υποστηρίζουν την οικογένεια (παροχή επιδομάτων, γονικών αδειών, κ.λπ.). Κύρια χαρακτηριστικά των μέτρων αυτών, αλλά και της κοινωνικής πρόνοιας γενικά στην Ελλάδα, είναι η πολυπλοκότητα, η έλλειψη ομοιομορφίας και συντονισμού και η ανισότητα στην κάλυψη του πληθυσμού (για ανάπτυξη του θέματος βλ. Symeonidou 1990, Συμεωνίδου 1990)¹².

Το 1991 συστάθηκε, για πρώτη φορά, διακομματική επιτροπή της Βουλής για το δημογραφικό, γεγονός που καταδει-

κνύει ότι η πολιτεία αναγνώρισε την ύπαρξη του προβλήματος.

Ο λόγος που γράφεται το άρθρο αυτό δεν είναι, λοιπόν, για να διευκρινίσει ότι έχει πραγματοποιηθεί έρευνα γονιμότητας στο ΕΚΚΕ, η οποία είναι πολύ γνωστή, τουλάχιστον σε όσους ασχολούνται ή απλώς ενδιαφέρονται για το θέμα, ούτε για να αντικρούσει αυτή καθ' εαυτή μια εμφανιζόμενη αντίθεση ως προς το δημογραφικό πρόβλημα άποψη. Ο λόγος για τον οποίο αναφέρονται τα παραπάνω και τονίζεται παράλληλα η έρευνα του ΕΚΚΕ είναι γιατί οι απόψεις του εν λόγω ερευνητή βρήκαν, φαίνεται, σε ορισμένα μέλη της διακομματικής επιτροπής «απήχηση» για λόγους ευνόητους: ύπαρξη προβλήματος σημαίνει ανάγκη λήψης μέτρων και επομένως δαπάνη για την εφαρμογή των μέτρων αυτών.

Αλλά ποια ήταν τα επιχειρήματα του ερευνητή;

Μεταφέρω μια χαρακτηριστική παράγραφο, όπως καταγράφεται στα πρακτικά της Βουλής της 8.4.1992: «Βρισκόμαστε στην εθνική οδό Αθήνας-Θεσσαλονίκης και τρέχουμε με 200 χλμ. Αυτό δεν σημαίνει ότι σε όλη τη διαδρομή θα τρέχουμε με την ίδια ταχύτητα. Κάπου ο δρόμος δεν θα το επιτρέπει, κάπου θα συναντήσουμε ένα εμπόδιο και έτσι η ταχύτητά μας θα ελαττωθεί. Αφού, όμως, ο δρόμος ξαναφτιάξει, το εμπόδιο εκλείψει, θα με-

γαλώσουμε την ταχύτητά μας». (SIC).

Υπονοεί λοιπόν ότι ο δρόμος για την αύξηση της «ταχύτητας» της γονιμότητας θα ξαναφτιάξει. Αλλά άραγε πώς; Αυτόματα;

Με ένα άλλο χαρακτηριστικό «επιχείρημα» ο ερευνητής υποστηρίζει ότι στις χώρες της Β. και Δ. Ευρώπης παρουσιάστηκε αυτόματη ανάκαμψη της γονιμότητας, ενώ είναι γνωστές οι γενναίες παροχές που έχουν δοθεί και τα μέτρα που έχουν ληφθεί για την τόνωση των γεννήσεων (βλ. παράδειγμα Γαλλίας, Σουηδίας, Δανίας).

Πώς, όμως, ο ερευνητής μπορεί να γνωρίζει τι θα γινόταν στις χώρες αυτές, αν δεν είχαν ληφθεί τα αντίστοιχα μέτρα, πολύ περισσότερο δε που τα μέτρα αυτά εφαρμόστηκαν όχι τυχαία, αλλά ύστερα από έρευνες και ακριβώς για την αντιμετώπιση της μείωσης της γονιμότητας;

Το επικίνδυνο είναι ότι ο εν λόγω ερευνητής φαίνεται να επηρεάζει τον πρόεδρο της επιτροπής, ο οποίος, παρά τις απεγνωσμένες προσπάθειες και τις απόλυτα τεκμηριωμένες απόψεις του γραμματέα της επιτροπής κ. Μ. Δρεττάκη, καταλήγει ότι «πολύ λίγα μπορούμε να αλλάξουμε, όσα μέτρα και αν πάρουμε επάνω στο δημογραφικό».

Μέτρα – Προτάσεις

Σύμφωνα με την έρευνα γονιμότητας, που η διακομματική επιτροπή της Βουλής έχει στη διάθεσή της, δύο είναι οι κυριότερες μεταβλητές, ανάμεσα σε άλλες, που επιδρούν στη γονιμότητα: η γυναικεία απασχόληση και η κατοικία. Θα έπρεπε, λοιπόν, κατά τη γνώμη μας, να προταθεί ένα πλέγμα μέτρων. Συγκεκριμένα, θα έπρεπε να προταθεί η αναδιάρθρωση της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα (π.χ. προγράμματα επανένταξης των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, μερικά αμειβόμενες γονικές άδειες, ελαστικά ωράρια εργασίας κ.λπ.), η αύξηση των υπηρεσιών στήριξης της οικογένειας (π.χ. ίδρυση βρεφονηπιακών σταθμών και βελ-

τίωση των ήδη υπάρχοντων, βοήθεια στο σπίτι, κατάργηση εναλλασσομένων ωραρίων στα σχολεία, δημιουργική απασχόληση των παιδιών μετά το σχολείο κ.λπ.). Τα οικογενειακά επιδόματα, ακόμα και το επίδομα του τρίτου παιδιού που έχει δοθεί, έχουν απλώς επικουρικό χαρακτήρα, εφόσον σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να υποκαταστήσουν το μισθό της γυναίκας που χάνεται, επειδή αναγκάζεται να εγκαταλείψει την εργασία της συχνά με την απόκτηση του πρώτου παιδιού, κυρίως λόγω έλλειψης κατάλληλων υπηρεσιών. Ακόμη, δίνοντας έμφαση στο θέμα της κατοικίας, που αποτελεί την αμέσως επόμενη κυριότερη μεταβλητή επίδρασης στη γονιμότητα, θα έπρεπε να προταθεί ένα στεγαστικό πρόγραμμα, ιδιαίτερα για τα νέα ζευγάρια, και κατά προτεραιότητα στις αστικές περιοχές.

Με βάση τα στοιχεία της έρευνας του ΕΚΚΕ θα μπορούσε ακόμη να γίνει ανάλυση κόστους-οφέλους των προτεινόμενων μέτρων, κατά σειρά σημαντικότητας και τα αποτελέσματα να ληφθούν υπόψη για τη χάραξη μιας ολοκληρωμένης δημογραφικής πολιτικής.

Τα παραπάνω, όσον αφορά στην πολιτική. Όσον αφορά στη συνέχιση της έρευνας, ενδιαφέρον θα είχε η διαχρονική, κάθε 10 χρόνια, επανάληψή της, με το ίδιο δείγμα, μέχρις ότου οι γυναίκες αναπαραγωγικής ηλικίας συμπληρώσουν το μέγεθος της οικογένειάς τους. Μόνο με τον τρόπο αυτό θα μπορούσαν να γίνουν ακριβείς συγκρίσεις μεταξύ πραγματικού αφενός και «επιθυμητού» και «ιδανικού» αριθμού παιδιών αφετέρου.

Απαραίτητη, επίσης, θεωρείται η συνεχής παρακολούθηση του φαινομένου με έρευνες γονιμότητας, που θα χρησιμοποιούν νέο δείγμα σε εθνικό επίπεδο, αλλά και σε υπο-ομάδες πληθυσμού, δίνοντας έμφαση στις περιοχές που παρουσιάζουν ιδιαίτερα δημογραφικά προβλήματα (π.χ. παραμεθόριες) ή σε συγκεκριμένες ομάδες (π.χ. άγαμες μητέρες,

διαζευγμένες γυναίκες, άνδρες-σύζυγοι, ζευγάρια που συμβιώνουν, νέοι, νέα ζευγάρια κ.λπ.).

Τέλος, η συνεχής παρακολούθηση του οικονομικού κόστους ανατροφής των παιδιών θα έπρεπε να συμπληρώνει τις παραπάνω έρευνες. Επίσης, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και το χρονικό κόστος ανατροφής των παιδιών, που ονομάζεται ευκαιριακό κόστος, που αφορά στο εισόδημα που χάνει η γυναίκα, επειδή δεν εργάζεται και ασχολείται με την ανατροφή των παιδιών.

Τα παραπάνω θα πρέπει να συνδυαστούν και με το κόστος των υπόλοιπων προτεινόμενων μέτρων δημογραφικής πολιτικής, ώστε η πολιτεία να είναι δυνατό να εκτιμά στη συνέχεια το συνολικό κόστος, για μια συνεπή πολιτική, η οποία βέβαια θα πρέπει να υπόκειται σε διαρκή αξιολόγηση, λόγω ακριβώς της δυναμικότητας του φαινομένου της γονιμότητας.

Της Χάρης Συμεωνίδου

Δημογράφου, ερευνήτριας
του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών
Ερευνών (ΕΚΚΕ), μέλους Δ.Σ.
της Ελληνικής Εταιρίας
Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. 2, 3, 4, 5. ΕΣΥΕ, Φυσική Κίνηση Πληθυσμού, 1990.
6. Eurostat, *Demographic Statistics*, Office of the European Commun. Luxembourg, 1992.
7. Εμκε-Πουλοπούλου, Η. «Μετανάστες και Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1970-1990». *Εκλογή*, Απρ.-Ιουν., 1990, σελ. 1-112.
8. Εμκε-Πουλοπούλου, Η. «Immigrants and refugees in Greece. Statistical evaluation and cases of entry in the country», in *International migration to northern mediterranean countries*, Editors Emke-Pouloupolous, H. et al., Università di Pisa, Pisa 1991, pp. 3-46.
9. Εμκε-Πουλοπούλου, Η. *Προβλήματα Μετανάστευσης-Παλιννόστησης*, ΙΜΕΟ-ΕΔΗΜ, Αθήνα, 1986.
10. Morsa, J. *Socio-economic factors affecting fertility and motivation for parenthood*, Council of Europe, Strasbourg, 1978.
11. Συμεωνίδου Χ. *Απασχόληση και Γονιμότητα των Γυναικών στην Περιοχή της Πρωτεύουσας*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1990.
12. Συμεωνίδου Χ., κ.α. *Κοινωνικο-οικονομικοί Προσδιοριστικοί Παράγοντες της Γονιμότητας στην Ελλάδα. Τόμος Α. Ανάλυση για την Περιοχή της Πρωτεύουσας*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1992.
13. ΕΔΗΜ, *Η Δημογραφική Κρίση στην Ελλάδα, Εθνικές, Οικονομικές και Κοινωνικές Επιπτώσεις*, (Δημογραφική Ημερίδα 29 Νοεμβρίου 1984), Αθήνα 1985.
14. ΕΔΗΜ, *Ευρωπαϊκή Δημογραφική Κοινότητα. Η θέση της Ελλάδας*, (Δημογραφικό Διήμερο 11-12 Δεκεμβρίου 1986), Αθήνα 1988.
15. ΕΔΗΜ, Γαλλικό Ινστιτούτο Δημογραφικών Μελετών, *Ελληνο-Γαλλικό Συνέδριο Δημογραφίας* (18-21 Μαΐου 1987), Αθήνα 1990.
16. Ακαδημία Αθηνών, *Το Δημογραφικό Πρόβλημα της Ελλάδας. Υπογεννητικότητα και Γήρανση του Πληθυσμού*, Αθήνα 1990.
17. ΙΑΔΗΠ, *Ετήσια Έκθεση (1990) για τη Δημογραφική Κατάσταση στην Ελλάδα*, Αθήνα 1991.
18. ΕΔΗΜ, ΙΑΔΗΠ, *Πρακτικά του Γαλλο-Ιταλο-Ελληνικού Συνεδρίου Δημογραφίας*, Αθήνα 1992.
19. Συμεωνίδου, Χ. «Δημογραφική Βιβλιογραφία», *Δημογραφική Ενημέρωση*, Έτος Γ', τευχ. 10, Οκτ.-Δεκ. 1991, σελ. 1-10.
20. Συμεωνίδου, Χ. «Ο ρόλος της Γυναίκας στην Οικογένεια και στην Εργασία» στο *Φροντίδα για την Οικογένεια*, Ελληνική Εταιρία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας και Ελληνική Εταιρία Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των παιδιών, Αθήνα 1990, σελ. 23-33.
21. Symeonidou, H. «Family policy in Greece», in *Family policy in EEC-Countries*, Edited by W. Dumon Commission of the European Communities, Brussels, Luxembourg, 1990, p.p. 125-170.

«Arcadia» *

ΤΟ ΚΑΣΤΡΙ Κυνουρίας είναι ένα πλέγμα εφτά χωριών, απλωμένων στις βορειοανατολικές υπώρειες του Πάρνωνα, και σε υψόμετρο από 700 μέχρι 950 μέτρα. Οι αποστάσεις ανάμεσά τους ποικίλλουν από ένα μέχρι τέσσερα χιλιόμετρα και βρίσκονται περίπου στο κέντρο της Πελοποννήσου. Διοικητικά υπάγονται στο νομό Αρκαδίας. Ναι, πρόκειται για την ίδια Αρκαδία του μύθου. Υπάρχει ένα δημόδες τετράστιχο που τα έχει υμνήσει: Εφτά χωριά έχει η Πόλη εφτά και το Καστρί, η ρίγανη και η θρούμπη, είναι παραπανιστή.

Φαντάζομαι ότι η εφτάλοφη Κωνσταντινούπολη θα έπρεπε να νοιώθει αρκετά υπερήφανη. Όσο για τη ρίγανη και τη θρούμπη, αυτές σίγουρα περισσεύουν. Υπάρχει ακόμα στην περιοχή μια αφάνταστη ποικιλία βοτάνων, αρωματικών και μη –αλλά δεν ξεκίνησα για να περιγράψω τη χλωρίδα εδώ. Η αναφορά μου στο Καστρί έχει άλλο σκοπό. Γεννήθηκε εκεί, στο χωριό Καρατούλα. Το 1941 που το εγκατέλειψα με την οικογένειά μου –μέσα στον πρώτο σκληρό χειμώνα της γερμανικής κατοχής– τα παιδιά στο δημοτικό του σχολείου φτάναμε τα 45. Έχω ξαναγυρίσει τώρα στο χωριό, περιστασιακά φυσικά. Μερεμέτιστα το παλιό σπίτι, που είχε ερειπωθεί σχεδόν και καταφεύγω συχνά εκεί. Με τραβάνε οι ρίζες μου, ακριβώς όπως άλλα τρία εκατομμύρια Αθηναίους. Το δημοτικό του σχολείου, ελλείψει παιδιών, έχει κλείσει πια. Βάσει κάποιου νόμου, για να λειτουργήσει ένα σχολείο χρειάζονται εφτά παιδιά. Στα έξι από τα εφτά χωριά του Καστρίου δεν υπάρχουν εφτά παιδιά για να κρατήσουν ανοιχτά τα σχολεία τους. Έτσι, όσα παιδιά υπάρχουν πηγαίνουν στο σχολείο του κεντρικού χωριού, που μέχρι πριν από λίγα χρόνια λεγόταν Άγιος Νικόλαος. Τώρα, κάπως λαθραία και λίγο σαν ύπουλη μοίρα, ο Άγιος Νικόλαος έχει οικειοποιηθεί το όνομα όλων. Έχει γίνει αυτός το Καστρί.

Πόσο πίσω φτάνει η ιστορία αυτών των οικισμών, δεν είναι εντελώς εξακριβωμένο. Ακολουθώντας, πάντως, μια γενική ε-

κτίμηση, θα μπορούσε κανείς να τοποθετήσει την αρχή τους μέσα στην τουρκοκρατία. Τα άγωνα και απρόσιτα εδάφη τους ήταν τα μόνα που είχαν απομείνει για τους κατατρεγμένους ραγιάδες. Αναρωτιέμαι συχνά πόσες γενιές χρειάστηκε να δουλέψουν εξοντωτικά για να χτιστούν αυτά τα χιλιόμετρα ξερολιθιάς, αυτές οι καταπληκτικά όμορφες ταρατσες, που δεν είναι ποτέ φαρδύτερες από δυο μέτρα και που, στο αχαμνό χώμα που συγκρατούν, σπηρίζουν αμπέλια κυρίως. Μέσα στην αυτάρκεια της στέρησης μιας κλειστής οικιακής οικονομίας, το κρασί μαζί με το λιγοστό σιτάρι ήταν τα βασικά προϊόντα της περιοχής. Το λάδι –αυτό εξασφαλιζόταν με την εποχιακή μετακίνηση ενός υπολογίσιμου μέρους των κατοίκων, στους τόπους παραγωγής του.

Τώρα πια κανείς δεν σπέρνει, για να πάρει πίσω δύο φορές τον «καρπό» που έχει ρίξει στη γη και ελάχιστοι καλλιεργούν ακόμα τα αμπέλια τους. Τα εργατικά χέρια έχουν λιγοστέψει αφάνταστα, ο πληθυσμός που απομένει δεν ανανεώνεται και όλων τα μάτια είναι στραμμένα προς τα μεγάλα αστικά κέντρα. Όσο για τους «διπλοκατοίκους», αυτοί που το χειμώνα έφευγαν στα Κατούμερα για το μάζεμα της ελιάς, έχουν πια σταματήσει το πήγαιν' έλα. Η ελιά βρίσκεται σε παρακμή και οι μικροί παραθαλάσσιοι κλήροι τους έχουν κιόλας αξιοποιηθεί αποτελεσματικά σαν τουριστικά οικόπεδα. Η φθορά και η ερήμωση αυτών των χωριών σου ραγίζει την καρδιά. Σχεδόν τα μισά από τα σπίτια τους είναι εγκαταλειμμένα και ερειπώνονται. Σπίτια χτισμένα κάποτε με μεράκι

και γούστο. Ένα από τα ωραιότερα στοιχεία της ντόπιας αρχιτεκτονικής είναι οι πέτρινες καμάρες. Αυτές ορίζουν κυρίως το υπόγειο κάθε σπιτιού και είναι φτιαγμένες με εξαιρετική σοφία. Όχι μόνο δομικά αλλά και λειτουργικά. Είναι απίστευτα τα φορτία που μπορούν να σηκώσουν, όπως και η τελειότητα του κλιματισμού τους. Με το πατημένο χώμα για δάπεδο, ένα πολύ μικρό παράθυρο στο βοριά και ένα άνοιγμα πάνω από την πόρτα, που κατά κανόνα βλέπει στην ανατολή, καταφέρνουν να δίνουν μια σταθερότητα θερμοκρασίας χειμώνα–καλοκαίρι. Ιδεώδεις δηλαδή συνθήκες για τη διατήρηση του κρασιού. Κάθε σπίτι είχε απαραίτητως το υπόγειό του και κάθε υπόγειο τουλάχιστον ένα, καμιά φορά όμως και δύο και τρία βαγένια, που η χωρητικότητα καθενός έφτανε συχνά τα δυο χιλιάδες λίτρα.

Σήμερα τα περισσότερα από αυτά τα υπόγεια είναι κλειστά και τα μεγάλα δρύινα βαγένια τους αχρηστευμένα. Πάντως, ο μοναδικός βαγενάς, που ακόμα επιζεί στην περιοχή, έχει αρκετή δουλειά. Όχι για τους ντόπιους. Εκείνοι προτιμούν τα πλαστικά δοχεία, που είναι φτηνότερα και πιο πρακτικά, για να αποθηκεύουν το βιομηχανοποιημένο κρασί που αγοράζουν τώρα. Αλλά υπάρχει μια άλλη κατηγορία πελατών, αστών ή μικροαστών χωρίς προίστορία. Αυτοί κάθε καλοκαίρι επιστρέφουν για διακοπές στα χωριά τους, που εγκατέλειψαν κυρίως μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, το 1949. Είναι μια περίεργη ράτσα που την μαστίζουν άγριες νοσταλγίες. Επιστρέφουν κάθε καλοκαίρι, κουβαλώντας μαζί τους όλα τα σκουπίδια ενός αγχώδους καταναλωτικού πολιτισμού, που τους έχει γίνει πια φύση και ταυτόχρονα προσπαθούν να πιαστούν από κάτι που ασύνειδα τους θυμίζει την αλήθεια και την αμεσότητα της παλιάς τους ζωής. Είναι αυτοί που αγοράζουν την παραγωγή του μαστορή. Όχι βέβαια μεγάλα βαγένια, όπως τα παλιά, αλλά μικρά, των διακοσίων - διακοσίων πενήντα λίτρων, για να χωράνε στα σπίτια τους της Αθήνας. Φυσικά το κρασί είναι στοιχείο ζωντανό και θέλει ειδικούς όρους για να βγει πέρα. Αυτό το ξέρουν, όπως ξέρουν επίσης ότι αν δεν το πλα-

κώσουν στα συντηρητικά δεν πρόκειται να πιουν ποτέ «δικό» τους πράμα. Ξεγε-
λάνε τον εαυτό τους και αγοράζουν τα
βαγένια, μετατρέποντας τελικά ένα χρη-
στικό αντικείμενο, και αρκετά άβολο μά-
λιστα, σε σουβενίρ. Είναι κάτι σαν βίτσιο.
Παρ' όλα αυτά, ο μάστορης δεν την έχει
ευτελίσει τη δουλειά του. Συνεχίζει να
την κάνει με την ίδια σοβαρότητα και α-
γάπη. Και ιδίως με τους ίδιους αργούς
ρυθμούς. Τον ξέρω προσωπικά. Είναι
κοντός και μέχρι πρόπερι χοντρός πολύ,
στρογγυλός σχεδόν, όπως τα βαγένια
του. Και χεροδύναμος. Σήκωνε τους κορ-
μούς των δρυών και τους έριχνε στον κό-
φτη σαν Κύκλωπας. Τώρα μετά δύο αλλε-
πάλληλα εμφράγματα, αποφεύγει αυτές
τις επιδόσεις και έχει χάσει κάμποσα κι-
λά. Συνεχίζει, πάντως, να τραγουδάει την
ώρα της δουλειάς και θυμάται όλα τα πα-
λιά τραγούδια της αγάπης. Ίσως γιατί δεν
παντρεύτηκε ποτέ. Έχει περάσει τα 65
και είναι μόνος. Πιστεύει ακόμα ότι το
δένδρο πρέπει να κόβεται σε χάση φεγ-
γαριού και σε ημέρα που δεν έχει μέσα
της «ρω», δηλαδή Πέμπτη και Σάββατο.
Όταν κάποτε ο βαγενάς λείψει, αυτή η
ποίηση θα χαθεί μαζί του.

Θέλω να επιμείνω στο κρασί και σε ό,τι
έχει σχέση με αυτό. Πέρα από τον επισι-
τιστικό του ρόλο, θα τολμούσα να πω ότι
όλος ο πολιτισμός της ορεινής Ελλάδας
στηρίζεται στο βακχικό του στοιχείο. Το
πιο συνηθισμένο πρωινό στους παγωμέ-
νους χειμώνες των αγροτών ήταν οι «τρι-
φτάδες». Μια νερόσουπα με σβώλους ζυ-
μαριού τριμμένους στο χέρι, κάτι που θυ-
μίζει το γερμανικό spratzle, που μέσα τους
όμως έριχναν μπόλικο κρασί. Η κρασοπα-
πάρια επίσης, το βούτηγμα ενός ξερού
κομματιού ψωμιού σε μια κούπα με κρασί,
ήταν καμιά φορά βασικό γεύμα. Για μας
σήμερα είναι δύσκολο να φανταστούμε
τη λιτότητα της ζωής μέχρι πριν κάμποσα
χρόνια. Όπως μας είναι δύσκολο να κα-
ταλάβουμε και την υψηλή της δημιουργι-
κότητα. Υπάρχουν πάμπολλα θαυμάσια
τραγούδια που αναφέρονται στο αμπέλι.
Τραγούδια στην ουσία τους βαθύτατα ε-
ρωτικά. Πρόκειται, βέβαια, για τη βιβλική
άμπελο της ζωής.

Πέρα από τον ίσκιο της, η ανθρώπινη
παρουσία δεν μπορεί να καταξιωθεί. Το
θεμέλιωμα του σπιτιού ή του γεφυριού
δεν θα στεριώσει μόνο με το αίμα του
σφαγμένου κόκκορα —καμιά φορά και της

σφαγμένης γυναίκας του πρωτομάστο-
ρα— πρέπει επίσης να «βραχεί» με κρασί.
Το πανηγύρι, ο αρραβώνας, ο γάμος, η
γέννα, πρέπει πάντα να «βραχούν» με
κρασί. Χωρίς τη βακχική της υπέρβαση, η
ζωή παραμένει άχθος. Θυμάμαι συχνά
την ιεροτελεστία του τρύγου. Το πλύσιμο
των βαρελιών, πρώτα, κι ύστερα το μάζε-
μα των σταφυλιών και το πάτημά τους
στους ληνούς. Στη διάρκεια εκείνων των
ημερών καρφώναμε σε αυτοσχέδια ρα-
βδιά κομμάτια χρησιμοποιημένου ρετσι-
νιού, που είχε βγει μαζί με τη «λάσπη»
των βαρελιών, τα ανάβαμε και οργανώνα-
με λαμπαδοφορίες, μέσα σ' έναν αέρα
κορεσμένο από το άρωμα της μέθης. Έ-
χω επίσης συναντήσει ανθρώπους που
είχαν χρόνια να βάλουνε στο στόμα τους
νερό. Ένας από αυτούς ήταν αγωγιάτης.
Τότε —ακριβώς πριν από τον δεύτερο πό-
λεμο— οι αυτοκινητόδρομοι ήσαν λιγο-
στοί και τα αυτοκίνητα ακόμα λιγότερα.
Εκείνος έκανε τη «γραμμή» Καράτουλα-
Άργος. Φόρτωνε το μουλάρι του με κα-
ρύδια ή κάστανα, κάλυπτε την απόσταση
σε 8 ώρες και ξαναγύριζε με καινούργια
πραμάτεια. Μπάμιες, μελιτζάνες, καρ-
πούζια, κηπευτικά, που δεν βλάσταιναν
στα δικά μας πετρώδη εδάφη. Για περισ-
σότερο από είκοσι χρόνια, έπινε μονάχα
κρασί. Είχε πάντα μαζί του μια τσότρα,
ένα ξύλινο σκαλιστό φλασκί, που τον α-
λάφρωνε από τον κάματο της ημέρας και
τον δρόσιζε στις ζεστές καλοκαιριάτικες
νύχτες. Όχι, δεν ήταν αλκοολικός. Ποτέ
και σε τίποτα, δεν ξεπέρασε το μέτρο. Ή-
ταν βέβαια αλαφροϊσκιωτός. Στις ατέ-
λειωτες νυχτερινές του πορείες είχε συ-
χνά απαντήσει φαντάσματα. Ήξερε με
ποιο ξόρκι να τα αντιμετωπίσει. Όπως ή-
ξερε πώς να αντιμετωπίσει τις νεράιδες,
που έβγαιναν μπροστά του στις ρεματιές.
Αυτές έπρεπε να μην τις κοιτάξει και να

μην τους μιλήσει, γιατί θα του έπαιρναν
τη φωνή.

Για μια, μοναδική, φορά στη ζωή μου,
έχω δει νεράιδες και εγώ. Είχαν βγει από
το ποτάμι και στέγνωσαν, όρθιες πάνω σε
μεγάλες γλυμμένες από το νερό πέτρες.
Το ποτάμι είναι ο Τάνος, που διασχίζει τα
χωριά του Καστριού. Ήσαν τρεις. Τα κορ-
μιά τους άστραφταν στο φως και παρ' όλο
που ήξερα ότι δεν πρέπει να τις κοιτάξω,
δεν άντεξα. Οι δασυμένες τους μασχάλες
με στράβωσαν. Από τότε το έμαθα: η ο-
μορφιά στραβώνει. Μια παραλλαγή της ι-
στορίας αυτής έγινε χρόνια αργότερα. Η
Περδικόβρυση είναι το πιο απομακρυ-
σμένο χωριό του Καστριού. Αντίκρου της
βρίσκεται το μοναστήρι του Προδρόμου.
Είναι κρεμασμένο σαν αετοφωλιά στη
μέση ενός θεόρατου βράχου. Γιορτάζει
στις 6 Σεπτεμβρίου και μέχρι το 1946,
πριν από το μακελειό του εμφυλίου, οι
προσκυνητές συνέρεαν από όλη την Αρ-
καδία. Έφταναν στον Άγιο Νικόλαο με
αλλεπάλληλες αφίξεις λεωφορείων και
από κει οι ντόπιοι περιστασιακοί αγωγιά-
τες τους προωθούσαν με τα μουλάρια
τους έως το μοναστήρι. Δυο ώρες δρόμος
περίπου. Το μαρτύριο —ο αποκεφαλι-
σμός— του Αγίου γιορταζόταν, δεν ξέρω
για ποιο λόγο, με μια εβδομάδα καθυστέ-
ρηση και βέβαια με μια εκρηκτική παννυ-
χίδα. Στον ελάχιστο επίπεδο χώρο που υ-
πάρχει έξω από τη μάντρα του αυλόγυ-
ρου και που πάντα δίνει την εντύπωση ότι
βρίσκεται μετέωρος, ανάμεσα ουρανού
και γης, στήνονταν εφήμερες υπαίθριες
ταβέρνες και υπήρχαν αρκετές ζυγιές ορ-
γάνων για το ξεφάντωμα του κόσμου.
Κάπως διακριτικά και λίγο μακρύτερα,
δεκάδες σφαγμένα κατσίκια ψήνονταν
επί τόπου, γεμίζοντας την ατμόσφαιρα με
την τσίκνα τους. Φυσικά είχε προηγηθεί η
χριστιανική λειτουργία. Στο τέλος της,
συνέβαινε συχνά γονείς να «ρίχνουν» τα
μωρά τους στον Άγιο. Αυτό σημαίνει ότι
τα άφηναν στην Ωραία Πύλη και όποιος
από τους παρισταμένους προλάβαινε να

τα πάρει στα χέρια του, θα ήταν και ο νουνός στα βαφτίσια που ακολουθούσαν. Το βάφτισμα ήταν το φώτισμα και η ιδέα να οδηγήσεις εκεί έναν καινούργιο άνθρωπο, στην αρχή της ζωής του, είχε μεγάλη ισχύ. Τώρα αυτά τα πράγματα έχουν ξεθωριάσει. Στο μοναστήρι δεν υπάρχουν καλόγεροι, το έχουν παραλάβει γυναίκες και παρ' όλο που ένας αυτοκινητόδρομος, πρωτόγονος ακόμα αλλά πάντως βατός, φτάνει μέχρι την πόρτα του, η προσέλευση του κόσμου έχει περιοριστεί στα τοπικά όριά της.

Το 1978, η Ζαμπίνε και η Κρίστα, που ολοκλήρωναν φιλοξενούμενές μου τις παρατεταμένες διακοπές τους, αποφάσισαν να πάνε έως εκεί με τα πόδια. Η πρόταση ήταν δική μου. Τους είχα περιγράψει το πανηγύρι και ήθελαν να το δουν. Τους είχα επίσης περιγράψει τη διαδρομή. Τα παιδιά τους θα τα έπαιρνε με το αυτοκίνητο, μαζί και με τον ηλικιωμένο πατέρα του, ο Έλληνας πρώην άντρας της πρώτης. Θα συναντιόμασταν όλοι εκεί. Οι τρεις μας ξεκινήσαμε αρκετά ωρίτερα. Κατεβήκαμε στο ποτάμι που θα μας έβγαζε κατ' ευθείαν στη ρίζα του θεόρατου βράχου, στους πρόποδες του μοναστηριού. Διαβάζοντας ποτάμι να μην φανταστεί ο αναγνώστης κανέναν Ευφράτη. Πρόκειται πάντα για τον Τάνο. Συχνά τα καλοκαίρια, και σε χρονιές μεγάλης ανομβρίας, τα νερά του δεν προλαβαίνουν καν να φτάσουν στη θάλασσα. Πιο συχνά ακόμα αυτά τα ίδια νερά χάνονται κάτω από την κοίτη του, για να ξαναφανούν λίγο χαμηλότερα, σχηματίζοντας με αυτόν το μυστηριώδη τρόπο μια μακριά αλυσίδα από μικρές πεντακάθαρές λιμνούλες. Και η κοιλάδα του, αυτή είναι γεμάτη πλατάνια που τα φύλλα τους στάζουνε φως. Μέσα σε κείνη την μαγεία είπα στις κοπέλες να μην τρομάξουν αν ξαφνικά έβλεπαν τίποτε κένταυρους να σκορπίζουν καλπάζοντας, ενοχλημένοι από την παρουσία μας. Βρισκόμασταν στο ύψος του χωριού Ρούβαλι. Τότε η

Ζαμπίνε άρχισε να τρέχει χλιμιντρίζοντας σαν φοράδα που «γυρεύει» και στην πρώτη λιμνούλα που έφτασε πέταξε τα ρούχα της και βούτηξε μέσα. Η Κρίστα την ακολούθησε. Βρήκα μια πέτρα και κάθησα θαυμάζοντας τις κρυφές τους χάρες που τόσο απροσδόκητα μου είχαν αποκαλυφθεί.

«Ε! παλληκάρια ζυγώστε, καβαλλήστε μας, είμαστε τα άλογά σας, είμαστε οι αγνισμένες φοράδες σας».

Οι στίχοι της Μάτσης Χατζηλαζάρου μου έρχονται στη μνήμη πρωθύστερα. Δίπλα στο ποτάμι σηκωνόταν ο τοίχος ενός μικρού παρόχθιου περιβολιού. Μια στενόμακρη σκιά έπεσε από κει πάνω στα ταραγμένα νερά. Οι κοπέλες, στεφανωμένες κιόλας με κισσούς, είχαν αναστατώσει τον τόπο με τις κραυγές τους. Μισοκρυμμένος στον ίσκιο των φυλλωμάτων, πρόλαβα και είδα ψηλά στην άκρη του τοίχου, μια γριά έτοιμη να αρχίσει τα χουγιαχτά. Παλιότερα τα παιδιά των χωριών συνήθιζαν να κατεβαίνουν τα μεση-

μέρια εδώ κάτω για κολύμπι, ρημάζοντας ταυτόχρονα και τα μικρά μπροστάνια που τύχαινε να βρούνε μπροστά τους. Αλλά η γριά δεν μίλησε. Ανέστειλε τη φούρια της και ξαφανίστηκε τρέχοντας προς τα πίσω. Φοβήθηκα ότι θα πήγαινε να ειδοποιήσει το χωριό για το ανήκουστο θέαμα, γι' αυτή τη βάνουση προσβολή της κρατούσας αιδούς. Προσπάθησα να πείσω τις κοπέλες να βγουν από το νερό και να ντυθούν. Τα κατάφερα δύσκολα. Δεν ήθελα να τους εξηγήσω τους φόβους μου, αμφέβαλα αν θα τους καταλάβαιναν. Ησύχασα μόνο όταν βρεθήκαμε κάμποσο μακριά και βεβαιώθηκα ότι είχαμε αποφύγει κάθε κίνδυνο να εκτεθούμε. Πώς τον αποφύγαμε το κατάλαβα την επομένη, όταν προσπάθησα με τρόπο να μάθω τα σχόλια, που ήμουν σίγουρος, ότι θα είχαν ακουστεί. Αλλά δεν είχε ακουστεί τίποτα. Αυτές οι θεόγυμνες ξανθές με τις άγνωστες λαρυγγώδεις κραυγές, που είχαν αναστατώσει τη ρεματιά, δεν μπορούσαν να είναι παρά μονάχα ξωθιές. Και η γριά δεν έβγαλε «κιχ», ούτε εκείνη τη στιγμή, ούτε αργότερα, όπως πρέπει να κάνει καλένας όταν βλέπει νεράιδες.

Σήμερα οι νεράιδες έχουν εξαφανιστεί. Από τότε που τις είδα εγώ, έχουν περάσει παραπάνω από 40 χρόνια. Παρ' όλο που σου έπαιρναν τη φωνή, αν είχες την αφροσύνη να μιλήσεις μπροστά τους, κατά βάση υπήρξαν αγαθοποιά πλάσματα. Βοήθησαν τους συμπατριώτες μου να κάνουν την τραχειά τους ζωή, ομορφότερη, θα έλεγα ακόμα και πιο μεστή. Κάποτε, αυτοί οι ίδιοι ορεσίβιοι συμπατριώτες μου αποκαλούσαν τους κατοίκους του Τεγεατικού πεδίου «Γαΐδουροκαμπίσιους». Ο χαρακτηρισμός δεν ήταν υβριστικός,

ήταν περιφρονητικός. Και δήλωνε την πεζότητα της ζωής και την έλλειψη φαντασίας.

Τώρα οι συνθήκες έχουν αλλάξει. Τα χωριά ερήμωσαν και όσοι από τους ανθρώπους τους έχουν απομείνει κοιτάζουν τους κάμπους. Είναι σαν να έχει περάσει από πάνω τους ένας κακός αέρας. Όχι κακός, πάντως, ούτε καλός. Αναπότρεπτος. Αυτά τα μέρη ήσαν φτιαγμένα για δύσκολη ζωή. Και η ζωή τώρα έχει γίνει εύκολη. Και ρηχή φυσικά. Η τηλεόραση και τα τρανζίστορ την ισοπέδωσαν, απώθησαν τις νεράιδες και τις πέταξαν έξω από τον ορίζοντα των βουνών μας. Ποιος και γιατί πια, να ζήσει σ' αυτούς τους τόπους; Πέρυσι το καλοκαίρι λογάριάζα ότι τα λίγα ηλικιωμένα ζευγάρια, που είναι οι μόνιμοι κάτοικοι του χωριού Καράτουλα, σε δέκα χρόνια θα έχουν πεθάνει. Άραγε τότε, αυτά τα εγγόνια που τώρα τους επισκέπτονται στις σχολικές τους διακοπές, θα συνεχίσουν να έρχονται; Και τι θα κουβαλάνε μαζί τους;

Πρόσφατα έγραψα το σενάριο για μια τηλεοπτική σειρά έξι επεισοδίων. Πρόθεσή μου ήταν να επισημάνω τα προβλήματα της υπαίθρου. Οικονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά. Τα ορεινά χωριά στην Ελλάδα μοιάζουν μεταξύ τους. Και όταν λέμε χωριά εννοούμε κυρίως τα ορεινά. Χρησιμοποίησα σαν μοντέλο τα χωριά του Καστριού. Δεν επρόκειτο ακριβώς για ένα ρέκβιεμ. Χρησιμοποίησα ως άξονα μια α-

στυνομική ιστορία. Μια κοπέλα βρίσκεται πνιγμένη σε έναν αρδευτικό λάκκο. Τελικά αποδεικνύεται ότι πρόκειται για έγκλημα. Ένα ερωτικό έγκλημα. Σκέφτηκα ότι έτσι θα μπορούσα να αγκιστρώσω την προσοχή αυτών των ανθρώπων, που με ενδιέφερε να δουν τη σειρά. Σ' αυτούς ήθελα να μιλήσω. Να τους πω τι; Ουσιαστικά να παινέσω τις αξίες της ζωής τους εκεί. Είναι δεδομένο ότι βλέπουν πολύ τηλεόραση· αποτελεί τη μοναδική και αποκλειστική τους ψυχαγωγία. Το οξύμωρο είναι εδώ: μέσα από την τηλεόραση ήθελα να τους μιλήσω εναντίον της, εναντίον του πολιτισμού που αυτή τους προσφέρει. Πριν λίγα χρόνια, τα ταγάρια δεν τα κρατούσαν οι χωριάτισσες που τα είχαν υφάνει, τα κρατούσαν στην Αθήνα οι φοιτήτριες. Ήταν μόδα. Οι παλιές σκαλιστές κασέλες –πρακτικά έπιπλα ανάγκης– έχουν γίνει αντικείμενα εμπορίας και στολίζουν τα αστικά σπίτια ως «αντίκες». Αυτό το παράλογο ρεύμα συνεχίζεται πάντα: το αυθεντικό, το χειροποίητο, ό,τι έχει σφραγιστεί με τον προσωπικό ανθρώπινο μόχθο, καταλήγει στις μεγάλες πολιτείες για να παίξει έναν καθαρά διακοσμητικό ρόλο. Και από κει στέλνεται πίσω το πρακτικό, φτηνό, ετοιματζίδικο προϊόν που, κατά κανόνα, είναι και χαμηλού γούστου. Θίγονται, βέβαια, και άλλα θέματα στη σειρά. Αλλά τώρα ξέρω το λάθος που έκανα. Λειτουργήσα σαν ρομαντικός. «Η ζωή πάει μπροστά», λέει μια ντόπια παροιμία. Και στη φάση που ολοκληρώνεται αυτή τη στιγμή εκεί κάτω, πηγαίνει μπροστά η ζωή που «προτείνει» η τηλεόραση. Δεν έπρεπε να το είχα ξεχάσει αυτό. Όπως δεν πρέπει να ξεχάσω και τούτο: το νεότερο ζευγάρι της κοινότητας Καράτουλα είναι Γερμανοί. Ο Βέρνερ και η Ίγκεμποργκ Duttlinger Schroder. Διανύουν την τρίτη δεκαετία της ζωής τους και έχουν εγκατασταθεί στο χωριό από τέσσερα χρόνια. Με τη βοήθειά μου αγόρασαν τότε ένα ερημωμένο σπίτι, με κάμποση έκταση γύρω του. Ο Βέρνερ κάνει τον ξυλουργό. Έχει μάθει τα ελληνικά καλά. Η Ίγκεμποργκ τα ήξερε, από την ε-

ποχή των σπουδών της στο πανεπιστήμιο της Κολωνίας. Τώρα δουλεύει σαν αγρότισσα νοικοκυρά. Καλλιεργεί τον κήπο της χωρίς λιπάσματα και φυτοφάρμακα. Τρέφει επίσης κατσίκες και κόττες, ελεύθερης βοσκής. Φτιάχνει το δικό της τυρί και ψήνει στον δικό της φούρνο το ψωμί που ζυμώνει η ίδια. Είναι και οι δύο ευχαριστημένοι από τη ζωή τους. Είναι αυτό που γύρευαν. Από τότε άλλα τέσσερα σπίτια έχουν αγοραστεί στα χωριά του Καστριού από Γερμανούς. Παρ' όλο που άκουσα ότι ένα από αυτά τα ζευγάρια σκέφτεται να εγκατασταθεί, επίσης μόνιμως, και να ανοίξει ταβέρνα, οι άλλοι που είναι κυρίως δάσκαλοι, κατεβαίνουν μόνον για τις διακοπές τους. Προς το παρόν τουλάχιστον. Κι ένας φίλος μου, χαριτολογώντας, με κατηγόρησε ότι γι' αυτή τη μικρή σύγχρονη Κάθοδο των Δωριέων, υπεύθυνος είμαι εγώ.

Θανάσης Βαλτινός

* Πρώτη δημοσίευση στα γερμανικά, στον τόμο: *Griechenland Ellert & Richter Verlag*, Hamburg.

Κρατική γραφειοκρατία και λαϊκιστικό κόμμα: η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, 1981-1989*

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

(1) Ερευνητικά ερωτήματα

ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ Ευρώπη η άνοδος νέων κυβερνητικών κομμάτων στην εξουσία συνοδεύτηκε συχνά από τη σύγκρουσή τους με την κρατική γραφειοκρατία.¹ Συνέβη άραγε το ίδιο και με το ΠΑΣΟΚ μετά την άνοδό του στην εξουσία το 1981 και ποιες ήταν οι συνέπειες της οκταετούς παρουσίας του κόμματος αυτού στην κυβέρνηση για την ελληνική γραφειοκρατία; Στη διεθνή βιβλιογραφία για τα δημοκρατικά καθεστώτα, η ανάλυση της σχέσης κρατικής γραφειοκρατίας και κομμάτων περιορίζεται συνήθως στο παραπάνω ερώτημα της αντίστασης ή κατίσχυσης της γραφειοκρατίας έναντι του κυβερνητικού κόμματος.² Αφού όμως η γραφειοκρατία και το κόμμα που γίνεται κυβέρνηση βρίσκονται σε στενή διαπλοκή, θα πρέπει να υπάρχουν επιπτώσεις και στο ίδιο το κόμμα, την οργάνωση και την ιδεολογία του, από την επαφή του με την εξουσία. Εάν η σχέση γραφειοκρατίας και κυβερνητικού κόμματος είναι αμφιμονοσήμαντη, τότε το δεύτερο ερώτημά μας είναι το εξής: ποιες ήταν οι συνέπειες για το ίδιο το κόμμα του ΠΑΣΟΚ από την άνοδο και την οκταετή παραμονή του στην εξουσία;

Οι επιπτώσεις της διαπλοκής γραφειοκρατίας και κυβερνητικού κόμματος –στα πλαίσια μιας νέας, μεταδικτατορικής δημοκρατίας– στην εξέλιξη του ίδιου αυτού κόμματος και στη διοικητική μηχανή του κράτους, το οποίο καλείται να κυβερνήσει, είναι ο πυρήνας της προβληματικής που ακολουθεί το άρθρο αυτό.

(2) Εννοιολογικοί προσδιορισμοί

Η προβληματική χρησιμοποιεί τις έννοιες του κράτους, της κοινωνίας των πολιτών, των πολιτικών κομμάτων και κυρίως αυτές του λαϊκιστικού κόμματος και της κρατικής γραφειοκρατίας, τις οποίες θα διευκρινίσουμε στη συνέχεια. Κατ' αρχάς, θα δεχθούμε ότι το κράτος δεν είναι μια μονοδιάστατη έννοια, αλλά ότι μπορεί να σημαίνει περισσότερα από ένα πράγματα. Σύγχρονες θεωρίες για το κράτος, που διακρίνονται τόσο από το νεομαρξισμό όσο και από τον πλουραλισμό, τονίζουν ιδιαίτερα την αυτονομία

του κράτους και το προσεγγίζουν ως ένα σύνολο οργάνωσης, όπως π.χ. είναι η κεντρική δημόσια διοίκηση, ο στρατός, ή η τοπική αυτοδιοίκηση.³ Οι οργανώσεις αυτές έχουν δικά τους αυτόνομα συμφέροντα και οι σχέσεις μεταξύ τους δεν είναι προκαθορισμένες, αλλά ιστορικά ποικίλες.

Ο τρόπος συνάρθρωσης των οργάνωσης που συναποτελούν το κράτος, σε κάθε ιστορική περίοδο, προσδιορίζεται, μεταξύ άλλων, και από τη μεταβαλλόμενη σχέση ισορροπίας δυνάμεων ανάμεσα στην κρατική γραφειοκρατία και το κόμμα ή τα κόμματα που βρίσκονται νόμιμα στην εξουσία, εφόσον πρόκειται για δημοκρατικό καθεστώς. Δεδομένου όμως ότι μια κοινωνική τάξη, π.χ. η μεγαλοαστική, ή μια οργάνωση, π.χ. το κυβερνητικό κόμμα, μπορεί, χωρίς αυτό να είναι νομοτελειακά αναγκαίο, να ελέγχει για κάποιο διάστημα το σύνολο ή τα μέρη του κρατικού μηχανισμού, είναι δυνατό να θεωρήσουμε το κράτος και ως όργανο στα χέρια μιας τάξης ή μιας οργάνωσης σε ορισμένο χρόνο και τόπο. Η δυνατότητα κάποιων τάξεων και οργάνωσης να ελέγξουν, έστω παροδικά, το κράτος, σημαίνει πως αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως μια αρένα, όπου διασταυρώνονται διάφορες κοινωνικές τάξεις, οργανώσεις (όπως ο στρατός, η γραφειοκρατία και τα κόμματα) αλλά και επαγγελματικές οργανώσεις και άτυπες ομάδες συμφερόντων, που προέρχονται από την κοινωνία των πολιτών. Το κράτος, λοιπόν, μπορεί να θεωρηθεί ταυτόχρονα και τριδιάστατα ως σύνολο διοικητικών οργάνωσης ή μηχανισμών, ως όργανο για την εξυπηρέτηση ταξικών και κομματικών συμφερόντων και ως αρένα σύγκρουσης κοινωνικών συμφερόντων.⁴

Εάν η τριδιάστατη εννοιολόγηση του κράτους είναι θεωρητικά χρήσιμη, δεν συμβαίνει το ίδιο και με τις δυο διαφορετικές έννοιες της γραφειοκρατίας. Με τον όρο αυτό, εννοούμε συνήθως τα παθολογικά φαινόμενα στη δημόσια διοίκηση. Η γραφειοκρατία συνδέεται με τις καθυστερήσεις, την αναποτελεσματικότητα, την τυπολατρία και τη διαφθορά, που συναντά ο πολίτης όπου και όποτε έρχεται σε επαφή με το κράτος. Αυτή η τρέχουσα και συνήθης έννοια της γραφειοκρατίας συσκοτίζει την ιστορική διάσταση και τα χαρακτηριστικά του γραφειοκρατικού φαι-

* Το άρθρο αυτό αποτελεί περίληψη του πρώτου μέρους της διδακτορικής διατριβής με τίτλο «State and Party: The Greek State Bureaucracy and the Panhellenic Socialist Movement (PASOK), 1981-1989», που υποστηρίχθηκε από το συγγραφέα στο πανεπιστήμιο Yale το Μάιο του 1991. Ευχαριστώ τους Λεωνίδα Δ. Αντωνόπουλο, Θόδωρο Τσέκο, Καλλιόπη Σπανού και τα μέλη του ειδικού μεταπτυχιακού σεμιναρίου στο πανεπιστήμιο Αθηνών για τις παρατηρήσεις τους. Επίσης τους Στέφανο Πεσμαζόγλου και Νίκο Κ. Αλιβιζάτο για την ενθάρρυνση και την κριτική τους.

νομένου. Η αρχική κοινωνιολογική έννοια «γραφειοκρατία» δεν είχε την αρνητική σημασία που συχνά της αποδίδεται, παρά προσδιόριζε ένα ιστορικό φαινόμενο, δηλαδή το σχηματισμό μιας κεντρικής κρατικής οργάνωσης στα πλαίσια της ανόδου του καπιταλισμού στη Δύση. «Γραφειοκρατία ή κρατική γραφειοκρατία», «δημόσια διοίκηση» και «κρατικός μηχανισμός ή κρατική μηχανή» είναι όροι που εδώ θα χρησιμοποιούσαμε εναλλακτικά. Είναι δε η γραφειοκρατία μια ενιαία, ορθολογική και ιεραρχημένη κρατική οργάνωση, όπως την περιγράφει ο Μαξ Βέμπερ, με δικά της όμως αυτόνομα συμφέροντα, όπως τα εννοεί η Θήντα Σκότσολ.⁵

Έχοντας δεχθεί τους κατάλληλους ορισμούς του κράτους και της γραφειοκρατίας, ας δούμε με συντομία ποιος είναι ο ορισμός του «λαϊκιστικού κόμματος». Παρ' ότι στο κοινωνικό επίπεδο ο λαϊκισμός μπορεί να είναι ταυτόχρονα ιδεολογία και πρακτική, διάχυτες σε περισσότερες από μία κοινωνικές τάξεις και στρώματα, στο επίπεδο του πολιτικού συστήματος ο λαϊκισμός συμπυκνώνεται συχνά στην ιδεολογία και την πρακτική ενός κόμματος. Η κοινωνιολογική θεωρία αναγνωρίζει ένα κόμμα ως λαϊκιστικό όταν συντρέχουν οι εξής προϋποθέσεις:⁶ Πρώτον, όταν η ιδεολογία του στηρίζεται σε ανταγωνιστική, διχοτομική λογική, όπως η λογική των διακρίσεων των «προνομιούχων» και «μη προνομιούχων» στρωμάτων ή της ολιγαρχίας εναντίον του λαού, που πρόβαλε το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του Οκτωβρίου 1981. Δεύτερον, όταν η εσωτερική οργάνωση του κόμματος λειτουργεί ως ένας ασθενης συνδετικός κρίκος ανάμεσα στον χαρισματικό γέγνε και την κοιματική βάση, με τρόπο ώστε τα ενδιάμεσα κοιματικά στελέχη να αντλούν τη νομιμοποίησή τους περισσότερο από εκείνον παρά από αυτήν. Χαρακτηριστική στην ιστορία του ΠΑΣΟΚ ήταν η άνεση με την οποία ο πρόεδρος του περιοδικά απομάκρυνε παλαιά κοιματικά στελέχη, για να τα ανασύρει αργότερα στην επιφάνεια. Τρίτον, όταν η εκλογική βάση του κόμματος σχηματίζεται κυρίως από τα μεσαία και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα των πόλεων και της υπαίθρου. Τέτοιου είδους ήταν ο κορμός της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ, όπως φάνηκε σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις της δεκαετίας του 1980. Έτσι, στις εκλογές του Απριλίου 1990, όταν το ΠΑΣΟΚ σημείωσε γενική πτώση των εκλογικών ποσοστών του, επιβεβαιώθηκε η κοινωνική καταγωγή του κύριου όγκου των οπαδών του: στις μικροαστικές και εργατικές συνοικίες της δυτικής Αθήνας το ΠΑΣΟΚ διατήρησε σταθερή τη μεγάλη εκλογική του δύναμη.⁷

Στη θεωρία των πολιτικών κομμάτων,

έμφαση στην οργανωσιακή πλευρά των κομμάτων, όπως αυτή που δώσαμε στον ορισμό του λαϊκιστικού κόμματος, απαντάται στα έργα των Ρόμπερτ Μίχελς και Άντζελο Πανεμπιάνκο.⁸ Κατ' αυτούς, τα κόμματα είναι πολιτικές οργανώσεις που, ενώ αρθρώνουν και προβάλλουν κοινωνικά συμφέροντα, βρίσκονται κυρίως στην υπηρεσία των κοιματικών ηγεσιών τους. Τέλος, δεχόμαστε ότι η κοινωνία των πολιτών είναι το σύνολο των ομάδων συμφερόντων και ιδιωτικών οργανώσεων σε αντιδιαστολή με τα πολιτικά κόμματα και την κρατική γραφειοκρατία.⁹

Κοινό σημείο των παραπάνω ορισμών του κράτους, των κομμάτων και της γραφειοκρατίας είναι η έμφαση στις οργανωτικές δομές τους, χωρίς όμως να υποβαθμίζεται η κοινωνική τους βάση. Η οπτική αυτή αντλεί στοιχεία από τη διοικητική επιστήμη, τη συγκριτική πολιτική ανάλυση και την κοινωνιολογία των οργανώσεων, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

(3) Κύρια συμπεράσματα της ανάλυσης

Συνοπτικά, βασική θέση της ανάλυσής μας είναι ότι, την περίοδο 1981-1989, το ΠΑΣΟΚ επιβλήθηκε στον κρατικό μηχανισμό με σχετική ταχύτητα και ευκολία. Η υπεροχή του ΠΑΣΟΚ ως κόμματος, έναντι της γραφειοκρατίας που παρέλαβε από τη ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, συντελέστηκε χάρη στη μαζική εισαγωγή νέου πολιτικού και διοικητικού προσωπικού σε όλα τα επίπεδα της δημόσιας διοίκησης, χάρη στη σωρεία διοικητικών νόμων που ψήφισαν ανεμπόδιστα οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ και χάρη στον πολιτικό έλεγχο που ασκούσαν στα υπουργεία και τις δημόσιες επιχειρήσεις τα επιτελεία των υπουργών και οι μεταπικές οργανώσεις του κόμματος.¹⁰ Όμως, όπως θα δούμε, η νίκη του κόμματος στην κρατική γραφειοκρατία ήταν πύρρειος, αφού στη διαδικασία κατάληψής της το ΠΑΣΟΚ αποδυναμώθηκε ως κόμμα. Ο κοιματικός μηχανισμός κατ' αποσπασματικό τρόπο στη διείσδυση του ΠΑΣΟΚ στη διοίκηση, πράγμα που διευκόλυνε τη χαρισματική ηγεσία του κόμματος αυτού να αυξήσει την απόσταση ανάμεσα στις προεκλογικές διακηρύξεις και την κυβερνητική πρακτική της, χωρίς να αντιμετωπίζει ενδοκοιματικές αντιστάσεις. Ταυτόχρονα, η αδρανοποίηση του κόμματος, εξαιτίας του εναγκαλισμού του με το κράτος, ανέστειλε τη διαδικασία διαδοχής του Ανδρέα Παπανδρέου στο ΠΑΣΟΚ, παρά τις τρεις διαδοχικές ήττες του στις εκλογές των ετών 1989-1990.

Οι αιτίες του φαινομένου της σχετικά απρόσκοπτης επιβολής του κόμματος στη διοίκηση ανάγονται στην ιστορική αδυναμία της ελληνικής γραφειοκρατίας ως οργάνωσης και την αντίστοιχη οργανωτι-

κή υπεροχή του ΠΑΣΟΚ ως λαϊκιστικού κόμματος. Ο συσχετισμός δυνάμεων ανάμεσά τους έγειρε εις βάρος της διοικητικής μηχανής, που υπέκυψε γρήγορα στην κοιματική οργάνωση, που με τη σειρά της περιέπεσε σε παρακμή, παράδοξα ωφέλιμη για τη μονοπρόσωπη ηγεσία του ΠΑΣΟΚ.¹¹

Β. Η ΦΥΣΗ ΚΑΙ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1980

Το αρχικό, λοιπόν, φαινόμενο ήταν η υποχώρηση μιας υπερμεγέθους διοικητικής μηχανής, όπως η ελληνική, μπροστά σ' ένα οργανωσιακά νέο και κυβερνητικά άπειρο κόμμα, όπως το ΠΑΣΟΚ. Η ελληνική γραφειοκρατία, στη μεταπολεμική περίοδο, δεν υπέστη μόνο διόγκωση από πλευράς μεγέθους, αλλά, σύμφωνα με τους επικριτές της, δοκιμάστηκε και από συμπτώματα αναποτελεσματικότητας, σπατάλης και διαφθοράς.¹² Ακόμα και αν οι επικρίσεις αυτές είναι σωστές, ωστόσο δεν παύουν να συσκοτίζουν τη φύση της ελληνικής γραφειοκρατίας.

Η ελληνική γραφειοκρατία είναι κατ' αρχάς μια οργάνωση «νομικού - ορθολογικού» τύπου, με τα τυπικά χαρακτηριστικά που αναφέρει ο Μαξ Βέμπερ γενικά για κάθε σύγχρονη γραφειοκρατία.¹³ Από την άποψη αυτή η ελληνική γραφειοκρατία έχει τυπική μορφή παρόμοια με των γραφειοκρατιών άλλων κοινωνιών της Δυτικής Ευρώπης. Όμως, ιδιαίτερα ως προς την άτυπη πλευρά της, η ελληνική γραφειοκρατία διαφέρει έντονα από τις δυτικοευρωπαϊκές για μια σειρά ιστορικών λόγων.

Πρώτον, η γραφειοκρατία στην Ελλάδα έχει διατηρήσει στοιχεία πατρογονικής - δεσποτικής οργάνωσης («patrimonialism»).¹⁴ Παράδειγμα συμπεριφοράς πατρογονικού χαρακτήρα είναι η σύγχυση του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου από εκείνους που κατέχουν δημόσια αξιώματα. Τα πατρογονικά φαινόμενα είναι υπολείμματα της μακράς κυριαρχίας της οθωμανικής διοίκησης στον ελλαδικό χώρο και της πρώιμης εμφύτευσης δυτικών φιλελεύθερων πολιτικών θεσμών στην αγροτική ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα. Δεύτερη διαφορά της ελληνικής γραφειοκρατίας, από εκείνες της Δυτικής Ευρώπης, είναι η έλλειψη μιας παραδοσιακής, ισχυρής διοικητικής ελίτ στην κορυφή του ελληνικού κράτους, παρόμοιας με τη γαλλική ελίτ αποφοίτων της «Ε.Ν.Α.» ή με την παλαιότερη αγγλική «Administrative Class». Η τρίτη διαφορά έγκειται σε μια λανθάνουσα κοινωνική λειτουργία, που επιτελεί η ελληνική γραφειοκρατία και που είναι η περιοδική α-

πορρόφηση σημαντικού μέρους του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού και η ανα- παραγωγή των πελατειακών πολιτικών σχέσεων.

Η λειτουργία του κράτους, ως κατεξοχήν εργοδότη των μορφωμένων αστικών στρωμάτων των πόλεων, είναι μόνιμο ιστορικό χαρακτηριστικό της νεοελληνικής κοινωνίας. Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς υπολογίζει ότι στη μεταπολεμική περίοδο το 30% έως 40% των μισθωτών που δεν ήταν χειρώνακτες εργαζόταν στο δημόσιο.¹⁵ Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, οι δημόσιες δαπάνες, ως ποσοστό του ΑΕΠ της Ελλάδας, αυξήθηκαν από 20,9% το 1976 σε 51,3% το 1988.¹⁶

Στο διάστημα της δεκαετιας 1974-1989, μεγάλο ποσοστό (45%-50%) των καθαρών εξόδων του ετήσιου κρατικού προϋπολογισμού (που προκύπτουν μετά την αφαίρεση των δαπανών για την εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους) κατευθυνόταν στη μισθοδοσία των υπαλλήλων του δημόσιου τομέα. Αυτό το ποσοστό κυμάνθηκε στο ίδιο σχεδόν ύψος κατά την πρώτη περίοδο της ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ στην εξουσία (1974-1981) και κατά την περίοδο του ΠΑΣΟΚ (1981-1989).¹⁷

Επίσης, ενώ ο πληθυσμός της Ελλάδας αυξήθηκε κατά 19% μεταξύ των ετών 1940 και 1970, την ίδια περίοδο ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων αυξήθηκε κατά 140%.¹⁸ Σύμφωνα πάλι με στοιχεία του ΟΟΣΑ, το 1988, μόνο η κεντρική δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα απασχολούσε 289.700 υπαλλήλους. Από δική μας επεξεργασία των στοιχείων αυτών, προκύπτει ότι στην περίοδο 1981-1988 ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της χώρας αυξήθηκε κατά 2%, ενώ -την ίδια επταετία- ο συνολικός αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων της κεντρικής διοίκησης παρουσίασε αύξηση 12%.¹⁹ Αυτό σημαίνει ότι ένα μεγάλο μέρος των νεοεισερχομένων στην αγορά εργασίας στη δεκαετία του 1980 απορροφείτο από το δημόσιο. Από τα παραπάνω στοιχεία, φαίνεται ότι το ΠΑΣΟΚ μίμησε τις συντηρητικές κυβερνήσεις της προηγούμενης δεκαετίας, τις οποίες διαδέχθηκε στην εξουσία, σε ό,τι αφορά στη χρησιμοποίηση του κράτους ως εργοδότη.²⁰ Στην περίοδο του ΠΑΣΟΚ η ανεργία σημείωσε αύξηση και ανήλθε από το 4,5% του εργατικού δυναμικού, τον Ιανουάριο του 1982, στο 7,8%, τον Ιανουάριο του 1989.²¹ Είναι, λοιπόν, πολύ πιθανό ότι το ΠΑΣΟΚ επέτεινε μια παραδοσιακή λειτουργία του ελληνικού κράτους, δηλαδή την απασχόληση πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, που, ιδιαίτερα σε συνθήκες παρατεταμένης ανεργίας, αποτελεί δεξαμενή ψήφων.

Αν η λανθάνουσα και άτυπη λειτουργία του νεοελληνικού κράτους στην αγορά εργασίας ήταν αυτή μιας ασφαλιστικής

δικλίδας, ο τρόπος που ετίθετο σε λειτουργία η δικλίδα ήταν το πελατειακό σύστημα. Την περίοδο του ΠΑΣΟΚ, ο παλαιός ατομικός τύπος πατρωνείας ή πελατειακού συστήματος, που ορίζεται ως μια άτυπη, ανταλλακτική, δεσμευτική και προσωπική πολιτική σχέση ανάμεσα στον «πελάτη» και τον «πάτρωνά» του, έδωσε

τη θέση του σ' έναν άλλο, νέο τύπο πατρωνείας, γνωστό ως «γραφειοκρατικό πελατειακό σύστημα». Σ' αυτό το σύστημα (που στη σχετική βιβλιογραφία ονομάζεται «bureaucratic clientelism»), ο δεσμός δεν είναι πια προσωπικός μεταξύ δύο ατόμων, αλλά απρόσωπος μεταξύ του κόμματος και του οπαδού.²² Το νέο σύστημα συνδέθηκε με την άνοδο του λαϊκισμού στην εξουσία και παρατηρήθηκε παλαιότερα σε χώρες της Λατινικής Αμερικής (π.χ. Βραζιλία, Αργεντινή). Τα λαϊκιστικά κόμματα δρουν ως συλλογικοί πάτρονες, υποκαθιστώντας τους παλαιούς, τοπικούς κομματάρχες, και με συστηματικό τρόπο, μέσω των μηχανισμών τους, παρέχουν εξυπηρέτησεις στην εκλογική πελατεία τους. Επιδιώκοντας τη διατήρηση των κοινωνικών ερεισμάτων τους και διαπνεόμενα από έντονο κρατικισμό, τα λαϊκιστικά κόμματα καταλαμβάνουν την κρατική μηχανή, τη μεγεθύνουν οργανωτικά και την κάνουν προσπελάσιμη στους εκλογείς τους.

Το ΠΑΣΟΚ ήταν, κατά τη γνώμη μας, κλασική περίπτωση λαϊκιστικού κόμματος, που, μετά την άνοδό του στην εξουσία, ενστερνίστηκε το γραφειοκρατικό πελατειακό σύστημα. Το κόμμα αυτό κατέλαβε σχεδόν ανεμπόδιστα την κρατική μηχανή, διότι, μεταξύ άλλων, δεν συνάντησε ιδιαίτερη αντίσταση στο εγχείρημά του. Αντίσταση θα μπορούσε να προέλθει

από τους υπόλοιπους πολιτικούς θεσμούς, που περιβάλλουν την κεντρική δημόσια διοίκηση, και από την κοινωνία των πολιτών. Αλλά στη νεότερη Ελλάδα, οι πολιτικοί θεσμοί δεν ήταν ποτέ τόσο αυτοδύναμοι, ούτε η κοινωνία των πολιτών αρκετά εύρωστη, με αποτέλεσμα και οι μεν και η δε να χειραφετηθούν από τα πολιτικά κόμματα. Ιδιαίτερα στη μεταπολεμική περίοδο, η βουλή, το δικαστικό σώμα, η τοπική αυτοδιοίκηση και τα ραδιοτηλεοπτικά μέσα ελέγχονταν σχεδόν πάντοτε από την εκάστοτε κυβέρνηση και η αυτονομία δράσης τους έναντι εκείνης ήταν σαφώς περιορισμένη.²³ Το ίδιο συνέβαινε και με τις περισσότερες επαγγελματικές οργανώσεις και τα εργατικά συνδικάτα. Έτσι, η πρακτική των κομμάτων, που εναλλάσσονταν στην εξουσία έως το 1981, και μάλιστα των συντηρητικών κομμάτων πριν και μετά τη δικτατορία των συνταγματαρχών, προετοίμασε το έδαφος για τη σχεδόν ακώλυτη κατάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ, ένα κόμμα καταρχήν αντι-συντηρητικό.

Γενικά, στις σύγχρονες δημοκρατίες, δεν υπάρχουν πολλά ακυρόβλητα μέρη του κρατικού σκελετού, όπου θα μπορούσε να συσπειρωθεί η διοικητική ελίτ, όταν βρίσκεται αντιμέτωπη με μια νομιμοποιημένη πολιτική ελίτ, που έρχεται με δημοκρατικό τρόπο στην εξουσία. Τυπικά η «πολιτική» έχει το προβάδισμα έναντι της

«διοίκησης», πράγμα που διατυπώνεται στα σύγχρονα συντάγματα με διατάξεις που δίνουν καθοδηγητικό ρόλο στην εκλεγμένη κυβέρνηση της χώρας.²⁴ Ουσιαστικά η σύγχρονη τάση για ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας μεταφράζεται συχνά σε παντοδυναμία της κυβέρνησης έναντι των υπόλοιπων πολιτικών θεσμών, ιδιαίτερα σε χώρες με δύσμορφη πολιτικοοικονομική ανάπτυξη, όπως η νεότερη Ελλάδα.

Ένα σύμπτωμα της δύσμορφης ανάπτυξης είναι το γεγονός ότι, στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1980, οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι, που σε άλλες κοινωνίες αποτελούν κατά τεκμήριο την ισχυρότερη κρατικοδίαιτη ομάδα συμφερόντων, δεν μπόρεσαν να αντισταθούν, έστω αρχικά, στη διείσδυση ενός νεοπαγούς και άπειρου πολιτικού κόμματος, όπως ήταν το ΠΑΣΟΚ, το 1981. Οι αιτίες της αδυναμίας της ανώτερης δημοσιοϋπαλληλίας στην Ελλάδα είναι πολλές. Η ελληνική δημοσιοϋπαλληλία δεν οργανώθηκε ποτέ σε λίγα, ενιαία σώματα της διοίκησης, όπως συνέβη σε άλλες χώρες (π.χ. τα «grands corps» στη Γαλλία). Η κορυφαία επαγγελματική οργάνωση των δημοσίων υπαλλήλων, η ΑΔΕΔΥ, ήταν για μεγάλο διάστημα όργανο των κομμάτων που ασκούσαν την εξουσία.²⁵ Επίσης, οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι δεν προέρχονταν από ισχυρές οικογένειες, καθώς η ανώτερη αστική τάξη στην Ελλάδα της μεταπολεμικής περιόδου δεν επιδίωξε την κοινωνική αναπαραγωγή της μέσω της καριέρας στην υπαλληλική ιεραρχία.²⁶ Τέλος, οι ανώτεροι υπάλληλοι δεν όφειλαν την άνοδό τους στις υψηλές βαθμίδες της διοίκησης στην εξειδικευμένη κατάρτιση, ούτε στον επαγγελματισμό τους, ώστε να έχουν ενδοδιοικητική ισχύ. Αντίθετα, η αρχαιότητα και οι προσωπικές διασυνδέσεις με το κυβερνητικό κόμμα ήσαν τα συνθέτερα κριτήρια για προαγωγή στις διευθυντικές θέσεις των υπουργών.²⁷

Συνολικά, η ανώτερη δημοσιοϋπαλληλία στην Ελλάδα δεν υπήρξε και δεν είναι ακόμα διοικητική ελίτ, με την έννοια ενός τμήματος συστατικού της «power elite», όπως θα την αντιλαμβανόταν ο C. Wright Mills.²⁸ Οι ανώτεροι υπάλληλοι, ως σύνολο, δεν διέθεταν πηγές οργανωσιακής ισχύος («organizational resources»),²⁹ όπως οι συνάδελφοί τους άλλων ευρωπαϊκών χωρών, με ιδιαίτερη γραφειοκρατική παράδοση. Παραδείγματα πηγών ισχύος των γραφειοκρατών είναι η πείρα στο μάνατζμεντ του δημόσιου τομέα, η οργανωτική συνοχή, το κοινωνικό «status», η τεχνογνωσία και το «esprit de corps», που, εάν ήσαν διαθέσιμα στη δημοσιοϋπαλληλία, θα τη βοηθούσαν να εξισορροπήσει τον έλεγχο που άσκησε ο κομματικός μηχανισμός του ΠΑΣΟΚ στη διοί-

κητική μηχανή μετά το 1981.

Μόνον όταν οι ίδιοι οι υπουργοί των κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ διαπίστωσαν ότι και η δική τους αυτονομία δράσης περιοριζόταν από την υπερδραστηριότητα των κομματικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ στα υπουργεία, τότε ήρθαν σε σποραδικές πολιτικές συγκρούσεις μαζί τους. Η ηγεσία του ΠΑΣΟΚ προσπάθησε να νουθετήσει τα κομματικά στελέχη. Η διάσταση της κυβέρνησης με τα μεσαία και κατώτερα στελέχη του ΠΑΣΟΚ, οξυμμένη και από τη σταδιακή εγκατάλειψη του αρχικού, ριζοσπαστικού κυβερνητικού προγράμματος, κατέληξε σε παντοδυναμία του πρωθυπουργού, από τη μια μεριά, και παρακμή του κομματικού μηχανισμού, από την άλλη, όπως θα δούμε παρακάτω.

Γ. ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΟΔΟΥ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΣΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΙΔΙΟ ΤΟ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ

Η διάσταση ανάμεσα στην κυβέρνηση, που αποτελούσε προνομιακό χώρο της κομματικής ηγεσίας και τον κομματικό μηχανισμό σχετίζεται με τη φύση του ΠΑΣΟΚ ως σύγχρονου λαϊκιστικού κόμματος. Κατά την εκτίμησή μας, το ΠΑΣΟΚ είναι κόμμα καθαρά λαϊκιστικό, όπως προκύπτει από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ιδεολογίας, της εσωτερικής οργάνωσης, της εκλογικής βάσης, αλλά και του τρόπου που άσκησε την εξουσία στη δεκαετία του 1980. Η σχετική συζήτηση για το τι τύπου κόμμα είναι το ΠΑΣΟΚ, για το αν δηλαδή είναι σοσιαλιστικό, σοσιαλδημοκρατικό ή λαϊκιστικό κόμμα, είχε λάβει έκταση, πριν το 1981,³⁰ αλλά κρίθηκε «κατά τη γνώμη μας» οριστικά μετά την άνοδό του στην εξουσία, με βάση την κυβερνητική πρακτική και την οργανωσιακή εξέλιξή του.

Μάλιστα, το ΠΑΣΟΚ ήταν εξαρχής αλλά και παρέμεινε κόμμα λαϊκιστικό και η φυσιογνωμία του δεν άλλαξε τυπικά μετά την άνοδό του στην εξουσία. Στη διάρκεια της οκταετούς θητείας του στην κυβέρνηση, το ΠΑΣΟΚ δεν μετεξελίχθηκε σε ευρωπαϊκό σοσιαλιστικό κόμμα, όπως παλαιότεροι μελετητές είχαν προβλέψει.³¹ Αντίθετα, την περίοδο 1981-1989, τα λαϊκιστικά στοιχεία της φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ εντάθηκαν. Έτσι, ιδεολογικά, στις εκλογές του 1985, η διχοτομική λογική του ΠΑΣΟΚ εκφράστηκε με το προεκλογικό σύνθημά του για τη σύγκρουση του «φωτός», που εκπρορευόταν από το ΠΑΣΟΚ, με το «σκοτάδι», που εκπροσωπούσε η ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. Οργανωτικά, οι δομές, που μεσολαβούσαν ανάμεσα στον χαρισματικό ηγέτη του κόμματος και την κομματική του βάση, παρεφθάρσαν

με τη μαζική μετακίνηση κομματικών στελεχών στο κράτος και τη μετατροπή των κομματικών οργανώσεων σε γραφεία ενδυνάμωσης εργασιών. Η ένταξη στον κομματικό μηχανισμό του ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε πρακτικά διάυλο ικανοποίησης «προσωπικών στρατηγικών» για ορισμένα ανώτερα στελέχη και πολιτικό εισιτήριο για μια θέση εργασίας στον δημόσιο τομέα για πολλά απλά μέλη του κόμματος.

Κατ' αυτό τον τρόπο σχηματίσθηκε ένα νεοπαγές, κρατικοδίαιτο κοινωνικό στρώμα.³² Γι' αυτό το στρώμα η ένταξη στο ΠΑΣΟΚ δεν ήταν παρά ένα πολιτικό εφάπτηρο για την επίτευξη ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας. Ταυτόχρονα, ο κομματικός μηχανισμός μπορεί να ειπωθεί και ως πολιτικό εργαλείο στα χέρια της ελίτ του κόμματος. Γι' αυτή την ελίτ, που περιλάμβανε τα μέλη του Εκτελεστικού Γραφείου, της Κεντρικής Επιτροπής και της Κοινοβουλευτικής Ομάδας, ο κομματικός μηχανισμός ήταν χρήσιμος για την κατάληψη της κυβερνητικής εξουσίας και την παραμονή σ' αυτή. Η εργαλειώδη αντίληψη του κόμματος, συχνή μεταξύ των μελών της κομματικής ελίτ, δεν είναι κάτι που χαρακτηρίζει ειδικά το ΠΑΣΟΚ, αλλά αποτελεί αναπόφευκτο χαρακτηριστικό των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων, όπως το έχει περιγράψει ο Ρόμπερτ Μίτσελ.³³ Πρόκειται για το οργανωτικό φαινόμενο της αποστασιοποίησης της κομματικής «ολιγαρχίας» από τη βάση του κόμματος και της χρησιμοποίησης του κομματικού μηχανισμού για την πολιτική μακροήμερευσή της.

Η απορρόφηση του καλύτερου ανθρώπινου δυναμικού του ΠΑΣΟΚ, για τις ανάγκες στελέχωσης του κράτους, ήταν μια αιτία της παρακμής του κομματικού μηχανισμού, μετά τα μέσα της δεκαετίας του '80. Επρόκειτο, ουσιαστικά, για τη χρησιμοποίηση του μηχανισμού από την κομματική ελίτ ως πολιορκητικού κριού για την εκπόρευση του κράτους. Η συνεχιζόμενη παρακώλυση της «θεσμιοποίησης του χαρίσματος» («institutionalization of charisma»), όπως την εννοεί ο Μαξ Βέμπερ στην ανάλυσή του για την εξέλιξη της χαρισματικής εξουσίας,³⁴ ήταν μια άλλη αιτία της σταδιακής παραλυσίας του κόμματος. Πώς στοιχειοθετούνται, όμως, τόσο η διείσδυση του κομματικού προσωπικού του ΠΑΣΟΚ στη διοίκηση, όσο και η κατασπατάληση του κομματικού μηχανισμού για το σκοπό αυτό; Και τι σημαίνει η προσπάθεια να εμποδισθεί η διαδικασία μεταβίβασης της χαρισματικής, προσωπικής εξουσίας του Ανδρέα Παπανδρέου στο κόμμα, δηλαδή σ' έναν απρόσωπο, συλλογικό φορέα;

Με την άνοδό του στην εξουσία, το ΠΑΣΟΚ διόρισε πολλά από τα στελέχη του στις υπάρχουσες κυβερνητικές θέσεις και

σε καινούργιες που το ίδιο δημιούργησε. Υπάρχουν κάποια ανεπιβεβαιώτα στοιχεία για την έκταση της διείσδυσης του κομματικού προσωπικού στο κράτος, που παραθέτουμε με επιφύλαξη: όλα τα μέλη του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ έγιναν υπουργοί και μέχρι το 1ο συνέδριο του κόμματος, το Μάιο του 1984, το 66% των μελών της Κεντρικής Επιτροπής είχε καταλάβει ανώτερες θέσεις στον κρατικό μηχανισμό. Σύμφωνα με τον ισχυρισμό του Στέλιου Κούλογλου, το 89% του συνόλου των εγγεγραμμένων μελών του ΠΑΣΟΚ απέκτησε κάποιο είδος εργασιακή σχέση με το κράτος (π.χ. θέση μονίμου υπαλλήλου, σύμβαση έργου).³⁵ Ο Μιχάλης Σπουρδαλάκης, βασιζόμενος σε δημοσιογραφική πηγή, αναφέρει ότι, μετά τις εκλογές του 1981, τρεις έως τέσσερις χιλιάδες μέλη του ΠΑΣΟΚ προσελήφθησαν στον ευρύτερο δημόσιο τομέα.³⁶

Συγκριτικά, η διείσδυση του ΠΑΣΟΚ στο ελληνικό κράτος υπήρξε ταχύτερη και πιθανόν πιο ευρεία από την αντίστοιχη διείσδυση του σοσιαλιστικού κόμματος PSF στο γαλλικό κράτος, μετά το 1981. Σε αντίθεση με τη ραγδαία και ολοκληρωτική αντικατάσταση των γενικών διευθυντών των υπουργείων από το ΠΑΣΟΚ, λίγους μήνες αφότου ανέλαβε την εξουσία, η αντικατάσταση των αντίστοιχων διευθυντών των γαλλικών υπουργείων, από το PSF, διάρκεσε δύο περίπου χρόνια (1981-1983) και δεν αφορούσε το σύνολο του διευθυντικού προσωπικού. Επιπλέον, τα νέα διευθυντικά στελέχη που τέθηκαν επικεφαλής των υπουργείων της Γαλλίας, μετά το 1981, δεν διακρίνονταν τόσο για την προσήλωσή τους στο κυβερνητικό κόμμα, όσο για τις τεχνοκρατικές τους ικανότητες και την κατάρτισή τους στις «Grandes Ecoles», πράγμα που έκανε τη διαφορά τους από τους προηγούμενους γενικούς διευθυντές σχετικά μικρή.³⁷ Τα στοιχεία αυτά υπογραμμίζουν τη συγκριτική αδυναμία της ελληνικής γραφειοκρατίας και την έλλειψη αντιτάσεων από αυτήν, στην εναλλαγή κομμάτων και καθεστώτων στην πολιτική εξουσία. Επιπλέον, ο «αποικισμός» του μεταπολιτευτικού κράτους, από τα στελέχη του ΠΑΣΟΚ, σε τέτοια μαζική κλίμακα, τονίζει και πάλι τον λαϊκιστικό χαρακτήρα του κόμματος αυτού: στο ΠΑΣΟΚ της περασμένης δεκαετίας τα στελέχη ασχολούνταν περισσότερο με τη διαχείριση του κράτους, παρά με την οργάνωση του κόμματος, όπου κυριαρχούσε η απευθείας, αδιαμεσολάβητη σχέση ανάμεσα στη μονοπρόσωπη, χαρισματική ηγεσία και την κομματική βάση.

Η προικοδότηση του κράτους με στελέχη του κόμματος απορρέανε από κομματικές οργανώσεις. Καθώς τα πιο καταρτισμένα στελέχη προωθήθηκαν στο κράτος, πληθώρα νέων μελών εγγράφηκε

στο κόμμα με την ανοχή της κομματικής ηγεσίας. Ο πολλαπλασιασμός των τοπικών οργανώσεων, για να στεγάσουν τα νέα μέλη, υπήρξε ταχύτατος. Ο Στέλιος Αλεξανδρόπουλος αναφέρει ότι το 1980 υπήρχαν 460 τοπικές οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ, ενώ το 1984 είχαν αυξηθεί σε 3.285. Στο ίδιο διάστημα, τα μέλη του κόμματος

είχαν αυξηθεί από 75.000 σε 220.000.³⁸

Η ρευστότητα προσωπικού και δομών ήταν μια από τις συνέπειες που το κόμμα υπέστη από τη διείσδυση που το ίδιο επιχείρησε στο κράτος. Μια άλλη συνέπεια ήταν η επιτεινόμενη αδράνεια του κομματικού μηχανισμού, που κατέληξε να κινητοποιείται μόνο συμβολικά για τη νομιμοποίηση της κομματικής ηγεσίας, όπως σημειώνει ο Μιχάλης Σπουρδαλάκης.³⁹ Έτσι, την άνοιξη του 1984 ο προσυνεδριακός διάλογος ήταν ελλιπέστατος, ενώ, στη διάρκεια του 1ου συνεδρίου, η επανεκλογή του προέδρου του κόμματος έγινε διαβοής. Με βάση το καταστατικό του κινήματος, που ψηφίστηκε τότε, το κόμμα αναλάμβανε το καθήκον να υποστηρίξει, να αναλύει και να εξειδικεύει το κυβερνητικό έργο του λαού.

Ωφελημένοι από τη ρευστότητα και την αδράνεια του κομματικού μηχανισμού, την περίοδο 1981-1989, βγήκαν η μονοπρόσωπη ηγεσία και τα νέα μέλη του κόμματος. Τα μέλη αυτά χρησιμοποίησαν την πρόσφατη κομματική τους ιδιότητα για να αποκτήσουν προσβάσεις στον δημόσιο τομέα, με τη μορφή ευνοϊκών διορισμών και μεταθέσεων. Στις δικές τους πιέσεις ανταποκρίθηκε το ΠΑΣΟΚ με την ενεργοποίηση των διοικητικών μηχανισμών του κράτους, κατά τις προεκλογικές περιόδους. Όπως σημειώνει η Καλλιόπη Σπανού, η υπαγωγή της διοίκησης στην

πολιτική λειτουργήσε έτσι «ως προϋπόθεση άμεσης πρόσβασης στα αγαθά που επιμερίζει το κράτος».⁴⁰

Από την παρακμή των κομματικών οργανώσεων ωφελήθηκε και ο χαρισματικός ηγέτης του ΠΑΣΟΚ, στο βαθμό που δεν είχε να αντιμετωπίσει τη δραστηριοποίηση των οργανώσεων για πιστότερη εφαρμογή των διακηρύξεων του «Συμβολαίου με το Λαό» του 1981. Όμως το κόστος της σταδιακής παρακμής των οργανώσεων ήταν η ανεπαρκής κινητοποίηση του κόμματος στις δημοτικές εκλογές του 1986 και τις γενικές βουλευτικές εκλογές του Ιουνίου 1989. Στο μεταξύ, πάντως, και προς όφελος της χαρισματικής ηγεσίας του κόμματος, είχε ανασταλεί οποιαδήποτε διαδικασία αποπροσωποποίησης και μεταβίβασης του χαρίσματος στα συλλογικά κομματικά όργανα.

Κατά τον Μαξ Βέμπερ, η αποπροσωποποίηση του χαρίσματος μπορεί να πάρει τη μορφή της «θεσμοποίησής» του.⁴¹ Όταν π.χ. εκλείψει ο χαρισματικός προφήτης ή δάσκαλος μιας θρησκείας, τότε το ιερατείο της θρησκείας έχει συμφέρον να οργανωθεί, με τρόπο ώστε να περιώσει το χάρισμά του και, κατά συνέπεια, την εξουσία του επί των πιστών. Η θεσμοποίηση του χαρίσματος είναι μια διαδικασία διατήρησης του χαρίσματος από μια οργάνωση, μετά την απώλεια του χαρισματικού ηγέτη της, και σηματοδοτεί έναν τρό-

πο σταδιακής μετατροπής της χαρισματικής εξουσίας σε εξουσία «νομικού - ορθολογικού» τύπου. Θεσμοποίηση του χαρίσματος μπορεί να συμβεί και σε ένα πολιτικό κόμμα. Η θεσμοποίηση του πολιτικού χαρίσματος ικανοποιεί δύο δυνητικά αντιφατικές ανάγκες και γι' αυτό δεν είναι ούτε αναπόφευκτη διαδικασία, όπως επισημαίνει ο Άντζελο Πανεμπιάνκο.⁴², ούτε μεταφυσικό φαινόμενο. Αφενός, το κόμμα που έχει χαρισματικό ηγέτη πρέπει να εξασφαλίσει την παράταση του χαρίσματος από το οποίο αντλεί εκλογικά οφέλη. Αφετέρου, προκύπτει σε κάποια χρονική στιγμή η ανάγκη αντικατάστασης του ηγέτη από άλλον ή άλλους συλλογικά, χωρίς όμως αυτό να αποβεί εις βάρος του χαρίσματος, που είναι εκλογικά προσοδοφόρο.

Στο ΠΑΣΟΚ, ο κίνδυνος να εμπλακεί η μονοπρόσωπη ηγεσία σ' αυτές τις αντιθέσεις και να διολισθήσει το χάρισμα σε κάποιο συλλογικό φορέα γινόταν όλο και μεγαλύτερος, με το πέρασμα του χρόνου. Σ' αυτό συνέτειναν η αδήριτη φθορά που υφίστατο το κόμμα στην εξουσία, η επιδείνωση της υγείας του προέδρου του, η δημοσιοποίηση της προσωπικής ζωής του και ακόμα η σώρευση κατηγοριών για σκάνδαλα προς το τέλος της δεύτερης τετραετίας.

Η θεσμοποίηση του χαρίσματος στο ΠΑΣΟΚ δεν επήλθε ούτε τότε ούτε μετά τις τρεις εκλογικές ήττες του Ιουνίου 1989, Νοεμβρίου 1989 και Απριλίου 1990. Η αναβολή της μεταμόρφωσης του προσωπικού χαρίσματος του προέδρου του ΠΑΣΟΚ θα μπορούσε να εξηγηθεί με βάση τη δική του συνειδητή προσπάθεια προς την κατεύθυνση αυτή και τις εν μέρει απρόβλεπτες επιπτώσεις που είχε για το ΠΑΣΟΚ η διαπλοκή του με τη γραφειοκρατία.

Είναι χαρακτηριστική η άρνηση δέσμευσης του προέδρου του ΠΑΣΟΚ σε οποιαδήποτε τυπική διαδικασία διαδοχής του ή πρόβλεψη για το μέλλον του κόμματος. Τον Ιούνιο του 1989, δεκαπέντε χρόνια μετά την ίδρυση του κόμματος του οποίου ηγείτο συνεχώς, ο Ανδρέας Παπανδρέου δήλωνε πως, ενώ «θα υπάρξει ΠΑΣΟΚ μετά τον Ανδρέα», δεν είχε έρθει η στιγμή να αποχωρήσει, διότι οι φυσικές του δυνάμεις του επέτρεπαν να συνεχίσει και η λαϊκή βάση απαιτούσε κάτι τέτοιο. Επίσης δήλωνε ότι το θέμα της διαδοχής στο ΠΑΣΟΚ δεν μπορεί να λυθεί με μηχανικό τρόπο, παρά θα το λύσει η ίδια η ζωή.⁴³ Η προσπάθεια του ηγέτη του ΠΑΣΟΚ να αναβάλλει τη θεσμοποίηση του χαρίσματος του, συνδυάστηκε με την εμπλοκή του κοιμματικού προσωπικού και των οργανώσεων βάσης με τη δημόσια διοίκηση. Η συχνή αναχώρηση στελεχών από τη διοίκηση του κόμματος για τη δια-

χείριση του κράτους και η οργανωτική υποβάθμιση του κοιμματικού μηχανισμού, που τονίσαμε παραπάνω, συνετέλεσαν στη διαρκή αναστολή της αποπροσωποποίησης του χαρίσματος στο ΠΑΣΟΚ, αφού δεν υπήρχε εσωκομματικός αντίπαλος, ικανός να απειλήσει τον χαρισματικό ηγέτη.

Δ. ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΟΔΟΥ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΣΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΑΤΙΚΗ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ

Οι συνέπειες της οκταετούς διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, στον τομέα της δημόσιας διοίκησης, μπορούν να φανούν μέσα από μια αδρή, πρώτη σύγκριση με την παλαιότερη διακυβέρνηση από τη ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης. Σε τι διέφερε η συνάρθρωση του κόμματος της ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ με την κρατική γραφειοκρατία, κατά την περίοδο 1974-1981, από την αντίστοιχη του ΠΑΣΟΚ, το 1981-1989;

Πρώτον, διέφερε ως προς το είδος της πολιτικοποίησης της δημοσιούπαλλης: ενώ, επί ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, η πολιτικοποίηση προερχόταν από τις προσωπικές πελατειακές σχέσεις ανάμεσα σε υπουργούς (ή κοιματάρχες) και υπαλλήλους, επί ΠΑΣΟΚ, η πολιτικοποίηση οργανώθηκε συστηματικά και ιδεολογικά από τις οργανώσεις του κόμματος. Δεύτερον, η διαχείριση της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ, μετά το 1981, διέυρνε το χάσμα ανάμεσα στη διοίκηση και την πολιτική, περισσότερο απ' ό,τι πριν το 1981, τουλάχιστον όσον αφορά στη διαφοροποίηση των λειτουργιών στο εσωτερικό της κεντρικής διοίκησης: μετά το 1981, οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι περιορίζονταν συχνά σε καθαρά εκτελεστικό ρόλο, αφού ο σχηματισμός πολιτικής ανατέθηκε στο πρωθυπουργικό γραφείο και τους πολυάριθμους συμβούλους υπουργών. Τρίτον, η περίοδος του ΠΑΣΟΚ χαρακτηρίστηκε από ακόμη μεγαλύτερο συγκεντρωτισμό της εκτελεστικής εξουσίας απ' ό,τι η μεταπολιτευτική περίοδος της ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ.

Αναλυτικά, μια πρώτη συνέπεια της διείσδυσης του ΠΑΣΟΚ στην κρατική μηχανή ήταν η πολιτικοποίηση των ανώτερων βαθμίδων της διοίκησης, με τρόπο διαφορετικό από εκείνον των συντηρητικών κυβερνήσεων πριν το 1981 και σε έκταση ασυνήθιστη για σύγχρονο κοινοβουλευτικό καθεστώς. Ο διαφορετικός τρόπος πολιτικοποίησης, που επέβαλε το ΠΑΣΟΚ στη γραφειοκρατία, οφείλεται κυρίως στο ότι ήταν κόμμα διαφορετικού τύπου, σε σύγκριση με το κόμμα της ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ. Πριν το 1981, η ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ήταν ένα παραδοσιακό κόμμα

«προυχόντων», που δεν διέθετε στιβαρό κοιμματικό μηχανισμό, παρά χρησιμοποιούσε τοπικά πελατειακά δίκτυα, διευθυνόμενα από κοιματάρχες, καθώς και την ίδια την κρατική μηχανή ως οργανωτική βάση.⁴⁴ Αντίθετα, το ΠΑΣΟΚ, από την ίδρυσή του το 1974, αναπτύχθηκε σε κόμμα μαζών με πλήθος οργανώσεων, αφού δεν είχε πρόσβαση στην κρατική μηχανή και έπρεπε να στηριχθεί στις δικές του δυνάμεις (προσωπικό, οργάνωση, τεχνικά μέσα).⁴⁵

Με μετωπικές οργανώσεις της ΠΑΣΚΕ, σε όλο το εύρος του δημόσιου τομέα, το ΠΑΣΟΚ προετοίμαζε, ήδη πριν το 1981, τη διείσδυσή του στη διοίκηση, που μέχρι τότε ελεγχόταν από τη συντηρητική πολιτική τάξη. Μετά το 1981, το ΠΑΣΟΚ αποκεφάλισε νομοθετικά την ανώτερη βαθμίδα της κεντρικής διοίκησης, δηλαδή τις θέσεις των γενικών διευθυντών και απομάκρυνε ομαδικά τους νομάρχες και τους διοικητές των δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών (ΔΕΚΟ).⁴⁶ Στις θέσεις των νομαρχών και διοικητών διόρισε ανώτερα στελέχη του κόμματος, αλλά και αριστερούς τεχνοκράτες που διέκριντο φιλικά προς την κυβέρνηση Ανδρέα Παπανδρέου. Με τη δημιουργία νέων θέσεων για μετακλητούς υπαλλήλους, όπως συμβούλους υπουργών, ειδικούς γραμματείς και επιστημονικούς συνεργάτες των γραφείων του πρωθυπουργού, το ΠΑΣΟΚ έδωσε, όπως είδαμε, την ευκαιρία απορρόφησης στο δημόσιο και σε μεσαία στελέχη του κόμματος και σε νεότερους επιστήμονες από τα κόμματα της Αριστεράς. Στις κρίσεις για προαγωγή υπαλλήλων στα υπουργεία, τα υπηρεσιακά συμβούλια, που είχαν στη σύνθεσή τους κατά πλειοψηφία μέλη ή οπαδούς της ΠΑΣΚΕ, έτειναν να επιλέγουν ομοιοδείκτες τους για τις θέσεις προϊσταμένων τμημάτων και διευθύνσεων. Γενικά, το κριτήριο για διορισμό ή προαγωγή δεν ήταν τόσο η προσωπική σχέση με κάποιον υπουργό ή κοιματάρχη, όπως συνέβαινε πριν το 1981, αλλά η σχέση με το κόμμα και τις συνδικαλιστικές οργανώσεις του.⁴⁷

Αν, ως προς τον τρόπο πολιτικοποίησης του διοικητικού προσωπικού, το ΠΑΣΟΚ και η ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ διέφεραν, ως προς άλλους τρόπους πολιτικού ελέγχου, το ΠΑΣΟΚ φάνηκε να μιμείται τη ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. Η συντηρητική πολιτική τάξη, που στέλεχwane διαδοχικά τα κόμματα του ΕΘΝΙΚΟΥ ΣΥΝΑΓΕΡΜΟΥ, της ΕΡΕ και της ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, έλεγχε τη δημόσια διοίκηση επί τριάντα περίπου χρόνια, δηλαδή από το τέλος του εμφυλίου πολέμου μέχρι και το 1981, χρησιμοποιώντας διάφορες τεχνικές. Παραδείγματα τέτοιων τεχνικών πολιτικού ελέγχου ήταν η καταγραφή των φρονημάτων των δημοσίων υπαλλήλων, το κυβερ-

νητικό μονοπώλιο της τηλεόρασης και του ραδιοφώνου και η χειραγώγηση των δημοσιοπαλληλικών συνδικάτων, μέσω του διορισμού διοικήσεων και της κρατικής χρηματοδότησής τους.⁴⁸ Σ' αυτά και σε άλλα μέτρα που λάμβαναν οι συντηρητικές κυβερνήσεις της μεταπολεμικής περιόδου αποτυπωνόταν ο διάχυτος αντικομμουνισμός, που ήταν η ιδεολογική κληρονομιά του εμφυλίου πολέμου.⁴⁹

Παρ' ότι το ΠΑΣΟΚ δεν διαπνεόταν από τον παραδοσιακό αντικομμουνισμό, εντούτοις χρησιμοποίησε μερικές τεχνικές ελέγχου της διοίκησης, που κληρονόμησε από τη ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. Έτσι, για παράδειγμα, διατήρησε το κυβερνητικό μονοπώλιο στα μέσα μαζικής επικοινωνίας και παρενέβη στο συνδικαλιστικό κίνημα, ώστε να αποκτήσει η ΑΔΕΔΥ ηγεσία φιλική προς την κυβέρνησή του. Η πιο κρίσιμη ίσως παρέμβαση του ΠΑΣΟΚ ήταν στην οργάνωση της εκτελεστικής εξουσίας,⁵⁰ όπου εντοπίζονται βασικές διαφορές της δικής του διακυβέρνησης από εκείνην της ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ.

Το ΠΑΣΟΚ επέτεινε την τάση συγκεντρωτισμού της εκτελεστικής εξουσίας, που είχε ήδη διαφανεί στο Σύνταγμα του 1975. Με σειρά νόμων (ν. 1256/1982, ν. 1558/1985) το ΠΑΣΟΚ αναδιοργάνωσε το Υπουργικό Συμβούλιο και έδωσε νέες, εκτεταμένες αρμοδιότητες στον πρωθυπουργό, χωρίς όμως να ισχυροποιήσει θεσμικά και τη Βουλή.⁵¹ Και με τη συνταγματική μεταρρύθμιση του 1986, το ΠΑΣΟΚ μεταβίβασε τις περισσότερες εξουσίες του προέδρου της Δημοκρατίας στον πρωθυπουργό και την κυβέρνηση. Με το ΠΑΣΟΚ η Γ' Ελληνική Δημοκρατία, που πριν το 1986 είχε χαρακτήρα ημι-προεδρικό, φάνηκε ότι κλίνει προς τον αμιγώς κοινοβουλευτικό τύπο δημοκρατικού πολιτεύματος. Στην πράξη, όμως, η ηγεμονία του πρωθυπουργού, έναντι των υπόλοιπων θεσμών, ακύρωνε τη δυνατότητα της Βουλής να εξισορροπεί την εκτελεστική εξουσία. Δείγμα της ηγεμονίας του πρωθυπουργού στην οικονομική πολιτική ήταν η ακύρωση του σταθεροποιητικού προγράμματος του Κώστα Σημίτη από τον πρόεδρο του ΠΑΣΟΚ, στη Βουλή, μέσα σε ένα απόγευμα του Νοεμβρίου 1987, ύστερα από δύο χρόνια εφαρμογής του (1985-1987).

Επιπρόσθετα, στη δεκαετία του 1980 με την προσθήκη νέων θέσεων υπουργών και ανώτερων μετακλητών υπαλλήλων στην ιεραρχία των υπουργείων και των ΔΕΚΟ και το διορισμό μελών και οπαδών του ΠΑΣΟΚ στις θέσεις αυτές, προέκυψε σαφέστερη η διάκριση μεταξύ της πολιτικής και της διοικητικής λειτουργίας στο κράτος απ' ό,τι ήταν στο παρελθόν. Από δική μας δειγματοληπτική έρευνα, με συνεντεύξεις από 152 προϊσταμένους διευ-

θύνσεων και συμβούλους υπουργών τεσσάρων βασικών υπουργείων στην Αθήνα, προέκυψε ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1980, επί των κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ, οι σημαντικότερες δραστηριότητες των ανωτέρων δημοσίων υπαλλήλων, σύμφωνα με τις δικές τους εκτιμήσεις, ήταν ο μακροπρόθεσμος σχεδιασμός, η λήψη αποφά-

σεων και η επίβλεψη της εκτέλεσής τους από τους υφισταμένους, καθώς και η μελέτη τεχνικών λεπτομερειών των θεμάτων. Αντίθετα, οι σημαντικότερες δραστηριότητες των συμβούλων υπουργών περιλάμβαναν τον μακροπρόθεσμο σχεδιασμό, σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο από εκείνον των διευθυντών και ακόμα τη θέσπιση κανόνων και τη χάραξη κατευθύνσεων.⁵² Επί ΠΑΣΟΚ η πολιτική (με την έννοια του «policy», π.χ. η οικονομική πολιτική, η κοινωνική πολιτική) χαρρασσόταν από τα πολιτικά γραφεία των υπουργών και τα κεντρικά όργανα του κυβερνώντος κόμματος, καθώς και από το στενό περιβάλλον του πρωθυπουργού, ενώ η εφαρμογή της πολιτικής περιερχόταν στα χέρια της υπαλληλίας.

Ο διαχωρισμός αυτός κάθε άλλο παρά άγνωστος είναι στις σύγχρονες δημοκρατίες. Όμως σε άλλες δημοκρατίες, όπως και πιθανόν στην Ελλάδα πριν το 1981, η τάση ήταν να υπάρχει επικάλυψη ρόλων ανάμεσα στο διοικητικό και το πολιτικό προσωπικό στην κορυφή της διοικητικής ιεραρχίας.⁵³ Τόσο οι πολιτικοί όσο και οι γραφειοκράτες καριέρας μετείχαν –σε άριστο έστω βαθμό– στο σχεδιασμό και την εκτέλεση της πολιτικής. Αλλά, ενώ, επί ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, οι γενικοί διευθυντές των υπουργείων, επιλεγμένοι βέβαια με πολιτικά κριτήρια, φαίνεται να είχαν κάποια συμμετοχή στο σχεδιασμό

της πολιτικής, επί ΠΑΣΟΚ, οι προϊστάμενοι διευθύνσεων, αν και ελεγχόμενοι από την κυβέρνηση, περιορίζονταν συχνά σε καθαρά εκτελεστικό ρόλο. Επιπλέον, οι νέες διοικητικές δομές, σε επίπεδο υπουργείου, όπως τα γραφεία συμβούλων των υπουργών και οι ειδικές γραμματείες, λειτούργησαν οργανωτικά ως φραγμοί μεταξύ της πολιτικής ηγεσίας και του διοικητικού προσωπικού. Το φαινόμενο αυτό θα πρέπει να εξηγηθεί με βάση την τάση υπερβολικού συγκεντρωτισμού που διέκρινε την κυβερνητική πρακτική του ΠΑΣΟΚ και την έλλειψη εμπιστοσύνης του νέου κυβερνητικού κόμματος προς μια παραδοσιακή γραφειοκρατία. Πάντως, είναι ιστορικά ειρωνικό ότι το ΠΑΣΟΚ, ένα κόμμα με έντονα αντι-φιλελεύθερο προσανατολισμό, επέτεινε έτσι, ως προς τους οργανωσιακούς ρόλους, τη διάκριση ανάμεσα στη διοίκηση και την πολιτική, μια καθαρά φιλελεύθερη αρχή των δυτικών δημοκρατιών. Σ' αυτές τις τελευταίες μάλιστα έχει παρατηρηθεί διεύρυνση του ρόλου των γραφειοκρατών καριέρας και αυξανόμενη συμμετοχή τους ως τεχνοκρατών στο σχεδιασμό της πολιτικής. Όμως, στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1980, οι γραφειοκράτες είδαν το ρόλο τους ως επιτελικών σχεδιαστών να συρρικνώνεται.⁵⁴

Η συρρίκνωση του ρόλου των γραφειοκρατών είναι ένα μέρος μόνο του γενικότερου φαινομένου ρευστότητας των διοι-

κητικών δομών και μηχανισμών της οκταετίας του ΠΑΣΟΚ, αντίστοιχη με τη ρευστότητα των κομματικών μηχανισμών που σημειώσαμε. Η γραφειοκρατική ρευστότητα συνίστατο στην κατάργηση κάποιων διοικητικών δομών και τη δημιουργία άλλων στο κράτος. Μέσα στον πρώτο χρόνο παραμονής του στην κυβέρνηση, το ΠΑΣΟΚ κατάργησε με νόμους, όχι μόνο θέσεις της ιεραρχίας, όπως αυτή των γενικών διευθυντών, αλλά και ολόκληρα όργανα, όπως τις πολυάριθμες επιτροπές και συμβούλια των υπουργείων, καθώς και το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους. Ένα άλλο παράδειγμα ρευστής μεταβολής των δομών είναι το εξής: το 1982 η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ απέσπασε ολόκληρους τομείς αρμοδιοτήτων από τα υπουργεία Βιομηχανίας και Εμπορίου, για να τους μεταφέρει στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και να τους επιστρέψει στα δύο πρώτα υπουργεία μόλις τρία χρόνια μετά.⁵⁵

Σε ό,τι αφορά στη δημιουργία νέων δομών της διοίκησης, χαρακτηριστική ήταν η ίδρυση το 1982 ενός διογκωμένου πολιτικού γραφείου του πρωθυπουργού, που απαρτιζόταν από ειδικότερα γραφεία και υπηρεσίες. Αυτό ήταν ένα ακόμα βήμα προς την κατεύθυνση παραμερισμού της δημοσιοϋπαλληλίας των υπουργείων και αντικατάστασής της από πολιτικά διορισμένα στελέχη, που δρούσαν σε διοικητικές δομές πέρα και πάνω από αυτές των υπουργείων. Ένα χρόνο μετά, το 1983, το ΠΑΣΟΚ, κάνοντας απότομη αλλαγή πορείας, ίδρυσε την Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, που δυνητικά θα μπορούσε να προσδώσει συνοχή και ισχύ στο δημοσιοϋπαλληλικό σώμα. Ακόμα, με το ενιαίο μισθολόγιο, που ψηφίστηκε το 1984, το ΠΑΣΟΚ αναδιάρθρωσε την κλίμακα αμοιβών των υπαλλήλων με τρόπο εξισωτικό, που μείωνε την ψαλίδα ανάμεσα σε υψηλούς και χαμηλούς μισθούς. Το 1986, με το ενιαίο βαθμολόγιο ξεκίνησε μια δαιδαλώδης διαδικασία συγχώνευσης διευθύνσεων και τμημάτων κατά υπουργείο, που δεν είχε ολοκληρωθεί όταν επήλθε η κυβερνητική αλλαγή του 1989.⁵⁶ Τέλος, πολλά νέα όργανα καταρτίστηκαν άτυπα ή περιλήφθηκαν σε διατάξεις νόμων, χωρίς ποτέ να λειτουργήσουν. Έτσι, τα τρία άτυπα συμβούλια των υπουργών του ΠΑΣΟΚ, δηλαδή οι «κύκλοι» δημόσιας διοίκησης, εθνικής οικονομίας και ποιότητας ζωής, που ιδρύθηκαν στην πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ, περιέπεσαν σε αδράνεια πολύ σύντομα μετά την πανηγυρική σύστασή τους. Και το σώμα των ελεγκτών δημόσιας διοίκησης, που ήδη περιλαμβανόταν ως νέος θεσμός στο ν. 1735/1987, δεν λειτούργησε όσο το ΠΑΣΟΚ βρισκόταν στην εξουσία, παρά μόνο μετά την πτώση του από αυτήν.

Σε τι οφείλεται η ρευστότητα της διοικητικής μεταρρύθμισης του ΠΑΣΟΚ, που εκφράστηκε με την αέναη αναδιοργάνωση των διαδικασιών και μηχανισμών της διοίκησης; Κατά τη γνώμη μας, το φαινόμενο αυτό πρέπει να αποδοθεί τόσο σε εξωγενείς παράγοντες, σχετικούς με την αντίδραση της κρατικής γραφειοκρατίας σε οποιοδήποτε εγχείρημα μεταβολής της, όσο και σε ενδογενείς παράγοντες, που εντοπίζονται στην αντιφατική ιδεολογία και την ετερογενή κοινωνική σύνθεση του πολιτικού προσωπικού του ΠΑΣΟΚ.

Η κρατική γραφειοκρατία δεν ήταν αρκετά ισχυρή για να παρεμποδίσει συνολικά τη διοικητική μεταρρύθμιση του ΠΑΣΟΚ, αλλά ικανή να κερδίσει τοπικές μάχες: σε ορισμένα υπουργεία, όπου, είτε η ίδια η μονοπρόσωπη ηγεσία του κόμματος δεν επέτρεπε στους υπουργούς να υλοποιήσουν ως το τέλος την πολιτική τους, είτε οι ανώτεροι υπάλληλοι είχαν ασυνήθιστη δύναμη αντίδρασης, οι μεταρρυθμίσεις που είχαν ψηφισθεί από το ΠΑΣΟΚ στη Βοήλη διαβρώθηκαν σταδιακά κατά την εκτέλεσή τους και εκ των έσω. Για παράδειγμα, η προσπάθεια του ΠΑΣΟΚ για διοικητική αποκέντρωση, ιδιαίτερα εντατική την περίοδο 1982-1984, δεν έφερε το αναμενόμενο αποτέλεσμα. Η αντικατάσταση του υπουργού Εσωτερικών, Γιώργου Γεννηματά, το 1984, σε συνδυασμό με την αναβλητικότητα της κεντρικής υπηρεσίας των υπουργείων, κατά τη μεταφορά πόρων και αρμοδιοτήτων στην περιφέρεια, ματαίωσαν την πραγματοποίηση του φιλόδοξου προγράμματος αποκέντρωσης του ΠΑΣΟΚ.⁵⁷

Παράλληλα με τις εξωτερικές αντιστάσεις, στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ συγκρούονταν περιοδικά τρεις ή τέσσερις τάσεις, με διαφορετικό πολιτικό παρελθόν και ασύμβατες νοοτροπίες. Η βιβλιογραφία για το ΠΑΣΟΚ αναγνωρίζει συνήθως τις τρεις τάσεις των παλαιοκομματικών, των τεχνοκρατών και των μαρξιστών στις οργανώσεις του κόμματος.⁵⁸ Σημαντικότερη φαίνεται, σε ιδεολογικό επίπεδο, η διάκριση ανάμεσα στη λαϊκιστική και την εκσυγχρονιστική γραμμή, που διέτρεχε και το προεκλογικό πρόγραμμα και την κυβερνητική πολιτική του ΠΑΣΟΚ.⁵⁹ Στον τομέα της διοικητικής πολιτικής, η αντίθεση ανάμεσα στο λαϊκισμό και τον εκσυγχρονισμό αποτυπώθηκε στις αντιφατικές αρχές της κατάχρησης της διοικητικής μηχανής για την εξυπηρέτηση εξωδιοικητικών σκοπών, από τη μια μεριά, και του εξευρωπαϊσμού της διοίκησης, από την άλλη. Η στερέωση της εκλογικής βάσης του κόμματος και η άσκηση κοινωνικής πολιτικής εκφράστηκαν διαμέσου των προσλήψεων αδικημένων κοινωνικών κατηγοριών στο δημόσιο, με το νόμο του 1983 για τις προσλήψεις με το

«σύστημα των μορίων» και το νόμο του 1984 για τη μονιμοποίηση των εκτάκτων.⁶⁰ Αυτά ήταν παραδείγματα λαϊκιστικής χρήσης της διοικητικής μηχανής από το ΠΑΣΟΚ, που, όπως αναφέραμε, περίπου την ίδια εποχή, το 1983, ψήφισε νόμο που διαπνεόταν από ιδιαίτερα εκσυγχρονιστικό πνεύμα, μμητικό ευρωπαϊκών προτύπων: ο νόμος για το Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, που προαναφέραμε (ν. 1388/1982), απέβλεπε στην τόνωση του επαγγελματισμού του υπάρχοντος διοικητικού προσωπικού και στη δημιουργία μιας νέας, ισχυρής διοικητικής ελίτ για το μέλλον.

Συνοπτικά, η διοικητική πολιτική του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση απηχούσε τις αντιφατικές επιδιώξεις του ανομοιογενούς αυτού κόμματος. Ο στόχος του εκσυγχρονισμού της δημόσιας διοίκησης αντανάκλασε μάλλον την επιρροή της τεχνοκρατικής ή σοσιαλδημοκρατικής τάσης και τη γενικόλογη ιδεολογία του ΠΑΣΟΚ, που συμπυκνωνόταν στο σύνθημα για «αλλαγή». Αντίθετα, ο στόχος της κατάληψης και χρήσης της κρατικής μηχανής για εξωδιοικητικούς σκοπούς αντανακλούσε τις πολιτικές συνήθειες της παλαιοκομματικής τάσης, αλλά και τα αντικειμενικά εκλογικά συμφέροντα του κόμματος.

Ποιες ήταν τελικά οι ιδιαίτερες συνέπειες της ανόδου και οκταετούς παραμονής του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία για την κρατική γραφειοκρατία; Επιγραμματικά, οι συνέπειες αυτές ήταν η αύξηση του εκσυγχρονισμού της εξουσίας στα χέρια του πρωθυπουργού, η πολιτικοποίηση της δημοσιοϋπαλληλίας με τρόπο συστηματικό και οργανωμένο από το κυρίαρχο κόμμα, ο έντονος διαχωρισμός των ρόλων μεταξύ των γραφειοκρατών καριέρας και των πολιτικών στελεχών της διοίκησης και η ρευστότητα των διοικητικών δομών και διαδικασιών. Η συνακόλουθη χρήση της γραφειοκρατίας από το κόμμα για στενά πολιτικούς σκοπούς και η καθυστέρηση του εκσυγχρονισμού της δεν ήταν ιδιαίτερα στοιχεία της περιόδου του ΠΑΣΟΚ, αλλά μονιμότερα χαρακτηριστικά της σχέσης γραφειοκρατίας και κομμάτων στην Ελλάδα, καθώς και σε άλλες συγκρίσιμες χώρες.

Ε. ΕΠΙΜΕΤΡΟ: ΚΡΑΤΙΚΗ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΣΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ «ΗΜΙ-ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ»

Οι ανεπτυγμένες κοινωνίες της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης, συγκρινόμενες προς ορισμένες κοινωνίες της Νότιας Ευρώπης και της Λατινικής Αμε-

ρικής, διαφέρουν ως προς τις μορφές ανάπτυξης που γνώρισαν στη νεότερη ιστορία τους. Η Ελλάδα και μερικές χώρες του νότιου κώνου της Λατινικής Αμερικής (Χιλή, Αργεντινή) έχουν χαρακτηριστεί από το Νίκο Μουζέλη ως χώρες της «ημι-περιφέρειας». ⁶¹ Παρ' ότι, η καταλληλότητα και το περιεχόμενο του όρου αυτού μπορεί να αμφισβητηθούν, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η Ελλάδα, η Αργεντινή και η Χιλή παρουσιάζουν βασικές ιστορικές ομοιότητες στην πολιτική και οικονομική τους ανάπτυξη, πράγμα που τις διακρίνει από τον πυρήνα των ανεπτυγμένων δυτικών χωρών.

Όπως σημειώνει ο Μουζέλης, η Ελλάδα, η Αργεντινή και η Χιλή απέκτησαν κοινοβουλευτικά δημοκρατικά καθεστώτα στις αρχές του 19ου αιώνα, δηλαδή νωρίτερα απ' ό,τι οι περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Όμως, η βιομηχανία τους αναπτύχθηκε αποσπασματικά και καθυστερημένα, πολύ αργότερα από τη βιομηχανία του καπιταλιστικού «κέντρου». ⁶² Πάντως, ο εκδημοκρατισμός και η εκβιομηχάνιση της Ελλάδας, της Αργεντινής και της Χιλής τις ξεχώρισαν ως ομάδα χωρών και από τις χώρες της «περιφέρειας». Εκεί, στον λεγόμενο Τρίτο Κόσμο, η εκβιομηχάνιση δεν προχώρησε (με εξαίρεση τη Νοτιοανατολική Ασία) και η κοινοβουλευτική δημοκρατία παραμένει ακόμα το ζητούμενο.

Ο τρόπος πολιτικής και οικονομικής ανάπτυξης είναι, λοιπόν, ένα πιθανό κριτήριο ομαδοποίησης κοινωνιών με σχετικά παρόμοια ιστορική πορεία. Αν σ' αυτά προστεθεί και κάποια ιστορική εξέλιξη του κράτους, σχετικά ομοιόμορφη, ανάμεσα σε χώρες με παρόμοια ανάπτυξη, τότε η ένταξη των χωρών σε συγκριτικές κατηγορίες, όπως αυτή της «ημι-περιφέρειας», θα μπορούσε να γίνει δόκιμη και χρήσιμη για την παραγωγή τεκμηριωμένων θεωριών.

Είδαμε πως η περίοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία συνδέθηκε με φαινόμενα που απορρέουν από το λαϊκισμό του και από την παραδοσιακή παθολογία της ελληνικής διοίκησης. Τέτοια πολιτικοδιοικητικά φαινόμενα ήσαν η ρευστότητα των δομών και διαδικασιών της γραφειοκρατίας, η κομματικοποίηση, η μεγέθυνση, ο κατακερματισμός και η ατελέσφορη μεταρρύθμισή της. Κανένα από αυτά τα φαινόμενα δεν είναι άγνωστα στις χώρες της «ημι-περιφέρειας», ενώ αποτελούν παρελθόν ή, τουλάχιστον, επιζούν σε χαμηλή ένταση στις χώρες του «κέντρου». Θα μπορούσε κανείς να απარიθμήσει ορισμένα χαρακτηριστικά του πολιτικοδιοικητικού συστήματος των χωρών της «ημι-περιφέρειας», που, ενώ εννοήθη σ' αυτές, ⁶³ δεν ταιριάζουν ούτε στο δυτικοευρωπαϊκό μοντέλο γραφειοκρατίας

ούτε στο μοντέλο των μετααποικιακών κρατών της Αφρικής και της Νότιας Ασίας.

Πρώτο χαρακτηριστικό είναι το ιδιαίτερο νομικό καθεστώς της δημόσιας διοίκησης στις χώρες της «ημι-περιφέρειας». Η οργάνωση της διοίκησης στην «ημι-περιφέρεια» δεν διέπεται από ένα σταθερό

και ολοκληρωμένο νομικό πλαίσιο. Τόσο το καθεστώς των δημοσίων υπαλλήλων όσο και οι προσλήψεις νέου προσωπικού και οι μεταβολές της υπηρεσιακής του κατάστασης (π.χ. προαγωγές) διαφέρουν από υπηρεσία σε υπηρεσία ενός και του αυτού κρατικού μηχανισμού και ρυθμίζονται από τη συχνά μεταβαλλόμενη νομοθεσία διαδοχικών κυβερνήσεων.

Δεύτερο χαρακτηριστικό είναι το μεταβλητό εύρος των πολιτικών θέσεων στα διάφορα επίπεδα της διοικητικής ιεραρχίας. Το εύρος αυτό δεν είναι επαρκώς προσδιορισμένο. Θέσεις που προορίζονται για μόνιμους υπαλλήλους καριέρας μπορούν να μεταβληθούν σε θέσεις για μετακλήτους υπαλλήλους, πολιτικά επιλεγμένους. (Ισχύει όμως και το αντίστροφο).

Τρίτο χαρακτηριστικό είναι η υπερδιόγκωση των γραφειοκρατιών των χωρών της «ημι-περιφέρειας» από πλευράς προσωπικού. Χάρη στις μαζικές προσλήψεις, που πραγματοποιούν εντασσόμενες κυβερνήσεις, ο δημόσιος τομέας αποτελεί την επιθυμητή διέξοδο από την ανεργία για ευρέα στρώματα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

Τέταρτο χαρακτηριστικό είναι η συχνή επικάλυψη των πολιτικών παρεμβάσεων στη διοίκηση από μια επίφαση βελτιωτικού εκσυγχρονισμού. Οι επεμβάσεις των πολιτικών ελίτ και του στρατού στη γραφειοκρατία διατυλώνονται με όρους μιας

ακόμη διοικητικής μεταρρύθμισης.

Πέμπτο χαρακτηριστικό είναι ο κατακερματισμός του δημοσιούπαλληλικού σώματος. Οι δημόσιοι υπάλληλοι δεν είναι οργανωμένοι σε «μεγάλα σώματα της διοίκησης» και, πάσχοντας από έλλειψη συνοχής, υστερούν οργανωτικά σε σύγκριση με τα πολιτικά κόμματα και το στρατό.

Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά τα συναντήσαμε στην ανάλυση της ελληνικής γραφειοκρατίας στη δεκαετία του 1980. Άλλοι μελετητές έχουν εντοπίσει τέτοια χαρακτηριστικά σε ορισμένες γραφειοκρατίες χωρών της Λατινικής Αμερικής. ⁶⁴ Ασφαλώς μπορεί να βρει κανείς και διαφορές ανάμεσα στις γραφειοκρατίες των χωρών της «ημι-περιφέρειας», πράγμα εύλογο, εξαιτίας των ιστορικών ιδιοτεροτήτων και της γεωπολιτικής θέσης τους. Από τα παραπάνω φαίνεται πάντως ενδιαφέρουσα η υπόθεση εργασίας, σύμφωνα με την οποία, οι γραφειοκρατίες ορισμένων χωρών της Νότιας Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής μοιάζουν περισσότερο μεταξύ τους παρά με εκείνες της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης. Ειδικότερα θα ήταν χρήσιμη η αντιπαραβολή της εσωτερικής δομής των γραφειοκρατιών της «ημι-περιφέρειας» και των σχέσεών τους με την εκάστοτε κυβέρνηση με τη δομή και τις σχέσεις των γραφειοκρατιών του «κέντρου». Εφόσον

οι κρατικές γραφειοκρατίες, που λειτουργούν στα σύγχρονα δημοκρατικά καθεστώτα, παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις και τα πολιτικά κόμματα είναι διαφόρων τύπων, τότε και η συνάρθρωση της γραφειοκρατίας με το κυβερνητικό κόμμα θα πρέπει να εμφανίζεται σε ποικιλία μορφών.

Μια τέτοιου είδους συγκριτική ανάλυση της συνάρθρωσης των γραφειοκρατιών με διαδοχικές κυβερνήσεις, δικτατορικές και δημοκρατικές, θα ήταν και γόνιμη για την παραγωγή θεωρίας. Η συγκριτική ανάλυση θα μπορούσε να αποφύγει τη μελέτη των κρατικών φαινομένων, με τρόπο θεωρητικά αφηρημένο, που συχνά καταλήγει στη μυθοποίηση της οντότητας του κράτους («reification fallacy») και τις ατέρμονες συζητήσεις περί αυτού. Αντίθετα, η συγκριτική και ιστορική ανάλυση ευνοεί τη μελέτη του κράτους, με τρόπο θεωρητικά συγκεκριμένο, δηλαδή πρόσφορο για τη συναγωγή γενικεύσεων πλούσιων σε ερμηνευτική αξία. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. π.χ. τις αντιθέσεις της κεντρικής γραφειοκρατίας με τις γαλλικές σοσιαλιστικές κυβερνήσεις του Μιλουμ στη δεκαετία του 1930 και του Μωρουά στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Για την εποχή του μεσοπολέμου βλ. Irwin M. Wall, «Socialists and Bureaucrats: The Blum Government and the French Administration, 1936-1937», *International Review of Social History*, τόμ. 19, μέρος 3, 1974, σ. 325-346. Για τη σύγχρονη σοσιαλιστική κυβέρνηση, βλ. ενδεικτικά Anne Stevens, «L'«Alternance» and the Higher Civil Service», στο Philip G. Cerny and Martin A. Schain, eds., *Socialism, the State and Public Policy in France*, London: Frances Pinter, 1985, σ. 143-164 και Jacques Chevalier, «La Gauche et la Haute Administration sous la Cinquieme Republique», στο συλλογικό τόμο της Danielle Lochak και του Centre Universitaire de Recherches Administratives et Politiques de Picardie (CURAPP), *La Haute Administration et la Politique*, Paris: Presses Universitaires de France, 1986, σ. 9-48. Επίσης, John S. Ambler, «French Socialism in Comparative Perspective», στο John S. Ambler, ed., *The French Socialist Experiment*, Philadelphia, PA: Institute for the Study of Human Issues, 1985, σ. 191-218.
2. Βλ. π.χ. Seymour Martin Lipset, *Agrarian Socialism. The Cooperative Commonwealth Federation of Saskatchewan: A Study in Political Sociology*, Garden City, N.Y.: Anchor Books, 1968.
3. Το βιβλίο των Peter Evans, Dietrich Rueschmeyer και Theda Skocpol, eds., *Bringing the State Back In*, New York: Cambridge, 1985, επέχει θέση «προγραμματικής διακήρυξης» των νεότερων θεωριών για την αυτονομία του κράτους. Για τις πλουραλιστικές και μαρξιστικές θεωρίες για το κράτος βλ. αντί άλλων Martin Carnoy, *Το Κράτος και η Πολιτική Θεωρία*,

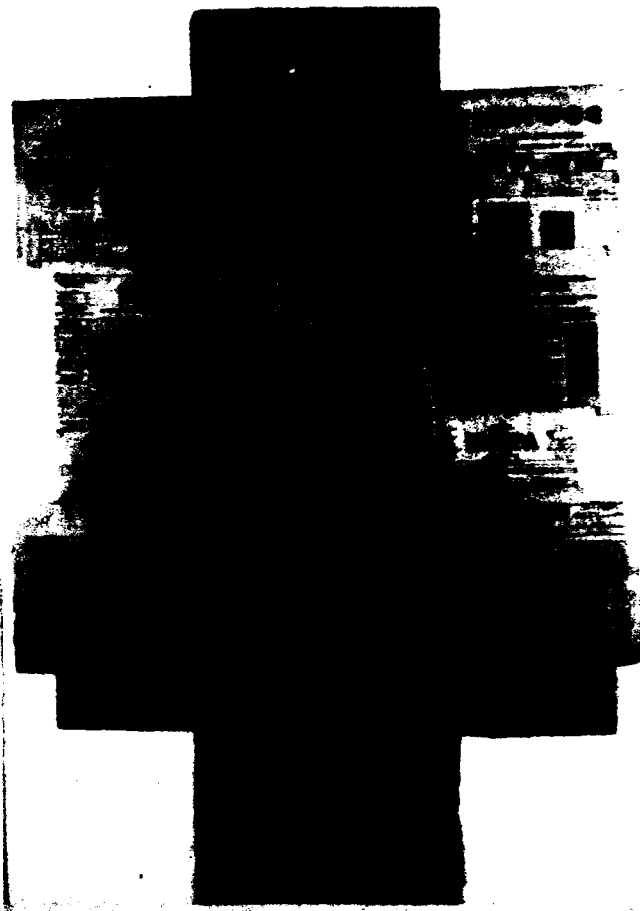
μετάφρ. Σούλα Παπαϊωάννου, Αθήνα: Οδυσσέας, 1990.

4. Παραπλήσιο προβληματισμό διατύπωσε και ο Γιώργος Β. Δερτιλής στο «Φορολογία (1830-1940): Αριθμοί και Πολιτικές Προεκτάσεις», αδημοσίευτη ομιλία στην Ε.Μ.Ν.Ε. («Μνήμονα») και σε μεταπτυχιακό σεμινάριο του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, πανεπιστήμιο Αθηνών, Απρίλιος 1989. Βλ. και George Dertilis, «From Tithe to Income Tax, Greece 1830-1940», *Colloques de Treilles*, 1987, Var, France.
5. Max Weber, «Bureaucracy», στο *From Max Weber: Essays in Sociology*, ed. Hans Gerth and C. Wright Mills, New York: Oxford University Press, 1950, σ. 196-244. Theda Skocpol, *States and Social Revolutions*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979 και Theda Skocpol, «Bringing the State Back In»: Strategies of Analysis in Current Research» στο Peter B. Evans, Dietrich Rueschmeyer and Theda Skocpol, *ό.π.*, σ. 3-37.
6. Για το λαϊκισμό σύμφωνα με την κοινωνιολογική θεωρία, βλ. τα έργα των: Ερνέστο Λακλάου, *Πολιτική και Ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία: Καπιταλισμός, Φασισμός, Λαϊκισμός*, μετάφρ. Γρ. Αναστάση, Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα, 1983. Νίκου Π. Μουζέλη, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, μετάφρ. Β. Καπετανγιάννη, Αθήνα: Θεμέλιο, 1987, ιδίως τις σ. 159-166. Νίκου Π. Μουζέλη, Θάνου Λίτοβατς και Μιχάλη Σπουρδαλάκη, *Λαϊκισμός και Πολιτική*, Αθήνα: Γνώση 1989. Επίσης στον τόμο με επιμέλεια Π. Παπασαραντόπουλου, *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, Αθήνα: Παρατηρητής, 1980, τα άρθρα των Πάνου Λευκαδίτη, σ. 57-82, και Άγγελου Ελεφάντη και Μάκη Καβουριάδη, σ. 157-192 και Nikiphoros Diamandouros, «PASOK and State-Society Relations in Post-Authoritarian Greece (1974-1988)», στο Speros Vryonis, ed., *Greece on the Road to Democracy: From Junta to PASOK 1974-1986*, New York: Ar. D. Caratzas, 1991, σ. 15-35.
7. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η Εκλογική Επικρόση των Πολιτικών Δυνάμεων» στο συλλογικό τόμο της Ελληνικής Εταιρίας Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80: Εξελίξεις και Προοπτικές του Πολιτικού Συστήματος*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1990, σ. 219.
8. Robert Michels, *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchic Tendencies of Modern Democracy*, transl. by Eden and Cedar Paul, New York Free Press, 1966 (πρώτη γερμανική έκδοση το 1911). Angelo Panebianco, *Political Parties: Organization and Power*, New York: Cambridge University Press, 1988.
9. Βλ. αντί άλλων John Keane, *Democracy and Civil Society*, New York: Verso, 1988.
10. Για το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, βλ. το τελευταίο μέρος του βιβλίου του Μιχάλη Σπουρδαλάκη, *ΠΑΣΟΚ: Δομή, Εσωκομματικές Κρίσεις και Συγκέντρωση Εξουσίας*, Αθήνα: Εξάντας, 1988. Και το πολύ καλό βιβλίο του Άγγελου Ελεφάντη, *Στον Αστερισμό του Λαϊκισμού*, Αθήνα: εκδόσεις ο

- Πολίτης, 1991. Επίσης τα άρθρα των: Constantine Tsoukalas, «Radical Reformism in a «Prewelfare» Society: The Antinomies of Democratic Socialism in Greece», στο Zafiris Tzannatos, ed., *Socialism in Greece: The First Four Years*, Aldershot: Gower, 1986, σ. 24-32. Christos Lyrintzis, «The Power of Populism: The Greek Case», *European Journal of Political Research*, τόμ. 15, No. 6 (1987), σ. 667-686. Yannis Papadopoulos, «Parties, the State and Society in Greece: Continuity Within Change», *West European Politics*, τόμ. 12, Απρίλιος 1989, No. 2, σ. 55-71. Kevin Featherstone, «The Party-State in Greece and the Fall of Papandreou», *West European Politics*, τόμ. 13, No. 1 (Ιανουάριος 1990), σ. 101-116.
11. Για εκτενέστερη ανάλυση βλ. Dimitrios A. Sotiropoulos, «State and Party: The Greek State Bureaucracy and the Panhellenic Socialist Movement (PASOK), 1981-1989», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, New Heaven, Conn.: Yale University, 1991.
12. Βλ. Δημήτρης Αθανασόπουλος, *Η Ελληνική Διοίκηση: Ανεπίκαιρες Σκέψεις για μια Διοικητική Μεταρρύθμιση*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1983. E. John Rizos, «Public Administration in Greece: The Quest for 1981», *International Review of Administrative Sciences*, τόμ. 46, No. 4 (1980), σ. 327-332. Επίσης την κλασική μελέτη του George Langford, *Reorganization of Public Administration in Greece*, Paris: OECD, 1965. Δες ακόμα την ομιλία του Κων. Στεφανόπουλου, ως υπουργού Προεδρίας της Κυβέρνησης, σχετικά με τη διαφθορά στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση στη Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά Βουλής*, Ολομέλεια, Συνεδρίαση της 15ης Μαρτίου 1980, σ. 5115.
13. Max Weber, *ό.π.*
14. Για το πατριαρχικό και το πατρογονικό-δεσποτικό τύπο γραφειοκρατίας βλ. Max Weber, *Economy and Society*, ed. by Guenther Roth and Claus Wittich, Berkeley, CA: University of California Press, 1968, κεφάλαιο 12, σ. 1006-1044.
15. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο 1986, σ. 88.
16. Δηλαδή σημειώθηκε αύξηση 30 ποσοστιαίων μονάδων. Συγκριτικά, την ίδια περίοδο (1976-1988) οι δημόσιες δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ στην Πορτογαλία αυξήθηκαν μόλις κατά 6 ποσοστιαίες μονάδες και στην Ισπανία κατά 14 ποσοστιαίες μονάδες. Για τα συγκριτικά στοιχεία για την Ελλάδα, την Πορτογαλία και την Ισπανία βλ. OECD, *Economic Surveys: Portugal, 1988/1989*, Paris, OECD, 1989, σ. 45, πίνακας 16.
17. Στοιχεία που προέκυψαν από επεξεργασία των χρονικών σειρών που δημοσιεύτηκαν στην Τράπεζα της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες Στατιστικές Σειρές της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1989, Πίνακας 31. Για κάθε έτος της περιόδου 1974-1988 αφαιρέσαμε τα ποσά για την εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους από το σύνολο των δαπανών του κρατικού προϋπολογισμού και κατόπιν υπολογίσαμε τις δαπάνες προσωπικού ως ποσοστό επί του υπόλοιπου.
18. Κώστας Βεργόπουλος, «Η Συγκρότηση της

- Νέας Αστικής Τάξης 1944-1952» στο συλλογικό τόμο Τζ. Αλεξάντερ, Ν. Αλιβιζάτος, κ.ά. *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950: Ένα Έθνος σε Κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 551, Πίνακας 7. Για το ελληνικό κράτος ως εργοδότη των αστικών κοινωνικών στρωμάτων, βλ. και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 92, 108.
19. OECD, *Economic Surveys: Greece 1989/1990*, Paris: OECD, 1990, σ. 23, Πίνακας 7. Επιπλέον το ίδιο έτος (1988) απασχολούνταν 167.400 υπάλληλοι στις δημόσιες επιχειρήσεις. Οι απασχολούμενοι στο δημόσιο τομέα ήταν το 1988 το 11,6% του συνόλου των απασχολούμενων στη χώρα.
 20. Η αύξηση του προσωπικού του δημόσιου τομέα αυτή καθ' εαυτή δεν αποτελεί πάντοτε ένδειξη του πελατειακού χαρακτήρα των προσλήψεων, αφού τέτοιες προσλήψεις είναι ως ένα βαθμό απαραίτητες, κάθε φορά που το κράτος επεκτείνει την παροχή των υπηρεσιών του. Έτσι, η ίδρυση του Εθνικού Συστήματος Υγείας και των μεταλυκειακών κέντρων προετοιμασίας για τα ΑΕΙ δεν είχαν εξ ορισμού σκοπό την πολιτική αναπαραγωγή του ΠΑΣΟΚ, μέσω πελατειακών προσλήψεων. Όταν όμως οι αυξημένες προσλήψεις στο δημόσιο συμπίπτουν χρονικά με αύξηση της ανεργίας ενόψει αριθμητικά σταθερού πληθυσμού, όπως συνέβη την περίοδο 1981-1989, τότε υπάρχει ένδειξη για την απορροφητική, πολιτικά εκμεταλλεύσιμη λειτουργία του κράτους-εργοδότη.
 21. Στοιχεία του ΟΑΕΔ δημοσιευμένα στην *Ελευθεροτυπία*, 29 Φεβρουαρίου 1992. Βλ. ανάλογα ποσοστά για το μήνα Φεβρουάριο των ετών 1982-1992 στην *Ελευθεροτυπία*, 24 Μαρτίου 1992.
 22. Christos Lyrantzis, «Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of Bureaucratic Clientelism?», *West European Politics*, τόμ. 7, No. 2 (Απρίλιος 1984), σ. 99-118.
 23. Βλ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση, 1922-1974: Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1983.
 24. Τη συνταγματικά κατοχυρωμένη υπακοή της υπαλληλίας στην εκάστοτε κυβέρνηση και τη συναφή αρχή της πολιτικής ουδετερότητας των υπαλλήλων προβλέπουν τα άρθρα 29 παρ. 3 και 103 παρ. 1-2 του Ελληνικού Συντάγματος του 1975/1986. Βλ. τη σχετική ανάλυση των Δημήτρη Θ. Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμος Α: Θεωρητικό θεμέλιο, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκουλας, 1985, σ. 332-338 και Αναστάσιου Ι. Τάχου, *Ειδικό Διοικητικό Δίκαιο II - Δημοσιούπαλληλικό Δίκαιο II*, Θεσσαλονίκη: Π. Σάκουλας, 1985, σ. 116-118.
 25. Βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη: Οι Επαγγελματικές Οργανώσεις στη Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Οδυσσεύς, 1988, σ. 130-134.
 26. Η στρατολόγηση δημοσίων υπαλλήλων, μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, στηρίχθηκε κυρίως στα μικροαστικά στρώματα. Κώστας Βεργόπουλος, *ό.π.*
 27. Δες τη μαρτυρία του Δημήτρη Αθανασόπουλου, *ό.π.*, σ. 64, 65 και 68, την ανάλυση του Σπυρίδωνος Ι. Φλογαίτη, *Το Ελληνικό Διοικητικό Σύστημα*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκουλας, 1987, σ. 52-54 και την έκθεση Landgrod, *ό.π.*
 28. C. Wright Mills, *The Power Elite*, New York: Oxford University Press, 1956.
 29. Για τον ορισμό και μια κοινωνιολογική εφαρμογή της έννοιας «organizational resources» βλ. Craig J. Jenkins, «Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements», *Annual Review of Sociology*, Τόμ. 9, 1983, σ. 527-553.
 30. Για τη σχετική συζήτηση βλ. το συλλογικό τόμο με επιμέλεια Π. Παπασαραντόπουλου, *ό.π.*
 31. Christos Lyrantzis, «Between Socialism and Populism: The Rise of the Panhellenic Socialist Movement», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, London: The London School of Economics and Political Science, 1983, σελ. 396. Για την αντίθετη γνώμη, που εξαρχής θεωρούσε το ΠΑΣΟΚ κόμμα λαϊκιστικό, βλ. τα άρθρα των Ελεφάντη και Καβουριάση, *ό.π.* και Στέφανου Πεσμαζόγλου, «Η Αιγυπτιακή Φύση Μιας Δυσλούς Ασυνέχειας», περ. *Ο Πολίτης*, τεύχ. 52, Ιούνιος-Ιούλιος 1982.
 32. Για το νέο πολιτικό προσωπικό του ΠΑΣΟΚ βλ. Christos Lyrantzis, «The Rise of PASOK and the Emergence of New Political Personnel», στο Zafiris Tzannatos, ed., *Socialism in Greece: The First Four Years*, Aldershot: Gower, 1986, σ. 114-129, και Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *ό.π.*, σ. 301-306 και 308-309.
 33. Robert Michels, *ό.π.*
 34. Max Weber, *Economy and Society*, *ό.π.*, σ. 246-254 και 1135-1141.
 35. Στέλιος Κούλογλου, *Στα Ίχνη του Τρίτου Δρόμου: ΠΑΣΟΚ 1974-1986*, Αθήνα: Οδυσσεύς, 1986, σ. 63, 135.
 36. Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *ό.π.*, σ. 310-311.
 37. Danielle Lochak, «La Haute Administration à l'Epreuve de l'Alternance: Le Cas des Directeurs d'Administration Centrale» στο Pierre Birnbaum, ed., *Les Elites Socialistes au Pouvoir, 1981-1985*, Paris, P.U.F., 1985, σ. 164, 166-168, 175, 193. Για τη σχέση των κυβερνητικών κομμάτων με τη δημοσιούπαλληλία σε διάφορες χώρες της Ευρώπης στη δεκαετία του 1980 βλ. Jean-Luc Bodiguel, «The Political Control of Civil Servants in Europe: Some Aspects», *International Review of Administrative Sciences*, τόμ. 52, No. 2 (1986), σ. 187-199.
 38. Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, «Κόμματα και Κοινωνικός Μετασχηματισμός Μπροστά στο 2000» στο συλλογικό τόμο με επιμέλεια Ηλ. Κατσούλη, κ.ά., *Η Ελλάδα προς το 2000*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1988, σ. 134.
 39. Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *ό.π.*, σ. 329 και αναλυτικά στις σ. 320-331.
 40. Καλλιόπη Σπανού, «Εκλογές και Δημόσια Διοίκηση: Η Εκλογική Ενεργοποίηση των Ενδοδιοικητικών Πελατειακών Μηχανισμών» στο συλλογικό τόμο της Ελληνικής Εταιρίας Πολιτικής Επιστήμης, *ό.π.*, σ. 198.
 41. Δες αναλυτικά Reinhard Bendix, *Max Weber: An Intellectual Portrait*, Berkeley, CA: University of California Press, 1977 (1960), σ. 310-314.
 42. Angelo Panebianco, *ό.π.*, σ. 143-147.
 43. Δες τις συνεντεύξεις του Ανδρέα Παπανδρέου στις εφημερίδες «Η Καθημερινή», 11 Ιουνίου 1989 και «Το Βήμα της Κυριακής», 13 Αυγούστου 1989.
 44. Για την οργάνωση της ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ως κόμματος μετά τη μεταπολίτευση βλ. John C. Loulis, «New Democracy: The New Face of Conservatism», στο Howard R. Penniman, ed., *Greece at the Polls: The National Elections of 1974 and 1977*, Washington, DC: American Enterprise Institute, 1981, σ. 49-83 και Dimitrios K. Katsoudas, «The Conservative Movement and New Democracy: Past and Present», στο Kevin Featherstone and Dimitrios K. Katsoudas, eds., *Political Change in Greece Before and After the Colonels*, London: Croom Helm, 1987, σ. 85-111.
 45. Για την οργανωτική ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ βλ. Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *ό.π.*, σ. 182-187, 249-257 και τις διδακτορικές διατριβές των Christos Lyrantzis, *ό.π.* και Paraskevi Kaler - Christofilopoulou, «Decentralization in Post-Dictatorial Greece», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, London: The London School of Economics and Political Science, 1989, που τονίζει ιδιαίτερα τις οργανωτικές προσβάσεις του ΠΑΣΟΚ στην τοπική αυτοδιοίκηση.
 46. Theodore Tsekos, «Changement Politique et Changement Administratif: La Haute Fonction Politique en Grèce Avant et Après 1981» στο Danielle Lochak et al., eds., *La Haute Administration et la Politique*, Paris: Presses Universitaires de France, σ. 165-206.
 47. Christos Lyrantzis, «Political Parties in Post-Junta Greece...», *ό.π.*
 48. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *ό.π.* και Minas Samatas, «Greek Bureaucratism: A System of Sociopolitical Control», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, New York: New School for Social Research, 1986.
 49. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η Ιδεολογική Επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου», στο συλλογικό τόμο *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950*, *ό.π.*, σ. 561-594.
 50. Αντώνης Μακρυδημήτρης, «Η Εκτελεστική Εξουσία στα Πλαίσια του Πολιτικού Συστήματος: Μια Λειτουργική Οριοθέτηση», αδημοσίευτη εργασία, Αθήνα: Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών, Μάρτιος 1989. Γενικότερα για τους πολιτικούς θεσμούς βλ. Αριστόβουλος Μάνεσης, «Η Εξέλιξη των Πολιτικών Θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας Μια Δύσκολη Νομιμοποίηση», στο ειδικό θεματικό τεύχος του *Les Temps Modernes*, *Η Ελλάδα σε Εξέλιξη*, Αθήνα: Εξάντας, 1986, σ. 15-59.
 51. Σπυρίδων Ι. Φλογαίτης, *ό.π.*, σ. 92-96, 105-110.
 52. Η έρευνα έγινε με λήψη προσωπικών, ανώνυμων συνεντεύξεων στα τέλη του 1988 και αρχές του 1989 στα υπουργεία Προεδρίας της Κυβέρνησης, Εθνικής Οικονομίας, Εσωτερικών, και Υγείας-Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων. Βλ. αναλυτικά Dimitris A. Sotiropoulos, *ό.π.*, σ. 286 επομ., Πίνακες 7.5 και 7.6.
 53. Π.χ. Joel D. Aberbach, Robert D. Putnam, and Bert A. Rockman, *Bureaucrats and Politicians in Western Democracies*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1981.
 54. Βλ. τις τάσεις και αντιλήψεις των ανωτέ-

- ρων δημοσίων υπαλλήλων για το ρόλο τους στη διοίκηση στο δεύτερο μέρος της διατριβής του Dimitrios A. Sotiropoulos, *ό.π.*, σ. 300-311, Πίνακες 7.5, 7.6 και 7.8.
55. Βλ. τους νόμους 1232/1982, 1256/1982 και 1266/1982.
56. Βλ. τους νόμους 1299/1982, 1388/1982 (για το «Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης»), 1505/1984 («Ενιαίο Μισθολόγιο») και 1586/1986 («Ενιαίο Βαθμολόγιο»).
57. Paraskevi Kaler-Christofilopoulou, *ό.π.*, σ. 132, 167, 238, 249-250, 297 επόμ.
58. Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *ό.π.*, σ. 90-91, 238-244 και Hans-Jurgen Axt, *Die PASOK: Aufstieg und Wandel des Verspataten Sozialismus in Griechenland*, Bonn: Europa Union Verlag, 1985, σ. 72-73.
59. Για τις απόψεις της «εκσυγχρονιστικής πτέρυγας» του ΠΑΣΟΚ, δες Κώστας Σημίτης, *Προτάσεις για Μια Άλλη Πολιτική*, Αθήνα: Γνώση, 1992.
60. Βλ. τους νόμους 1320/1983 (για το σύστημα προσλήψεων με «μόρια») και 1476/1984 (για τους έκτακτους υπαλλήλους).
61. Νίκος Π. Μουζέλης, *ό.π.*, (βλ. ιδιαίτερα ολόκληρο το 1ο κεφάλαιο του βιβλίου).
62. Στο *ίδιο*, σ. 16-22.
63. Για τα κοινά χαρακτηριστικά των γραφειοκρατιών της Χιλής και της Αργεντινής, δες William L. Ascher, «Planners, Politics and Technocracy in Argentina and Chile», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, New Haven, Conn.: Yale University, 1975, σ. 132-166.
64. Βλ. Arturo Valenzuela, «Parties, Politics, and the State in Chile: The Higher Civil Service» στο N. Suleiman, ed., *Bureaucrats and Policy-Making*, New York: Homes and Meier, 1984, σ. 249-279 και Jack W. Hopkins, «Contemporary Research on Public Administration and Bureaucrats in Latin America», *Latin American Research Review*, Vol., τόμ. IX, No. 1, Spring 1974, σ. 109-139.

ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ

Στις 5, 6 και 7 Απριλίου 1993 η Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (Ε.Λ.Ι.Α.) οργάνωσε ένα συμπόσιο για τα 80 χρόνια από τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους με τίτλο «Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914». Στο συμπόσιο αυτό συμμετείχαν 31 επιστήμονες και η θεματολογία του κάλυπτε την εποχή από όλες τις πλευρές της.

ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ

Για δύο μήνες, τον Απρίλιο και το Μάιο, οι Αθηναίοι θα μπορούν να δουν στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων (Ακαδημίας 50), την πιο «όμορφη» και «ζωντανή», κατά βεβαίωση των οργανωτών της, έκθεση της τελευταίας δεκαετίας.

Το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου και το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.) αποφάσισαν να οργανώσουν μία σειρά από εκδηλώσεις αφιερωμένες στα 80 χρόνια των νικηφόρων Βαλκανικών Πολέμων.

Έτσι, σε δύο μεγάλες αίθουσες του Πνευματικού Κέντρου και με τίτλο: «Η Αθήνα των Βαλκανικών Πολέμων» θα αναβιώσει μία εποχή.

Η έκθεση θα λειτουργεί καθημερινά εκτός Δευτέρας και απογεύματος της Κυριακής από τις 9 π.μ. έως τις 1 μ.μ. και από τις 5 μ.μ. έως τις 9 μ.μ.

Οικονομική ανθρωπολογία και ιστορία στην κριτική της οικονομίας της αγοράς: το έργο του Karl Polanyi

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ

ΠΡΟΚΑΛΕΙ δέος στον ιστορικό η πρώτη επαφή με τον *Μεγάλο Μετασχηματισμό* του Karl Polanyi. Πρόκειται για ένα –ασυνήθιστο πλέον– δείγμα «μπρωντέλιανής» ιστορικής γραφής, η οποία καλύπτει χονδρικά μια εκατονταετία ευρωπαϊκών πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων (1830-1940), με επίκεντρο την εδραίωση, τις παλινδρομήσεις και την κατάρρευση της οικονομίας της αγοράς.

Ουσιαστικά, είναι μια πρώτη απόπειρα προσέγγισης της μετεξέλιξης των παγκόσμιων πολιτικο-οικονομικών συστημάτων, σπουδαίες μελέτες της οποίας μας έχουν δώσει, πολύ αργότερα από τον Ούγγρο ιστορικό της οικονομίας, ερευνητές όπως οι Immanuel Wallerstein και Paul Kennedy.

Αν και από τα πρώτα κείμενα του Polanyi, ο *Μεγάλος Μετασχηματισμός* αποτελεί αναμφισβήτητο *magnum opus* του, συμπυκνώνοντας όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα (αρετές όσο και αδυναμίες) του συνολικού του έργου· ιδιαίτερα αισθητές γίνονται η στενή σχέση του συγγραφέα με την κοινωνική και οικονομική ανθρωπολογία (της οποίας θεωρείται ένας από τους πρωτοπόρους) και η θεώρηση του καπιταλισμού, η οποία απαντά στον οικονομισμό της φιλελεύθερης θεωρίας και ιστορίας αλλά και του μαρξισμού. Απέναντι στον τελευταίο, ο Polanyi διατυπώνει μια παράλληλη ιστορική θεώρηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα.

Ιδιαίτερα για τον σημερινό Έλληνα αναγνώστη, ο *Μεγάλος Μετασχηματισμός* αποτελεί μια ευκαιρία γνωριμίας με το πρωτοπόρο έργο του συγγραφέα και αναπόφευκτα δημιουργεί συσχετίσεις ανάμεσα στο ιστορικό παρόν του βιβλίου και τα τεράστια σύγχρονα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι «ώρμες» καπιταλιστικές κοινωνίες, καθώς επίσης και εκείνα που θα αντιμετωπίσουν οι ανατολικοευρωπαϊκές, τέως «σοσιαλιστικές». Ένας βαθύς ανθρωπισμός διαπνέει το βιβλίο, το θεμελιώδες μήνυμά του οποίου παραμένει πάντα επίκαιρο: ο άνθρωπος είναι πρώτα απ' όλα κοινωνικό ον και οι αν-

θρώπινες κοινωνίες δεν πρέπει να γίνονται έρμαιο των μηχανιστικών κανόνων της οικονομίας της αγοράς. Ο άνθρωπος πρέπει να αναζητήσει τη χρυσή τομή στην καθυπόταξη της οικονομίας στις ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις και απαιτήσεις, δίχως να καταλήξει στον περιορισμό της ανθρώπινης ελευθερίας, που συνεπάγεται μια κεντρικά ελεγχόμενη οικονομία και κοινωνία.

Ο Karl Polanyi (1886-1964) ήταν κατ' αρχήν ιστορικός της οικονομίας: το ενδιαφέρον του εστιαζόταν στην ιστορική εξέλιξη της θέσης της οικονομίας στο εσωτερικό των ανθρώπινων κοινωνιών. Η συγκεκριμένη αυτή οπτική του Polanyi οδήγησε στην εδραίωση μιας άρρηκτης και γόνιμης σχέσης του με την κοινωνιολογία και την οικονομική ανθρωπολογία. Κεντρική θέση στη θεωρητική του επεξεργασία κατείχε η έννοια της «κοινωνικής θεμελίωσης» της οικονομίας. Η ένταξη και υποταγή της οικονομίας στις ευρύτερες κοινωνικές ανάγκες και απαιτήσεις συνιστούσε, κατά τον Polanyi, τον μοναδικό τρόπο επιβίωσης της ανθρώπινης κοινωνίας σε περίοδο γενικού μετασχηματισμού.

Ο Karl Polanyi ήταν σοσιαλιστής, επειδή πίστευε ότι μόνο ο σοσιαλισμός μπορούσε να υποτάξει την οικονομική δραστηριότητα στις ανάγκες της ανθρώπινης κοινότητας. Ως πολίτης της κεντρικής Ευρώπης, έζησε το μεγάλο μετασχηματισμό των ευρωπαϊκών κοινωνιών και οικονομιών της αυγής τους 20ού αιώνα: την επέκταση της βιομηχανικής κοινωνίας, την απόπειρα εγκαθίδρυσης της οικονομίας της αγοράς, την παγκόσμια κρίση του 1930, την ανατροπή της ευρωπαϊκής ισορροπίας δυνάμεων και, τέλος, το ολοκαύτωμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Την εμπειρία του αυτή αποτύπωσε στο βιβλίο του *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, το 1944. Ένα βιβλίο βαθιά διεισδυτικό στις επιστημονικές του, βαθιά ανθρωπιστικό στην πολιτική του πρόταση· ένα βιβλίο-καθρέφτης της συνολικής συμβολής του Polanyi, το οποίο και θα μας χρησιμεύσει ως οδηγός στον εντοπισμό των κύριων θεωρητικών αξόνων του έργου του»¹.

1. Ο Polanyi και η πολιτική οικονομία: Robert Owen, Ludwig von Mises και η εμπειρία της «κόκκινης Βιέννης», 1918-1934

Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός μπορεί να θεωρηθεί σύνθεση των θεωρητικών επεξεργασιών του Polanyi, της περιόδου 1908-1944. Η πολιτική πρόταση του βιβλίου – η οποία άλλωστε διαπνέει το σύνολο του έργου του – μας παραπέμπει στον πολιτικό Polanyi και μια σύντομη αναφορά στη θεωρητική του διαμόρφωση θα αναδείξει τις ιδεολογικές καταβολές της προσέγγισης του Ούγγρου ιστορικού της οικονομίας, βασικούς άξονες της οποίας θα παρουσιάσουμε στις επόμενες ενότητες.

Η αυγή της δεκαετίας του 1900 βρίσκει το νεαρό Polanyi ενταγμένο στο σοσιαλιστικό φοιτητικό κίνημα της Βουδαπέστης. Αρχική διαμορφωτική περίοδος του πολιτικού Polanyi, αποκαλούμενη από τους μελετητές του «ρωσική», είναι η πενταετία 1900-1905. Υπό την επιρροή του ρωσικού σοσιαλιστικού κινήματος και ιδιαίτερα του Ρώσου εμικρέ επαναστάτη Samuel Klatschko, ο Polanyi, μαζί με άλλους νέους σοσιαλιστές, ιδρύει τον φοιτητικό όμιλο «Γαλιλαίος», ο οποίος και θα αποτελέσει το φυτώριο της αριστερής διανοήσης της Ουγγαρίας. Στις δραστηριότητες του ομίλου, όπως η κοινωνιολογική έρευνα του ουγγρικού χωριού – κατά το παράδειγμα των Ρώσων φοιτητών – και ιδιαίτερα τα επιμορφωτικά σεμινάρια σε βιομηχανικούς εργάτες, εντοπίζουμε τα πρώτα ψήγματα της μετέπειτα στρατευσης του Polanyi στην υπηρεσία της επιμόρφωσης της αγλικής εργατικής τάξης (τα σεμινάρια που οργάνωσε ως εξόριστος στην Αγγλία με την Εργατική Μορφωτική Ένωση το 1933, τα οποία και οδήγησαν στον Μεγάλο Μετασχηματισμό)².

Το τέλος της σημαντικής αυτής πενταετίας χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή διαφοροποίηση του Polanyi από τον ορθόδοξο μαρξισμό και την προσέγγιση σοσιαλδημοκρατικών θέσεων, υπό την επιρροή του Edward Bernstein. Η στροφή αυτή κορυφώνεται με την ίδρυση του ριζοσπαστικού αστικού κόμματος για την προώθηση των αιτημάτων της μικρομεσαίας αλλά και της εργατικής τάξης. Το 1914, ο Polanyi αναλαμβάνει για σύντομο χρονικό διάστημα γραμματέας του νέου κόμματος.

Η ιδεολογική αυτή στροφή του Polanyi, εκφρασμένη κυρίως με την απόρριψη του μαρξιστικού οικονομισμού, αναφορικά με τον υπερκαθορισμό των κοινωνικών σχέσεων από τις οικονομικές, δεν οδηγεί ωστόσο σε ρήξη του Ούγγρου διανοούμενου με το μαρξιστικό στρατόπεδο. Συνε-

παρμένος από την επανάσταση του 1917, ο Polanyi συμμετέχει σε γόνιμο διάλογο με τους μαρξιστές ομολόγους του: στο τεύχος του περιοδικού *Szabotondolat* του Δεκεμβρίου του 1918, όλα τα ηγετικά ονόματα του «Γαλιλαίου» – Polanyi, Jaszi, Varga, Lukacs – συμμετέχουν με άρθρα σε πανηγυρικό αφιέρωμα στην Οκτωβριανή Επανάσταση. Η αποτυχημένη ουγγρική απόπειρα δημιουργίας σοβιετικής δημοκρατίας, το 1919, βρίσκει τον Polanyi αντίθετο αλλά και άμεσα αλληλέγγυο με τον Bela Kun και τους συλληφθέντες συντρόφους του. Η ιδιότυπη αυτή «συγγενική» σχέση του Polanyi με το σοβιετικό μαρξισμό θα συνεχισθεί σε όλη την διάρκεια της ζωής του. Στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο Polanyi θα εργασθεί για την επίτευξη συνεργασίας της εξόριστης κυβέρνησης Karolyi με τους Ούγγρους κομμουνιστές στο Λονδίνο. Η παράλληλη αυτή πορεία με τον «επίσημο» μαρξισμό θα ολοκληρωθεί λίγα χρόνια πριν από το θάνατο του Polanyi, όταν, στην αυγή της δεκαετίας του 1960, ο έντονος αντιαμερικανισμός και το αντικαπιταλιστικό του αίσθημα θα τον οδηγήσουν σε μια παθητική αποδοχή του «υπαρκτού σοσιαλισμού», παρά τον ισχυρό κλονισμό που είχε υποστεί με την καταστολή της ουγγρικής επανάστασης του 1956 από τα σοβιετικά στρατεύματα³.

Πρωτεύουσα θέση στην εξέλιξη της θέωσης του Polanyi κατέχει η διαμάχη του με τον εκπρόσωπο της αυστριακής φιλελεύθερης οικονομικής σχολής Ludwig von Mises, με επίκεντρο τη δυνατότητα λογιστικού σχεδιασμού σε μια σοσιαλιστική οικονομία. Η δεύτερη αυτή διαμορφωτική περίοδος του Polanyi ξεκινά το 1919 στη Βιέννη και διακόπτεται απότομα με την άνοδο του ναζισμού στην Αυστρία. Η σύγκρουση Polanyi-Mises αποτελεί, ίσως, την πρώτη ολοκληρωμένη σοσιαλιστική απόκρουση των αιτιάσεων των θεωρητικών του φιλελευθερισμού και καθιέρωσε τον Ούγγρο θεωρητικό στην κεντροευρωπαϊκή επιστημονική κοινότητα⁴.

Βασικοί άξονες της καυστικής επίθεσης του Mises στη σοσιαλιστική οικονομική θεωρία ήταν, κατ' αρχάς, η επισήμανση της ανικανότητας λογιστικού σχεδιασμού στη σοσιαλιστική οικονομία, εξαιτίας της έλλειψης αγοράς διαμορφωτικών τιμών. Κατά το Mises, οι τιμές είναι προϊόν της ελεύθερης επιλογής, δυνατότητα που παρέχει μόνο η οικονομία της αγοράς. Κατά δεύτερο λόγο, η έλλειψη αυτή της «ελευθερίας επιλογής» οξύνεται περισσότερο από την παρέμβαση του κράτους στον οικονομικό σχεδιασμό (ο Mises είχε υπόψη του τις πρώτες απόπειρες χάραξης οικονομικής πολιτικής από τα σοβιέτ). Οποιαδήποτε προσπάθεια παρεμβολής του κράτους στη λειτουργία

της οικονομίας οδηγεί σε συγκεντρωτισμό και, τελικά, σε μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία. Τελικά, η σοσιαλιστική οικονομία δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από μια κεντρικά ελεγχόμενη, μη χρηματική – εξαιτίας της έλλειψης ελεύθερης αγοράς – οικονομία⁵.

Ο Polanyi απάντησε αντιτάσσοντας μια σοσιαλιστική οικονομία, θεμελιωμένη σε αποκεντρωτικές, συνεταιριστικές αρχές: μια οικονομική οργάνωση βασισμένη στην ύπαρξη πολλών, ανεξάρτητων μονάδων, οι συναλλαγές μεταξύ των οποίων καθιστούσαν απαραίτητη τη λειτουργία λογιστικής. Ο Polanyi αντιμετωπίζει τη λογιστική σε σχετική ανεξαρτησία – όχι όμως και απομόνωση – από την οικονομική θεωρία (εμπειρική λογιστική). Στην καπιταλιστική οικονομία, οι μονάδες παραγωγής δουλεύουν αποκλειστικά για το κέρδος, συνακόλουθα, η λογιστική εστιάζει το ενδιαφέρον της στην αποτίμηση της δυνατότητας κέρδους (profitability). Αντίθετα, σε μια σοσιαλιστική οργάνωση της οικονομίας, λειτουργικούς στόχους αποτελούν η μέγιστη παραγωγικότητα και ο κοινωνικός σκοπός της παραγωγής. Η παραγωγικότητα ορίζεται από τον Polanyi: α) ως ελαχιστοποίηση της χρήσης εργατικής δύναμης και της κατανάλωσης σπάνιων πόρων, με παράλληλη τη μεγιστοποίηση της παραγωγής, και β) ως αποτελεσματικότητα στην ικανοποίηση των υλικών αναγκών της κοινωνίας.

Από την παραπάνω διατύπωση απορρέει πως ο καπιταλισμός είναι ουσιαστικά αντιπαραγωγικός, επειδή η παραγωγή οργανώνεται στη βάση ανταγωνιστικών μεταξύ τους μονάδων (εμφανής είναι εδώ η επιρροή της άποψης της εποχής ότι ο ανταγωνισμός οδηγεί σε αναίτιο ξόδεμα πόρων). Κατά δεύτερο λόγο, εφόσον τα συμπερόντα των καταναλωτών δεν είναι οργανωμένα στην καπιταλιστική κοινωνία, συλλογικές αποτιμήσεις δεν επιδρούν στην παραγωγή, με αποτέλεσμα την επικράτηση «ψευδών αναγκών», όπως το αλκοόλ, η μόδα και τα όπλα. Η τελευταία επισήμανση συνδέεται, κατά τον Polanyi, με τον κοινωνικό σκοπό της παραγωγής μιας σοσιαλιστικής οικονομίας, που είναι η κατανομή της εργασίας και των εισοδημάτων που πηγάζουν από αυτή και η επιλογή των αγαθών προς παραγωγή.

Ουσιαστικά, ο Polanyi αποδέχεται την ύπαρξη της αγοράς, όμως την ενσωματώνει σε ένα αποκεντρωμένο κοινωνικό μοντέλο ενώσεων καταναλωτών και παραγωγών: αυτό συνιστά σαφή διαφοροποίηση, τόσο από προγενέστερες σοσιαλιστικές απόπειρες προώθησης μη χρηματικών οικονομιών, όσο και από μεταγενέστερες απόψεις στο χώρο της αριστεράς, οι οποίες προωθούσαν έναν «καπιταλισμό χωρίς καπιταλιστές». Με βάση τη διδασκαλία

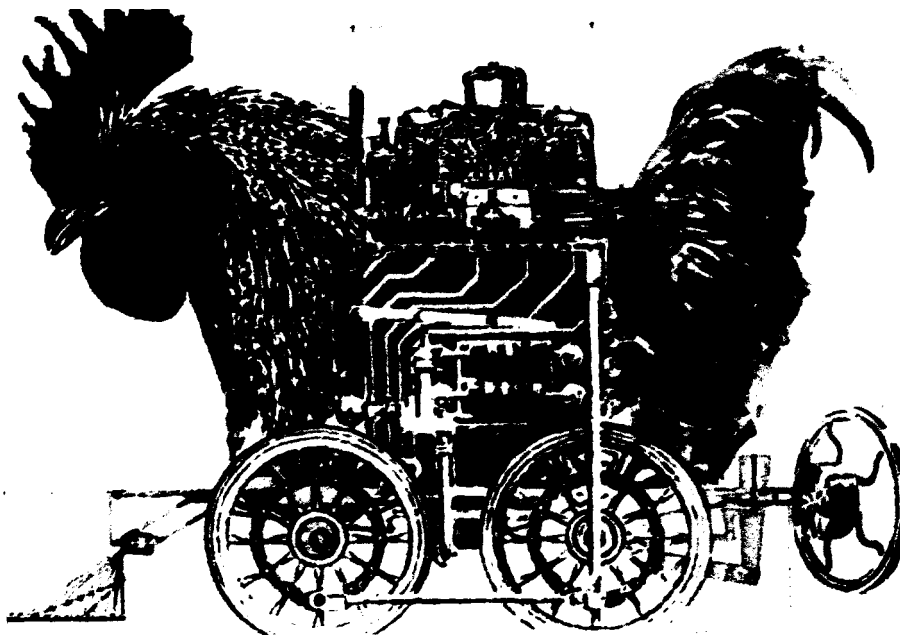
του σε σεμνάρια οικονομικής θεωρίας και συνεταιριστικού σοσιαλισμού στο πανεπιστήμιο της Βιέννης, ο Polanyi επισημαίνει στους μαρξιστές την αναγκαιότητα ικανοποίησης των υλικών αναγκών της κοινωνίας με ταυτόχρονη διασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Το οργανωτικό πρότυπο της κοινωνίας που εισάγει αποτελείται από τις συνασπισμένες ενώσεις των παραγωγών και την «Κομμούνα», ενώσεις καταναλωτών. Σε αυτό το αποκέντρωτικό σύστημα, το κάθε μέλος της κοινωνίας θα εκφράζεται με τη διπλή του υπόσταση, ως παραγωγός αλλά και ως καταναλωτής. Το κόστος της παραγωγής υποδιαιρείται σε «φυσικό» (δηλ. το τεχνικά αναπόφευκτο) και «κοινωνικό», όπως το διαμορφώνουν οι ανάγκες της κοινωνίας και το ρυθμίζουν οι αποκεντρωμένες ενώσεις. Στην οικονομία του Polanyi, το χρήμα αντιπροσωπεύει αποκλειστικά αγοραστική δύναμη και όχι την εργασία ή τη γη, τα «πλασματικά εμπορεύματα» του καπιταλισμού. Επιπλέον, η διαχείριση της όλης οικονομικής οργάνωσης δεν επαφίεται σε κάποιον κεντρικό, κρατικό μηχανισμό, αλλά σε αποκεντρωμένες, αντιπροσωπευτικές ενώσεις. Στο τελευταίο άρθρο –απάντηση στο Mises– ο Polanyi επισημαίνει προς την κρατικιστική πτέρυγα των μαρξιστών πως μια κεντρικά ελεγχόμενη οικονομία δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του συνόλου της εργατικής τάξης, ενώ η γραφειοκρατία της παραβλέπει και υποτιμά τις δυνατότητες των συνδικάτων, των συνεταιρισμών και της τοπικής αυτοδιοίκησης συμμετοχής στον έλεγχο της οικονομίας⁶.

Το μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης του Polanyi αντανάκλα σαφέστατα τη μεγάλη επίδραση που δέχθηκε η πολιτική και κοινωνική του θεώρηση από τη σκέψη του Robert Owen, πρωτοπόρου του αγγλικού σοσιαλισμού. Η θεμελίωση της κοινωνικής οργάνωσης, σε μια ομοσπονδία συνεταιριστικών ενώσεων, ακολουθεί το ιστορικό παράδειγμα των «συνεταιριστικών χωριών», που ίδρυσε ο Owen στο New Lanark της Σκωτίας, απόπειρα που παρουσιάζεται λεπτομερώς στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*. Η επιρροή του Robert Owen, όπως και του κήρυκα του «συνεταιριστικού σοσιαλισμού» (Guild Socialism) φαβιανού σοσιαλιστή, G.D.H. Cole, συνιστούν τελικά τον σπουδαιότερο διαμορφωτικό παράγοντα του πολιτικού Polanyi.

Η ιστορική εμπειρία, που του πρόσφερε την ευχέρεια διαπίστωσης των δυνατοτήτων εφαρμογής ενός αποκεντρωμένου σοσιαλισμού, ήταν η σοσιαλιστική Βιέννη του μεσοπολέμου (1918-1934). Η κοινωνική πολιτική που ακολούθησε η δημοτική αρχή, με χορήγηση επιδομάτων ανεργίας,

καθήλωση των ενοικίων και ανέγερση εργατικών κατοικιών με πόρους από έκτακτη φορολογία, οδήγησε σε μια πρωτοφανή –αν λάβει κανείς υπόψη του τις συνθήκες ζωής στην ηττημένη Αυστρία του μεσοπολέμου– ηθική, κοινωνική και πνευματική άνοδο της εργατικής τάξης, η οποία είχε τη συνείδηση της ιστορικής συγ-

κυρίας αλλά και την πολιτική βούληση να υπερβεί δυναμικά την οικονομική οργάνωση της ελεύθερης αγοράς. Η εμπειρία αυτή, η οποία σημάδεψε ανεξίτηλα την οπτική του Polanyi, διακόπηκε βίαια με την εξάλωση του φασισμού στην Αυστρία⁷.

2. Η ιστορική μοναδικότητα της οικονομίας της αγοράς

Ιδιαίτερη βαρύτητα στην προσέγγιση του Polanyi έχει η επισήμανση της ιστορικής μοναδικότητας της οικονομίας και κοινωνίας της αγοράς, όπως αυτή εδραιώθηκε κατά το 19ο αιώνα. Αφετηρία αυτής της επισήμανσης είναι η διαμάχη του Polanyi με τον θεωρητικό του φιλελευθερισμού von Mises, αλλά και τα πορίσματα της νεοεμφανιζόμενης οικονομικής ανθρωπολογίας⁸.

Θεμελιώδης θέση του Polanyi είναι η «απαράλλαχτη στους αιώνες κοινωνική φύση του ανθρώπου» και, συνακόλουθα, «η θεμελίωση της οικονομίας στις κοινωνικές σχέσεις». Οι διατυπώσεις αυτές απαντούν στο μύθο του «οικονομικού ανθρώπου» του φιλελευθερισμού (ο συναλλασσόμενος άγριος του Adam Smith) και τον οικονομικό νετερεμπνισμό του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τον οποίο το ατομικό συμφέρον, ως βασική οργανωτική αρχή της κοινωνίας, δεν είναι ένα πολιτισμικά και ιστορικά διαμορφωμένο κίνητρο, ί-

διον μιας «αφύσικης», «σπάνιας» ή και «τεχνητής» κοινωνικής οργάνωσης (οι χαρακτηρισμοί του Polanyi) αλλά, αντίθετα, αποτελεί «νόμο της φύσης». Κατά τον Polanyi, η «νοοτροπία της αγοράς» συνιστά ένα θρίαμβο του οικονομισμού ως γενικού τρόπου σκέψης και της χρησιμοθηρίας ως αντίληψης ζωής. Με άλλα λόγια, το κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής του αποτελεί «κληρονομιά της συνείδησης του 19ου αιώνα», όπως αυτή διαμορφώθηκε σε πλήρη διάσταση με το παρελθόν⁹.

Ο Polanyi προσεγγίζει τις προκαπιταλιστικές οικονομίες υπό το πρίσμα της κοινωνικής ανθρωπολογίας και όχι της καπιταλιστικής οικονομικής θεωρίας. Αντλώντας από τις έρευνες ανθρωπολόγων της εποχής του (κυριότερες οι επιδράσεις των Malinowski και Thurnwald), ο Polanyi προχωρεί στη βασική διάκριση ανάμεσα στην «κοινωνικά θεμελιωμένη» οικονομία των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών και την καπιταλιστική «μετέωρη οικονομία» της αγοράς. Θεωρεί πως η ιστορική μοναδικότητα του καπιταλισμού του 19ου αιώνα έγκειται στην απόσπαση της σφαίρας της οικονομικής δραστηριότητας από την κοινωνία και την τελική υποταγή της κοινωνίας στους νόμους της οικονομίας της αγοράς (προσφορά και ζήτηση). Για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας, οι οικονομικές σχέσεις παύουν να εντάσσονται

στο πλαίσιο των ευρύτερων κοινωνικών σχέσεων και αποκτούν μια θεσμική αυτονομία, η οποία οδηγεί στη χειραγώγηση της ίδιας της ανθρώπινης κοινωνίας από τη σφαίρα της οικονομίας. Η διάκριση αυτή αποτελεί κομβικό σημείο στη συλλογιστική του Polanyi, όχι μόνον επειδή απαντά στη μυθολογία του φιλελευθερισμού (συγκεκριμένα, στο μύθο της επιδίωξης του πλούτου και του φόβου της πείνας, ως διαχρονικών κινητήριων δυνάμεων στις ανθρώπινες κοινωνίες), αλλά –όπως θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε– καταδεικνύει με σαφήνεια τις εγγενείς αντιφάσεις της καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας της αγοράς, οι οποίες και οδήγησαν στην εμφάνιση του φασισμού και στο ολοκαύτωμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Στο μεθοδολογικό επίπεδο, ο Polanyi επισημαίνει τα αδιέξοδα του φιλελεύθερου οικονομισμού της εποχής του, ιδιαίτερα την προβολή προτύπων και καταστάσεων του 19ου αιώνα στους προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Η εναγώνια αναζήτηση του «οικονομικού ανθρώπου», στη διαχρονική πορεία της ανθρωπότητας, οδηγεί τους θεωρητικούς του φιλελευθερισμού στη διαγραφή των πρώιμων κοινωνιών από την οπτική της οικονομικής ιστορίας, εξαιτίας της «κομμουνιστικής», «μη καπιταλιστικής» ψυχολογίας του πρώιμου ανθρώπου:

«Με βάση τις αρχές του Smith, τα διαθέσιμα στοιχεία από το παρελθόν έδειχναν ότι ο πρωτόγονος άνθρωπος είχε αναπτύξει μια κομμουνιστική, μάλλον, παρά καπιταλιστική ψυχολογία: κατά συνέπεια, οι οικονομικοί ιστορικοί στράφηκαν αποκλειστικά στη διερεύνηση της περιόδου εκείνης, όπου ήταν διακριτή η πρακτική της ανταλλαγής, εξωθώντας τις πρωτόγονες οικονομίες στη σφαίρα της προϊστορίας. Ασυναίσθητα, αυτό οδήγησε στην εμφάνιση μιας “ψυχολογίας της αγοράς”, επειδή, στη διάρκεια της σχετικής σύντομης περιόδου των τελευταίων αιώνων, τα πάντα θεωρούνταν ότι έτειναν προς αυτό που τελικά επικράτησε, δηλαδή προς την οικονομία της αγοράς. (...) Η ίδια η προκατάληψη που έκανε τη γενιά του Adam Smith να θεωρεί ότι ο πρωτόγονος άνθρωπος είχε κλίση προς την ανταλλαγή, οδήγησε τους διαδόχους της να απωλέσουν κάθε ενδιαφέρον για τον πρώιμο άνθρωπο, στη βάση της γνώσης τους ότι, αυτός, δεν διακρινόταν για αυτή την κλίση...»¹⁰.

Στη συλλογιστική του Polanyi, η χρήση των εννοιολογικών εργαλείων της «αμοιβαιότητας» και της «αναδιανομής», σε αντιδιαστολή προς την «επιδίωξη του

κέρδους», αποσκοπεί στο να τονίσει την ιστορική μοναδικότητα της οικονομίας της ελεύθερης, ανταγωνιστικής αγοράς, ως προϊόν αποκλειστικά του 19ου αιώνα. Η αντιπαράθεση των κοινωνικά θεμελιωμένων οικονομιών του παρελθόντος με την κοινωνικά «μετέωρη» οικονομία της εποχής του μεγάλου μετασχηματισμού χρησιμεύει ακριβώς για να προσδώσει στην τελευταία το ιστορικά νεωτερικότερο στοιχείο: την υποταγή της κοινωνίας στον οικονομικό νόμο της προσφοράς και της ζήτησης:

«Από τη στιγμή που το οικονομικό σύστημα οργανώνεται στη βάση χωριστών θεσμών, οι οποίοι βασίζονται σε συγκεκριμένα κίνητρα και προσδίδουν συγκεκριμένο status, η κοινωνία οφείλει να διαμορφωθεί με τρόπο που να επιτρέψει σε αυτό το σύστημα να λειτουργήσει στη βάση των δικών του νόμων. Αυτό είναι το νόημα της γνωστής διατύπωσης ότι μια οικονομία της αγοράς μπορεί να λειτουργήσει μόνο μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνίας της αγοράς».

Στη διάκριση αυτή διαφαίνεται σαφώς η κοινωνιολογική παρά η καθαρά οικονομική προσέγγιση του Polanyi στην εξέλιξη του θεσμού της αγοράς, έως την επικράτηση της ελεύθερης, ανταγωνιστικής αγοράς. Αυτή η κοινωνιολογική προσέγγιση διαπνέει ολόκληρο το «οικονομικό σκέλος» της εργογραφίας του¹¹.

Αυτό το φαινομενικά ανελαστικό αντιθετικό σχήμα «αγορές σε κοινωνικά θεμελιωμένες οικονομίες του παρελθόντος – οικονομία της αγοράς», μπορεί να οδηγήσει σε παρερμηνείες της προσέγγισης του Polanyi, προσέγγισης που –δεν πρέπει να ξεχνάμε– ήταν ιδιαίτερα φορτισμένη από την προσπάθεια του συγγραφέα να καταδείξει τον θανάσιμο κίνδυνο που αντιπροσώπευε για την ανθρωπότητα μια άκριτη εδραίωση της οικονομίας της αγοράς. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Fernand Braudel, ο οποίος επιτίθεται με δριμύτητα σε μια προσωπική του εκδοχή της οπτικής του Polanyi.

Ο Braudel κατηγορεί τον Polanyi για «θεολογική τάση στη διατύπωση ορισμών», αλλά και για «πλήρη αδιαφορία απέναντι στην ιστορία» στην «υποτιθέμενη» αντιπαράθεση των καθαρά κοινωνικών και οικονομικών μορφών συναλλαγής. Ο Braudel επισημαίνει πως οποιαδήποτε μορφή συναλλαγής είναι οικονομική και κοινωνική, αυτό ισχύει και για την «αμοιβαιότητα» και την «αναδιανομή». Η συναλλαγή αποτελεί πάντοτε έναν κοινωνικό διάλογο και η τιμή των αγαθών διαμορφώνεται τόσο από κοινωνικές πιέσεις (από τον ηγεμόνα, την πόλη, τον καπιταλιστή) όσο και από τις συνθήκες της

προσφοράς αγαθών (έλλειψη, υπερεπάρκεια). Συνεπώς, ο έλεγχος των τιμών, τον οποίο χρησιμοποιεί ο Polanyi ως αποδεικτικό στοιχείο της μη εμφάνισης της αυτορυθμιζόμενης αγοράς, πριν το 19ο αιώνα, υπήρχε και θα υπάρχει πάντοτε.

Σημαντικός είναι ο ισχυρισμός του Braudel ότι μπορούμε να ομιλούμε για μια οικονομία της αγοράς, όταν οι τιμές στις αγορές μιας περιοχής διακυμαίνονται συνολικά. Από αυτή την άποψη, υπήρχε οικονομία της αγοράς πολύ πριν το 19ο και τον 20ό αιώνα: οι τιμές διακυμαίνονται συνολικά στην Ευρώπη από το 12ο αιώνα. Ωστόσο, παραδέχεται ο Γάλλος ιστορικός, αυτή η οικονομία της αγοράς δεν κυριαρχούσε σε ολόκληρη την οικονομία, παρά μόνο σε ένα τμήμα της. Γεγονός είναι πάντως ότι, πέρα από τις «μη αγορές» που προτιμούσε ο Polanyi (η διατύπωση του Braudel), διαδραματιζόταν πάντοτε συναλλαγές με χρηματικό αντίτιμο. Σε περιορισμένη έστω μορφή, αγορές (η ταύτιση της αγοράς με την αυτορυθμιζόμενη αγορά και πάλι του Braudel) υπήρχαν από τους αρχαίους χρόνους. Αποφασιστικής σημασίας για την εξέλιξη της αγοράς είναι η παρέμβαση της πόλης, η οποία και συνενώνει και απορροφά όλες αυτές τις μικρές ανεξάρτητες αγορές, προσαρμόζοντάς τις στις δικές της διαστάσεις, αλλά και αποδεχόμενη τις ιδιαίτερές τους απαιτήσεις. Κατά τον Braudel, θα ήταν ακριβέστερο να ισχυρισθούμε πως η οικονομία της αγοράς δημιουργήθηκε σταδιακά¹².

Ωστόσο, ουδέποτε ο Polanyi ταύτιζε την αγορά (με κυκλοφορία χρήματος και διαμόρφωση τιμών) με τον καπιταλισμό του 19ου-20ού αιώνα. Κεντρικό συμπέρασμα του Polanyi –το οποίο εμφανώς παραβλέπει ο Braudel– είναι η επισήμανση ότι η μεγάλη αλλαγή επήλθε μόνον όταν όλες οι μικρές και ανεξάρτητες αγορές με διαμόρφωση τιμών συνενώθηκαν κάτω από ένα ενιαίο σύστημα αγοράς. Ο μηχανισμός διαμόρφωσης των τιμών, όπως πηγάζει κυρίως από την εμπορευματοποίηση της ανθρώπινης εργασίας, δεν είχε ιστορικό προηγούμενο. Ο Polanyi δεν ισχυρίζεται ότι ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης δεν λειτουργούσε στις αρχαίες και πρωτόγονες κοινωνίες: διατυπώνει, όμως, την άποψη ότι οι συνέπειες του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης (οικονομία της αγοράς) ελέγχονταν και χειραγωγούνταν από αυτές τις κοινωνίες, οι οποίες ήταν κατά βάση «πολιτικές» και όχι οικονομικές, εφόσον οι οικονομίες τους ήταν απόλυτα ενταγμένες και αυστηρά υπερκαθορισμένες από το ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων και επιταγών:

«Αυτό που μπορεί να εξακριβωθεί στο ασαφές παρελθόν των αγορών είναι

ότι, από την αρχή, ο θεσμός αυτός περιβαλλόταν από δικλίδες ασφαλείας, ειδικά σχεδιασμένες για την προστασία της κοινωνίας από την παρεμβολή των πρακτικών της αγοράς. Η εικονική διεκπεραίωση των αγορών διασφαλιζόταν στη βάση τελετουργιών, οι οποίες περιόριζαν τα περιθώρια δράσης τους, εξασφαλίζοντας, από την άλλη, τη δυνατότητα λειτουργίας τους μέσα σε ανυπολόγιστα καθορισμένα όρια».

Βασική προϋπόθεση για την εδραίωση της καπιταλιστικής αγοράς είναι η δημιουργία ενιαίας, εσωτερικής, εθνικής αγοράς, την οποία ο Polanyi αναγνωρίζει ως την κατ' εξοχήν ανταγωνιστική μορφή αγοράς· αυτή ουσιαστικά επιβάλλεται από το απολυταρχικό κράτος στις ημιавтоνομες πόλεις και στα πριγκιπάτα, με την απόσπαση του αποκλειστικού ελέγχου των αστικών και περιφερειακών αγορών από τις αστικές και τοπικές ολιγαρχίες:

«Το σημαντικότερο προϊόν των αγορών—η γέννηση των πόλεων και του αστικού πολιτισμού—ήταν, στην πραγματικότητα, το αποτέλεσμα μιας παράδοξης εξέλιξης: οι πόλεις, τέκνα των αγορών, δεν ήταν μόνον οι φυσικοί τους προστάτες, αλλά και οι κύριοι φορείς αποτροπής της επέκτασης των αγορών στην ύπαιθρο, που θα είχε ως συνέπεια τον επηρεασμό της κρατούσας οικονομικής οργάνωσης. (...) «Περιέχω» και «συγκρατώ» («con- iain») αποδίδουν καλύτερα τη διπλή λειτουργία των πόλεων, αναφορικά με τις αγορές, τις οποίες προστάτευαν, αλλά και των οποίων την ανάπτυξη εμ- πόδιζαν»¹³.

Ωστόσο, σε αντίθεση με την εξελικτική ερμηνεία του Braudel, ο Polanyi διαχωρίζει σαφώς τη μερκαντιλιστική περίοδο από εκείνη της εδραίωσης της οικονομίας της αγοράς, εντάσσοντας την πρώτη στις «κοινωνικά θεμελιωμένες» οικονομίες. Η ανάλυση του μερκαντιλισμού υποπίπτει σε ορισμένες ανακρίβειες, ιδιαίτερα σε σχέση με την «προστατευτική» διάσταση της συγκεκριμένης πολιτικής, την οποία ο Polanyi σαφώς υπερτιμά. Αυτό, όμως, δεν αναιρεί τη σπουδαιότητα της απάντησης του συγγραφέα στην τελεολογία που διακρίνει τη φιλελεύθερη προσέγγιση της ιστορικής εξέλιξης του θεσμού της αγοράς.

Το ίδιο το βρετανικό παράδειγμα εμφάνισης και εδραίωσης του φιλελεύθερου δόγματος, ως κυρίαρχης οικονομικής και κοινωνικής ιδεολογίας, χρησιμοποιείται από τον Polanyi για να καταρριφθεί ο μύθος της «φυσικότητας» και του «αναπόφευκτου» της εδραίωσης της οικονομίας της αγοράς. Η βρετανική εμπειρία της

τρίτης δεκαετίας του 19ου αιώνα πιστοποιεί, πέρα από κάθε αμφιβολία, πως «ο δρόμος για την ελεύθερη αγορά άνοιξε και παρέμεινε ανοιχτός μόνο με μια τεράστια αύξηση του συνεχούς, κεντρικά ελεγχόμενου παρεμβατισμού. Το να καταστεί η «απλή και φυσική ελευθερία» του Adam Smith συμβατή με τις ανάγκες της ανθρωπίνης κοινωνίας, αποτελούσε ένα τρομερά σύνθετο πρόβλημα»¹⁴. Το εύρος των σαρωτικών κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών, που προωθούνται στη δεκαετία του 1830, καταδεικνύει το ρόλο του κράτους στην εδραίωση της οικονομίας της αγοράς. Όπως ακριβώς η βαμβακοβιομηχανία—το καύχημα του φιλελευθερισμού—χρειάστηκε τη συνδρομή προστατευτικών δασμών για να αναδειχθεί στην κυριότερη εξαγωγική βιομηχανία της χώρας, η θέσπιση του συστήματος της ελεύθερης, αυτορυθμιζόμενης αγοράς απαίτησε έναν εντεινόμενο παρεμβατισμό από πλευράς του κράτους και, κυρίως, μια νέα γραφειοκρατία, ικανή να εσπεύσει την απρόσκοπτη λειτουργία του συστήματος»¹⁵.

Ήταν όμως και πάλι το κράτος το οποίο αποτέλεσε τον κύριο φορέα του προστατευτικού παρεμβατισμού, που παρατηρείται σε πανευρωπαϊκή κλίμακα, ιδιαίτερα από τις δεκαετίες 1870 και 1880. Η «παραδοξότητα» αυτή της καπιταλιστικής ανάπτυξης αποτελεί ουσιαστικά έκφραση της εγγενούς αντίφασης που χαρακτηρίζει τη διαμόρφωση του καπιταλιστικού πολιτικού εποικοδομήματος: το κράτος, ως μηχανισμός στην υπηρεσία της άρχουσας τάξης, προωθεί ταχέως την εδραίωση της αυτορυθμιζόμενης οικονομίας της αγοράς· παράλληλα, όμως, παρεμβαίνει με αντίμετρα, τα οποία αποσκοπούν στην προσαρμογή της ορμηκότητας της συντελούμενης οικονομικής αλλαγής στις κοινωνικές συνθήκες της εποχής· με άλλα λόγια, στην προστασία της κοινωνίας από τη διαφαινόμενη μαζική απαθλία που επιφέρει η αυτορυθμιζόμενη οικονομία της αγοράς, τότε τροποποιώντας τους υπάρχοντες κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς, ώστε να είναι σε θέση να επιβιώσουν στη νέα οικονομική πραγματικότητα και τότε επιβραδύνοντας την οικονομική αλλαγή ή και προσαρμόζοντάς την στις απαιτήσεις της ευρύτερης κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. Η θεωρία της «διττής κίνησης» (ή της προστατευτικής αντικίνησης) αποτελεί ανεπιφύλακτα τη μεγαλύτερη θεωρητική συμβολή του Polanyi στην ιστορική διερεύνηση των αλληλέγγυων ευρωπαϊκών και παγκόσμιων κρίσεων, οι οποίες οδήγησαν στα ολοκαυτώματα των δύο παγκοσμίων πολέμων και είναι, ουσιαστικά, διορθωτική της οπτικής του Marx σε σχέση με το ρόλο του κράτους στην καπι-

ταλιστική ανάπτυξη¹⁶.

Η φιλελεύθερη οπτική των πολιτικο-οικονομικών ανακατατάξεων, που δρομολογήθηκαν προς το τέλος του 19ου αιώνα, προτάσσει την «αντιφιλελεύθερη, κολλεκτιβιστική συνωμοσία» ως κύρια υπεύθυνη, αρχικά των δυσλειτουργιών και, μετέπειτα, της κατάρρευσης της οι-

νομίας της αυτορυθμιζόμενης αγοράς. Βιομηχανικές ενώσεις, μονοπωλιακά και συντεχνιακά συμφέροντα, η αντιδραστική κτηματική αριστοκρατία της υπαίθρου και η σοσιαλιστική εργατική τάξη, τέλος, η έκρηξη των εθνικιστικών αναμετρήσεων στην ευρωπαϊκή ήπειρο, αποτελούν το μωσαϊκό που συστρατεύθηκε, με στόχο την υπονόμηση του πρωτοφανούς εγχειρήματος εγκαθίδρυσης μιας πλήρως αυτορυθμιζόμενης, «ελεύθερης» οικονομίας της αγοράς¹⁷.

Στη φιλελεύθερη «θεωρία της συνωμοσίας»—αντίποδα της μαρξιστικής έμφασης στην πάλη των τάξεων—ο Polanyi αντιτάσσει την πολυμορφία της προστατευτικής αντικίνησης, ως ενδεικτική της καθολικής αντίδρασης των ευρωπαϊκών κοινωνιών και κυβερνήσεων στη ραγδαία επέκταση της αυτορυθμιζόμενης αγοράς· σε αυτή την ενστικτώδη αντίδραση, ο Polanyi προσδίδει πρακτικό χαρακτήρα και δεν τη θεωρεί άμεσα συνδεδεμένη με συγκεκριμένο ιδεολογικό ρεύμα ή συνασπισμό συμφερόντων:

«Η μεγάλη ποικιλία των μορφών με τις οποίες εμφανίστηκε το «κολλεκτιβιστικό» αντικίνημα δεν οφειλόταν σε τυχόν επιλογή του εθνικισμού ή του σοσιαλισμού εκ μέρους των συνασπισμένων συμφερόντων, αλλά αποκλειστικά στην ενρρύτητα των ζωτικών κοι-

νωνικών συμφερόντων, που απειλήθηκαν από την επέκταση του μηχανισμού της αγοράς. Έτσι εξηγείται και η σχεδόν καθολική αντίδραση, που προκάλεσε η επέκταση αυτού του μηχανισμού, αντίδραση που, πρωταρχικά, είχε πρακτικό χαρακτήρα».

Αντλώντας επιχειρήματα κυρίως από τη βρετανική νομοθεσία των τριών τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, ο Polanyi καταδεικνύει πως η ποικιλομορφία των ζητημάτων, τα οποία απαιτήσαν παρέμβαση, απέκλειε τη δυνατότητα συντονισμένης δράσης κάποιας ομάδας συμφερόντων, ενώ αναδείκνυε τον πραγματιστικό χαρακτήρα της κρατικής παρέμβασης. Σειρά υποτιθέμενων αντιφιλελεύθερων, «κολλεκτιβιστικών» νόμων – σχετικών με τη δημόσια υγεία, τις συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια, την τοπική αυτοδιοίκηση, την κοινωνική ασφάλιση, τα έργα κοινής ωφελείας, κ.λπ. – ψηφίσθηκε από ακραιφνείς φιλελεύθερους πολιτικούς: αποτελούσε έκφραση μιας συνειδητής αντίδρασης του συνόλου του βρετανικού κοινωνικού σώματος στη διαφαινόμενη απειλή της μαζικής αποδιάρθρωσης, την οποία θα επέφερε μια ανεξέλεγκτη εδραίωση της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς.

Ιδιαίτερα ενισχυτικό της θέσης του Polanyi είναι το γεγονός της παράλληλης εμφάνισης και ανάπτυξης αντιφιλελεύθερης, προστατευτικής νομοθεσίας στην πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών, ανεξάρτητα από το κοινωνικο-πολιτικό τους καθεστώς. Κατά δεύτερο λόγο, η αποδεδειγμένη προσφυγή σε «αντιφιλελεύθερα», παρεμβατικά μέτρα εκ μέρους των ίδιων των φιλελεύθερων πολιτικών, όταν η πολιτική του laissez-faire απέβαινε ασύμβατη με τις απαιτήσεις της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς (ο περιορισμός της ελευθερίας των εργατικών συνδικάτων και ο νόμος κατά των τρασυ κινούνταν σε μια τέτοια κατεύθυνση).

Η επισήμανση εκ μέρους του Polanyi της προστατευτικής αντικίνησης, ως παράλληλης διαδικασίας προς αυτή της επέκτασης της οικονομίας της αγοράς, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, σε συνδυασμό με τη μαρξιστική θεωρία της καπιταλιστικής συγκρότησης. Όπως έχουμε ήδη τονίσει, ο εντοπισμός της εγγενούς αντίφασης που χαρακτηρίζει την ανάπτυξη του καπιταλισμού, στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, λειτουργεί διορθωτικά στον οικονομισμό που χαρακτηρίζει ορισμένα κείμενα του Marx και πολλών από τους θεωρητικούς του επιγόνους, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στο ρόλο του κράτους και της ταξικής πάλης στη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς¹⁸.

Η πολυμορφία της προστατευτικής αντικίνησης, στο εσωτερικό των καπιταλιστικών κρατικών μηχανισμών της Ευ-

ρώπης, καταδεικνύει αφενός την καθολικότητα της αντίδρασης των ευρωπαϊκών κοινωνιών στην εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς και αφετέρου την πλάνη της κλασικής – και ξεπερασμένης – μαρξιστικής θεώρησης του καπιταλιστικού κράτους ως επιφανόμενου της οικονομικής βάσης. Ο Polanyi διακρίνει ορθά, στη μαρξιστική θεώρηση της εξέλιξης του καπιταλιστικού κράτους, την επίδραση του οικονομισμού, ο οποίος και αποτελούσε το κυρίαρχο ιδεολογικό ρεύμα στις ευρωπαϊκές κοινωνίες του 19ου αιώνα. Ουσιαστικά, κατά τον Polanyi, ο Marx αγνοεί τη δράση της προστατευτικής αντικίνησης και καταλήγει στην περιγραφή της «μετέωρης κοινωνικά οικονομίας της αγοράς», υποθέτοντας a priori την ολοκληρωτική της επικράτηση.

Η ιστορία της περιόδου 1870-1930 αποδεικνύει πως ουδέποτε κατέστη το καπιταλιστικό κράτος αδρανές εξάρτημα της οικονομικής βάσης, όπως επίσης και πως ουδέποτε διαμόρφωσε το ευρωπαϊκό προλεταριάτο ενιαία ταξική συνείδηση. Αιτία αυτής της εξέλιξης ήταν η μερική μόνο εδραίωση της οικονομίας της αγοράς: η διαφαινόμενη απειλή μαζικής απάθλωσης, που επιφύλασσε μια άκριτη εφαρμογή των νόμων της οικονομίας της αγοράς, οδήγησε το κράτος να παρέμβει προστατευτικά, ακυρώνοντας, ή τουλάχιστον, απαλύνοντας τις ολέθριες επιπτώσεις της οικονομίας της αγοράς στη ζωή των απειλούμενων κοινωνικών στρωμάτων. Η μαρξιστική οπτική θα ήταν ορθή, εάν επικρατούσε ολοκληρωτικά ο αποχωρισμός της οικονομίας από την κοινωνία και εάν συνετελείτο η καθυπόταξη της τελευταίας στα κελεύσματα της πρώτης. Αυτήν όμως τη διαδικασία εμπόδιζε η προστατευτική αντικίνηση. Η πολυμορφία των στόχων και των κινητηρίων δυνάμεων της αποδεικνύει, κατά τον Polanyi, πως, ουσιαστικά, αυτή αποτελούσε την απάντηση της κοινωνίας στη διαφαινόμενη απειλή και δεν εξέφραζε συγκεκριμένα οικονομικά, ταξικά συμφέροντα:

«Οι τάξεις και οι ομάδες που συμμετείχαν κατά διαστήματα στο γενικό προστατευτικό ρεύμα, μετά το 1870, δεν υποκινήθηκαν κατά βάση από τα οικονομικά τους συμφέροντα. Τα “κολλεκτιβιστικά” μέτρα που πάρθηκαν σε αυτή την κρίσιμη περίοδο φανερώνουν ότι, μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, παρεισέφρεαν τα συμφέροντα μιας μεμονωμένης τάξης και ότι, ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, τα συμφέροντα αυτά σπανιότατα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν οικονομικά. (...) Τα μέτρα αυτά απλώς εξυπηρετούσαν ανάγκες ενός βιομηχανικού πολιτισμού, στις οποίες δεν μπορού-

σαν να ανταποκριθούν οι μέθοδοι της αγοράς»¹⁹.

Συμπερασματικά, η προσέγγιση του Polanyi λειτουργεί συμπληρωματικά στη μαρξιστική θεώρηση της καπιταλιστικής κρατικής συγκρότησης, τονίζοντας τον «πλουραλισμό της εξουσίας» στο σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος, καθώς και το ρόλο του ως οργάνου κοινωνικής αλλαγής, σε ανταπόκριση προς τις απαιτήσεις των χαμηλότερων και των άμεσα απειλούμενων κοινωνικών στρωμάτων. Από αυτή την άποψη, η καπιταλιστική μεικτή οικονομία μπορεί να θεωρηθεί προϊόν της προστατευτικής αντικίνησης, όπως την αποδίδει το έργο του Polanyi.

Σε ένα ευρύτερο επίπεδο πολιτικής ανάλυσης, ο Polanyi θεωρεί πως στο χαρακτήρα της προστατευτικής αντικίνησης εντοπίζεται η βασική κινητήρια δύναμη του μεγάλου μετασχηματισμού της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα: τα μέτρα που πάρθηκαν αποσκοπούσαν κυρίως στην απάλυνση των συνεπειών της εδραίωσης της οικονομίας της αγοράς και όχι στην υπέρβασή της. Κατά συνέπεια, λειτούργησαν αποσπασματικά και, τελικά, υπονομευτικά για την όλη οικονομική συγκρότηση, παρεμποδίζοντας το ελεύθερο εμπόριο με σειρά προστατευτικών – άρα, περιοριστικών – παρεμβάσεων, δυσχεραίνοντας τη συσσώρευση κεφαλαίου και οξύνοντας τους εθνικούς ανταγωνισμούς, σε μια θεωρητικά υπερθενική οικονομική οργάνωση. Στην ουσία, η προστατευτική αντικίνηση ενέτεινε το λειτουργικό αδιέξοδο της οικονομίας της αγοράς, οδηγώντας στην παγκόσμια κρίση της δεκαετίας του 1930.

Στο εσωτερικό των κρατών, η προστατευτική αντικίνηση οδήγησε τελικά στον περιορισμό της ανθρώπινης ελευθερίας, με την εδραίωση ενός παρεμβατικού, συγκεντρωτικού κράτους στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες και ιδιαίτερα στις ηττημένες του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Στη Γερμανία και την Αυστρία, ο κοινωνικός προστατευτισμός ενσωματώθηκε εύκολα στο ιδεολογικό οπλοστάσιο του ναζισμού και, σε συνδυασμό με τον παραδοσιακό αντισημιτισμό και το υποβόσκον ρεβανσιστικό ρεύμα της γερμανικής κοινωνίας, οδήγησε τελικά στην επικράτηση της «νέας» εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας.

Τέλος, στο επίπεδο της πολιτικής πράξης: τόσο το μαρξιστικό μοντέλο ιστορικής θεώρησης του καπιταλισμού, όσο και η οπτική του Polanyi υπερκαθορίζονται από τη λειτουργία τους ως πολιτικές προτάσεις υπέρβασης του καπιταλισμού. Η προσέγγιση του Polanyi είναι ρεφορμιστική, σε σχέση με τη μαρξιστική πολιτική πρόταση, κάτι που γίνεται ιδιαίτερα αισθητό στην ερμηνεία των μελών της

σχολής της Βουδαπέστης, μαρξιστών μαθητών του Lukacs, οι οποίοι επηρεάστηκαν βαθύτατα από το έργο του εκπαιδευμένου συμπατριώτη τους. Ο Doug Brown συνοψίζει την επίδραση του Polanyi στη θεωρητική σκέψη της σχολής της Βουδαπέστης, κυρίως στην αναγνώριση του καπιταλιστικού κράτους, ως δύναμει εργαλείου μεταρρύθμισης και κοινωνικής αλλαγής, στα πλαίσια μιας δημοκρατικής-τερης διαχείρισης του καπιταλισμού, με αυτοδιαχειριστικές και αντιμονοπωλιακές κατευθύνσεις, με παράλληλη τη διατήρηση των πολιτικών θεσμών της σύγχρονης καπιταλιστικής δημοκρατίας²⁰.

3. Η εκατονταετής ειρήνη

Ένα δεύτερο επίπεδο ανάλυσης του Polanyi είναι αυτό της εδραίωσης και της διαδοχής παγκοσμίων συστημάτων. Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός δεν αφορά μόνον στην άνοδο και την πτώση της οικονομίας της αγοράς, αλλά και σε ένα ευρύτερο φαινόμενο, τη δύση της βρετανικής ηγεμονίας, μέσα από την κατάρρευση του παγκόσμιου συστήματος της *pax britannica*, ή, όπως την αποκαλεί ο Polanyi, της «εκατονταετούς ειρήνης»²¹.

Οι τέσσερις «στυλοβάτες του πολιτισμού του 19ου αιώνα» –η ισορροπία δυνάμεων, ο διεθνής κανόνας του χρυσού, η αυτορυθμιζόμενη αγορά και το φιλελεύθερο κράτος– αποτελούσαν επινοήσεις και εχέγγυα της κοσμοκρατορίας της Βρετανίας, όπως αυτή εδραιώθηκε μετά τους ναπολέοντειους πολέμους. Η περίοδος 1815-1914 χαρακτηρίζεται από την απουσία μείζονος σύρραξης μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων, με παράλληλες εκρήξεις πολυάριθμων περιφερειακών πολέμων, οι οποίοι ουδέποτε απειλήσαν την παγκόσμια σταθερότητα²².

Πρωτοποριακή είναι η επισήμανση του Polanyi για τη στενή αλληλεξάρτηση μεταξύ της παγκόσμιας οικονομικής οργάνωσης και της εδραίωσης της ειρήνης: ο θρίαμβος του «πραγματιστικού φιλειργισμού» της περιόδου 1815-1914 δεν οφειλόταν τόσο στην έλλειψη σοβαρών αιτιών σύγκρουσης μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων. Βασική αιτία εδραίωσης της «εκατονταετούς ειρήνης» ήταν η νέα παγκόσμια οικονομική πραγματικότητα, συγκεκριμένα, η σύγκλιση των παγκόσμιων οικονομιών υπό την ηγεμονία του City του Λονδίνου. Η εδραίωση του ελεύθερου εμπορίου και των οικονομικών συναλλαγών, σε παγκόσμια κλίμακα, δημιούργησε ένα στενό πλέγμα αλληλεξάρτησης των διαφόρων εθνικών οικονομιών, έναν «ιστό της αράχνης», στο επίκεντρο του οποίου βρισκόταν το βρετανικό χρηματιστήριο. Η καινούργια πραγματικότητα

γέννησε μια νέα διεθνή οντότητα, τα μεγάλα επενδυτικά και τραπεζικά συμφέροντα, έναν απρόσωπο, διεθνιστικό οργανισμό, ο ειρηνοποιός ρόλος του οποίου ήταν πιο αποτελεσματικός ακόμη και από αυτόν της Ιερής Συμμαχίας:

«Τα μεγάλα τραπεζικά και επενδυτικά συμφέροντα, ένας θεσμός *sui generis*,

χαρακτηριστικός του τελευταίου τρίτου του 19ου και του πρώτου τρίτου του 20ού αιώνα, λειτουργούσαν ως ο κύριος συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην παγκόσμια οικονομική και πολιτική οργάνωση της εποχής»²³.

Η παράδοση συνύπαρξη μιας «κερδοφώρας» ειρήνης μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων και πολλών μικρών «κερδοφόρων» πολέμων στην υφήλιο, συνιστά την πρώτη ιστορική έκφραση του δόγματος αποφυγής ενός γενικού, ολοκληρωτικού πολέμου –καταστρεπτικού για την παγκόσμια οικονομική οργάνωση– μέσω μικρών, περιφερειακών συρράξεων. Η εξασφάλιση όμως της μόνιμα επισφαλούς ειρήνης απαιτούσε και άλλους, πολιτικούς, φορείς, τόσο σε διεθνές επίπεδο, όσο και στο εσωτερικό των κρατών: ωστόσο, όπως καταδεικνύει ο Polanyi, αυτοί οι φορείς ήταν στην ουσία δημιουργήματα της οικονομικής παντοκρατορίας της Βρετανίας: η Ευρωπαϊκή Συμφωνία, που διαδέχθηκε την Ιερή Συμμαχία, αποτελούσε στην ουσία μια χαλαρή ένωση ετοιμοπόλεμων κρατών, με σαφώς ελλιπέστερη οργάνωση –αλλά και δυνατότητες ένσπλης παρέμβασης για τη διασφάλιση της ειρήνης– από την προκάτοχό της: η πολιτική της ισχύς πηγάζε από την οικονομική πραγματικότητα, συγκεκριμένα από τη μαζική προο-

χώρηση των κρατικών οικονομιών στον διεθνή κανόνα του χρυσού. Στο εσωτερικό των κρατών, ο συνταγματισμός, που διαδέχθηκε ως πολιτικό καθεστώς τις διάφορες μορφές δεσποτείας, εξασφάλιζε στο σύστημα υπεύθυνες, συνεργάσιμες, αλλά, το κυριότερο, φιλειργηνικές κυβερνήσεις:

«Ενώ στο πρώτο μισό του αιώνα, τα συνταγματικά δικαιώματα ήταν προγραμμαμένα και η Ιερή Συμμαχία καταπατούσε την ελευθερία στο όνομα της ειρήνης, στη διάρκεια του δεύτερου μισού –και πάλι στο όνομα της ειρήνης– συντάγματα επιβλήθηκαν σε ταραχοποιούς δεσπότες από τραπεζίτες με το βλέμμα στραμμένο στις επιχειρήσεις. (...) Ο διεθνής κανόνας του χρυσού και ο συνταγματισμός υπήρξαν τα εργαλεία που επέβαλαν την άποψη του City του Λονδίνου στις μικρές χώρες που είχαν υιοθετήσει αυτά τα σύμβολα προσχώρησης στη νέα παγκόσμια τάξη. Η *Pax Britannica* συχνά επιβαλλόταν με την απειλή των κανονιοφόρων, συχνότερα όμως με έγκαιρες παρασημασμένες κινήσεις στο διεθνές νομισματικό σύστημα»²⁴.

Χαρακτηριστικό του πραγματισμού, που διέπνει τη νέα παγκόσμια τάξη πραγ-

μάτων, μετά τη μάχη του Βατερλώ, είναι η διασφάλιση των οικονομικών συναλλαγών μεταξύ αντιπάλων πλευρών, ακόμη και σε καιρό σύγκρουσης. Οι πόλεμοι της Γαλλικής Επανάστασης αποτελούν κατά τον Polanyi την τελευταία περίπτωση κατάσχεσης της περιουσίας υπηκόων του εχθρού στην εμπόλεμη ζώνη, με την έκρηξη των εχθροπραξιών. Με τον Κριμαϊκό Πόλεμο γίνεται σταδιακά καθεστώς η ανοχή –αν όχι η διευκόλυνση– των συναλλαγών μεταξύ των αντιπάλων στρατοπέδων, δηλαδή η ενίσχυση των μέτρων προστασίας της επιχειρηματικής δραστηριότητας σε καιρό πολέμου.

Κοινωνικοί φορείς του φιλελθινισμού της περιόδου 1815-1914 υπήρξαν τα μεσαία αστικά στρώματα, αφού εγκατέλειψαν τον επαναστατικό τους προσανατολισμό της προναπολεόντειας περιόδου, υπό τις απαιτήσεις της νέας παγκόσμιας οικονομικής οργάνωσης. Τη θέση της «αντιδραστικής ειρήνης» της Ιεράς Συμμαχίας κατέλαβε η νέα ειρήνη της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας.

«Και στις δυο περιπτώσεις, το ενδιαφέρον για την ειρήνη είχε αποτέλεσμα μόνον επειδή ήταν σε θέση να θέσει στην υπηρεσία του την ισορροπία δυνάμεων, παρέχοντάς της κοινωνικά όργανα ικανά για απευθείας επαφές με τις δρώσες εσωτερικές δυνάμεις της κάθε χώρας. Υπό την Ιερά Συμμαχία, τα όργανα αυτά ήταν ο φεουδαλισμός και οι μοναρχίες, ενισχυμένα από την υλική και πνευματική δύναμη της εκκλησίας· υπό την Ευρωπαϊκή Συμφωνία, ήταν το διεθνές επενδυτικό κεφάλαιο και τα εθνικά τραπεζικά συστήματα που ήταν συνδεδεμένα με αυτό».

Η διεισδυτική ματιά του Polanyi εντοπίζει τη βασική αδυναμία του παγκόσμιου συστήματος του 19ου αιώνα ακριβώς στην οικονομική βάση του: παρά τα πολλά και μεγάλα τα πλεονεκτήματα, έναντι παλαιότερων συστημάτων παγκόσμιας ισορροπίας –κυρίως εξαιτίας της προσαρμοστικότητάς του και της απορροφητικότητας των ανακατατάξεων– το σύστημα της «εκατονταετούς ειρήνης» εξαρτούσε την επιβίωσή του αποκλειστικά από τη διαιώνιση του φιλελεύθερου δόγματος ως παγκόσμιας οικονομικής οργάνωσης. Στην περίοδο της απόλυτης επικράτησης του βρετανικού φιλελευθερισμού και του «τοποτηρητή» του –του διεθνούς κανόνα του χρυσού– η πιθανότητα μιας γενικευμένης σύρραξης ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη· με τη σταδιακή, όμως, αποδέσμευση των εθνικών οικονομιών από το φιλελεύθερο δόγμα –φάση την οποία ουδέποτε προέβλεψε η υπέρμετρη φιλελεύθερη αισιοδοξία– η δυνατότητα διατήρησης της παγκόσμιας ειρήνης εξέ-

λιπε. Μαζί με την κατάρρευση του φιλελευθερισμού ως κυρίαρχου οικονομικού δόγματος, σημειώθηκε η κατάρρευση της διεθνούς ισορροπίας δυνάμεων και η έναρξη της ξέφρενης κούρσας για την κατάρκτηση αποικιακών αγορών. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις διαβαίνουν το κατώφλι του πολέμου, αλλά η φιλελεύθερη κοσμοκράτειρα Βρετανία ήταν η λιγότερο προετοιμασμένη για να τον αντιμετωπίσει²⁵.

Αναφορικά με τη βρετανική ηγεμονία, εξαιρετικής σπουδαιότητας είναι η σύνδεση που επιχειρεί ο Polanyi μεταξύ του κρατούντος φιλελεύθερου οικονομικού δόγματος της περιόδου και της σταδιακής συρρίκνωσης της βρετανικής ισχύος. Ο ιδιάτυπος «αντιμilitarισμός» του φιλελευθερισμού αποτελεί, κατά το συγγραφέα, τη βασική αιτία της ελλειπούς προετοιμασίας της Βρετανίας για την περίπτωση μείζονος σύρραξης. Η φανατική προσήλωση στο δόγμα της συρρίκνωσης των δημοσίων δαπανών –με ιδιαίτερη έμφαση στην άμυνα– σε συνδυασμό με την ακράδαντη πίστη στη διαίωνα της ειρήνης και της «παγκόσμιας οικονομικής αρμονίας» οδήγησαν τις φιλελεύθερες κυβερνήσεις της χώρας σε δραστικές περικοπές των αμυντικών κονδυλίων, ενώ δεν ήταν λίγες οι διαμαρτυρίες των φιλελεύθερων –μη εξαιρουμένου και του Disraeli– ενάντια στην προσάρτηση νέων εδαφών στην αχανή βρετανική αυτοκρατορία²⁶.

Στην πεντηκονταετία που ακολούθησε το Βατερλώ, η βρετανική στρατιωτική ισχύς παρέμεινε στάσιμη, ενώ οι αμυντικές δαπάνες δεν ξεπερνούσαν το 2 έως 3% του ΑΕΠ. Οι επίγονοι του Adam Smith ουδεμία διάθεση είχαν να οργανώσουν το κράτος με την προοπτική του πολέμου· αποτέλεσμα, η παντελής ανικανότητα της μικρής κρατικής γραφειοκρατίας να οργανώσει τη χώρα σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης, γεγονός που έγινε αισθητό στον Κριμαϊκό Πόλεμο²⁷.

Έχοντας ζήσει την οδυνηρή εμπειρία δύο παγκοσμίων συρράξεων, ο Polanyi είναι ιδιαίτερα καυστικός στην καταδίκη της φιλελεύθερης εθελουφίας και ανικανότητας προσαρμογής στις ραγδαίες παγκόσμιες εξελίξεις της περιόδου 1917-1939, περίοδος η οποία σηματοδοτεί το τέλος της βρετανικής κοσμοκρατορίας. Επιπλέον, στο ευρύτερο επίπεδο της ανάλυσης της διαδοχής των παγκοσμίων συστημάτων, σπουδαιότατος είναι ο εντοπισμός των σαθρών θεμελίων της ειρήνης της περιόδου 1815-1939. Η ολοσχερής εξάρτηση της τελευταίας από μια παγκόσμια οικονομική οργάνωση, που αποδείχθηκε εφήμερη, οδήγησε τον κόσμο στην ολέθρια περιπέτεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, για την οποία καλύτερα προετοιμασμένοι ήταν ακριβώς εκείνοι που είχαν έγκαιρα διαγνώσει –και προωθή-

σει– την κατάρρευση του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος²⁸.

Η αυγή του 20ού αιώνα σηματοδεύθηκε από τη σταδιακή κατάρρευση του παγκόσμιου συστήματος ισορροπίας δυνάμεων με τη διαμόρφωση δύο βασικών αντίπαλων σχηματισμών και την αντίστοιχη κατάρρευση της διεθνούς οικονομικής οργάνωσης, αναπόφευκτη απόρροια των εγγενών αντιφάσεων του εγχειρήματος εγκαθίδρυσης μιας αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Οι εθνικές κυβερνήσεις προχώρησαν σε μέτρα προστασίας των κοινωνιών τους από τη διαφαινόμενη μαζική αποδιάρθρωση που επέφερε ο άκριτος φιλελευθερισμός. Στο επίπεδο των εξωτερικών σχέσεων, αυτό σήμαινε την έξαρση του μονοπωλιακού ανταγωνισμού και μια ξέφρενη κούρσα κατάκτησης αποικιακών αγορών. Η παγκόσμια αρμονία είχε θρυμματισθεί, ενώ, έπειτα από μια σύντομη ανάπαυλα ευημερίας στη δεκαετία του 1920, το σύστημα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς έφθασε σε οριστικό αδιέξοδο. Η ικανότητα αποτροπής συρράξεων από πλευράς του διεθνούς επενδυτικού κεφαλαίου συρρικνωνόταν ταχύτατα, ενώ ο διεθνής κανόνας του χρυσού κηρύχθηκε ανενεργός από την πλειοψηφία των κυβερνήσεων. Ο πολιτισμός του 19ου αιώνα κατέρρεε μαζί με την *Pax Britannica*. Αυτό όμως ελάχιστα προβληματίζε τους Βρετανούς, οι οποίοι –παρά την οδυνηρή εμπειρία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου– παρέμειναν παθητικοί θεατές της προετοιμασίας της ναζιστικής Γερμανίας για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο:

«Όπως ακριβώς η γερμανική αυταρχία ήταν προϊόν στρατηγικών και πολιτικών σχεδιασμών, η στρατηγική και εξωτερική πολιτική της Βρετανίας καθοριζόταν από τη συντηρητική οικονομική της θεώρηση. Η στρατηγική της περιορισμένης εμπλοκής αντανακλούσε τις ιδέες ενός εμπορίου, το οποίο νοιώθει ασφαλές, όσο το ναυτικό του είναι σε θέση να διασφαλίζει την ομαλή διακίνηση των εμπορευμάτων, που το σταθερό του νόμισμα αγοράζει στις επτά θάλασσες. Ο Hitler είχε ήδη κατακτήσει την εξουσία όταν, το 1933, ο Duff Cooper υπερασπιζόταν τις περικοπές στον αμυντικό προϋπολογισμό του 1932, ισχυριζόμενος ότι “μια εθνική χρεοκοπία συνιστά πολύ μεγαλύτερο κίνδυνο από αυτόν που επιφυλάσσει μια ανεπαρκής πολεμική μηχανή”»²⁹.

Η πρωτοποριακή πρόταση του Polanyi για την προσέγγιση της διαδοχής των παγκοσμίων συστημάτων συμπυκνώνεται στη διάσημη διατύπωση, η οποία ακολουθεί ως εισαγωγή της επόμενης μας ενότητας:

«Για να κατανοήσουμε τον γερμανικό φασισμό, πρέπει να επιστρέψουμε στη ρικαρτιανή Αγγλία. Ο 19ος αιώνας υπήρξε αναμφισβήτητο ο αιώνας της Αγγλίας. Η βιομηχανική επανάσταση ήταν ένα βρετανικό γεγονός. Η οικονομία της αγοράς, το ελεύθερο εμπόριο και ο διεθνής κανόνας του χρυσού ήταν βρετανικές επινοήσεις. Αυτοί οι θεσμοί κατέρρευσαν παντού στη δεκαετία του '20»³⁰.

4. Η άνοδος του φασισμού

Φανατικός πολέμος του φασισμού και πολιτικός πρόσφυγας εξαιτίας του, ο Polanyi αφιέρωσε σημαντικό μέρος του έργου του στη διερεύνηση, ανάλυση και καταδίκη του φασιστικού φαινομένου. Η προσέγγισή του στην εμφάνιση, εξάπλωση και εδραίωση του φασισμού τον διαφοροποιεί σαφώς από τις φιλελεύθερες αντιφασιστικές κριτικές και εν μέρει από τις μαρξιστικές.

Ο Polanyi εντοπίζει την προϊστορία του φασισμού στην κατάρρευση της παγκόσμιας οικονομίας της αγοράς, όπως αυτή επήλθε με ιδιαίτερη σφοδρότητα στις αρχές της δεκαετίας του 1930, αλλά και στις πολιτικο-κοινωνικές ανακατατάξεις που σημάδεψαν τις πρώτες δύο δεκαετίες της Ευρώπης του μεσοπολέμου. Έντονη είναι η πεποίθησή του ότι, παρά τη φαινομενική της επαναστατικότητα (λόγω Οκτωβριανής Επανάστασης), η πρώτη μεταπολεμική δεκαετία ήταν βαθιά συντηρητική, συνιστώντας ουσιαστικά μια απόπειρα παλινόρθωσης της προ του 1914 τάξης:

«Όσο κι αν ήταν εντυπωσιακές οι επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις της μεταπολεμικής δεκαετίας, δεν αποτελούσαν παρά μόνο μηχανικές αντιδράσεις στην ήττα ή, το πολύ, αναβιώσεις του γνώριμου στη Δύση φιλελευθερισμού και συνταγματισμού, αυτή τη φορά στο χώρο της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης»³¹.

Σημαντικότερες είναι, αντιθέτως, οι αλλαγές που συμβαίνουν στην οικονομική ζωή, ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1930: η κατάρρευση του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος με την εγκατάλειψη του κανόνα του χρυσού από τη Βρετανία, η διακήρυξη του New Deal στις ΗΠΑ, το πενταετές πρόγραμμα της κομμουνιστικής Ρωσίας, η εθνικοσοσιαλιστική επανάσταση στη Γερμανία και, τέλος, η κατάρρευση της Κοινωνίας των Εθνών, υπό το βάρος της επίθεσης νέων, αυταρχικών αυτοκρατοριών. Στην εξιστόρηση του Polanyi, προφανής είναι η πρωτοκαθεδρία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, ειδικό-

τερα της πτώσης της αυτορυθμιζόμενης αγοράς, την οποία ο συγγραφέας θεωρεί «μήτρα» όλων των κατοπινών θυελλωδών εξελίξεων:

«Θέση μας είναι ότι οι ρίζες της κρίσης βρίσκονται στην απειλητική κατάρρευση του παγκόσμιου οικονομικού

συστήματος, το οποίο λειτουργούσε αποσπασματικά από την αρχή του αιώνα και καταστράφηκε τελικά από τον πόλεμο και τις συνθήκες που ακολούθησαν. Αυτό έγινε ιδιαίτερα αισθητό στη δεκαετία του '20, όταν σχεδόν κάθε εσωτερική κρίση στην Ευρώπη κορυφωνόταν εξαιτίας κάποιου ζητήματος εξωτερικών οικονομικών σχέσεων. Οι σπουδαστές της πολιτικής κατέτασαν τώρα τις χώρες, όχι σύμφωνα με τις ηπιέρους, αλλά σύμφωνα με το βαθμό προσχώρησής τους σε μια συνετή νομισματική πολιτική».

Η τυφλή προσήλωση στο φιλελεύθερο δόγμα της «συνετής νομισματικής πολιτικής», υπό τη γενική καθοδήγηση της Γενεύης, σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση που είχε επιφέρει ο πόλεμος, ιδιαίτερα στα ηττημένα έθνη, οδήγησε σε πολιτικές ανακατατάξεις και στην πολιτική οπισθοδρόμηση που, σύμφωνα με τον Polanyi, αποτελεί το βασικό στίγμα των δύο πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Τα απελπισμένα μέτρα που πήρε η δημοκρατία της Βαϊμάρης, για να απαλύνει τους όρους της συνθηκολόγησης, οδήγησαν στη χρεοκοπία της εισοδηματικής τάξης, συνέπεια της οποίας ήταν η μαζική προσχώρησή της στις τάξεις του ναζιστικού κόμματος. Σε πλήθος χωρών, τόσο στη δυτική, όσο και στην κεντρο-ανατολική Ευρώπη, δημοκρατικές και σοσιαλιστικές

κυβερνήσεις έχαναν την εξουσία, στο όνομα μιας συνετής νομισματικής πολιτικής. Οι ασταμάτητες νομισματικές κρίσεις μετατόπισαν τελικά το βάρος από τα άπορα βαλκανικά έθνη στη δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Όταν αυτές κλυδωνίστηκαν από την πρόωγη σταθεροποίηση των ευρωπαϊκών νομισμάτων, η κατάλυση πέρασε στην τελική της ευθεία.

Στο εσωτερικό των κρατών, η οικονομική κρίση είχε τεράστιο κοινωνικό αντίκτυπο, ιδιαίτερα εμφανές στα φαινόμενα καιροσκοπικού πλουτισμού, τα οποία συμβάδιζαν με τη μαζική πτώχευση της μεσαίας τάξης. Η «φυγή του κεφαλαίου» —που ο Polanyi θεωρεί πρωτόφαντο γεγονός στην οικονομική ιστορία της Δύσης— οδήγησε στην ανατροπή των φιλελεύθερων και σοσιαλιστικών κυβερνήσεων της Γαλλίας, το 1925 και 1938, ενώ ενίσχυε το υποδόσκιον φασιστικό κίνημα στη Γερμανία. Συνέπεια των καταστροφικών ανακατατάξεων, τον μεγάλο μετασχηματισμού που συντελούνταν, παρασέρνοντας όλη την ανθρωπότητα, ήταν η απελευθέρωση δυνάμεων και ιδεολογιών στο εσωτερικό όλων των κρατών, οι οποίες και οδήγησαν στο ολοκαύτωμα του Β' Παγκόσμιου Πολέμου.

Φυσική απόρροια της κατάρρευσης της οικονομίας της αυτορυθμιζόμενης αγοράς ήταν η εμφάνιση του φασισμού, στον οποίο ο Polanyi αναγνωρίζει μια «πρωτοτυπία», δηλαδή μια σχετική αυτο-

νομία από πολιτικούς ή ιδεολογικούς παράγοντες³². Σε ένα ιδιαίτερα σημαντικό άρθρο του το 1935, ερχόμενος σε αντίθεση με σύγχρονους του παρατηρητές, ο Polanyi βλέπει την εξάπλωση του φασισμού στις περισσότερες χώρες ανεξάρτητα από τοπικά αίτια και εθνικούς παράγοντες, όπως λ.χ., η συνθήκη των Βερσαλλιών ή ο πρωσικός μιλιταρισμός. Ο φασισμός άγγιξε όλες τις κουλτούρες και τις κοινωνίες, σε όλες τις ηπείρους, ανεξάρτητα από τοπικές παραδόσεις και ιδιομορφίες:

«Ουσιαστικά, δεν υπήρχε κάποια συγκεκριμένη μορφή ιστορικού υποστρώματος –θρησκευτικής, πολιτισμικής ή εθνικής παράδοσης– που να καθιστούσε μια χώρα απροσπέλαστη στη φασιστική εισχώρηση, από τη στιγμή που είχαν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις εμφάνισής της»³³.

Μόλις όμως δημιουργηθούν οι «προϋποθέσεις εμφάνισης» του φασισμού, ο Polanyi διακρίνει την ενεργό, αν και υπόγεια, συμμετοχή στο φασιστικό κίνημα υψηλά ισταμένων κύκλων της αστικής εξουσίας. Καίριας σημασίας είναι η επισημάνση της αυτονομίας του φασισμού από λαϊκές εκδηλώσεις συμπαρατάξης και στήριξης, τις οποίες ο φασισμός χρειαζόταν για θεαματικές επιδείξεις ισχύος· η δυναμική του φασισμού εξαρτώταν κυρίως από την υψηλή προστασία που προσέφεραν στους ηγέτες οι κύκλοι της άρχουσας τάξης, προστασία η οποία, ουσιαστικά, εκμηδένιζε τους κινδύνους που αντιμετώπιζε κάθε επίδοξη επαναστατική ομάδα, σε περίπτωση αποτυχίας του επιχειρηματός της³⁴.

Στο πολιτικό και κοινωνικό, επομένως, επίπεδο, ο Polanyi συνδέει την εξάπλωση του φασισμού με δύο κυρίαρχες πολιτικές τάσεις της δεκαετίας του 1920, την αντεπαναστάση και τον εθνικιστικό ρεβιζιονισμό, άμεσα προϊόντα των μεταπολεμικών εξελίξεων και ιδιαίτερα της συνθηκολόγησης και των σοσιαλιστικών επαναστάσεων που την ακολούθησαν. Οι αντεπαναστάσεις είχαν σκοπό την αποκατάσταση της παλαιάς τάξης πραγμάτων, που είχε διαταραχθεί στα άμεσα μεταπολεμικά χρόνια και φορείς τους ήταν οι προσωρινά ηττημένες τάξεις και ομάδες, όπως οι εκθρονισμένες δυναστείες, η αριστοκρατία, η εκκλησία, η βαριά βιομηχανία και τα συνδεδεμένα με αυτές κόμματα. Αντίπαλός τους, το φάσμα του μπολσεβικισμού που η Οκτωβριανή Επανάσταση άπλωσε στην Ευρώπη. Εκτελεστικό τους όργανο, οι φασιστικές ομάδες, οι οποίες και διεκδικούσαν μεγαλύτερο μερίδιο μελλοντικής εξουσίας, ως αντίτιμο των πολύτιμων υπηρεσιών τους. Αυτή η συνύπαρξη και συνεργασία συντηρητικών και φασιστών λήγει, κατά τον Polanyi, στη

δεκαετία του 1920, όταν μια προσωρινή ανάπαυλα στην οικονομική κρίση και η επικράτηση συντηρητικών κυβερνήσεων σε χώρες όπως η Αυστρία, οι χώρες της Βαλτικής, η Βουλγαρία και η Ουγγαρία, οδηγούν στον –προσωρινό– πολιτικό παραγκωνισμό του φασισμού, με εξαίρεση την Ιταλία.

Η ριζική ωστόσο επιδείνωση της οικονομικής κρίσης, στο τέλος της δεκαετίας του 1920, ανασύρει το φασισμό από την πολιτική του λαθροβίωση στο εσωτερικό ευρύτερων αντιδραστικών σχηματισμών και τον καθιστά πολιτικό πρωταγωνιστή και, αργότερα, απόλυτο κυρίαρχο. Η συστηματική προσφυγή στη φασιστική βία από πλευράς των συντηρητικών κυβερνήσεων, με σκοπό την καταστολή της σοσιαλιστικής απειλής, είχε οδηγήσει σε μια πλήρη παρακμή των ήδη φθαρμένων δημοκρατικών θεσμών· μαζί με την οικονομική κατάρρευση και την πολιτική αποδιάρθρωση, επήλθε και η φασιστική κατάληψη της εξουσίας:

«Στην πραγματικότητα, ο ρόλος του φασισμού καθορίστηκε από έναν παράγοντα: την κατάσταση του συστήματος της αγοράς. Στη διάρκεια της περιόδου 1917-23, οι κυβερνήσεις επιζητούσαν σποραδικά τη συνδρομή του φασισμού στην αποκατάσταση της έννομης τάξης: τίποτε άλλο δε χρειαζόταν για τη διασφάλιση της λειτουργίας του συστήματος της αγοράς. Ο φασισμός δεν γνώριζε ανάπτυξη. Μετά το 1930, η οικονομία της αγοράς περνούσε μια γενικευμένη κρίση. Μέσα σε λίγα χρόνια, ο φασισμός ήταν παγκόσμια δύναμη».

Σύμφωνα με τη θεώρηση του Polanyi, ο φασισμός πέτυχε επειδή επωφελήθηκε από την καθολική κατάρρευση των θεσμών ελέγχου και ρύθμισης του καπιταλιστικού συστήματος του 19ου αιώνα (της διπλωματίας, της ισορροπίας δυνάμεων, του διεθνή κανόνα του χρυσού, της αυτορυθμιζόμενης αγοράς και του φιλελεύθερου κράτους). Στην τάση αυτοπροστασίας της κοινωνίας, όπως αυτή εκφράστηκε διαφορετικά με το σοσιαλισμό ή το New Deal του F.D. Roosevelt, ο φασισμός προσέφερε τη δική του, διεστραμμένη εκδοχή ελέγχου και χειραγώγησης της χαοτικής κατάστασης του καπιταλιστικού συστήματος:

«Αν ποτέ υπήρξε κάποιο πολιτικό κίνημα το οποίο ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις μιας αντικεμενικής πραγματικότητας και δεν ήταν προϊόν τυχαίων αιτιών, αυτό ήταν ο φασισμός. (...) Η φασιστική λύση στο αδιέξοδο του φιλελεύθερου καπιταλισμού μπορεί να θεωρηθεί μεταρρύθμιση της οι-

κονομίας της αγοράς, με αντίτιμο την εκρίζωση όλων των δημοκρατικών θεσμών, τόσο στη βιομηχανία, όσο και στην πολιτική. Με αυτό τον τρόπο θα διασωζόταν το απειλούμενο οικονομικό σύστημα, ενώ οι ίδιοι οι άνθρωποι υπέστησαν μια επανεκπαίδευση, σχεδιασμένη για να στερήσει από το άτομο την ανθρωπινή του υπόσταση και να το καταστήσει ανίκανο να λειτουργήσει ως υπεύθυνο μέλος του πολιτικού σώματος»³⁵.

Ένας συνδυασμός οικονομικών κρίσεων, νέων εθνικών πολιτικών και τάσεων ανταγωνισμών οδήγησε τελικά στην ενίσχυση και κατοπινή εδραίωση του φασισμού. Σε χώρες όπως η Ιταλία και η Γερμανία, η άρχουσα τάξη ουσιαστικά εγκατέστησε τους φασίστες στην εξουσία, παρασυρμένη από τη δίνη της μεταπολεμικής οικονομικής καταστροφής και δέσμιου του εθνικιστικού ρεβιζιονισμού της. Σε χώρες όπως η Αγγλία ή η Γαλλία, το φασιστικό κίνημα ουδέποτε απέκτησε πρόσβαση στην εξουσία, εξαιτίας του αντιπαραπολιτισμού του, ο οποίος το καθιστούσε ελάχιστα δημοφιλές.

Τέλος, αναφορικά με τη διεθνή συγκυρία, εξαιρετικά εύστοχη είναι η παρατήρηση του Polanyi ότι οπουδαίο όπλο, κυρίως του γερμανικού ναζισμού, ήταν ο έξαλλος αντικομμουνισμός του δυτικού κόσμου. Έχοντας συνειδητοποιήσει τα όρια του παραπαίοντος διεθνούς συστήματος καθώς και την έλλειψη του μεγάλου μετασχηματισμού, η ναζιστική Γερμανία εργαζόταν συνειδητά στην κατεύθυνση της ανάληψης της παγκόσμιας ηγεμονίας στην υπέρβαση του τέλματος της οικονομίας της αγοράς, αλλά και του εκθρονισμού του μπλοκ των παραδοσιακών μεγάλων δυνάμεων. Στην προσπάθειά της αυτή, πέτυχε να συσπειρώσει ολόκληρο τον καπιταλιστικό κόσμο εναντίον της κομμουνιστικής απειλής, με αποτέλεσμα την ανοχή των νικητριών δυνάμεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στις συνεχείς εκμέρους της παραβιάσεις των όρων της συνθηκολόγησης, οικονομικών και στρατιωτικών.

5. Ο Polanyi και η οικονομική ανθρωπολογία – Το «πολιτισμικό κενό» της κοινωνίας της αγοράς

Η συνάντηση του Polanyi με την κοινωνική και τη νεοεμφανιζόμενη οικονομική ανθρωπολογία δεν οδήγησε μόνο στην αποκρυστάλλωση της ιδιαίτερης του προσέγγισης των προκαπιταλιστικών φυλετικών κοινωνιών, στην οποία αναφερθήκαμε εν συντομία, στη δεύτερη ενότητα της εργασίας μας. Η μελέτη του για τη ρα-

γδαία εξαθλίωση των φυλετικών κοινωνιών, υπό την πίεση της εισαχθείσας καπιταλιστικής οργάνωσης εργασίας και κοινωνίας, κατέληξε στην επισήμανση της στενής διαπλοκής μεταξύ της οικονομικής οργάνωσης και άλλων πεδίων της κοινωνικής ύπαρξης σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες. Βασίζόμενος στα πορίσματα της ανθρωπολογικής έρευνας, ο Polanyi προχώρησε σε μιαν αντίστροφη κατεύθυνση από τους σύγχρονούς του μελετητές, προσεγγίζοντας τις συνθήκες ζωής των φτωχότερων τάξεων της Αγγλίας του 19ου αιώνα, υπό το φως των συνθηκών στις αποικιακές φυλετικές κοινωνίες του 20ού. Κατά τον Polanyi, εμφανής είναι η ομοιότητα –αν όχι η ταύτιση– των συνθηκών ζωής του πρώιμου καπιταλισμού με τις συνθήκες των αποικιακών κοινωνιών.

Ο παραλληλισμός της φυλετικής εξαθλίωσης με την ταξική κατάπτωση του 19ου αιώνα, από πλευράς του Polanyi, ήταν πρωτοποριακός και τεράστιας σημασίας για τους κοινωνιολόγους του σύγχρονου καπιταλισμού: απαντώντας στη διαστρεβλωτική οπτική του φιλελεύθερου οικονομισμού, ο Polanyi αποδεικνύει ότι η εξαθλίωση των εργαζόμενων στρωμάτων της βιομηχανικής επανάστασης ήταν αποτέλεσμα μιας πολιτισμικής καταστροφής, μη μετρήσιμης με οικονομικά κριτήρια. Με αυτό τον τρόπο, ο Polanyi φέρει στην επιφάνεια, για πρώτη φορά, ένα τεράστιο πρόβλημα, το οποίο, στις σημερινές συνθήκες του ώριμου καπιταλισμού, έχει πλέον εδραιωθεί ως αναπόσπαστο στοιχείο της καθημερινότητας των ευρωπαϊκών και ιδίως των αμερικανικών μεγαλουπόλεων: την πολιτισμική κατάρρευση και κοινωνική περιθωριοποίηση των κατώτερων οικονομικά στρωμάτων³⁶.

Η προσέγγιση του Polanyi στις φυλετικές κοινωνίες, αλλά και στην αγγλική κοινωνία του 19ου αιώνα, προσδίδει μια άλλη διάσταση στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, όπως την αντιμετωπίζει –κυρίως οικονομικά– ο μαρξισμός: ο Polanyi τονίζει πως, αν μια αιφνίδια και βίαιη οικονομική αλλαγή στερήσει από μια ανθρωπινή κοινότητα κάθε νόημα και περιεχόμενο στην κοινωνική της ύπαρξη, τότε ακολουθεί μια πολιτισμική κατάρρευση, οι συνέπειες της οποίας είναι πολύ πιο οδυνηρές από τις μετρήσιμες οικονομικές απώλειες (εκμετάλλευση). Όπως οι ιθαγενείς της Αφρικής και των νησιών του Ειρηνικού, η αγγλική κοινωνία της βιομηχανικής επανάστασης υπέστη την κατακλυσμιαία επέλαση της οικονομίας της αγοράς, η σφοδρότητα της οποίας προκάλεσε μια δίχως προηγούμενο κοινωνική αποδιάρθρωση και πολιτισμική κατάρρευση:

«Η εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς κατέστρεψε την παραδοσιακή α-

γροτική κοινωνία, την κοινότητα του χωριού, την οικογένεια, την παλιά μορφή ιδιοκτησίας γης, τα ήθη και τις αξίες, οι οποίες στήριζαν τη ζωή σε ένα δεδομένο πολιτιστικό περιβάλλον. Η προστασία που προσέφερε η Sreep-hamland απλώς επιδείνωσε την κατάσταση. Στη δεκαετία του 1830, η κοι-

νωνική καταστροφή του απλού λαού ήταν τόσο ολοσχερής, όσο και αυτή των Kaffir σήμερα»³⁷.

Ιδιαίτερη είναι η έμφαση που δίνει ο Polanyi στην εμπορευματοποίηση της εργασίας, την οποία, σε μια παράλληλη θεώρηση με τον Marx, θεωρεί τον μεγαλύτερο κίνδυνο διάσπασης του συνεκτικού ιστού της ανθρωπίνης κοινωνίας και, τελικά, του αφανισμού της. Και πάλι, «ζωντανό» και οδυνηρό παράδειγμα του προσφέρουν οι φυλετικές κοινωνίες των αποικιών:

«Ο διαχωρισμός της εργασίας από τις υπόλοιπες δραστηριότητες της ζωής και η υπαγωγή της στους νόμους της αγοράς ισοδυναμούσε με εκμηδένιση όλων των οργανικών μορφών ύπαρξης και την αντικατάστασή τους από ένα διαφορετικό, ατομικιστικό τρόπο οργάνωσης. (...) Σήμερα, η συνέπεια αυτή της εδραίωσης μιας αγοράς εργασίας είναι καταφανής στις αποικιακές χώρες. Οι ιθαγενείς αναγκάζονται να πωλήσουν την εργασία τους για να επιβιώσουν οικονομικά. Γι' αυτό το σκοπό, πρέπει να καταστραφούν οι παραδοσιακοί τους θεσμοί και να αποτραπεί μια αναβίωσή τους»³⁸.

Η ραγδαία συρρίκνωση του πληθυσμού της αγγλικής υπαίθρου και η συσώρευση μεγάλων μαζών στα νέα βιομη-

χανικά κέντρα της χώρας, οδήγησαν στον αφανισμό της παραδοσιακής, αγροτικής κοινωνίας και κουλτούρας και τη δημιουργία ενός «πολιτισμικού κενού» τα νέα αστικά κέντρα –οι τρισάθλιες συνοικίες με παντελή έλλειψη υγιεινής και κάθε υποδομής που απαθανάτισαν ο Engels αλλά και ο Dickens– ήταν περισσότερο «στρατόπεδα συγκέντρωσης», δεξαμενές εργατικής εφεδρείας για τα γειτονικά εργοστάσια, όπου στοιβάζονταν οι ξεριζωμένοι της υπαίθρου, παρά πόλεις με υποδομή, κοινωνική διαστρωμάτωση και, το κυριότερο, πολιτισμικές παραδόσεις:

«Στις νέες πόλεις, δεν υπήρχε εδραιωμένη μεσαία τάξη, ένας πυρήνας αρχιμαστόρων και τεχνιτών, αξιοσέβαστων μικροαστών, που θα μπορούσε να αποτελέσει το χώρο κοινωνικής ένταξης για τον τραχύ μεροκαματιάρη, ο οποίος, προσελκυσμένος από τα υψηλά ημερομίσθια ή διωγμένος από τη γη του εξαιτίας των περιφράξεων, δούλενε σαν σκλάβος στα πρώτα εργοστάσια. Η βιομηχανική πόλη της κεντρικής και βορειοδυτικής Αγγλίας ήταν μια πολιτισμική έρημος: τα παραλήματά της απλώς αντανakλούσαν την έλλειψη παράδοσης και αυτοσεβασμού των πολιτών»³⁹.

Η κοινωνική υποβάθμιση και η πολιτισμική απαθλίωση των νέων «αστών» κορυφώθηκαν στην περίοδο της Sreepham-

νομία από πολιτικούς ή ιδεολογικούς παράγοντες³². Σε ένα ιδιαίτερα σημαντικό άρθρο του το 1935, ερχόμενος σε αντίθεση με σύγχρονους του παρατηρητές, ο Polanyi βλέπει την εξάπλωση του φασισμού στις περισσότερες χώρες ανεξάρτητα από τοπικά αίτια και εθνικούς παράγοντες, όπως λ.χ., η συνθήκη των Βερσαλλιών ή ο πρωσικός μιλιταρισμός. Ο φασισμός άγγιξε όλες τις κουλτούρες και τις κοινωνίες, σε όλες τις ηπείρους, ανεξάρτητα από τοπικές παραδόσεις και ιδιομορφίες:

«Ουσιαστικά, δεν υπήρχε κάποια συγκεκριμένη μορφή ιστορικού υποστρώματος –θρησκευτικής, πολιτισμικής ή εθνικής παράδοσης– που να καθιστούσε μια χώρα απροσπλάστη στη φασιστική εισχώρηση, από τη στιγμή που είχαν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις εμφάνισής της»³³.

Μόλις όμως δημιουργηθούν οι «προϋποθέσεις εμφάνισης» του φασισμού, ο Polanyi διακρίνει την ενεργό, αν και υπόγεια, συμμετοχή στο φασιστικό κίνημα υψηλά ισταμένων κύκλων της αστικής εξουσίας. Καίριας σημασίας είναι η επισημάνση της αυτονομίας του φασισμού από λαϊκές εκδηλώσεις συμπαράταξης και στήριξης, τις οποίες ο φασισμός χρειαζόταν για θεαματικές επιδείξεις ισχύος· η δυναμική του φασισμού εξαρτώταν κυρίως από την υψηλή προστασία που προσέφεραν στους ηγέτες οι κύκλοι της άρχουσας τάξης, προστασία η οποία, ουσιαστικά, εκμηδένιζε τους κινδύνους που αντιμετώπιζε κάθε επίδοξη επαναστατική ομάδα, σε περίπτωση αποτυχίας του εγχειρήματός της³⁴.

Στο πολιτικό και κοινωνικό, επομένως, επίπεδο, ο Polanyi συνδέει την εξάπλωση του φασισμού με δύο κυρίαρχες πολιτικές τάσεις της δεκαετίας του 1920, την αντεπανάσταση και τον εθνικιστικό ρεβιζιονισμό, άμεσα προϊόντα των μεταπολεμικών εξελίξεων και ιδιαίτερα της συνθηκολόγησης και των σοσιαλιστικών επαναστάσεων που την ακολούθησαν. Οι αντεπανάστασεις είχαν σκοπό την αποκατάσταση της παλαιάς τάξης πραγμάτων, που είχε διαταραχθεί στα άμεσα μεταπολεμικά χρόνια και φορείς τους ήταν οι προσωρινά ηττημένες τάξεις και ομάδες, όπως οι εκθροισμένες δυναστείες, η αριστοκρατία, η εκκλησία, η βαριά βιομηχανία και τα συνδεδεμένα με αυτές κόμματα. Αντίπαλός τους, το φάσμα του μπολσεβικισμού που η Οκτωβριανή Επανάσταση άπλωσε στην Ευρώπη. Εκτελεστικό τους όργανο, οι φασιστικές ομάδες, οι οποίες και διεκδικούσαν μεγαλύτερο μερίδιο μελλοντικής εξουσίας, ως αντίτιμο των πολύτιμων υπηρεσιών τους. Αυτή η συνύπαρξη και συνεργασία συντηρητικών και φασιστών λήγει, κατά τον Polanyi, στη

δεκαετία του 1920, όταν μια προσωρινή ανάπαυλα στην οικονομική κρίση και η επικράτηση συντηρητικών κυβερνήσεων σε χώρες όπως η Αυστρία, οι χώρες της Βαλτικής, η Βουλγαρία και η Ουγγαρία, οδηγούν στον –προσωρινό– πολιτικό παραγκωνισμό του φασισμού, με εξαίρεση την Ιταλία.

Η ριζική ωστόσο επιδείνωση της οικονομικής κρίσης, στο τέλος της δεκαετίας του 1920, ανασύρει το φασισμό από την πολιτική του λαθροβύθιση στο εσωτερικό ευρύτερων αντιδραστικών σχηματισμών και τον καθιστά πολιτικό πρωταγωνιστή και, αργότερα, απόλυτο κυρίαρχο. Η συστηματική προσφυγή στη φασιστική βία από πλευράς των συντηρητικών κυβερνήσεων, με σκοπό την καταστολή της σοσιαλιστικής απειλής, είχε οδηγήσει σε μια πλήρη παρακμή των ήδη φθαρμένων δημοκρατικών θεσμών· μαζί με την οικονομική κατάρρευση και την πολιτική αποδράση, επήλθε και η φασιστική κατάληψη της εξουσίας:

«Στην πραγματικότητα, ο ρόλος του φασισμού καθορίστηκε από έναν παράγοντα: την κατάσταση του συστήματος της αγοράς. Στη διάρκεια της περιόδου 1917-23, οι κυβερνήσεις επίητούνσαν σποραδικά τη συνδρομή του φασισμού στην αποκατάσταση της έννομης τάξης: τίποτε άλλο δε χρειαζόταν για τη διασφάλιση της λειτουργίας του συστήματος της αγοράς. Ο φασισμός δεν γνώριζε ανάπτυξη. Μετά το 1930, η οικονομία της αγοράς περνούσε μια γενικευμένη κρίση. Μέσα σε λίγα χρόνια, ο φασισμός ήταν παγκόσμια δύναμη».

Σύμφωνα με τη θεώρηση του Polanyi, ο φασισμός πέτυχε επειδή επωφελήθηκε από την καθολική κατάρρευση των θεσμών ελέγχου και ρύθμισης του καπιταλιστικού συστήματος του 19ου αιώνα (της διπλωματίας, της ισορροπίας δυνάμεων, του διεθνούς κανόνα του χρυσού, της αυτορυθμιζόμενης αγοράς και του φιλελεύθερου κράτους). Στην τάση αυτοπροστασίας της κοινωνίας, όπως αυτή εκφράστηκε διαφορετικά με το σοσιαλισμό ή το New Deal του F.D. Roosevelt, ο φασισμός προσέφερε τη δική του, διεστραμμένη εκδοχή ελέγχου και χειραγώγησης της χαοτικής κατάστασης του καπιταλιστικού συστήματος:

«Αν ποτέ υπήρξε κάποιο πολιτικό κίνημα το οποίο ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις μιας αντικειμενικής πραγματικότητας και δεν ήταν προϊόν τυχαίων αιτίων, αυτό ήταν ο φασισμός. (...) Η φασιστική λύση στο αδιέξοδο του φιλελεύθερου καπιταλισμού μπορεί να θεωρηθεί μεταρρύθμιση της οι-

κονομίας της αγοράς, με αντίτιμο την εκρίζωση όλων των δημοκρατικών θεσμών, τόσο στη βιομηχανία, όσο και στην πολιτική. Με αυτό τον τρόπο θα διασωζόταν το απειλούμενο οικονομικό σύστημα, ενώ οι ίδιοι οι άνθρωποι υπέστησαν μια επανεκπαίδευση, σχεδιασμένη για να στερήσει από το άτομο την ανθρωπινή του υπόσταση και να το καταστήσει ανάκτονο να λειτουργήσει ως υπεύθυνο μέλος του πολιτικού σώματος»³⁵.

Ένας συνδυασμός οικονομικών κρίσεων, νέων εθνικών πολιτικών και ταξικών ανταγωνισμών οδήγησε τελικά στην ενίσχυση και κατοπινή εδραίωση του φασισμού. Σε χώρες όπως η Ιταλία και η Γερμανία, η άρχουσα τάξη ουσιαστικά εγκατέστησε τους φασίστες στην εξουσία, παρασυρμένη από τη δίνη της μεταπολεμικής οικονομικής καταστροφής και δέσμια του εθνικιστικού ρεβιζιονισμού της. Σε χώρες όπως η Αγγλία ή η Γαλλία, το φασιστικό κίνημα ουδέποτε απέκτησε πρόσβαση στην εξουσία, εξαιτίας του αντιπαραγωγισμού του, ο οποίος το καθιστούσε ελάχιστα δημοφιλές.

Τέλος, αναφορικά με τη διεθνή συγκυρία, εξαιρετικά εύστοχη είναι η παρατήρηση του Polanyi ότι σπουδαίο όπλο, κυρίως του γερμανικού ναζισμού, ήταν ο έξαλλος αντικομμουνισμός του δυτικού κόσμου. Έχοντας συνειδητοποιήσει τα όρια του παραπαλόντος διεθνούς συστήματος καθώς και την έλευση του μεγάλου μετασχηματισμού, η ναζιστική Γερμανία εργαζόταν συνειδητά στην κατεύθυνση της ανάληψης της παγκόσμιας ηγεμονίας στην υπέρβαση του τέλματος της οικονομίας της αγοράς, αλλά και του εκθρονισμού του μπλοκ των παραδοσιακών μεγάλων δυνάμεων. Στην προσπάθειά της αυτή, πέτυχε να συσπειρώσει ολόκληρο τον καπιταλιστικό κόσμο εναντίον της κομμουνιστικής απειλής, με αποτέλεσμα την ανοχή των νικητριών δυνάμεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στις συνεχείς εκμέρους της παραβιάσεις των όρων της συνθηκολόγησης, οικονομικών και στρατιωτικών.

5. Ο Polanyi και η οικονομική ανθρωπολογία – Το «πολιτισμικό κενό» της κοινωνίας της αγοράς

Η συνάντηση του Polanyi με την κοινωνική και τη νεοεμφανιζόμενη οικονομική ανθρωπολογία δεν οδήγησε μόνο στην αποκραυστάλωση της ιδιαιτερότητας του προσέγγισης των προκαπιταλιστικών φυλετικών κοινωνιών, στην οποία αναφερθήκαμε εν συντομία, στη δεύτερη ενότητα της εργασίας μας. Η μελέτη του για τη ρα-

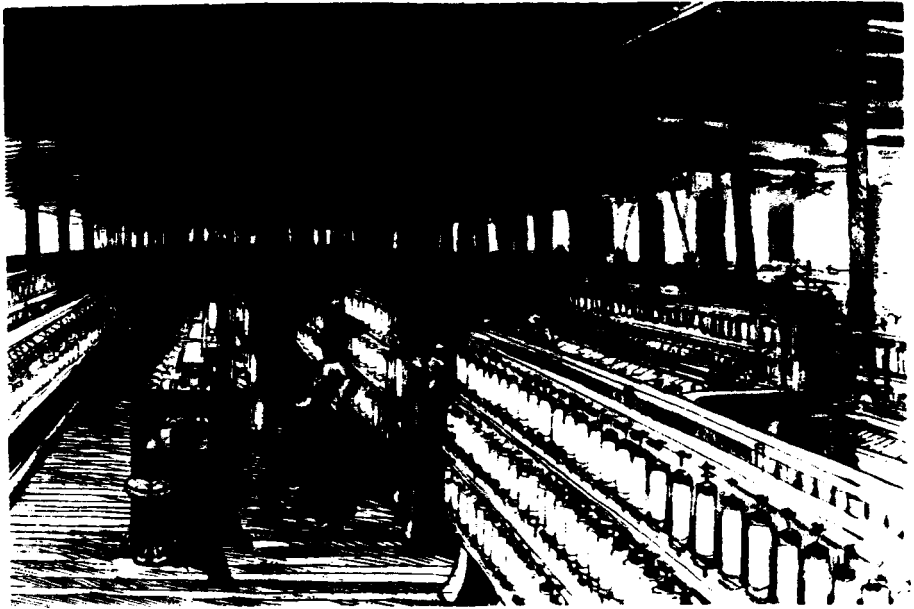
γδαία εξαθλίωση των φυλετικών κοινωνιών, υπό την πίεση της εισαχθείσας καπιταλιστικής οργάνωσης εργασίας και κοινωνίας, κατέληξε στην επισήμανση της στενής διαπλοκής μεταξύ της οικονομικής οργάνωσης και άλλων πεδίων της κοινωνικής ύπαρξης σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες. Βασιζόμενος στα πορίσματα της ανθρωπολογικής έρευνας, ο Polanyi προχώρησε σε μια αντίστροφη κατεύθυνση από τους σύγχρονους του μελετητές, προσεγγίζοντας τις συνθήκες ζωής των φτωχότερων τάξεων της Αγγλίας του 19ου αιώνα, υπό το φως των συνθηκών στις αποικιακές φυλετικές κοινωνίες του 20ού. Κατά τον Polanyi, εμφανής είναι η ομοιότητα –αν όχι η ταύτιση– των συνθηκών ζωής του πρώιμου καπιταλισμού με τις συνθήκες των αποικιακών κοινωνιών.

Ο παραλληλισμός της φυλετικής εξαθλίωσης με την ταξική κατάπτωση του 19ου αιώνα, από πλευράς του Polanyi, ήταν πρωτοποριακός και τεράστιας σημασίας για τους κοινωνιολόγους του σύγχρονου καπιταλισμού: απαντώντας στη διαστρεβλωτική οπτική του φιλελεύθερου οικονομισμού, ο Polanyi αποδεικνύει ότι η εξαθλίωση των εργαζόμενων στρωμάτων της βιομηχανικής επανάστασης ήταν αποτέλεσμα μιας πολιτισμικής καταστροφής, μη μετρήσιμης με οικονομικά κριτήρια. Με αυτό τον τρόπο, ο Polanyi φέρει στην επιφάνεια, για πρώτη φορά, ένα τεράστιο πρόβλημα, το οποίο, στις σημερινές συνθήκες του ώριμου καπιταλισμού, έχει πλέον εδραιωθεί ως αναπόσπαστο στοιχείο της καθημερινότητας των ευρωπαϊκών και ιδίως των αμερικανικών μεγαλουπόλεων: την πολιτισμική κατάρρευση και κοινωνική περιθωριοποίηση των κατώτερων οικονομικά στρωμάτων³⁶.

Η προσέγγιση του Polanyi στις φυλετικές κοινωνίες, αλλά και στην αγγλική κοινωνία του 19ου αιώνα, προσδίδει μια άλλη διάσταση στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, όπως την αντιμετωπίζει –κυρίως οικονομικά– ο μαρξισμός: ο Polanyi τονίζει πως, αν μια αιφνίδια και βίαιη οικονομική αλλαγή στερήσει από μια ανθρώπινη κοινότητα κάθε νόημα και περιεχόμενο στην κοινωνική της ύπαρξη, τότε ακολουθεί μια πολιτισμική κατάρρευση, οι συνέπειες της οποίας είναι πολύ πιο οδυνηρές από τις μετρήσιμες οικονομικές απώλειες (εκμετάλλευση). Όπως οι ιθαγενείς της Αφρικής και των νησιών του Ειρηνικού, η αγγλική κοινωνία της βιομηχανικής επανάστασης υπέστη την κατακλυσμιαία επέλαση της οικονομίας της αγοράς, η σφοδρότητα της οποίας προκάλεσε μια δίχως προηγούμενο κοινωνική αποδιάρθρωση και πολιτισμική κατάρρευση:

«Η εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς κατέστρεψε την παραδοσιακή α-

γροτική κοινωνία, την κοινότητα του χωριού, την οικογένεια, την παλιά μορφή ιδιοκτησίας γης, τα ήθη και τις αξίες, οι οποίες στήριζαν τη ζωή σε ένα δεδομένο πολιτιστικό περιβάλλον. Η προστασία που προσέφερε η Spen- hamland απλώς επιδείνωσε την κατάσταση. Στη δεκαετία του 1830, η κοι-

*νωνική καταστροφή του απλού λαού ήταν τόσο ολοσχερής, όσο και αυτή των Kaffir σήμερα».*³⁷

Ιδιαίτερη είναι η έμφαση που δίνει ο Polanyi στην εμπορευματοποίηση της εργασίας, την οποία, σε μια παράλληλη θεώρηση με τον Marx, θεωρεί τον μεγαλύτερο κίνδυνο διάσπασης του συνεκτικού ιστού της ανθρώπινης κοινωνίας και, τελικά, του αφανισμού της. Και πάλι, «ζωντανό» και οδυνηρό παράδειγμα του προσφέρουν οι φυλετικές κοινωνίες των αποικιών:

*«Ο διαχωρισμός της εργασίας από τις υπόλοιπες δραστηριότητες της ζωής και η υπαγωγή της στους νόμους της αγοράς ισοδυναμούσε με εκμηδένιση όλων των οργανικών μορφών ύπαρξης και την αντικατάστασή τους από ένα διαφορετικό, ατομικιστικό τρόπο οργάνωσης. (...) Σήμερα, η συνέπεια αυτή της εδραίωσης μιας αγοράς εργασίας είναι καταφανής στις αποικιακές χώρες. Οι ιθαγενείς αναγκάζονται να πωλήσουν την εργασία τους για να επιβιώσουν οικονομικά. Γι' αυτό το σκοπό, πρέπει να καταστραφούν οι παραδοσιακοί τους θεσμοί και να αποτραπεί μια αναβίωσή τους».*³⁸

Η ραγδαία συρρίκνωση του πληθυσμού της αγγλικής υπαίθρου και η συσώρευση μεγάλων μαζών στα νέα βιομη-

χανικά κέντρα της χώρας, οδήγησαν στον αφανισμό της παραδοσιακής, αγροτικής κοινωνίας και κουλτούρας και τη δημιουργία ενός «πολιτισμικού κενού» τα νέα αστικά κέντρα –οι τρισάθλιες συνοικίες με παντελή έλλειψη υγιεινής και κάθε υποδομής που απαθανάτισαν ο Engels αλλά και ο Dickens– ήταν περισσότερο «στρατόπεδα συγκέντρωσης», δεξαμενές εργατικής εφεδρείας για τα γειτονικά εργοστάσια, όπου στοιβάζονταν οι ξεριζωμένοι της υπαίθρου, παρά πόλεις με υποδομή, κοινωνική διαστρωμάτωση και, το κυριότερο, πολιτισμικές παραδόσεις:

*«Στις νέες πόλεις, δεν υπήρχε εδραιωμένη μεσαία τάξη, ένας πυρήνας αρχιμαστόρων και τεχνιτών, αξιοσέβαστων μικροαστών, που θα μπορούσε να αποτελέσει το χώρο κοινωνικής ένταξης για τον τραχύ μεροκαματιάρη, ο οποίος, προσελκυσμένος από τα υψηλά ημερομίσθια ή διωγμένος από τη γη του εξαιτίας των περιφράξεων, δούλευε σαν σκλάβος στα πρώτα εργοστάσια. Η βιομηχανική πόλη της κεντρικής και βορειοδυτικής Αγγλίας ήταν μια πολιτισμική έρημος: τα παραλήμματα της απλώς αντανακλούσαν την έλλειψη παράδοσης και αυτοσεβασμού των πολιτών».*³⁹

Η κοινωνική υποβάθμιση και η πολιτισμική απαθλίωση των νέων «αστών» κορυφώθηκαν στην περίοδο της Spenham-

land, όταν ένα σύστημα επιδοτήσεων των μισθών, επινοημένο από την κτηματική αριστοκρατία για εξυπηρέτηση των ιδιαιτερώσεων της σκοπών, αφαίρεσε από τον εργάτη και αυτή την αξιοπρέπεια της εργασίας του, δίνοντας του εξευτελιστικά ημερομίσθια και εξαρτώντας τον από τα φιλανθρωπικά τέλη. Αποτέλεσμα του «μέγιστου κακουργήματος» της Speenhamland, ήταν η πλήρης περιθωριοποίηση των εργαζομένων και μια κοινωνική οπισθοδρόμηση, που εκφράστηκε στη σημαντική καθυστέρηση της ανάπτυξης και εδραίωσης μιας συνειδητής εργατικής τάξης.

Ακριβώς στο ζήτημα της διαμόρφωσης και συνειδητοποίησης της αγγλικής εργατικής τάξης, η διεισδυτική ματιά του Polanyi τον οδηγεί στην απόρριψη της οικονομιστικής λογικής των φιλελεύθερων μελετητών της βιομηχανικής επανάστασης – οι μελέτες των οποίων επικεντρώνονται στην εξακρίβωση μέσω στατιστικών του «υψηλότερου βιοτικού επιπέδου» του μέσου Βρετανού εργάτη σε σχέση με τον Ευρωπαίο ομόλόγο του – αλλά και σε μια καίρια σύγκριση της πολιτισμικής, κοινωνικής και, τέλος, πολιτικής διαμόρφωσης της εργατικής τάξης στην ηπειρωτική Ευρώπη και τη Βρετανία αντίστοιχα. Η χρονική διαφορά με την οποία επήλθε η βιομηχανική επανάσταση στην Ευρώπη – δίνοντας την ευκαιρία στους Ευρωπαίους να διδαχθούν από τη βρετανική εμπειρία – αλλά, κυρίως, η αποφυγή της πολιτισμικής καταστροφής που επέφερε η Speenhamland και η «Νέα Κοινωνική Πρόνοια» στην αγγλική εργατική τάξη, συντέλεσαν στην πολιτισμική και κοινωνική αναβάθμιση του Ευρωπαίου εργάτη, καθώς και στην ταξική αφύπνιση και πολιτική δραστηριοποίησή του, πολύ πιο γρήγορα από τον Βρετανό ομόλόγο του. Κατά έναν τρόπο, όπως παρατηρεί ο Polanyi για την αγγλική εργατική τάξη της εποχής του, αυτή η κρίσιμη περίοδος διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό τον βρετανικό «συντεχνιακό» σοσιαλισμό, διαφοροποιώντας τον από το παράλληλο ευρωπαϊκό ρεύμα⁴⁰.

Ιδωμένη από μια άλλη σκοπιά, η «ανθρωπολογική» προσέγγιση του Polanyi στις συνθήκες ζωής και την κουλτούρα των εργατικών στρωμάτων της βιομηχανικής περιόδου, αντανάκλασε τον βαθύ «οικουμενικό» ανθρωπισμό του, ο οποίος τον οδήγησε στην, ισόβια σχεδόν, αντιπαράθεσή του με τη «νοοτροπία της αγοράς»⁴¹.

6. Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός τότε και τώρα

Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός προκάλεσε αίσθηση στην παγκόσμια επιστημονική κοινότητα και συντάραξε την κοινή γνώμη⁴²: το ολοκάυτωμα του Β' Παγκο-

σμίου Πολέμου ήταν ακόμη νωπό στη συλλογική μνήμη, καθιστώντας το μήνυμα του βιβλίου ολότελα επίκαιρο. Με την είσοδο της δεκαετίας του 1980, η φωνή του Polanyi – όπως και άλλων επικριτών της «νοοτροπίας της αγοράς» – επισκιασθηκε από τη θριαμβευτική επικράτηση του φιλελευθερισμού της αυστριακής σχολής, εμφανιζόμενου με το «σύγχρονο» προσωπείο των νεοφιλελεύθερων κυβερνήσεων στις ΗΠΑ και την ευρωπαϊκή ήπειρο. Η ραγδαία υποχώρηση του σοσιαλισμού, η οποία βρήκε τη δραματική κορύφωσή της στα κατακλυσμιαία γεγονότα, που συντάραξαν την τέως Σοβιετική Ένωση και το σύνολο των ανατολικοευρωπαϊκών κοινωνιών, έχει συσκοτίσει ακόμη περισσότερο τη μεγάλη συμβολή του Ούγγρου θεωρητικού: το πρότυπο του κοινωνικής οργάνωσης εμφανίζεται πλέον παρωχημένο και η πίστη του στο σοσιαλισμό, ως τη μοναδική ανθρωπιστική οργάνωση της κοινωνίας, δεν δικαιώθηκε από τα γεγονότα που σηματοδοτούν το τέλος του 20ού αιώνα. Κατά κάποιο τρόπο, ο Polanyi έχει ηττηθεί στη μακρόχρονη διαμάχη του με τη φιλελεύθερη άποψη και το ειρωνικό είναι πως είχε διαγράψει με ακρίβεια τις ιδεολογικές απολήξεις της επικράτησής της: η επιστημονική κοινότητα επαναπροσεγγίζει το ιστορικό παρελθόν με τον παραμορφωτικό φακό της «νοοτροπίας της αγοράς», αναπλάθοντας τελικά την ανθρώπινη ιστορία με στόχο να επικυρώσει τις (νεο)φιλελεύθερες πρακτικές των σημερινών καθεστώτων.

Εξάλλου, θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε πως η θεωρία της προστατευτικής αντικίνησης προανήγγειλε την τελική κατάρρευση του σοσιαλισμού στις χώρες της τέως ΕΣΣΔ και της Ανατολικής Ευρώπης: ως «αντισύστημα» στον καπιταλισμό, ο υπαρκτός σοσιαλισμός οδήγησε τελικά στον περιορισμό της ανθρώπινης ελευθερίας, αγνοώντας τις τεράστιες δυνατότητες αυτενέργειας του κοινωνικού σώματος και υποτάσσοντάς το σε ένα υπερδιογκωμένο, δυσκίνητο και, το κυριότερο, κοινωνικά παχύδερμο συγκεντρωτικό κράτος. Ο Polanyi είχε προειδοποιήσει για την οργανική απομόνωση μιας σοσιαλιστικής κρατικής γραφειοκρατίας από το κοινωνικό σώμα και η όλη ιστορική εμπειρία της συγκρότησης κρατικιστικών σοσιαλιστικών καθεστώτων στην Α. Ευρώπη δικαίωσε απόλυτα τις επιφυλάξεις του. Τελικά, η οπτική του Polanyi μας παρέχει ένα σημαντικό κλειδί για την κατανόηση της κατάρρευσης του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Είναι όμως τα συνταρακτικά γεγονότα που συγκλονίζουν τις ανατολικοευρωπαϊκές κοινωνίες στο τέλος της δεκαετίας του 1980, που καθιστούν τις επιστημονικές του Polanyi ανατριχιαστικά επίκαιρες, το

δε μήνυμα του βιβλίου του επιτακτικά αναγκαίο. Ο μεγάλος μετασχηματισμός, που διέρχονται οι κοινωνίες του τέως υπαρκτού σοσιαλισμού, ιδιαίτερα η ραγδαία μετάβαση από τον κεντρικό, κρατικό οικονομικό σχεδιασμό σε συνθήκες οικονομίας της αγοράς, αλλά και τα έντονα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα που προκύπτουν (έξαρση εθνικισμών, αναβίωση του κεντροευρωπαϊκού αντισημιτισμού κ.λπ.) καταδεικνύουν τη διορατικότητα της ανάλυσης του Polanyi αλλά και την επικαιρότητα του βαθύτερου, ανθρωπιστικού του μηνύματος.

Η τυφλή υποταγή των ανθρώπινων κοινωνιών στους δήθεν νόμους της «αυτορυθμιζόμενης αγοράς» έχει ήδη προκαλέσει τεράστια κοινωνική κρίση στις καπιταλιστικές χώρες, με τη σταδιακή εδραίωση της «κοινωνίας των δύο τρίτων»: σε χώρες με παντελή ανυπαρξία υποδομής και έλλειψη ισχυρών αντιπροσωπευτικών κοινωνικών οργάνων, ικανών να ελέγξουν την πορεία μετάβασης στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς, είναι πολύ πιθανό, ο μεγάλος μετασχηματισμός να επιδράσει με τον ίδιο καταστροφικό και απάνθρωπο τρόπο που γνώρισαν οι ευρωπαϊκές κοινωνίες του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα⁴³: τραγική επιβεβαίωση αυτής της προοπτικής, η δεινή κατάσταση των χωρών του Τρίτου Κόσμου, των πρώην «αποικιακών οικονομικών» που μελέτησε ο Polanyi. Από αυτή την άποψη, η αναγκαιότητα της «κοινωνικής θεμελίωσης» της οικονομίας παραμένει αξεπέραστη και, σίγουρα, είναι η σπουδαιότερη προσφορά του Polanyi στην υπόθεση της ανθρώπινης ελευθερίας. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Νέα Υόρκη, Beacon Press, 1971. Η πρώτη ελληνική μετάφραση πρόκειται να προστεθεί σε δεκατέσσερις επανεκδόσεις του έργου στις ΗΠΑ, δύο στην Αγγλία, πέντε στην Ιταλία, από μια στην Ισπανία, Γαλλία, Γερμανία, Πορτογαλία, Ιαπωνία, Τουρκία και Σουηδία. Το βιβλίο θα κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις «Γνώση», ενταγμένο στη σειρά «Κλειώ: Ιστορία και Θεωρία». Εισαγωγή - μετάφραση: Κ. Γαγανάκης.
2. Ferenc Mucsi, «The Start of Karl Polanyi's Career», *The Life and Work of Karl Polanyi*, Montreal, Black Rose Books, 1990, σ. 26-29. Επίσης, στο ίδιο, Karl Polanyi-Levitt, «Introduction», σ. 1-9.
3. Το Δεκέμβριο του 1963, με την ευκαιρία της επανόδου του στην Ουγγαρία, ο Polanyi δημοσιεύει το άρθρο «Το Καθήκον της Χώρας μας» στο περιοδικό *Kortárs*, όπου καλεί τους διανοούμενους των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών σε συσπράτευση εναντίον του καπιταλισμού. Gyorgy Litvan, «Karl Polanyi in Hungarian Politics, 1914-

1964», *The Life and Work of Karl Polanyi*, σ. 30-37.

4. Η διαμάχη Polanyi-Mises ξεκίνησε με το κείμενο του Mises «Die Wirtschaftrechnung in Sozialistischen Gemein Wesen», *Archiv für Sozialwissenschaften* 47, 1920, και ολοκληρώθηκε με τρία άρθρα του Polanyi, «Sozialistische Rechnungslegung», *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 49, 2, 1992, «The Functionalist Theory and the Problem of Socialist Economic Calculability» (αρχικά στο *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 52, 1924, μτφρ. Karl Polanyi-Levitt) και «Some Reflections Concerning our Theory and Practice» (αρχικά στο *Der Kampf*, 1925, μτφρ. K. Polanyi-Levitt). Βλ. Marguerite Mendell, «Karl Polanyi and Feasible Socialism», *The Life...*, σ. 76, υποσημ. 2.
5. Peter Rosner, «Karl Polanyi on Socialist Accounting», *The Life...*, σ. 55-56. Mendell, «Polanyi and Feasible Socialism», σ. 67.
6. Rosner, «Karl Polanyi on Socialist Accounting», σ. 55-63. Η Mendell αναφέρει τις θεωρίες μη χρηματικής οικονομίας των Preobrazhenski και Neurach (1920) και το μεταγενέστερο διάλογο στους κόλπους των μαρξιστών για τη δυνατότητα εδραίωσης σοσιαλιστικής οικονομίας, είτε με στοιχεία καπιταλιστικής αγοράς, είτε χωρίς καμία παραλλαγή της αγοράς: H.D. Dickinson, *The Economics of Socialism*, OUP, 1939, O. Lange & F.M. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism*, McGraw Hill 1938, M. Dobb, «Economic Theory and the Problems of a Socialist Economy», *Economic Journal* 43, 1933. Mendell, «Karl Polanyi and Feasible Socialisms», ό.π., σ. 66-77. Σε γράμμα του το Δεκέμβριο του 1941, που μνημονεύει η Mendell, ο Polanyi κάνει σαφή αναφορά στην αναγκαιότητα ύπαρξης μιας ρυθμιζόμενης, ελεγχόμενης αγοράς σε αντιδιαστολή προς την «ανέφικτη κατά τη γνώμη του» αυτορρυθμιζόμενη αγορά του φιλελευθερισμού: «Ήδη από το 1931 εντόπισα ως το σημαντικότερο πρόβλημα μια μεταρρύθμιση του συστήματος της αγοράς, η οποία θα διατηρούσε το χρήμα και τη λειτουργία α) εξασφάλισης της ελευθερίας επιλογής για τον καταναλωτή, β) διασφάλισης ενός ακριβούς υπολογισμού του κόστους και γ) ως δείκτη των προτιμήσεων των καταναλωτών μέσω ενός ρυθμιζόμενου συστήματος αγοράς. Μια τέτοια λύση θα βασιζόταν στην πεποίθηση πως μόνον η αυτορρυθμιζόμενη αγορά έχει αποδειχθεί ανεφάρμοστη, όχι η αγορά καθ' εαυτή».
7. Lee Gongdon, «The Sovereignty of Society: Polanyi in Vienna», *The Life...*, σ. 78-84. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, 14, «Αγορά και άνθρωπος». Συγκρίνοντας την πολιτική της Βιέννης με την κοινωνική μεταρρύθμιση του 1795 στην Αγγλία (το νόμο της επιδότησης των ημερομισθίων της Speenhamland), ο Polanyi γράφει χαρακτηριστικά: «Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε εδώ είναι η τεράστια διαφορά στον πολιτισμικό και ηθικό αντίκτυπο των δύο τύπων παρέμβασης: της απόδοσης της Speenhamland να αποτρέψει την έλευση της οικονομίας της αγοράς και του πειράματος της Βιέννης να υπερβεί ολόκληρη αυτή τη μορφή οικονομικής οργάνωσης. Ενώ

η Speenhamland έσπειρε την καταστροφή στον απλό λαό, η Βιέννη πέτυχε έναν από τους θεαματικότερους πολιτισμικούς θριάμβους στην ιστορία της Δύσης. Το 1795 οδήγησε σε μια δίχως προηγούμενο απαθλίωση των εργατικών στρωμάτων, τα οποία δεν μπόρεσαν να περάσουν στο νέο status του βιομηχανικού εργάτη το 1918

δρομολόγησε μια εξίσου πρωτοφανή ηθική και διανοητική άνοδο της κατάστασης μιας πολύ ανεπτυγμένης εργατικής τάξης, η οποία, προσατευσμένη από το σύστημα της Βιέννης, άντεξε στις εκφυλιστικές συνέπειες της μεγάλης οικονομικής αποδιάρθρωσης και πραγμάτωσε ένα επίπεδο το οποίο δεν ξεπεράσθηκε ποτέ από τις λαϊκές μάζες οποιασδήποτε βιομηχανικής κοινωνίας». *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Σημειώσεις 7-9, «Speenhamland και Βιέννη».

8. Στη δεκαετία του 1940, οι οικονομικές σχέσεις των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών αποτέλεσαν το νέο αντικείμενο της ανθρωπολογικής έρευνας, με προεξάρχουσα την έρευνα του Malinowski στις νήσους Trobriand. Ωστόσο, οι πρώτες μελέτες οικονομικής ανθρωπολογίας διακρίνονταν από μια άκριτη εφαρμογή όρων και μοντέλων της οικονομικής θεωρίας στις εξεταζόμενες κοινωνίες: σύνθετες φαινόμενο ήταν η «προβολή» καπιταλιστικών οικονομικών εννοιών και μεγεθών, κάτι που εν μέρει επιβαλλόταν από τη δημιουργία εξαρτημένων καπιταλιστικών τομέων στις αποικιακές οικονομίες. Από αυτή την άποψη, το έργο του Polanyi είναι πράγματι καινοτόμο: Mihaly Sarkany, «Karl Polanyi's Contribution to Economic Anthropology», *The Life...*, σ. 183-184.
9. Gerard Berthoud, «Towards a Comparative Approach: The Contribution of Karl Polanyi», *The Life...*, σ. 181. Επίσης, Margaret Somers, «Karl Polanyi's Intellectual Legacy», *The Life...*, σ. 152.
10. Το απόσπασμα από το κεφ. 4, «Κοινωνίες και οικονομικά συστήματα». Για εκτεταμένες αναφορές του συγγραφέα στις επιδράσεις που δέχθηκε από την ανθρωπο-

γική έρευνα των φυλετικών οικονομιών, βλ. και τις σημειώσεις του βιβλίου, 4-6, «Κοινωνίες και οικονομικά συστήματα», και 5-7, «Εξέλιξη της μορφής της αγοράς». Βλ. επίσης, M. Sarkany, «Karl Polanyi's Contribution...», σ. 183-187, Doug Brown, «Karl Polanyi's Influence on the Budapest School», *The Life...*, σ. 44-46.

11. Οι διαπιστώσεις του *Μεγάλου Μετασχηματισμού* επανεμφανίζονται σε μεγαλύτερη έκταση στο άρθρο του Polanyi «Our Obsolete Market Mentality», *Commentary* 3, Φεβρουάριος 1947, σ. 109-117, όπως και στο βιβλίο του *Trade and Market in the Early Empires*, Free Press, N. Υόρκη 1957 (σε συνεργασία με τους C.M. Arensberg και H.W. Pearson. Όλα τα αποσπάσματα που χρησιμοποιούμε αντλούνται από τον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*, κεφ. 5, «η εξέλιξη της μορφής της αγοράς».
12. Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism*, 2, *The Wheels of Commerce*, 2, «Markets and the Economy – the market through the ages», Λονδίνο, Fontana Press 1985, σ. 225-229. Βλ. επίσης, στον ίδιο τόμο, 3, «Production: Or Capitalism away from Home – Capitalism: A very recent word», σ. 237-239.
13. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, 5, «η εξέλιξη της μορφής της αγοράς». A. Salsano, «The Great Transformation in the Oeuvre of Karl Polanyi», *The Life...*, σ. 142, C. Duncan & M. Maruyama, «The Japanese Counterpart to Karl Polanyi: The Power and Limitations of Kozo Uno's Perspective», *The Life...*, σ. 226, υποσημ. 1.
14. Polanyi, 12, «Η γέννηση του φιλελεύθερου δόγματος».
15. «Ακόμη και εκείνοι που επιθυμούσαν δια-

- καώς τη συρρίκνωση των κρατικών ευθυνών, ή εκείνοι των οποίων η φιλοσοφία απαιτούσε τον περιορισμό των κρατικών δραστηριοτήτων, δεν μπορούσαν παρά να ενισχύσουν αυτό το ίδιο το κράτος με νέες εξουσίες, όργανα και εργαλεία απαραίτητα για την εδραίωση του *laissez-faire*». Polanyi, 12. Βλ. επίσης, E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, «επαγγελματικές ευκαιρίες για τους ικανούς», σ. 252-253.
16. Doug Brown, «Karl Polanyi's Influence on the Budapest School», *The Life...*, σ. 43. Από αυτή την άποψη, ο Polanyi είναι ο πρόδρομος της μεταγενέστερης συζήτησης στους κόλπους των μαρξιστών, σχετικά με το ρόλο του κράτους στον καπιταλισμό. Βλ. λ.χ., το διάλογο μεταξύ Ν. Πουλαντζά και R. Miliband στο *New Life Review*, τεύχη 59 (1970) και 95 (1976).
17. Polanyi, 12, «η γέννηση του φιλελεύθερου δόγματος». Όλες οι αναφορές από αυτό το κεφάλαιο.
18. Ο Polanyi επισημαίνει εύστοχα πως η μαρξιστική έμφαση στην πάλη των τάξεων ως βασική κινητήρια δύναμη πίσω από την προστατευτική αντίκλιση του τέλους του 19ου αιώνα, αποτελούσε ουσιαστικά αντιπροσώπευση της κλασικής φιλελεύθερης θέωσης της αποτυχίας εδραίωσης της οικονομίας της αγοράς στην ίδια περίοδο. Polanyi, 13, «Η γέννηση του φιλελεύθερου δόγματος (2): Ταξικά συμφέροντα και κοινωνική αλλαγή».
19. Polanyi, 13, Doug Brown, «Karl Polanyi's Influence...», σ. 48-49.
20. Brown, «Karl Polanyi's Influence...», σ. 49-51.
21. Ένα επίπεδο ανάλυσης το οποίο συχνά διαφεύγει από όσους «εγκλωβίζονται» από την κοινωνιολογική προσέγγιση του Polanyi. Βλ. B.H. Caplan (ed.), *Social Change in the Capitalist World Economy*, Καλιφόρνια, Sage 1978, σ. 91-92. Επίσης, Attila Agh, «The Hundred Years' Peace: Karl Polanyi on the Dynamics of World Systems», *The Life...*, σ. 93-97.
22. Polanyi, 1, «Η εκατονταετής ειρήνη». Ο Polanyi θεωρεί πως ο Κριμαϊκός Πόλεμος δεν ξεπέρασε τα στενά όρια μιας αποικιακής σύρραξης, ενώ «η πιο λυσσαλέα αναμέτρηση της περιόδου», ο γαλλοπρωσικός πόλεμος του 1870-71 δεν κράτησε περισσότερο από ένα χρόνο και η ηττημένη Γαλλία μπόρεσε να ανταποκριθεί στις μεταπολεμικές οικονομικές της υποχρεώσεις, δίχως να διαταραχθεί η ισοτιμία μεταξύ των νομοσάτων των αντιμαχόμενων πλευρών. Βλ. επίσης, Paul Kennedy, *The Rise and Fall of Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Λονδίνο, Fontana Press 1989, 4, «Industrialization and the Shifting Global Balances, 1815-85», σ. 183-184. Ενδεικτική της οξυδερκειάς της θεώρησης του Polanyi είναι η πανηγυρική και συνολική επιβεβαίωσή της από την έσοχη μελέτη της εξέλιξης της διεθνούς στρατηγικής και ισορροπίας δυνάμεων, που μας έδωσε ο Paul Kennedy. Θα έχουμε παρακάτω την ευκαιρία να επισημάνουμε τις πολλές και καιριές ταυτίσεις απόψεων ανάμεσα σε δυο θεωρήσεις της παγκόσμιας κατάστασης, τις οποίες χωρίζει περίπου μισός αιώνας!
23. Polanyi, 1. Όλα τα χρησιμοποιούμενα αποσπάσματα από αυτό το κεφάλαιο. Ενδεικτική της οικονομικής επικυριαρχίας της Βρετανίας είναι η εκρηκτική αύξηση των βρετανικών επενδύσεων στο εξωτερικό στη διάρκεια αυτής της περιόδου: Από 6 εκατομμύρια λίρες στην πρώτη δεκαετία μετά το Βατερλώ, οι βρετανικές επενδύσεις στο εξωτερικό έφθασαν τα 30 εκ. λίρες στα μέσα του αιώνα και τα 75 εκ. λίρες στην πενταετία 1870-75: P. Kennedy, *The Rise and the Fall...*, 4, «Britain as Hegemon?», σ. 197-201.
24. Όπως επισημαίνει ο Polanyi, ο πόλεμος μιας μεγάλης δύναμης εναντίον μιας μικρής αποτελούσε συνήθη πρακτική. Οι ασθενέστερες χώρες αντιμετώπιζαν αμείλικτα οικονομικά αντίκλινα και την προσφυγή στη βία από πλευράς των μεγάλων δυνάμεων, σε περίπτωση αθέτησης των δεσμευμένων τους για διατήρηση της διεθνούς οικονομικής οργάνωσης. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Τουρκίας, η απόφαση της οποίας να αποποιηθεί τις οικονομικές της υποχρεώσεις το 1875 οδήγησε αμέσως σε σύρραξη, η οποία διήρκεσε από το 1876 έως το 1878 και τερματίστηκε με την υπογραφή της Συνθήκης του Βερολίνου και το Διάταγμα του Μουχαρέμ (1881), με το οποίο και ιδρύθηκε η Επιτροπή Οθωμανικού Χρέους στη Κωνσταντινούπολη. Μέλη της, οι εκπρόσωποι των διεθνών τραπεζικών συμφερόντων, οι οποίοι και επιφορτίστηκαν με τη διαχείριση του συνόλου των τουρκικών οικονομικών.
25. Οι βικτωριανοί ήταν απόλυτα πεπεισμένοι πως, ακολουθώντας τις αρχές της κλασικής πολιτικής οικονομίας, είχαν εξασφαλίσει την αυξανόμενη εθνική ευημερία και την παγκόσμια αρμονία. Ωστόσο, η ενσωμάτωση της βρετανικής οικονομίας και τεχνολογίας στην παγκόσμια, σύμφωνα με τις αρχές του φιλελευθερισμού, εγκυμονούσε τεράστιους στρατηγικούς κινδύνους, με κυρίαρχο αυτόν της υπερβολικής εξάρτησης της βρετανικής οικονομίας από τις παγκόσμιες αγορές: η βρετανική οικονομία ήταν απόλυτα ευάλωτη απέναντι σε έναν παγκόσμιο πόλεμο, γεγονός που η φιλελεύθερη οπτική αγνοούσε παντελώς: P. Kennedy, *The Rise and the Fall...*, 4 «Britain as Hegemon?», σ. 202. Η κατάρρευση του φιλελευθερισμού συνδέεται άμεσα με την εμφάνιση του προστατευτισμού στις περισσότερες κυβερνήσεις, εξαιτίας των τρομακτικών κοινωνικών προβλημάτων που συσσωρεύσε η τυφλή υποταγή στις αρχές της «συνεπούς νομισματικής πολιτικής». Στην οπτική του Polanyi, η έκρηξη του προστατευτισμού και η ακύρωση στην πράξη του φιλελεύθερου δόγματος – με κορυφαία πράξη την αποδόμηση της Βρετανίας από το διεθνή κανόνα του χρυσού – συνιστούσε μια εγγενή αντίφαση του ουτοπικού εγχειρήματος εγκαθίδρυσης μιας αυτορυθμιζόμενης αγοράς.
26. Polanyi, 18, «Διαλυτικές εντάσεις». Με βάση τις αντιιμπεριαλιστικές αρχές του Adam Smith, αλλά και τη δημιουργία μιας παγκόσμιας αγοράς πωλητών και όχι αγοραστών – στην οποία οι ευρωπαϊκές μητροπόλεις έπρεπε να ανταγωνισθούν τις τιμές των αποικιών τους – οι Βρετανοί φιλελεύθεροι θεωρούσαν τις αποικίες περιττή και επιβλαβή πολυτέλεια. Όπως αναφέρει ο Polanyi στο παραπάνω κεφάλαιο, με την απώλεια των κτήσεων του Ατλαντικού, ο Καναδάς κατάφερε με πολύ μεγάλη δυσκολία να παραμείνει τμήμα της αυτοκρατορίας (1837). Ο ίδιος ο Disraeli προωθούσε τη διάλυση των δυτικοαφρικανικών κτήσεων, ενώ η αίτηση της Νοτιοαφρικανικής Δημοκρατίας για ένταξη της στην αυτοκρατορία συναντούσε τη σταθερή άρνηση της βρετανικής κυβέρνησης. Όπως χαρακτηριστικά δηλώνει ο Polanyi, αναφερόμενος στο γενικό ιδεολογικό κλίμα της εποχής, «όποιοι προωθούσε την αποικιοκρατία, στον αιώνα που μεσολάβησε ανάμεσα τα 1780 και 1880, έθεωρείτο οπαδός του απίσιου *régime*». Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε πως η βρετανική αυτοκρατορία επεκτεινόταν με ετήσιο ρυθμό 100.000 τετραγωνικών μιλίων μεταξύ του 1815 και του 1865. Όταν συναντούσε την άρνηση της βρετανικής κυβέρνησης να προσαρτήσει επίσης τα νεοαποκτηθέντα εδάφη, η ιμπεριαλιστική επέκταση προσελάμβανε άτυπο, «ανεπίσημο» χαρακτήρα. Kennedy, *The Rise and the Fall...*, 4, σ. 197-198.
27. Στην ίδια περίοδο, οι συνολικές κυβερνητικές δαπάνες κυμαίνονταν κάτω του 10% του ΑΕΠ, μέγεθος πολύ χαμηλότερο των αντιστοίχων του 18ου και 20ού αιώνα. Η εμμονή της Αγγλίας στο δόγμα της περιορισμένης εμπλοκής, την κατέστησε απλό παρατηρητή των ευρωπαϊκών εξελίξεων, όπως ο αυστροπρωσικός πόλεμος του 1866 και ο γαλλοπρωσικός, τέσσερα χρόνια αργότερα. Πάντως, παρά την συρρίκνωση της στρατιωτικής ισχύος της χώρας, ο αγγλικός στόλος παρέμενε ο ισχυρότερος του κόσμου, εκτελώντας καθήκοντα «παγκόσμιου χωροφύλακα». Ιδιαίτερος ήταν ο ρόλος του σε περιφερειακές συγκρούσεις, όπως λ.χ., στη ναυμαχία του Ναυαπιακού στόλου του Mehmet Ali στην Άκρα, το 1840. Kennedy, *The Rise and the Fall...*, 4, σ. 195-197.
28. Στο 18ο κεφάλαιο του *Μεγάλου Μετασχηματισμού*, ο Polanyi αντιπαραβάλλει την προσηκτική προετοιμασία της Γερμανίας, μέσω της συνειδητής υπονόμευσης του διεθνούς οικονομικού συστήματος με την εθελουφλούσα εμμονή της Αγγλίας στις αρχές του φιλελεύθερου δόγματος. Πέρα από την πολιτική ανοχή που επέδειξαν οι συντηρητικές δυνάμεις απέναντι στον ανερχόμενο φασισμό, η βρετανική ανικανότητα προσαρμογής στις νέες καταστάσεις μπορεί να συνοψισθεί στα εξής: α) τυφλή εμπιστοσύνη στις αυτοθεραπευτικές ιδιότητες της αυτορυθμιζόμενης αγοράς, που διαψεύθηκε οικτρά μετά το 1929, β) αγνόηση των πραγματικών προθέσεων της «άλογης» οικονομικής πολιτικής της ηττημένης Γερμανίας υπό ναζιστική διακυβέρνηση, γ) διατήρηση χαμηλού βαθμού πολεμικής ετοιμότητας.
29. Polanyi, 20, «η ιστορία σε διαδικασία κοινωνικής αλλαγής». Βλ. επίσης τα συμπεράσματα του 1ου κεφ. «Η εκατονταετής ειρήνη», σχετικά με την έκρηξη ιμπεριαλιστικών ανταγωνισμών μετά τη δεκαετία

του 1880.

Polanyi, 2, «Συντηρητικό είκοσι, επαναστατικό τριάντα».

Polanyi, 2. Κάποια διαφαινόμενη τάση μείωσης της σπουδαιότητας και της ιδιομορφίας της επανάστασης των μπολσεβίκων δεν είναι εσκεμμένη. Η αναγωγή της στο μείζον επαναστατικό ρεύμα που ταυτίζεται με τα ιδεώδη της αγγλικής, αμερικανικής και γαλλικής επανάστασης, οφείλεται στην οπτική των παγκοσμίων συστημάτων που κυβερνά την προσέγγιση του Polanyi. Ο Polanyi ασχολείται με την κατάρρευση της παγκόσμιας οικονομικής οργάνωσης του 19ου αιώνα και προτάσσει φαινόμενα, όπως λ.χ., ο φασισμός, τα οποία συνδέονται άμεσα με αυτήν. Goldfrank, «Fascism and the Great Transformation», *The Life...*, σ. 89-90. Ο Polanyi προσεγγίζει το φασισμό ως υπερφθιτικό φαινόμενο, συνδεδεμένο άμεσα με το «μεγάλο μετασχηματισμό», την πτώση της οικονομίας της αγοράς.

Polanyi, «The Essence of Fascism», *Christianity and the Social Revolution*, J. Lewis, K. Polanyi, D.K. Kitchin (eds) Λονδίνο, Victor Gollancz, 1935, σ. 359-394. Βλ. και *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, 20, «η ιστορία σε διαδικασία κοινωνικής αλλαγής». Σε αυτό το σημείο, ο Goldfrank υπερβάλλει στη διαφοροποίηση του Polanyi από τις μαρξιστικές θεωρήσεις του φασισμού. Ο Polanyi αναγνωρίζει σαφέστατα και κατηγορηματικά τα πολιτικά υποκείμενα της φασιστικής επίθεσης, όπως και τον πολιτικό ρόλο που έπαιξε ο φασισμός ως «χωροφύλακας» της παραπαίουσας κατεστημένης εξουσίας απέναντι στο σοσιαλισμό και το συνδικαλιστικό κίνημα (κίνημα εργοστασίων στο Τορίνο, χρήση παραστρατιωτικών οργανώσεων στην καταστολή της επανάστασης των Σπαρτακιστών στη Γερμανία, κ.λπ.).

Polanyi, «The Essence of Fascism», και *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, 20, εισαγωγή. Ο Goldfrank επισημαίνει εύστοχα πως, στη θεώρηση του Polanyi, ο φασισμός αποτελεί την τελική έκφραση του μύθου της εμπορευματοποίησης της εργασίας: «Fascism and the Great Transformation», σ. 92.

6. Η αιτία της παράβλεψης αυτής της εμφανούς ομοιότητας (των προβλημάτων της αποικιακής περιόδου με εκείνα του πρώιμου καπιταλισμού) εντοπίζεται στην ιδεολογική ηγεμονία της φιλελεύθερης άποψης, η οποία τόνιζε λανθασμένα τις οικονομικές πλευρές μη οικονομικών ουσιαστικά διαδικασιών: «Ούτε ο φυλετικός εκφυλισμός κάποιων αποικιακών περιοχών σήμερα, ούτε η ανάλωση εξαθλίωση των εργαζομένων στρωμάτων του περασμένου αιώνα ήταν στην ουσία οικονομικά φαινόμενα». Polanyi, Σημειώσεις 13-11, «Τα "Δύο Έθνη" του Disraeli και το πρόβλημα των γκράμιν», α', β'. Βλ. και κεφ. 13.

7. Polanyi, Σημειώσεις, 13-11, β'. M. Sarkany, «Karl Polanyi's Contribution to Economic Anthropology», *The Life...*, σ. 184-185. Όπως έχουμε ήδη τονίσει, η οπτική του Polanyi δανείζεται αρκετά στοιχεία από τη μαρξιστική έννοια της αλλοτρίωσης, από την οποία ωστόσο διαφοροποιείται εμμένοντας στην κοινωνική θεμελίωση

της οικονομίας και τονίζοντας το ηθικό σκέλος της παρά το οικονομικό (εκμετάλλευση του παραγωγού). Συγγενής είναι ο προβληματισμός του Polanyi με τη θεωρία της πραγματοποιήσεως του συμπατριώτη του G. Lukacs, όπως επισημαίνει ορθά ο Doug Brown στο «Karl Polanyi's Influence...», ό.π. σ. 44.

38. Polanyi, 14, «Αγορά και άνθρωπος», εισαγωγή.

39. Polanyi, 8, «Προηγούμενα και συνέπειες», εισαγωγή.

40. Polanyi, 14. Εξαιρετικά εύστοχη είναι η παρατήρησή του ότι η διαμόρφωση του αγγλικού εργατικού κόμματος μέσα από τα συνδικάτα συντελέσθηκε σε αντίστροφη κατεύθυνση από την πορεία γέννησης των ευρωπαϊκών συνδικάτων από τα κόμματα – κάθε περίπτωση με τα πλεονεκτήματα και τις αδυναμίες της. Η στενότερη οργανική σχέση του εργατικού κόμματος με τα εργατικά συνδικάτα (TUC) ισχύει και σήμερα.

41. Βλ. και το μεταγενέστερο άρθρο του

Polanyi, «Our Obsolete Market Mentality», *Commentary* 3, Φεβρ. 1947, σ. 109-117. Α. Salsano, «The Great Transformation in the Oeuvre of Karl Polanyi», σ. 140-141, 143, για την εξέλιξη της οπτικής του συγγραφέα μέσα από μια αντιπαράθεση των δύο κειμένων.

42. Ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, το βιβλίο έχει χαρακτηριστεί ως «ένα από τα μεγαλύτερα έργα του 20ού αιώνα», (*TIME*, Μάρτιος 17, 1977). Karl Polanyi-Levitt, «The Origin and Significance of the Great Transformation», *The Life...*, σ. 117.

43. Η K. Polanyi-Levitt μνημονεύει χαρακτηριστικό άρθρο του Robert Kuttner σε φύλλο της *Washington Post* του 1989, όπου ο αρθρογράφος αναφέρεται στην προφανή επικαιρότητα τόσο της ανάλυσης, όσο και του μηνύματος του Μεγάλου Μετασχηματισμού για τις κοινωνίες της ανατολικής Ευρώπης: K. Polanyi-Levitt, «Introduction», *The Life...*, σ. 1-2.

η θανατική ποινή είναι ήττα

διεθνής

αμνηστία

«Τεχνολογικά Πάρκα»: Αφετηρία προς μια νέα πορεία (;)»

«Ο ΜΑΪΚΛ ΠΟΡΤΕΡ, του πανεπιστημίου του Χάρβαρντ, ανέφερε επίσης ένα διεθνές υπόδειγμα (και αυτή ήταν η μόνη παραχώρηση στην επιστημονική γλώσσα που έγινε μπροστά στις τηλεοπτικές κάμερες), που στηρίζεται βασικά όχι στην πρόσβαση στους φυσικούς πόρους ή στην εργατική δύναμη ή στην κυριαρχία μιας μεγάλης εσωτερικής αγοράς, αλλά στην ικανότητα καινοτομίας και τη συνεχή τεχνολογική βελτίωση και τον εκσυγχρονισμό».

Άγκνες Χέλερ: «Η περεστρόικα του Κλίντον» (Αναδημοσίευση από την *El Pais* στην *Αυγή* της Κυριακής 24-1-93)

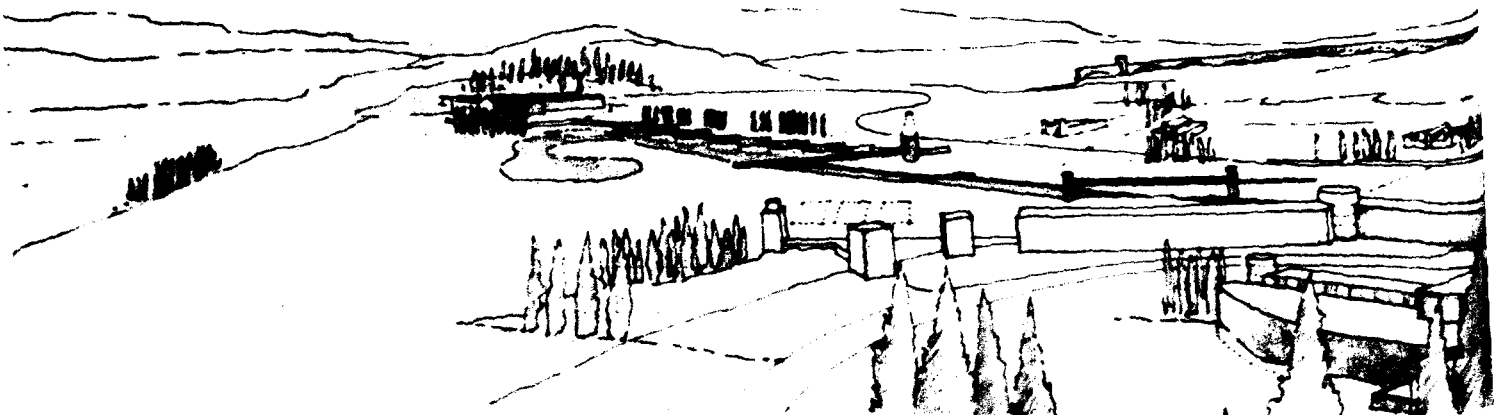
Αν η διάσημη καθηγήτρια κοινωνιολογίας κλείνοντας το παραπάνω άρθρο της θεωρεί ότι τα κυρίαρχα θέματα στη μετάβαση προς τον 21ο αιώνα είναι το τρίπτυχο της ανάπτυξης, απασχόλησης και προστασίας του περιβάλλοντος, ο θρασμός των «επιστημονικών - τεχνολογικών πάρκων» αποτελεί μια από τις βασικές συνισταμένες στην προσπάθεια υλοποίησης αυτής της πολιτικής και οφείλουμε να εξετάσουμε πολύπλευρα τους τρόπους εφαρμογής τους στη χώρα μας, αλλά και διεθνώς. Ξεκινώντας από το σημείο της ανάπτυξης τους, κυρίως στον ευρωπαϊκό χώρο, στις αρχές της δεκαετίας του '70, τα «πάρκα» έδωσαν μια διαφορετική λύση στα προβλήματα της αποβιομηχάνισης, παντρεύοντας την έρευνα με την παραγωγή και πέτυχαν τη σύνδεση των πανεπιστημίων με τη βιομηχανία.

Πολλές φορές, η «αποστασιοποίηση» της παραγωγής, και χωρικά, από τις κυρίαρχες βιομηχανικές περιοχές και τα μεγάλα αστικά κέντρα που ήταν συνδεδεμένα με αυτήν ήταν ολοφάνερη. Έτσι τα «πάρκα» διαμορφώθηκαν σε νέες περιοχές, χωρίς βιομηχανικό παρελθόν, λαμβάνοντας όχι τυχαία το χαρακτηρισμό των «καθεδρικών ναών στην έρη-

μο»¹ όπως η Sofia Antipolis στη νότια Γαλλία, το πάρκο Cite Descartes στη Marne La Valee, τα πάρκα του Μονπελιέ, της Τουλούζης, του Κέμπριτζ κ.ά.

Οι ανεπτυγμένες μέχρι πρότινος με την παντοκρατορία του φορντιστικού μοντέλου δυτικές κοινωνίες άρχισαν να χρησιμοποιούν τις έννοιες όπως «καινοτομικός εκσυγχρονισμός, έρευνα και τεχνολογική ανάπτυξη, επιχειρηματική συνεργασία, στρατηγικές συμμαχίες» παρέα με τις λέξεις «ευελιξία, νεωτερισμός, διεθνοποίηση», σε αντιδιαστολή στις «καθετοποίηση, τυποποιημένα προϊόντα μαζικής παραγωγής, αποειδίκευση εργασίας» κ.ά. Αυτή η φιλολογία ήταν και ίσως είναι ακόμη άμεσα συνυφασμένη με την κρίση που μαστίζει τα τελευταία χρόνια την οικονομία και όχι μόνο. Ο νεοφιλελευθερισμός στην προσπάθειά του για το ξεπέρασμά της υιοθέτησε μορφές παραγωγής ανορθόδοξες όπως η διάχυτη εκβιομηχάνιση, οι υπεργολαβίες παραγωγής και οι άτυπες εργασιακές σχέσεις² που επέδρασαν όχι μόνο στη γεωγραφία της απασχόλησης αλλά και στο γενικότερο πλέγμα των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων των δύο τελευταίων δεκαετιών του αιώνα που διανύουμε.

Τα τεχνολογικά πάρκα αποτέλεσαν εργαλείο άσκησης αναπτυξιακής πολιτικής και, εντασσόμενα στο δυναμισμό του ευρωπαϊκού νότου³, χτυπούν την πόρτα μας για να την ανοίξουμε θα πρέπει να γνωρίζουμε τον «επισκέπτη» και σε αυτή την προσπάθεια εντάσσονται τα ερευνητικά προγράμματα και οι δραστηριότητες της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας του ΥΒΕΤ⁴, το συνέδριο για τις «τεχνολόγους: ανάπτυξη και νέα τεχνολογία» που διοργάνωσε η ΕΤΒΑ το 1990, καθώς και οι οκτώ προκαταρκτικές μελέτες που χρηματοδότησε την ίδια χρονιά, οι ενέργειες του ΕΜΠ

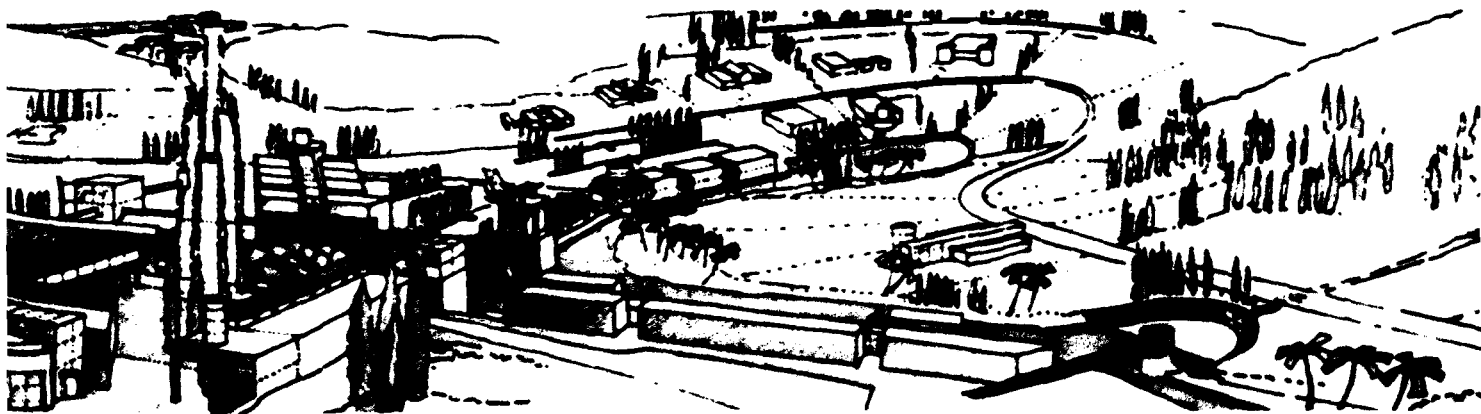
για την ίδρυση τεχνολογικού πάρκου στο Λαύριο⁵, το αφιέρωμα στο τελευταίο τεύχος του περιοδικού *Τόπος* στις τεχνοπόλεις και τα επιστημονικά πάρκα, η ημερίδα εργασίας με τίτλο «μια τεχνοπόλη στη Θεσσαλία»⁶, που οργάνωσε το ομώνυμο πανεπιστήμιο και τέλος το τεύχος των «Συγχρόνων Θεμάτων» που κρατάτε ανά χείρας.

Προσπαθήσαμε να φωτίσουμε το θέμα από όλες τις πλευρές, που δεν είναι και λίγες, με άρθρα γραμμένα τα περισσότερα ειδικά για αυτό το αφιέρωμα, από Έλληνες επιστήμονες. Ελπίζουμε οι αναγνώστες να δουν με κατανόηση αδυναμίες προφανείς, όπως την έλλειψη των απόψεων των υπευθύνων χάραξης πολιτικής και διαχείρισης των υπαρχόντων τεχνολογικών πάρκων, που ήδη ξεκίνησαν τη λειτουργία τους. Ευελπιστούμε σε επόμενο μας τεύχος, να παρουσιάσουμε αναλυτικά το κάθε ένα από αυτά και γενικότερα την πορεία της ερευνητικής και τεχνολογικής δραστηριότητας στη χώρα μας.

Σ.Τ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Mick Dunford: «Τεχνοπόλεις: Συγκριτική εξέταση της έρευνας, της καινοτομίας και των ειδικεύσεων» Περιοδικό *Τόπος*, Τεύχος 5/92.
2. Για περισσότερες πληροφορίες στη πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία βλ. το αφιέρωμα των *Σύγχρονων Θεμάτων*, Τεύχος 45/Ιούνιος 1991 αλλά και τα βιβλία των α) Λόη Λαμπριανίδη: *Η γεωγραφική διάσταση των υπεργολαβικών σχέσεων παραγωγής στην βιομηχανία* εκδ. Παρατηρητής Θεσ/νίκη 1992, β) Αντιγόνης Λυμπεράκη: *Ευέλικτη εξειδίκευση: Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία* εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991, γ) Αντιγόνης Λυμπεράκη: *Η πρόκληση της ανάπτυξης σε μικρή κλίμακα: οικονομική ευελιξία και κοινωνικές δυσκαμψίες* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1992 και δ) Το 5ο κεφάλαιο με τίτλο: «Νέες Τεχνολογίες και Ευέλικτη Εξειδίκευση» στον τόμο *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική, κείμενα από την διεθνή εμπειρία, επιμέλεια Κωστή Χατζημιχάλη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1992.
3. Νίκος Κόνσολας: «Η προοπτική των τεχνοπόλεων στην Ελλάδα», Περιοδικό *Τόπος*, Τεύχος 5/92.
4. Βλέπε τα ερευνητικά έργα με επιστημονικό υπεύθυνο το Νίκο Κομνηνό: (α) Στρατηγικές προτεραιότητες για την τεχνολογική ανάπτυξη της Ελληνικής Βιομηχανίας - Κοινωνικές - Τομεακές και Χωροταξικές Επιπτώσεις (Τεχνότοποι και Βιομηχανικός Εκσυγχρονισμός) Θεσ/νίκη 1987 και (β) Τεχνότοποι και Επιστημονικά Πάρκα: Ευρωπαϊκή εμπειρία και διαδικασία συγκρότησης στην Ελλάδα, Θεσ/νίκη 1990, αλλά και άρθρο του Δ. Δευνόζου: «Τεχνολογικά Πάρκα στην Ελλάδα» Περιοδικό *Τόπος* 5/92, την περιοδική ενημερωτική έκδοση του Τεχνολογικού Πάρκου Πατρών Α.Ε., το δακτυλογραφημένο κείμενο του Β. Αντζουλάτου «Τεχνολογικά και Επιστημονικά Πάρκα: Η διεθνής εμπειρία» (Εκδ. Τεχνολογικού Πάρκου Πατρών 1990) και τέλος το τελευταίο δελτίο ενημέρωσης του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» *Δημοκρίτου Χρονικά* (Δεκέμβριος 1992) με ενότητα άρθρων στα «Τεχνολογικά Πάρκα της Ελλάδας: Έρευνα και Οικονομία».
5. Ηλίας Κουρλιούρος & Κων/νος Λάσκαρης: *Προοπτικές και στρατηγική ανάπτυξης Τεχνολογικού Πάρκου του Ε.Μ. Πολυτεχνείου στο Λαύριο*. Δακτυλογραφημένη έκδοση της πρωτανείας του ΕΜΠ, Αθήνα 1992.
6. Την οργάνωση της ημερίδας (14-12-1992) ανέλαβε το τμήμα χωροταξίας και περιφερειακής ανάπτυξης του πανεπιστημίου Θεσσαλίας στο Βόλο.

Μορφές επιστημονικών πάρκων στην Ευρώπη

ΕΛΕΝΑ ΣΕΦΕΡΤΖΗ

Η ΣΥΝΔΕΣΗ της έρευνας με την παραγωγή, η προώθηση δραστηριοτήτων καινοτομίας και η δημιουργία επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας, αποτέλεσαν σημαντικά πεδία, στα οποία προσανατολίστηκαν οι πρακτικές των ευρωπαϊκών χωρών, μετά την κρίση του '70, με στόχο τον εκσυγχρονισμό και την αναδιάρθρωση της παραγωγής. Τα επιστημονικά πάρκα στην Ευρώπη, που συγκροτούνται κυρίως στη δεκαετία του 80, αποτελούν διακεκριμένα παραδείγματα αυτού του προσανατολισμού.

Η καταγραφή της ευρωπαϊκής εμπειρίας στη δημιουργία επιστημονικών πάρκων δείχνει τόσο την έκταση αυτών των πρακτικών, όσο και την πολυμορφία των μοντέλων, πάνω στα οποία συγκροτούνται επιστημονικά πάρκα (Ε.Π). Το κείμενο που ακολουθεί έχει σκοπό να παρουσιάσει και να σχολιάσει τα δεδομένα αυτά, ώστε να γίνει κατανοητή η τυπολογική ανάλυση και οι εναλλακτικές μορφές συγκρότησης επιστημονικών πάρκων¹.

1. Σχέσεις και θεσμοί συγκρότησης επιστημονικών πάρκων στην Ευρώπη

Η παρουσίαση της ευρωπαϊκής εμπειρίας στη συγκρότηση Ε.Π. βασίζεται σε δεδομένα της Μ. Βρετανίας, Γαλλίας, Ισπανίας, Γερμανίας, Ιταλίας, Ολλανδίας και Βελγίου. Η επιλογή των χωρών έγινε λόγω της δυναμικής που παρουσιάζουν σε προγράμματα τεχνολογικής ανάπτυξης και της ποικιλίας που εμφανίζουν σε μορφές οργάνωσης τέτοιων προγραμμάτων.

1.1. Μ. Βρετανία: Ε.Π. και μεταφορά τεχνολογίας

Η Βρετανία κατέχει εξέχουσα θέση στον ευρωπαϊκό χώρο, με 36 Ε.Π. σε λειτουργία. Η δημιουργία τους ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του '70, όταν ιδρύθηκαν δύο Ε.Π., με πρωτοβουλία των πανεπιστημίων Trinity College του Κέιμπριτζ και Heriot-Watt του Εδιμβούργου. Το φαινόμενο, όμως, πήρε σημαντικές διαστάσεις στη δεκαετία του 1980.

Η κρίση των παραδοσιακών βιομηχανικών κέντρων, η ανάπτυξη νέων βιομηχανικών χώρων και οι περικοπές στη χρηματοδότηση των πανεπιστημίων αποτέλεσαν το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο για

την ανάπτυξη των Ε.Π. Οι τάσεις αυτές ενόησαν τη σύνδεση της έρευνας με την παραγωγή, την προώθηση των μικρών επιχειρήσεων, τις πρωτοβουλίες για τοπική ανάπτυξη. Σχεδόν ταυτόχρονα, τα πανεπιστήμια εστράφησαν προς τις επιχειρήσεις, αναζητώντας νέους πόρους χρηματοδότησης (Monck κ.α. 1988, Williams 1985). Τα βρετανικά Ε.Π., ως χώροι που προσανατολίζονται σε ερευνητικές δραστηριότητες, που συνδέουν τα πανεπιστήμια με τη βιομηχανία και ενθαρρύνουν τις μικρές επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας, αποτελούν μέρος του νέου τοπίου της ανάπτυξης.

Ο δημόσιος τομέας (πανεπιστήμια, τοπικές αρχές και κρατικές εταιρίες περιφερειακής ανάπτυξης) συνέβαλε δραστικά στη δημιουργία των βρετανικών Ε.Π., καλύπτοντας το 62% της συνολικής δαπάνης. Ο ιδιωτικός τομέας, παρ' όλο που συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες είχε μεγαλύτερη παρουσία, συμμετείχε στη δημιουργία λίγων περιπτώσεων.

Το συνολικό επενδυμένο κεφάλαιο στα Ε.Π. της Βρετανίας έφτανε, στις αρχές του 1988, τα 296 εκ. λίρες, με δέσμευση πρόσθετου κεφαλαίου 167 εκ. λίρες για συμπλήρωση των εγκαταστάσεων στα υπάρχοντα και την κατασκευή νέων Ε.Π. στα επόμενα δύο χρόνια. Οι κρατικές εταιρίες ανάπτυξης (υπαγόμενες στα υπουργεία Εμπορίου, Βιομηχανίας και Απασχόλησης), έχοντας στο ενεργητικό τους 18 πάρκα, κάλυψαν το 21% της συνολικής εθνικής δαπάνης σε Ε.Π. Τα πανεπιστήμια, είτε με συμμετοχή είτε ως κύριοι επενδυτές, με τη διάθεση ιδιόκτητης πανεπιστημιακής γης, συνέβαλαν στη δημιουργία πολλών Ε.Π. και κάλυψαν το 28% της επένδυσης. Οι τοπικές αρχές μεγάλων κυρίως αστικών κέντρων, μέσα από ευρύτερα προγράμματα τοπικής ανάπτυξης επιδοτούμενα από το υπουργείο Περιβάλλοντος, κάλυψαν το 11% των επενδύσεων, συμβάλλοντας στη δημιουργία 9 πάρκων. (Science Park Directory 1988, Rowe 1988).

Ο ιδιωτικός τομέας (χρηματοδοτικοί οργανισμοί και μεγάλες εταιρίες) προώθησε την ανάπτυξη 6 πάρκων και κάλυψε το 8% της συνολικής επένδυσης. Οι χρηματοδοτικοί οργανισμοί, όπως η Barclays Bank, η Midland Bank, η Prudential Assurance Company χρηματοδότησαν την οργάνωση ιδιοκτησίας γης στο Warwick,

(1) Το κείμενο βασίζεται σε στοιχεία της έρευνας «Τεχνότοποι και Επιστημονικά Πάρκα: ευρωπαϊκή εμπειρία και διαδικασίες συγκρότησης στην Ελλάδα», που εκπονήθηκε από τους Κομνηνό Ν., Ε. Σεφερτζή, Β. Χαστάογλου και Θ. Χατζηπαντελή, με χρηματοδότηση από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, 1990.

(2) Για τη συμβολή των Ε.Π. στην ανάπτυξη των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας και ειδικά για τη σημασία των κεφαλαίων επιχειρηματικού κινδύνου, βλ. Komninos (1992).

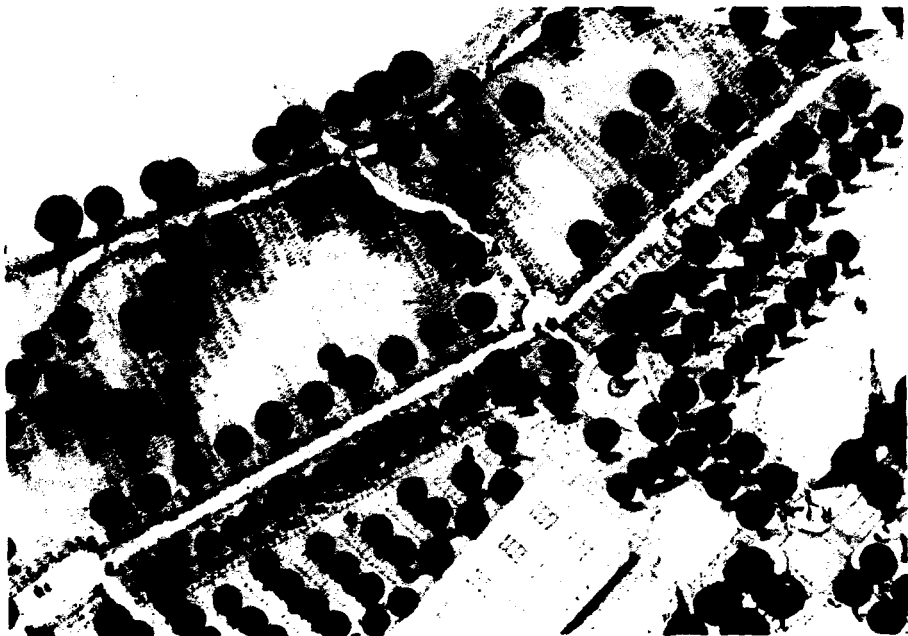
Birmingham και South Bank Technopark αντίστοιχα, ενώ η Lloyds Bank συμμετείχε στη χρηματοδότηση του κεφαλαίου επιχειρηματικού κινδύνου στο Aston Science Park. Οι μεγάλες εταιρίες συμμετείχαν στη χρηματοδότηση με τη μορφή αγοράς ιδιοκτησίας και κτιρίων, όπως η BOC και η Grand Metropolitan PLC στο Surrey, ή η Syntex στο Heriot-Watt (Monck κ.α. 1988). Τέλος, η αγορά οικοπέδων, προς εγκατάσταση ιδιωτικών επιχειρήσεων, κάλυψε το 32% της συνολικής επένδυσης (Rowe 1988). Στα τέλη του 1986, οι ιδιοκτησίες αυτές καταλάμβαναν το 31% περίπου των διαθέσιμων χώρων στα πάρκα και άλλες 391 ενοικιαστικές επιχειρήσεις κάλυπταν το 58% των εγκαταστάσεων, ενώ μόνο το 11% παρέμενε ανεκμετάλλευτο (Monck κ.α. 1988).

Στα βρετανικά πάρκα κυριαρχεί το μικρό μέγεθος: 28 πάρκα καταλαμβάνουν 1-25 εκτάρια, 6 πάρκα κυμαίνονται από 26-100 εκτάρια και μόνο 2 διαθέτουν έκταση πάνω από 100 εκτάρια. Η περιορισμένη έκταση γης προσδιορίζει και τη γενικότερη λειτουργία τους ως «εκκολαπτηρίων» νεοσύστατων επιχειρήσεων και χώρων διάθεσης γραφείων και εργαστηρίων σε μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις. Ένας μικρός μόνο αριθμός πάρκων, που διαθέτει επαρκή γη για μελλοντική επέκταση εγκαταστάσεων, προσελκύει μεγάλες επιχειρήσεις ή ερευνητικά παραρτήματα πολυεθνικών εταιριών. Η υψηλή τεχνολογία, η καινοτομία και η βιωσιμότητα συνιστούν τα βασικά κριτήρια επιλογής των επιχειρήσεων στα πάρκα, ενώ επιτρεπόμενες δραστηριότητες είναι η έρευνα, η ανάπτυξη νέου εμπορεύσιμου προϊόντος, η παραγωγή προτύπων και οι υπηρεσίες προς τις επιχειρήσεις.

Ανάλογα με τη λειτουργία και το μέγεθος των βρετανικών Ε.Π. προσδιορίζεται το είδος των επιχειρήσεων που εγκαθίστανται. Πρόκειται στην πλειονότητά τους για μικρές, νεοσύστατες επιχειρήσεις, τοπικού χαρακτήρα και spin-off από το πανεπιστημιακό περιβάλλον, με κύριες δραστηριότητες την έρευνα και ανάπτυξη (E&A). Αξίζει να σημειωθεί ότι πάνω από το 90% των επιχειρήσεων των Ε.Π. προσανατολίζεται στην έρευνα για ανάπτυξη νέων προϊόντων. Σημαντικοί λόγοι προσέλκυσης των επιχειρήσεων αποτελούν οι θεσμοί μεταφοράς τεχνολογίας που εξασφαλίζουν το πανεπιστήμιο, η πρόσβαση σε πανεπιστημιακές υπηρεσίες και εξοπλισμό, αλλά και το κύρος που προσδίδει η σύνδεση των επιχειρήσεών τους με ένα πανεπιστημιακό περιβάλλον έρευνας και υψηλής τεχνολογίας (Wield and Quindas, 1987).

Η διάθεση των χώρων στις επιχειρήσεις των Ε.Π. της Βρετανίας γίνεται με την ενοικίαση μονάδων διαφόρων μεγε-

θών, με ευέλικτους διακανονισμούς ενοικίου και παραμονής. Για την εγκατάσταση μεγάλων επιχειρήσεων εκχωρούνται με leases, για μεγάλο χρονικό διάστημα, διαμορφωμένα και εξοπλισμένα οικόπεδα για την κατασκευή ιδίων κτισμάτων. Το ύψος των ενοικίων στις κτισμένες μονάδες διαφέρει ανάλογα με το μέγεθος των ενοι-

κιαζόμενων χώρων και αντιστοιχεί στις τιμές της ελεύθερης αγοράς. Μια επιβάρυνση για τις εξυπηρετήσεις, τη συντήρηση, τα κοινόχρηστα και την ασφάλεια προστίθεται συνήθως στο συμφωνημένο ενοίκιο.

Οι τοπικές πρωτοβουλίες στην παροχή κινήτρων προς τις εγκατεστημένες σε Ε.Π. επιχειρήσεις (επιχορηγήσεις για έρευνα και ανάπτυξη, επιδοτήσεις των εξόδων εγκατάστασης, μειωμένα ενοίκια για ιδιαίτερες περιπτώσεις κ.λπ.), προσδίδουν και την ιδιαιτερότητα των πάρκων στις διάφορες περιοχές. Γενικότερος, όμως, θεσμός στήριξης των νέων επιχειρήσεων είναι η ανάπτυξη χρηματοδοτικών μηχανισμών και, κυρίως, η χρηματοδότηση με κεφάλαια επιχειρηματικού κινδύνου. Για τον τελευταίο, δημιουργήθηκαν ειδικά προγράμματα για τις μικρές επιχειρήσεις, ενώ ορισμένα πανεπιστήμια ανέπτυξαν δικούς τους μηχανισμούς χρηματοδότησης. Ειδικά για τις μικρές επιχειρήσεις των πάρκων και για χαμηλά ποσά (20.000-100.000 λίρες) έχει επίσης συναφθεί κοινή συμφωνία ανάμεσα στα Ε.Π. και την Hambros Advanced Technology Trust για τη χρηματοδότηση της αρχικής επένδυσης. Άλλες πηγές χρηματοδότησης για τις επιχειρήσεις των πάρκων αποτελούν οι τοπικές αρχές και οι τοπικές εταιρίες χρηματοδότησης και οι Enterprise Boards (Hustler 1988)².

Αν η σύνδεση της E&A, μέσα από τη στενή συνεργασία πανεπιστημίων και επιχειρήσεων, αποτελεί διακεκριμένη πρακτική των βρετανικών Ε.Π., εξίσου σημαντική είναι η χρηματοδοτική υποστήριξη των μικρών επιχειρήσεων που προσανατολίζονται σε καινοτομίες και υψηλή τεχνολογία. Σ' αυτό συνεπικουρούν τα χρηματοδοτικά κίνητρα, η έμφαση στη μεταφορά τεχνολογίας και ο γενικότερος χαρακτήρας του «εκκολαπτηρίου» των βρετανικών Ε.Π.

1.2. Γαλλία: τόποι και πόλεις τεχνολογίας

Η ανάπτυξη των «τεχνοπόλων» (technopoles), όπως αποκαλούνται τα αντίστοιχα προγράμματα επιστημονικών πάρκων στη Γαλλία, αποτελεί καθολικό φαινόμενο της πρακτικής των γαλλικών πόλεων στη δεκαετία του '80. Αυτό μαρτυρεί η μέχρι σήμερα λειτουργία 22 προγραμματίστων τεχνοπόλων και άλλων τόπων που βρίσκονται σε στάδιο δημιουργίας ή προγραμματισμού (DATAR, 1988). Οι πρώτοι «τεχνοπόλοι» εμφανίζονται στις αρχές της δεκαετίας του '70, με το Διεθνές Πάρκο Έρευνας της Sophia Antipolis, το 1972, και στη συνέχεια τον «τεχνοπόλο» της Λυών (Lyon Ouest) και τη Zirst της Γκρενόμπλ (Gantillot, 1985).

Η εντατική ανάπτυξη «τεχνοπόλων», μετά το 1983, συνδέεται τόσο με την κρίση

των παλαιότερα δυναμικών περιοχών, όσο και με την ενεργοποίηση ορισμένων περιοχών χωρίς βιομηχανική παράδοση. Οι πόλεις σε κρίση, στην προσπάθειά τους να την ανατρέψουν και να ανακτήσουν τον χαμένο τους δυναμισμό, εγκαταλείπουν τις παραδοσιακές παραγωγικές δραστηριότητες, υιοθετούν πρακτικές αναδιάρθρωσης και μπαίνουν στο παιχνίδι της προσέλκυσης και δημιουργίας επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας. Οι δεύτερες, στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για ανάπτυξη, προσανατολίζονται σε νέες τεχνολογικές δραστηριότητες (L'Expansion, 1988). Και στις δύο περιπτώσεις, ξεκινούν οργανωμένες προσπάθειες για τη δημιουργία κατ'άλληλων συνθηκών για δραστηριότητες νέου τύπου, στενά συνδεδεμένων με τη έρευνα και την εκπαίδευση.

Ο «τεχνοπόλος» συγκροτείται στη βάση της χωρικής συνένωσης ιδρυμάτων εκπαίδευσης, κέντρων έρευνας και βιομηχανιών καινοτομίας και υψηλής τεχνολογίας, με στόχο την ανάπτυξη συνεργασιών ανάμεσα σε ερευνητές και επιχειρηματίες. Δημιουργείται τόσο σε μεγάλα αστικά κέντρα με βιομηχανική παράδοση, όσο και σε δευτερεύοντα κέντρα και σε μικρότερες πόλεις χωρίς σημαντική βιομηχανία, ενώ πολύ συχνά αποτελεί μέρος ευρύτερων προγραμμάτων ανάπτυξης μιας περιοχής, που ορίζεται ως «τεχνόπολις» (Kerorguen 1985, Urbanisme 1985/208 και 1988/228). Συχνά συγκροτείται σε σχέση με ένα ανώτατο εκπαιδευτικό ή ερευνητικό ίδρυμα (Μεσογειακό Ινστιτούτο Τεχνολογίας στη Μασσαλία, πανεπιστήμιο Τεχνικών Ηλεκτρονικής και Πληροφορικής στη Νάντη). Λειτουργεί ως «εκκολαπτήριο» επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας, αλλά και ως χώρος διευρυμένων παραγωγικών δραστηριοτήτων (Boisgontier et Bernardy 1985). Σημαντικό γνώρισμα των γαλλικών πάρκων είναι η προώθηση διευρυμένων δικτύων πληροφοριών και συνδέσεων των επιχειρήσεων με τη διεθνή επαγγελματική και ερευνητική κοινότητα. Το πάρκο γίνεται έτσι ένας ενδιάμεσος στη διάχυση τεχνολογικής πληροφορίας και φορέας τεχνολογικής ανάπτυξης στην ευρύτερή του περιφέρεια.

Τα προγράμματα «τεχνοπόλων» ξεκινούν, στην πλειονότητά τους, με πρωτοβουλία των τοπικών και περιφερειακών διοικήσεων. Η συμμετοχή της κεντρικής διοίκησης είναι συνοδευτική, μέσα από τις προγραμματικές συμφωνίες κράτους-περιφέρειας (Underhill κ.α. 1980). Το μέγεθος όμως των προγραμμάτων απαιτεί την κινητοποίηση και συμμετοχή ενός ευρύτερου φάσματος φορέων. Το θεσμικό πλαίσιο σύστασης ενός «τεχνοπόλου» συνενώνει μια πολυμορφία εταίρων και συνεργατών, κατά βάση τοπικών. Τυπική

περίπτωση εταίρων είναι οι δήμοι ενός πολεοδομικού συγκροτήματος, το διαμέρισμα (νομός), η περιφέρεια, τα επιμελητήρια, οι χρηματοδοτικοί οργανισμοί, οι επιχειρήσεις, τα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα (Annuaire des Technopoles 1988).

Η συνολική δαπάνη για τους τεχνοπόλους καλύφθηκε κατά 74% από τον δημόσιο τομέα, με πρωταγωνιστή την τοπική διοίκηση. Καθολική σχεδόν είναι και η παρουσία τοπικών επαγγελματικών φορέων (εμπορικό και βιομηχανικό επιμελητήριο, ενώσεις εργοδοτών, διεπαγγελματικές ενώσεις, αγροτικό επιμελητήριο). Οι χρηματοδοτικοί οργανισμοί (εθνικές και τοπικές τράπεζες, τοπικοί επενδυτικοί οργανισμοί και ενώσεις, τοπικές εταιρίες περιφερειακής ανάπτυξης), έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη χρηματοδότηση της E&A και στην αγορά οικοπέδων, σε 11 περιπτώσεις, ενώ οι πανεπιστημιακοί και ερευνητικοί φορείς συμμετείχαν στη δημιουργία 17 «τεχνοπόλων».

Η συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα είναι πιο περιορισμένη από αυτή του ιδιωτικού τομέα της Βρετανίας και αφορά μεγάλες κατασκευαστικές εταιρίες και πολυεθνικές επιχειρήσεις (π.χ. IBM, THOMSON, HONDA, Sony, Peugeot, ST GOBAIN, ELF AQUITAINE), αλλά και επιχειρήσεις εθνικού και τοπικού χαρακτήρα.

Το μεγάλο μέγεθος των τεχνοπόλων αποτελεί ξεχωριστό φαινόμενο στην ευρωπαϊκή εμπειρία. Στην πλειονότητά τους καταλαμβάνουν έκταση πάνω από 200 εκτάρια· οι μεγαλύτεροι φθάνουν τα 2300-2800 εκτάρια (Sophia Antipolis και Villeneuve d'Ascq Technopole αντίστοιχα) ή ακόμη και σε 4000 εκτάρια (Cite Scientifique Parc Ile de France). Η επάρκεια της εδαφικής έκτασης επιτρέπει την εγκατάσταση σημαντικών, σε εθνικό επίπεδο, επιχειρήσεων ή και μεγάλων πολυεθνικών εταιριών (Annuaire des Technopoles 1988). Η ύπαρξη των τελευταίων (THOMSON, IBM για παράδειγμα) προσδίδει διάκριση και γόητρο και προσελκύει τις μικρότερες επιχειρήσεις.

Κριτήρια για την επιλογή του χώρου εγκατάστασης ενός «τεχνοπόλου» είναι η ύπαρξη ενός ήδη διαμορφωμένου εκπαιδευτικού και ερευνητικού δυναμικού, η εγγύτητα με ένα πανεπιστημιακό ή ερευνητικό ίδρυμα, η διάθεση ικανού χώρου για να αποτελέσει το πάρκο μια νέα συνοικία, που προσφέρει ένα σύνολο πολεοδομικών λειτουργιών, η ποιότητα φυσικού περιβάλλοντος και ζωής, το συγκοινωνιακό δίκτυο και η εύκολη σύνδεση με τον αστικό χώρο. Το μεγαλύτερο μέρος των γαλλικών «τεχνοπόλων», λόγω αυτών των προδιαγραφών και κυρίως του μεγέθους τους, τοποθετείται στην περιφέρεια των πόλεων (Urbanisme, 1988/228). Δια-

δεδομένη περίπτωση είναι η χωροθέτησή τους κοντά σε ένα επιστημονικό ή ερευνητικό ίδρυμα, γύρω από το οποίο διατίθεται ικανός χώρος για την εγκατάσταση των υπολοίπων δραστηριοτήτων και λειτουργιών (Boisgontier et Bernardy, 1985). Οι χρήσεις των εγκαταστάσεών τους προορίζονται κυρίως για χώρους εργαστηρίων, γραφείων, ατελιέ, βιομηχανικών δραστηριοτήτων, υπηρεσιών και «εκκολαπτηρίων» επιχειρήσεων, ενώ 3 πάρκα περιλαμβάνουν και χώρους κατοικίας (Annuaire des Technopoles, 1988).

Η διαχείριση των «τεχνοπόλων» εξασφαλίζεται αφενός από τα διοικητικά όργανα του πάρκου και αφετέρου με τη σύσταση άλλων οργάνων για τη μεταφορά τεχνολογίας και την παροχή υπηρεσιών προς τις εγκατεστημένες επιχειρήσεις. Σε όλες τις περιπτώσεις δημιουργούνται επιτροπές, ομάδες εργασίας, σύνδεσμοι, υπηρεσίες, που έχουν ως ρόλο τον προσδιορισμό της πολιτικής προώθησης τεχνοπόλεων και «τεχνοπόλων», τη διαμόρφωση σχέσεων ανάμεσα στην έρευνα και την παραγωγή, την επιλογή των επιχειρήσεων προς εγκατάσταση, την παροχή συμβουλών, τη μεταφορά τεχνολογίας και την ανάπτυξη της καινοτομίας.

Στη Γαλλία, όπως και στη Βρετανία, η παροχή κινήτρων προς τις επιχειρήσεις των πάρκων έχει τοπικό χαρακτήρα. Εναπόκειται δηλαδή στην πρωτοβουλία των τοπικών αρχών για το είδος και το ύψος των κινήτρων που παρέχονται. Κίνηση, που αφορούν τον κύκλο εργασιών των επιχειρήσεων, είναι η απαλλαγή του δημοτικού επαγγελματικού φόρου, η απαλλαγή του τοπικού φόρου εξοπλισμού, η επιστροφή του ΦΠΑ σε καθεστώς πώλησης, η επιστροφή της καταβολής του φόρου μεταφορών για ένα χρονικό διάστημα, η χρηματοδοτική βοήθεια στις νεοσύστατες κυρίως επιχειρήσεις, η πρόσβαση στη χρηματοδότηση με κεφάλαια επιχειρηματικούς κινδύνου.

Τα κριτήρια επιλογής των επιχειρήσεων συχνά συναρτώνται με τη δραστηριότητά τους, που, σ' αυτήν την περίπτωση, πρέπει να συμφωνεί με τις προγραμματισμένες κατευθύνσεις του πάρκου, τη σύνδεση με τις άλλες εγκατεστημένες επιχειρήσεις και τα πανεπιστημιακά ή ερευνητικά ιδρύματα. Σε μερικές περιπτώσεις είναι γενικότερο χαρακτηριστικό και αφορά στον προσανατολισμό των επιχειρήσεων σε E&A, υψηλή τεχνολογία, την ευέλικτη παραγωγή, τη συμβολή στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Εκτός από τις επιχειρήσεις της βιομηχανίας γίνονται ευρέως δεκτές επιχειρήσεις του τριτογενούς τομέα.

Η διάθεση των χώρων εγκατάστασης στις επιχειρήσεις προσλαμβάνει ποικίλες μορφές: ενοικίαση ή και πώληση γρα-

φείων, κτιρίων πολλαπλών χρήσεων και οικοπέδων για την κατασκευή ιδίων εγκαταστάσεων από τις επιχειρήσεις. Οι τιμές ενοικίου ή αγοράς αντιστοιχούν συνήθως στις διαμορφωμένες τιμές της ελεύθερης αγοράς για ανάλογες δραστηριότητες. Στους χώρους «εκκολαπτηρίων» ισχύουν ειδικοί όροι εγκατάστασης, ειδικά για τις νεοσύστατες επιχειρήσεις, που προσανατολίζονται σε καινοτομικές δραστηριότητες, για περιορισμένο όμως χρόνο παραμονής.

1.3. Ισπανία: τεχνολογικό πάρκα και παραδοσιακή βιομηχανία

Η πολιτική δημιουργίας τεχνολογικών πάρκων στην Ισπανία είναι σχετικά πρόσφατη. Ξεκίνησε το 1983, όταν, σε διάφορες αυτόνομες περιφέρειες, άρχισαν να συγκροτούνται τα πρώτα σχέδια τεχνολογικών πάρκων, εμπνευσμένα από την εξαπλώση αντίστοιχων προγραμμάτων σε γειτονικές ευρωπαϊκές χώρες. Μέχρι σήμερα έχουν πραγματοποιηθεί έξι προγράμματα, που βρίσκονται σε διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης: σε τέσσερα πάρκα οι κατασκευές έχουν προχωρήσει αρκετά (Βαρκελώνη, Μαδρίτη, Χώρα των Βάσκων και Βαλένσια), ενώ σε δύο οι εργασίες ξεκίνησαν πρόσφατα (Αστούρια, Ανδαλουσία). Εκτός των παραπάνω, έχουν ξεκινήσει μελέτες βιωσιμότητας για αντίστοιχα προγράμματα στις περιοχές της Γαλικίας, Μάλαγας, Καναριών, Καστίλης και Ναβάρρας.

Η δημιουργία των πάρκων αποσκοπεί στην επιτάχυνση της ανάπτυξης νέων τεχνολογικών δραστηριοτήτων, που προχωρούσε με πολύ αργούς ρυθμούς, ενώ ειδικότερος λόγος ήταν η πρόθεση ν' αποτελέσουν τα πάρκα πυρήνες τοπικής ανάπτυξης, τόσο με την προσέλκυση επιχειρήσεων από έξω, όσο και με τη δημιουργία επιχειρήσεων προσανατολισμένων σε νέες τεχνολογίες. Πρέπει να τονιστεί ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, η ανάπτυξη νέων τεχνολογιών δεν αποσκοπεί στη δραστηριοποίηση των περιφερειών σε νέους βιομηχανικούς κλάδους, αλλά στην αναδιάρθρωση των παραδοσιακών βιομηχανιών, με την ενσωμάτωση νέας τεχνολογίας στη διαδικασία παραγωγής (Gamella 1988, Escorsa 1988).

Η περιφερειακή διάσταση των ισπανικών τεχνολογικών πάρκων είναι εξαιρετικά σημαντική. Όλες οι περιπτώσεις δημιουργήθηκαν με αποκεντρωμένη μορφή από τις αυτόνομες περιφερειακές αρχές, κυρίως από την πρωτοβουλία ενός τοπικού δημόσιου οργανισμού, που υπάγεται στην αυτόνομη περιφερειακή κυβέρνηση. Η συμμετοχή άλλων φορέων του κράτους, χρηματιστικών οργανισμών, μεγάλων επιχειρήσεων, πανεπιστημίων, ερευνητικών κέντρων είναι πολύ περιορισμένη. Τα πα-

νεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα, παρ' όλη τη γεωγραφική εγγύτητα με τεχνολογικά πάρκα, δεν συνιστούν οργανικό τους στοιχείο, διατηρώντας ένα ρόλο απλής συνεργασίας. Αυτή η έλλειψη δυσχεραίνει την ανάπτυξη εκτεταμένων δεσμών ανάμεσα στην έρευνα και την παραγωγή.

Τα ισπανικά πάρκα είναι μικρού και μεσαίου μεγέθους. Κυμαίνονται από 7 περίπου εκτάρια το μικρότερο μέχρι 120 το μεγαλύτερο (Gamella 1988, Escorsa 1988). Τα κριτήρια χωροθέτησής τους, παρ' όλες τις διαφορές που παρουσιάζουν, έχουν πολλά κοινά σημεία, όπως ο διαθέσιμος χώρος για εγκατάσταση (συνήθως δημοτικές εκτάσεις), η εγγύτητα με τα μεγάλα αστικά κέντρα, οι καλές συγκοινωνιακές επικοινωνίες με το αστικό κέντρο, η ύπαρξη αεροδρομίου και κεντρικών αυτοκινητοδρόμων, η γειτνίαση με πανεπιστήμιο ή ερευνητικά κέντρα. Πολλά από τα πάρκα, όπως της Βαρκελώνης, Μαδρίτης, Χώρας των Βάσκων και Αστούριας, εγκαθίστανται σε ζώνες επείγουσας εκβιομηχάνισης, όπου ισχύουν ειδικά κίνητρα προς τις βιομηχανίες. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η χωροθέτησή τους έγινε σε περιοχές μεγάλης βιομηχανικής συγκέντρωσης, με στόχο τη γειτνίαση με πολυεθνικές βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας.

Στις βασικές δραστηριότητες των πάρκων συγκαταλέγονται η εγκατάσταση ή η σύνδεση με ερευνητικά κέντρα και η δημιουργία εκκολαπτηρίου ή κέντρου τεχνολογικών επιχειρήσεων για την εγκατάσταση μικρών και νέων επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας. Η εσωτερική λειτουργία των τεχνολογικών πάρκων στην Ισπανία προβλέπει επίσης τη σύσταση ειδικών θεσμών για την εξυπηρέτηση των εγκατε-

στημένων επιχειρήσεων. Οι επιτρεπόμενες δραστηριότητες στα πάρκα περιλαμβάνουν ερευνητικά κέντρα ή επιχειρήσεις που προσανατολίζονται σε Ε&Α, βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας και ειδικευμένες υπηρεσίες. Κριτήριο για την εγκατάσταση των επιχειρήσεων είναι η τήρηση γενικότερων προδιαγραφών, σχετικά με τη ρύπανση και ο προσανατολισμός σε δραστηριότητες που ενσωματώνουν έρευνα και σχεδιασμό νέων προϊόντων (Gamella 1988, Escorsa 1988).

Η προτεραιότητα των πάρκων σε ορισμένους τομείς δραστηριότητας αντιστοιχεί στις ιδιαιτερότητες των περιοχών όπου υπάγονται. Έτσι, τα πάρκα της Βαρκελώνης και της Μαδρίτης προσανατολίζονται στη μεταφορά νέας τεχνολογίας στην υφαντουργία, το πάρκο της Βαλένσιας προσανατολίζεται στη μεταφορά νέας τεχνολογίας στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις των παραδοσιακών κλάδων παραγωγής (βιομηχανία τροφίμων, μεταλλουργία, κεραμική), τα πάρκα της Αστούριας και της Χώρας των Βάσκων προσανατολίζονται στην αναδιάρθρωση της υφαντουργίας και των άλλων παραδοσιακών κλάδων (μεταλλουργία, σιδηρουργία, κατασκευή εργαλειομηχανών), αλλά και στην προώθηση νέων τομέων παραγωγής, ενώ το πάρκο της Ανδαλουσίας προσανατολίζεται σε νέους κλάδους (πληροφορική, software, μικροκνκλώματα, αυτοματισμούς) για να προωθήσει την

οικονομική ανάπτυξη μιας περιοχής χωρίς βιομηχανική παράδοση (Gamella 1988).

Τα ισπανικά πάρκα προσανατολίζονται σε δύο τύπους επιχειρήσεων: αφενός σε πολυεθνικές εταιρίες υψηλής τεχνολογίας, με τις οποίες, από την πρώτη στιγμή, διαπραγματεύονται την εγκατάστασή τους, ώστε να αποτελέσουν πόλο έλξης άλλων επιχειρήσεων και να μεταφέρουν προωθημένες τεχνολογίες (η Olivetti στο πάρκο της Βαρκελώνης, η ATT στο πάρκο της Μαδρίτης, η Gorning Glass και η ATT στο πάρκο της Αστουρίας) και αφετέρου σε καινοτομικές τοπικές επιχειρήσεις. Στις εγκατεστημένες επιχειρήσεις παρέχουν επίσης σημαντικά κίνητρα. Στα πάρκα, που ιδρύθηκαν σε ζώνες επείγουσας εκβιομηχάνισης, αντιστοιχούν ειδικά κίνητρα, όπως επιχορήγηση μέχρι 30% της επένδυσης, προτεραιότητα στη δανειοδότηση, φορολογικές απαλλαγές για 5 χρόνια, εκπτώσεις στην εισαγωγή εξοπλισμού και στις εγκαταστάσεις των βιομηχανικών δραστηριοτήτων και δυνατότητα εφαρμογής ειδικών μέτρων απόσβεσης. Αλλά κίνητρα που παρέχονται είναι η χρηματοδότηση των καινοτομικών δραστηριοτήτων από το Περιφερειακό Τμήμα Βιομηχανίας και Ενέργειας, η επιχορήγηση μέχρι 20% για την απόκτηση οικοπέδου. Επίσης η παροχή οικονομικής υποστήριξης για τις δραστηριότητες των επιχειρήσεων σε E&A, ύστερα από συμφωνία των πάρκων με τράπεζες. Οι επιχειρήσεις των μη υπαγόμενων πάρκων σε ζώνες επείγουσας εκβιομηχάνισης δεν απολαμβάνουν την ίδια υποστήριξη. Μπορούν, ωστόσο, όπως στο πάρκο της Βαλένσιας, να έχουν τις παροχές, που δίνει το Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας ή τα πρόσθετα κίνητρα που ισχύουν σε περιφερειακά διαμερίσματα που εντάσσονται στα προγράμματα βιομηχανικής ανάπτυξης (Escoresa 1988).

1.4. Γερμανία: κέντρα καινοτομίας για MME

Η Δυτική Γερμανία προσανατολίστηκε στη δημιουργία κέντρων καινοτομίας ή κέντρων μεταφοράς τεχνολογίας, παρά σε επιστημονικά πάρκα. Τα κέντρα αυτά, παρ' όλο που, σύμφωνα με την UK-Science Park Association, υπάγονται στην κατηγορία των Ε.Π., διακρίνονται από τα τελευταία ως προς την αποκλειστική τους λειτουργία ως «εκκολαπτηρίων» για νέες επιχειρήσεις.

Η αρχή των προγραμμάτων τεχνολογικής ανάπτυξης έγινε με το BIG του Βερολίνου (Berliner Innovations und Grunderzentrum), το 1983 και αμέσως ακολούθησαν πολλά παρόμοια προγράμματα σε όλη την ΟΔΓ. Μεγαλύτερη όμως συγκέντρω-

ση, περίπου το 1/3, παρατηρείται στις νότιες περιοχές (Βαυαρία και Bade-Wuerttemberg), που αντιστρέφουν την προηγούμενη καθυστέρησή τους σε σχέση με το βορρά και αναδεικνύονται σε νέα δυναμικά κέντρα ανάπτυξης (Merlant, 1985). Στα τέλη του 1987, συνολικά λειτουργούσαν 43 προγράμματα και άλλα τόσα ήταν σε φάση προγραμματισμού, με βασικούς φορείς συγκρότησής τους τις τοπικές αρχές και τα πανεπιστήμια, που κάλυψαν το 78% της συνολικής επένδυσης. Τα περισσότερα είναι κέντρα καινοτομίας, ενώ πολύ λίγα μπορούν να χαρακτηρισθούν ως επιστημονικά πάρκα, όπως το TIP του Βερολίνου (Technologie und Innovationspark), το οποίο αποτελεί εξέλιξη του καινοτομικού κέντρου BIG, ή τα πάρκα του Heidelberg, του Kassel και του Syke (Allesch, 1985).

Ο προσανατολισμός προς τη δημιουργία κέντρων καινοτομίας, παρά επιστημονικών πάρκων, με την αυστηρή έννοια του όρου, αλλά και η σχετική καθυστέρηση συγκρότησής τους, παρά τη μεγάλη έκταση του φαινομένου μετά το 1983, δεν οφείλεται σε κάποια παράλειψη στην προσπάθεια δημιουργίας συνεργασιών ανάμεσα σε κέντρα ερευνών, πανεπιστήμια και επιχειρήσεις. Αντίθετα, αυτή η συνεργασία ήταν ήδη πολύ ανεπτυγμένη, περισσότερο από κάθε άλλη ευρωπαϊκή χώρα, ώστε να συντρέχει λόγος συγκρότησης πιο τυπικών μέσων υποστήριξής της (Merlant, 1985). Η ανάγκη δημιουργίας κέντρων καινοτομίας προέκυψε από ειδικούς λόγους, συχνότερα από την επιθυμία πανεπιστημιακών και μηχανικών να στηριχθούν στα «εκκολαπτήρια» για το ξεκίνημα δικών τους επιχειρήσεων και από την αναγνώριση του κινητήριου ρόλου των μικρών και μεσαίων καινοτόμων επιχειρήσεων στην οικονομία. Οι περιοχές με αδύναμες οικονομικές δομές προσανατολίζονται έτσι στη δημιουργία νέων επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας με τη στήριξη των κέντρων καινοτομίας, ενώ οι μεγάλες πόλεις, με παραδοσιακούς τομείς σε ύφεση, ενθαρρύνουν την ανάπτυξη νέων επιχειρήσεων για να εξασφαλίσουν νέες θέσεις εργασίας (Allesch, 1985).

Τα κέντρα καινοτομίας της ΟΔΓ είναι κτίρια με χώρους υποδοχής για 10-30 μικρές επιχειρήσεις, όπου παρέχονται κεντρικές κοινές εξυπηρετήσεις, εξοπλισμός, αίθουσες συνεδρίων, καθώς και ειδικευμένο προσωπικό που αναλαμβάνει τις εργασίες γραμματείας, διοίκησης και οργάνωσης των νέων επιχειρήσεων ή την παροχή συμβουλών. Οι εγκατεστημένες επιχειρήσεις έχουν ευνοϊκές συνθήκες διαμονής, χαμηλά και μικρή διάρκεια ενοίκια και μικρή συμμετοχή στα έξοδα των κοινών εξυπηρετήσεων. Μερικά κέντρα επιδίδουν την εγκατάστασή τους κοντά σε

πανεπιστήμια, ώστε να έχουν αμεσότερη σύνδεση με το επιστημονικό προσωπικό και τον εργαστηριακό εξοπλισμό. Κύριο κριτήριο επιλογής των επιχειρήσεων είναι η ηλικία της επιχείρησης και η δραστηριότητα σε τομείς υψηλής τεχνολογίας (Allesch, 1985, EBN, 1988).

1.5. Ιταλία: ιδιαιτερότητα ή υστέρηση

Αν και τα προγράμματα, που σχετίζονται με την προώθηση δραστηριοτήτων τεχνολογίας στην Ιταλία είναι ποικίλης μορφής, ως επιστημονικό πάρκο μπορεί να χαρακτηριστεί μόνο αυτό της Tecnopolis Novus Ortus στο Μπάρι. Τα περισσότερα προγράμματα έχουν χαρακτήρα ανάμεσα σε επιστημονικά πάρκα και κέντρα καινοτομίας, όπως κέντρα κατάρτισης τεχνικού προσωπικού στη Γένοβα, στη Νεάπολη και αλλού, ή κέντρα προώθησης και διασύνδεσης ερευνητικών δραστηριοτήτων στην περίπτωση της Τεργέστης ή, ακόμη, ενεργοποίησης και διασύνδεσης φορέων μιας ευρύτερης περιοχής για την προώθηση υψηλής τεχνολογίας, όπως η Tecnocity στο Τορίνο. Ωστόσο, υπάρχουν σήμερα πολλά προγράμματα για ανάπτυξη Ε.Π., κυρίως στη βόρεια Ιταλία, αλλά βρίσκονται ακόμα σε φάσεις μελέτης.

Το πάρκο στο Μπάρι, που καταλαμβάνει 4 εκτάρια, ξεκίνησε το 1982 από το υπουργείο Ειδικών Επεμβάσεων στο Νότο, ως μέρος προγράμματος για την ανάπτυξη των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών της Ιταλίας. Στηρίζεται στη συμμετοχή πανεπιστημίων, ερευνητικών κέντρων, ιδιωτικών επιχειρήσεων και χρηματοδοτικών οργανισμών. Λειτουργεί πολύμορφα, ως χώρος εκκολαπτηρίου, εγκατάστασης ερευνητικών τμημάτων πολυεθνικών και μεγάλων εθνικών επιχειρήσεων, αλλά και εκπόνησης ερευνητικών προγραμμάτων. Στην παροχή υπηρεσιών του πάρκου περιλαμβάνονται οι σχέσεις με χρηματοδοτικούς οργανισμούς, η πρόσβαση σε τεχνικές υπηρεσίες, η συμβουλευτική εξυπηρέτηση, η κατάρτιση εργατικού δυναμικού. Στόχος του είναι να συμβάλει στην ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών, στη διερεύνηση αγοράς νέων προϊόντων και υπηρεσιών, στην προώθηση νέων συστημάτων οργάνωσης παραγωγής και στη διοικητική και οργανωτική αναδιάρθρωση των ιδιωτικών επιχειρήσεων και της τοπικής δημόσιας διοίκησης. Γενικότερης φύσης στόχοι είναι η άνοδος της παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων, η δημιουργία θέσεων εργασίας, η δημιουργία και ανάπτυξη ιδιωτικών επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας (Ascione 1985, Romano and Bozzo 1985).

Στο άλλο άκρο αυτής της προσπάθειας βρίσκεται η Tecnocity στο Τορίνο, στην πιο ανεπτυγμένη περιοχή της χώρας, που

προσδιορίζεται γεωγραφικά από το βιομηχανικό τρίγωνο Τορίνο-Ιβρέα-Νοβάρα. Συνδυάζει την αυξημένη βιομηχανική συγκέντρωση με την ύπαρξη πολλών ερευνητικών κέντρων. Την πρωτοβουλία για το πρόγραμμα είχε η «Fondazione Agnelli», ενώ στην ένωση Tecnocity συμμετέχουν πολλές ιδιωτικές επιχειρήσεις και τράπεζες, καθώς και διάφορα ινστιτούτα της περιοχής. Στόχος είναι η επέκταση της παραγωγής σε νέους τομείς δραστηριοτήτων, εκτός της επικρατούσης μέχρι πρόσφατα αυτοκινητοβιομηχανίας και υφαντουργίας, η αναδιάρθρωση της παραδοσιακής βιομηχανίας και, γενικότερα, ο μετασχηματισμός της περιοχής του Τορίνο σε ισχυρό τεχνολογικό πόλο, ανταγωνιστικό των διεθνών πόλων της Ιαπωνίας και των ΗΠΑ. Η Tecnocity δεν ορίζεται με τη συγκρότηση κάποιας μορφής επιστημονικού πάρκου, αλλά με την ενεργοποίηση και διασύνδεση διαφόρων φορέων, την προώθηση του ρόλου των τεχνολογικών πανεπιστημίων και των δημόσιων και ιδιωτικών ερευνητικών κέντρων, τη δημιουργία συνεργιών ανάμεσα σε ιδιωτικούς και δημόσιους φορείς, τη συνεργασία ανάμεσα σε πανεπιστήμια και καινοτομικές επιχειρήσεις, την παραπέρα ενδο-ολοκλήρωση των τριών ειδικευμένων βιομηχανικών πόλων της πληροφορικής, μηχανικής και ηλεκτρονικής, την εκμετάλλευση της ισχυρής συγκέντρωσης βιομηχανικών αυτομάτων (Tecnocity Association 1989, Diavi 1985).

Σημαντικό πρόγραμμα τεχνολογικής προώθησης αποτελεί και η ίδρυση της εταιρίας για τη διοίκηση και ανάπτυξη της τεχνολογίας στην Τεργέστη. Συγκεντρώνει αποκλειστικά επιστημονική και τεχνολογική έρευνα, με μια σειρά εργαστηρίων και άλλων ερευνητικών κέντρων σε πληροφορική, ρομποτική και βιοτεχνολογία. Η εταιρία ιδρύθηκε από την αυτόνομη περιφέρεια και το δήμο, ενώ δικαιωματικά μέλη είναι τα πανεπιστήμια, το εθνικό ερευνητικό συμβούλιο και δέκα δημόσιοι και ιδιωτικοί οργανισμοί. Στόχος της εταιρίας είναι η χρηματοδότηση ερευνητικών προγραμμάτων και η παροχή ειδικευμένων υπηρεσιών για τη διευκόλυνση των διασυνδέσεων ανάμεσα σε εφαρμοσμένη έρευνα και βιομηχανία, (Ascione, 1985).

1.6. Επιστημονικά πάρκα στην Ολλανδία

Η Ολλανδία είναι μια χώρα με ισχυρές βάσεις για την ανάπτυξη καινοτομικών δραστηριοτήτων: εκτεταμένη ερευνητική δραστηριότητα, στην οποία πρέπει να προστεθεί και μια πληθώρα μηχανισμών για τη διασύνδεση των δημόσιων ερευνητικών κέντρων με τα βιομηχανικά εργαστήρια, δίκτυα για την προώθηση νέων τεχνολογιών στις εδραιωμένες επιχειρή-

σεις, συγκρότηση φορέων υποστήριξης προς τις νεοσύστατες επιχειρήσεις, χρηματοδοτικοί οργανισμοί (δημόσιοι και ιδιωτικοί) για χρηματοδότηση με κεφάλαια επιχειρηματικού κινδύνου (Witholt, 1985).

Ωστόσο, τα επιστημονικά πάρκα, με την αυστηρή έννοια του όρου, άργησαν

πολύ να κάνουν την εμφάνισή τους. Η αρχή έγινε το 1984, με το επιστημονικό πάρκο Groningen και ακολουθεί το 1985 το πάρκο του Leiden. Παράλληλα συγκροτούνται δύο άλλοι πόλοι καινοτομίας, το BTC (Bedrijfs Technologisch Centrum Twente BV) και το Delft Innovation Center. Το πρώτο είναι επαγγελματικό και τεχνολογικό κέντρο, που λειτουργεί ως «εκκολαπτήριο» επιχειρήσεων και δημιουργήθηκε από την Control Data, μια εταιρία περιφερειακής ανάπτυξης και το τεχνολογικό πανεπιστήμιο της Twente. Το δεύτερο είναι κέντρο καινοτομίας και μεταφοράς τεχνολογίας για μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, που χρησιμοποιεί το δυναμικό του πανεπιστημίου (Cartier et Kerorguen, 1985). Ο δημόσιος τομέας, κυρίως με κυβερνητική παρέμβαση, κάλυψε το 70% της συνολικής χρηματοδότησης των προγραμμάτων αυτών, ενώ οι εταιρίες περιφερειακής ανάπτυξης συμμετείχαν ενεργά στην οργάνωση του χώρου και στη διοίκηση των πάρκων.

Η καθυστέρηση, αλλά και η περιορισμένη εμφάνιση επιστημονικών πάρκων, αποδίδονται στην ισχυρή και αποτελεσματική κεντρική διοίκηση, που άφηne λίγα περιθώρια ανάπτυξης αυθόρμητων δραστηριοτήτων, όπως και στο σύστημα επιχειρηματικού προσανατολισμού της δημόσιας οργάνωσης που απορροφούσε αμέσως το δυναμικό των νέων επιστημο-

νων (Witholt, 1985). Το ενδιαφέρον για Ε.Π. προέκυψε αργότερα, από την αναγνώριση της σημασίας των μικρών επιχειρήσεων στην ανάπτυξη και την αμεσότερη σύνδεση των πανεπιστημίων με την παραγωγή.

Σε σχέση με τις παραπάνω κατευθύνσεις, τα πάρκα και τα κέντρα καινοτομίας γειτνιάζουν με ένα πανεπιστήμιο και οι περισσότερες από τις εγκατεστημένες επιχειρήσεις είναι μικρές, με περιορισμένες μεταποιητικές δραστηριότητες, ενώ μεγάλο μέρος τους είναι spin-off προερχόμενα από τοπικά πανεπιστημιακά εργαστήρια. Εντούτοις, οι δραστηριότητες των εγκατεστημένων σε Ε.Π. επιχειρήσεων διαφέρουν σημαντικά από τις εξειδικεύσεις των πανεπιστημίων. Βασικοί λόγοι εγκατάστασης των επιχειρήσεων στα πάρκα είναι η εικόνα και το κύρος της τοποθεσίας, τα κίνητρα χρηματοδότησης, οι εξυπηρετήσεις και η καταλληλότητα των χώρων, η χρήση των διαρκών προγραμμάτων εκπαίδευσης, που παρέχει το πανεπιστήμιο, ενώ δευτερεύοντες λόγοι είναι οι σχέσεις με τα πανεπιστήμια και η χρήση των πανεπιστημιακών υποδομών (Van Dierdonck, Debackere, Rappa, 1991).

Τυπικό παράδειγμα Ε.Π. στην Ολλανδία είναι αυτό του Groningen. Ιδρύθηκε στο πανεπιστημιακό campus με πρωτοβουλία του δήμου, του διαμερίσματος του κρατικού πανεπιστημίου, μιας δημό-

σιας εταιρίας ανάπτυξης, του περιφερειακού κέντρου εργασίας και ιδιωτικών βιομηχανιών. Οι φορείς αυτοί συμμετέχουν στη διοίκησή του. Πηγές χρηματοδότησης ήταν το υπουργείο Οικονομικών, τα τρία διαμερίσματα και το πανεπιστήμιο. Στην αρχή, διαμορφώθηκε μια περιοχή 10 εκταρίων για την υποδοχή επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας, εργαστηρίων E&A και ινστιτούτων. Το πάρκο προσφέρει δυνατότητες συνεργασίας με το πανεπιστήμιο του Groningen και με άλλα ερευνητικά ιδρύματα, ενώ για την προσέλκυση των επιχειρήσεων παρέχει εκκολλητήριο, λογιστική και χρηματοδοτική βοήθεια, κατάρτιση και διοικητικές συμβουλές. Στη λειτουργία του συμπεριλαμβάνεται ο συντονισμός και η διαχείριση προγραμμάτων που αφορούν στην εμπορευματοποίηση νέων προϊόντων, την ανάπτυξη και εμπορευματοποίηση μιας ιδέας, που προέρχεται από επιστήμονες ή τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων. Δεδηλωμένος στόχος είναι η στήριξη νέων επιχειρηματιών, που προέρχονται από το πανεπιστήμιο, διδασκόντων, φοιτητών, αποφοίτων, τεχνικού και διοικητικού προσωπικού (Zernike Science Park Foundation, 1989).

1.7. Βέλγιο: επιστημονικά πάρκα και πολυεθνικές

Το Βέλγιο συγκαταλέγεται στις χώρες με μεγάλη παράδοση στη συγκρότηση επιστημονικών πάρκων. Πολλά από αυτά ξεκίνησαν στις αρχές της δεκαετίας του '70, ενώ σήμερα λειτουργούν 10 Ε.Π., σε διάφορες φάσεις ανάπτυξης, αριθμός εξαιρετικά υψηλός, συγκριτικά με το μέγεθος της χώρας. Η επίσημη αρχή για τη δημιουργία Ε.Π. τοποθετείται το 1971, μετά την απόφαση της κυβέρνησης να υποστηρίξει τέτοια προγράμματα. Χαρακτηριστικό των Ε.Π. του Βελγίου είναι η εξ ολοκλήρου δημιουργία τους από τον δημόσιο τομέα.

Τα πανεπιστήμια έπαιξαν και εδώ πρωτεύοντα ρόλο, τόσο στην προσέλκυση επενδύσεων, όσο και στο δικαίωμα να αποφασίζουν ποια επιχείρηση θα εγκατασταθεί ή θα δημιουργηθεί στα πάρκα. Θεωρητικά κάθε πανεπιστήμιο έχει δικαίωμα να διαθέσει γη 50 εκταρίων για επιστημονικό πάρκο, ενώ κάθε πάρκο συνδέεται απαραίτητα με ένα πανεπιστήμιο. Μερικά πανεπιστήμια συνδέονται με περισσότερα πάρκα, ενώ γενικά αυτά γειτνιάζουν με τα πανεπιστημιακά campus (Tomas, 1985).

Όπως και στην Ολλανδία, πολλές εγκατεστημένες επιχειρήσεις είναι μικρές, χωρίς αντιστοιχία με τις εξειδικεύσεις των πανεπιστημίων. Αντίθετα, όμως, από την ολλανδική περίπτωση με τα υψηλά ποσο-

στά spin-off, τα πάρκα του Βελγίου προσελκύουν και πολλά ερευνητικά και τεχνολογικά κέντρα πολυεθνικών εταιριών, που έλκονται από την προσφορά χωροθετικών προνομίων, κινήτρων και υποδομών (Van Dierdonck, Debackere, Rappa, 1991).

Στη συγκρότηση Ε.Π. σημαντικό ρόλο είχε το καθολικό πανεπιστήμιο της Louvain και το ελεύθερο πανεπιστήμιο των Βρυξελλών. Το πάρκο της Louvain-La-Neuve, που άρχισε να λειτουργεί στις αρχές του '70, είναι αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας του αυτόνομου καθολικού πανεπιστημίου, σε συνεργασία με τις δημόσιες αρχές. Είναι τμήμα του πανεπιστημιακού campus, που βρίσκεται στην περιοχή της Βαλονίας, περίπου 30 χμ. από τις Βρυξέλλες. Περιλαμβάνει ερευνητικά κέντρα, πρότυπες εργοστασιακές εγκαταστάσεις και πολλές επιχειρήσεις, που δημιουργήθηκαν από το προσωπικό του πανεπιστημίου. Στόχοι του πάρκου είναι η προώθηση της συνεργασίας της βιομηχανίας με το πανεπιστήμιο και η οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Συγκεντρώνει δραστηριότητες έρευνας, μεταποιητικές εταιρίες έντασης τεχνολογίας και υπηρεσίες, που ευνοούν την ερευνητική δραστηριότητα. Οι ερευνητικές δραστηριότητες καλύπτουν το 75% του συνόλου των εγκατεστημένων επιχειρήσεων. Το πανεπιστήμιο διατηρεί στενές σχέσεις με τις εταιρίες του πάρκου, με τη μορφή υπεργολαβικών ερευνητικών συμβολαίων ή την προσφορά των υποδομών και του εξοπλισμού που διαθέτει. Το πάρκο συνέβαλε αποτελεσματικά στην εμπορευματοποίηση της έρευνας, που διεξάγεται στο πανεπιστήμιο, ενώ το προσωπικό του πανεπιστημίου συνδέθηκε πιο οργανικά με τη βιομηχανία (Mercier, 1985). Στην ίδια λογική οργανώθηκε από το ελεύθερο πανεπιστήμιο των Βρυξελλών, σε στενή σχέση με την κυβέρνηση, το επιστημονικό πάρκο του Evere (επίσης στην περιοχή των Βρυξελλών). Αυτό ξεκίνησε το 1978 και αποπερατώθηκε το 1986. Ακολούθησαν, από τον ίδιο πανεπιστημιακό φορέα, άλλα δύο πάρκα, της Nivelles (περιοχή Βαλονίας, 25 χμ. από τις Βρυξέλλες) και του Anderlecht (περιοχή Βρυξελλών) (Tomas, 1985).

2. Τυπολογία των ευρωπαϊκών επιστημονικών πάρκων

Από την ανάλυση της δυτικοευρωπαϊκής εμπειρίας στη συγκρότηση επιστημονικών πάρκων, διαπιστώνεται ότι η δημόσια διοίκηση, τα πανεπιστήμια και οι βιομηχανίες προσανατολίσθηκαν στην ενδυνάμωση των δεσμών ανάμεσα στο ακαδημαϊκό και επιχειρηματικό περιβάλλον. Τα επιστημονικά πάρκα, που δημιουρ-

γούνται με βάση αυτή τη λογική, διέπονται από ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά: έχουν τυπικές και λειτουργικές διασυνδέσεις με ένα πανεπιστήμιο ή άλλο ίδρυμα ανωτάτης εκπαίδευσης ή ερευνητικό κέντρο, υποστηρίζουν τη δημιουργία και ανάπτυξη επιχειρήσεων και άλλων οργανισμών βασισμένων στη γνώση και προσφέρουν διοικητικές λειτουργίες μεταφοράς τεχνολογίας και επιχειρηματικές ειδικεύσεις στις εγκατεστημένες μονάδες.

Εκτός από το κοινό αυτό πλαίσιο, οι διαφορές ως προς τους ιδιαίτερους στόχους, την εμπλοκή των διαφόρων φορέων στη δημιουργία, τις επιμέρους δραστηριότητες και λειτουργίες, κ.λπ., επιτρέπουν τη διάκριση επιμέρους τύπων και προσδίδουν πολυμορφία στις πολιτικές συγκροτήσής τους.

2.1. Μορφολογική τυπολογία

Υπό τον ευρύτερο όρο του επιστημονικού πάρκου, διαπιστώνονται αντίστοιχες ονομασίες, όπως τεχνολογικό πάρκο, κέντρο καινοτομιών, «τεχνόπολος», κέντρο κατάρτισης ή προώθησης και διασύνδεσης ερευνητικών δραστηριοτήτων, που εκφράζουν τις προτιμήσεις διαφόρων ευρωπαϊκών χωρών για τη συγκρότηση πόλων τεχνολογικής ανάπτυξης. Οι ορισμοί αυτοί, αν και συγκλίνουν, με κοινή συνισταμένη τη σύνδεση ακαδημαϊκών ιδρυμάτων και επιχειρήσεων, συνιστούν ωστόσο διαφορετικά παραδείγματα γενικότερων προσανατολισμών στη τεχνολογική ανάπτυξη.

Έτσι, το επιστημονικό πάρκο, ως όρος των πόλων τεχνολογίας, που συναντάμε στη Μ.Βρετανία, στο Βέλγιο και στην Ολλανδία, ορίζει δραστηριότητες που αφορούν περισσότερο στη βιομηχανική έρευνα και τη στενή συνάρθρωση των επιχειρήσεων με την ακαδημαϊκή κοινότητα. Στο πλαίσιο αυτό διαμορφώνεται και η τάση προσανατολισμού προς τις μικρές επιχειρήσεις και σε spin-off, με έμφαση στην ερευνητική δραστηριότητα για ανάπτυξη νέων προϊόντων.

Ο τύπος του τεχνολογικού πάρκου, που συναντάται στην Ισπανία, πλαισιώνει δραστηριότητες βιομηχανικής έρευνας και παραγωγής. Η διασύνδεση των μικρών επιχειρήσεων με μεγάλες κυρίως πολυεθνικές, που παράγουν προϊόντα υψηλής τεχνολογίας, διαμορφώνει το βασικό στοιχείο μεταφοράς τεχνολογίας προς τις πρώτες, ενώ καθιστά δευτερεύουσας σημασίας την εμπλοκή της ακαδημαϊκής κοινότητας. Η επιλογή για τη συγκρότηση τεχνολογικών πάρκων προσλαμβάνει έτσι τον χαρακτήρα αμεσότερης εφαρμογής και υιοθέτησης των νέων τεχνολογιών για την αναδιάρθρωση της παραγωγής των παραδοσιακών κλάδων, παρά μιας ερευ-

νητικής δραστηριότητας προς ανάπτυξη νέων βιομηχανικών κλάδων και προϊόντων.

Ο «τεχνολόγος» στη Γαλλία προσδιορίζει ένα τεχνολογικό πόλο, στην κυριολεξία, που συνδυάζει την έννοια του τεχνολογικού πάρκου, του κέντρου καινοτομίας και του δικτύου μεταφοράς τεχνολογίας. Πρόκειται για τη μεταφορά τεχνολογίας μεταξύ μεγάλων εταιριών και μικρότερων νεωτερικών επιχειρήσεων, για τη βιομηχανική ανάπτυξη και εφαρμογή της τεχνολογίας, που προέρχεται από ερευνητικά ινστιτούτα, τη διάθεση εξοπλισμού και υπηρεσιών στις μικρού μεγέθους επιχειρήσεις και τη διάχυση τεχνολογικής πληροφορίας.

Η Γερμανία και η Ιταλία, αντίθετα, αποτελούν χώρες με περιορισμένη την τάση συγκρότησης προγραμματίων τύπου επιστημονικού πάρκου, για διαφορετικούς λόγους η κάθε μια. Η Γερμανία προσανατολίστηκε στη δημιουργία των κέντρων καινοτομιών. Τα κέντρα αυτά θεωρείται ότι αποτελούν μορφές Ε.Π. (βλ. UK-Science Park Association), καθώς ενθαρρύνουν τη μεταφορά τεχνολογίας, αλλά διακρίνονται από την απολειτουργική τους λειτουργία ως εκκολαπτηρίων επιχειρήσεων. Στην Ιταλία, από την άλλη, η περιορισμένη έκταση της δημιουργίας επιστημονικών πάρκων συναρτάται με την εμφάνιση άλλων μορφών οργάνωσης της τεχνολογικής ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας, κυρίως μέσα στις αποκαλούμενες «βιομηχανικές συνοικίες», όπου προσφέρονται άλλες μορφές διεπιχειρησιακών διασυνδέσεων, βασισμένες στην ιδιωτική πρωτοβουλία και στη στήριξη των τοπικών φορέων. Οι βιομηχανικές συνοικίες, λόγω της διαφορετικής οργάνωσης της μεταφοράς τεχνολογίας, προσανατολίζονται στην εξειδίκευση μέσα από τα κέντρα κατάρτισης, ενώσεις μεταξύ επιχειρήσεων και κοινοπραξίες ερευνας.

2.2. Οργανωτικά πρότυπα και μεγέθη

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο μοντέλα οργάνωσης Ε.Π., σε σχέση με το μέγεθος και το ρόλο τους στη βιομηχανία. Αφενός, τα μεγαλύτερου μεγέθους Ε.Π., που, εκτός από τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, προσελκύουν καθιερωμένες επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας και ερευνητικά τμήματα πολυεθνικών εταιριών. Αφετέρου, τα μικρότερου μεγέθους Ε.Π., που προσελκύουν και στηρίζουν μικρές επιχειρήσεις καινοτομίας με τα δίκτυα μεταφοράς τεχνολογίας.

Σύμφωνα με την παραγωγική δραστηριότητα των Ε.Π., μπορούμε επίσης να διακρίνουμε αυτά που ακολουθούν επιλεκτική πολιτική, με παραγωγική εξειδίκευση σε ορισμένες δραστηριότητες υψηλής

τεχνολογίας, όπου οι εγκατεστημένες επιχειρήσεις έχουν σταθερές συμφωνίες και δεσμούς με τα ερευνητικά ιδρύματα. Και πάρκα με πιο ανοικτή πολιτική, με την αποδοχή ενός ευρύτερου φάσματος παραγωγικών δραστηριοτήτων. Αυτός ο τύπος συναντάται συνηθέστερα σε περιοχές, που συγκεντρώνουν παραδοσιακές βιομηχανίες, όπου τα πάρκα αναλαμβάνουν να υποστηρίξουν τον εκσυγχρονισμό των εγκατεστημένων επιχειρήσεων, παρά την ανάπτυξη νέων βιομηχανικών κλάδων.

Σε συνδυασμό με το μέγεθος και τις παραγωγικές δραστηριότητες, μπορούμε να ορίσουμε διαφορετικούς τύπους επιστημονικών πάρκων:

(1) Τα μεγάλου μεγέθους πάρκα, σε περιοχές με βιομηχανικό παρελθόν, όπου συγκεντρώνονται παραδοσιακοί κλάδοι. Απευθύνονται στις ήδη εγκατεστημένες επιχειρήσεις και αποσκοπούν στον εκσυγχρονισμό της παραγωγής. Επιδιώκουν την εγκατάσταση μεγάλων εδραιωμένων επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας και έχουν διευρυμένες παραγωγικές κατευθύνσεις.

(2) Τα μεγάλου μεγέθους πάρκα, σε περιοχές χωρίς βιομηχανικό παρελθόν. Επιδιώκουν την εγκατάσταση εδραιωμένων επιχειρήσεων τεχνολογικής αιχμής και συγκροτούν χώρους εξειδικευμένης παραγωγικής δραστηριότητας.

(3) Τα μικρού μεγέθους πάρκα, σε περιοχές με βιομηχανικό παρελθόν. Απευθύνονται στις μικρές επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας, με ανοικτές κατευθύνσεις Ε&Α.

(4) Τα μικρού μεγέθους πάρκα, σε περιοχές χωρίς βιομηχανικό παρελθόν. Προσανατολίζονται σε μικρές επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας και σε εξειδικευμένες ερευνητικές δραστηριότητες.

2.3. Φορείς δημιουργίας και χρηματοδότησης

Πρέπει να υπογραμμισθεί ότι παντού ο δημόσιος τομέας είχε καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία Ε.Π. Η πρωτοβουλία και το μεγαλύτερο μέρος της επένδυσης που αναλαμβάνεται, άλλοτε από την κεντρική διοίκηση ή μια κρατική αναπτυξιακή εταιρία (Βρετανία, Βέλγιο, Ολλανδία), άλλοτε από την τοπική ή περιφερειακή διοίκηση (Γαλλία, Γερμανία, Ισπανία), άλλοτε από τα πανεπιστήμια (Βρετανία, Γερμανία), σηματοδοτεί τον κεντρικό ρόλο διαφόρων φορέων του δημόσιου τομέα. Η περιορισμένη συμμετοχή ιδιωτικών κεφαλαίων, μεγαλύτερη στη Βρετανία και μηδενική στο Βέλγιο, εντοπίζεται στην κατασκευή του πάρκου και στην αγορά γης για εγκατάσταση των επιχειρήσεων.

Ανεξάρτητα από το είδος συμμετοχής της κεντρικής διοίκησης, ο τοπικός και περιφερειακός χαρακτήρας των Ε.Π. είναι σημαντικός. Στη Γερμανία, η κατανομή των πάρκων συνδέθηκε με τις επενδύσεις της περιφερειακής και τοπικής διοίκησης σε κτίρια και υποδομές. Στη Γαλλία, με την πολιτική αποκέντρωσης, μετά

το 1983, οι περιφερειακές και τοπικές αρχές προσέφεραν τις αρχικές πηγές χρηματοδότησης και εξακολουθούν να ενισχύουν τα προγράμματα «τεχνολόγων». Στην Ισπανία, η δημιουργία των τεχνολογικών πάρκων βασίστηκε στις περιφερειακές διοικήσεις. Στην Ολλανδία, τα Ε.Π. εντάχθηκαν στην περιφερειακή πολιτική, όπως και στη Βρετανία, όπου η ανάπτυξη τους εντοπίζεται στις υποβοηθούμενες περιοχές (Sunman, 1987).

Σε σχέση με τους φορείς που συμμετέχουν στην ίδρυση και προώθηση των Ε.Π., ισχύουν δύο βασικά μοντέλα:

(1) Το διευρυμένο σχήμα, που περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα ενδιαφερομένων φορέων. Τυπική περίπτωση τέτοιου σχήματος είναι η συνεργασία τοπικών αρχών, πανεπιστημίων και ερευνητικών κέντρων, επιμελητηρίων, ιδιωτικών και δημόσιων εταιριών, χρηματοδοτικών οργανισμών, τραπεζών. Η συμμετοχή των διαφόρων φορέων στο διευρυμένο σχήμα δεν είναι ισοδύναμη και ξεχωρίζουν ορισμένοι βασικοί επενδυτές. Το σχήμα αυτό, παρ' όλη τη δυσκολία επικοινωνίας ανάμεσα στους διάφορους φορείς, συμβάλλει καλύτερα στην ανάπτυξη των συνεργασιών ανάμεσα σε έρευνα και παραγωγή και εξασφαλίζει μεγαλύτερη χρηματοδότηση, όπως και την ενεργοποίηση του τοπικού δυναμικού.

(2) Το περιορισμένο σχήμα, που περιλαμβάνει μικρό αριθμό χρηματοδοτικών φορέων. Τυπική περίπτωση μεμονωμένων επενδυτών είναι η τοπική ή περιφερειακή διοίκηση, το πανεπιστήμιο ή μια δημόσια αναπτυξιακή εταιρεία. Βασική προϋπόθεση για την ανάληψη του εγχειρήματος από έναν ή και δύο μόνο φορείς, είναι μια ευνοϊκή αφετηρία, όπως διαθέσιμη γη και κατοχυρωμένη συνεργασία με βιομηχανίες, ισχυρή αυτοδυναμία και οικονομική ευρωστία της τοπικής διοίκησης, εμπειρία και άρτια οργανωτική δομή. Μειονέκτημα του σχήματος αποτελεί η αποδυνάμωση του γενικότερου τοπικού χαρακτήρα του προγράμματος και η μη ενεργός συμμετοχή καθοριστικών παραγόντων, όπως είναι τα πανεπιστήμια και τα ιδρύματα έρευνας.

3. Τελικές παρατηρήσεις

Το άρθρο αυτό επιχείρησε να παρουσιάσει τη συμβολή των Ε.Π. στη μεταφορά τεχνολογίας, όπως και τις επιλογές και μορφές συγκρότησης Ε.Π. στον ευρωπαϊκό χώρο.

Τα προγράμματα Ε.Π. στην Ευρώπη αποτελούν διαδεδομένη πρακτική και προσελκύουν το ενδιαφέρον όλο και περισσότερων χωρών. Φανερόνουν μια στρατηγική, μέσα από την οποία αναμένονται θετικά αποτελέσματα για την αστική και περιφερειακή ανάπτυξη και την αναδιάρθρωση και εκσυγχρονισμό των επιχειρήσεων (βλ. Komninos 1992, Monck, κ.α. 1988). Από την άλλη, η ευρωπαϊκή εμπειρία δείχνει ότι τα προγράμματα αυτά δεν παρουσιάζουν ενιαίο χαρακτήρα, αλλά διαφοροποιούνται και προσαρμόζονται στις εκάστοτε ιδιομορφίες των εθνικών οικονομιών και των τοπικών ή περιφερειακών χαρακτηριστικών.

Στο σημείο αυτό, σημαντικό ερώτημα για μια χώρα ή μια περιοχή που υιοθετεί παρόμοιες πρακτικές, είναι η διασαφήνιση των αναγκών στις οποίες απαντά η δημιουργία ενός Ε.Π. και ο προσδιορισμός της αγοράς, στην οποία το Ε.Π. απευθύνεται, ώστε να προσδιορισθεί ο καταλληλότερος τύπος, το μέγεθος και η μορφή συγκρότησής του. Η ευρωπαϊκή εμπειρία προσφέρει πολλές επιλογές, που πρέπει να αξιολογηθούν σε σχέση με τις τοπικές ιδιομορφίες και επιδιώξεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Allesch J. (1985), «Innovation centres and science parks in the Federal Republic of Germany: current situation and ingredients for success», in J. Gibb (ed) *Science Parks and Innovation Centres: Their Economic and Social Impact*, Amsterdam, Elsevier.
Annuaire des Technopoles (1988), Club des

Technopoles, Section Francaise.
Ascione L. (1985), «Science Parks in Europe – Italy» in J. Gibb (ed) *Science Parks and Innovation Centres: Their Economic and Social Impact*, Amsterdam, Elsevier.
Boisgontier P., M. de Bernardy (1985), «Une, deux, trois...petits ZIRST et plus ça va» in *Technopolis*, Paris, Autrement, No 74.
Cartier A., Y. de Kerorguen (1985), «Technopoles, etat des lieux», in *Technopolis*, Autrement, No 74.
DATAR (1988), *Atlas de l'Aménagement du Territoire*, Paris, La Documentation Francaise.
Diavi M. (1989), «Turin: de monopolville a Technocity?», in *Technopolis*, Autrement, No 74.
EBN (1988), *Network News*, European Business & Innovation Centre Network, Issue No 3-88.
Escorsa P. (1988), «Los futuros parques tecnologicos espanoles», *Economia Industrial*, Marzo-Abril.
Gamella M. (1988), *Parques tecnologicos e innovacion empresarial*, Madrid, Los libros de Fundesco.
Gandillot T. (1985), «Les pretendants», in *Technopolis*, Paris, Autrement, No 74.
Hustler J. (1988), «Problems of Venture Capital and Some Existing Schemes» in *Science Parks as an Opportunity for Property and Venture Capital Investment*, Vol. II – Venture Capital, London, UKSPA.
Kerorguen Y. (1985), «Il etait une fois Technopolis» in *Technopolis*, Paris, Autrement, No 74.
Komninos N. (1992) «Science parks in Europe: flexible production, productive disintegration and R&D», στο *Spatial Implications of Competition and Regulation in the New Europe*, Dunford and kafkalas (eds), London, Belhaven.
Komninos N. (1992) «Les nouveaux espaces de croissance: la naissance des centres du developpement postfordiste», *Espaces et Societes*, no 66-67, pp. 217-235.
L'Expansion (1988), «Le palmares du dynamisme. 55 villes au banc d'essai», 9/22 Sept.
Mercier D. (1985), «The Louvain-la-Neuve science park, part of an innovation centre» in J. Gibb (ed) *Science Parks and Innovation Centres: Their Economic and Social Impact*, Amsterdam, Elsevier.
Merlant P. (1985), «L'or du Rhin», in *Technopolis*, Autrement, No 74.
Monck C. κ.α. (1988), *Science Parks and the Growth of High Technology Firms*, London, Croom Helm.
Romano A., U. Bozzo (1985), «Tecnopolis Novus Ortus: the participation of Southern Italy in the European technological challenge» in J. Gibb (ed) *Science Parks and Innovation Centres: Their Economic and Social Impact*, Amsterdam, Elsevier.
Rowe D. (1988), «Foreword achievement from enterprise», in *Science Parks as an Opportunity for Property and Venture Capital Investment*, Vol. I-Property, London, UKSPA.
Science Park Directory (1988), UK Science Park Association.
Sunman H. (1987), «The growth of science parks in Europe», in H. Sunman (ed), *Science*

Parks and the Growth of Technology-Based Enterprises, London, UKSPA.
Tecnocity Association for the technological progress in the Torino-Ivrea-Novara area (1989), Torino.
Tomas E. (1985), «The free University of Brussels and its science parks», in J. Gibb (ed) *Science Parks and Innovation Centres: Their Economic and Social Impact*, Amsterdam, Elsevier.
Underhill J. κ.α. (1980), *French National Urban Policy and the Paris Region New Towns*, Washington, U.S. Department of Housing and Urban Development, Office of International Affairs.
Urbanisme (1985), No 208.
Urbanisme (1988), No 228.
Van Dierdonck R., K. Debackere, M. Rappa (1991), «An assessment of science parks: Towards a better understanding of their role in the diffusion of technological knowledge», *R&D Management*, 21, 2.
Wield D., P. Quintas (1987), «The Technological Relevance of Science Parks», in *Science Parks and the Growth of Technology-Based Enterprise*, London, UKSPA.
Williams B. (1985), «The direct and indirect role of higher education in industrial innovation – what should we expect?», London, *Technical Change Centre*.
Witholt B. (1985), «Science parks and innovation centres in the Netherlands», in J. Gibb (ed) *Science Parks and Innovation Centres: Their Economic and Social Impact*, Amsterdam, Elsevier.
Zernike Science Park Foundation (1989), *Zernike Science Park: stimulating hi-tech development*, Groningen.

Προγραμματισμός και οργάνωση των τεχνοπόλεων

ΠΑΝΟΣ ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Βασικές έννοιες των τεχνοπόλεων

Ο χαρακτήρας τους

Η ΔΙΕΘΝΗΣ διάσκεψη, που έγινε στο Βερολίνο, το Φεβρουάριο του 1985, με θέμα τα επιστημονικά πάρκα και τα κέντρα εκσυγχρονισμού, επέτρεψε να αντιπαρατεθούν οι αντιλήψεις πολλών χωρών, κυρίως ευρωπαϊκών, γύρω από τις εμπειρίες και τους στόχους των απόψεών τους. Στη διάσκεψη, το ασαφές λεξιλόγιο, η έλλειψη κανονιστικών προτύπων και ο ενθουσιασμός των προωθητών έδειξαν καθαρά τον ζωντανό και εξελισσόμενο χαρακτήρα της έννοιας του τεχνολογικού πόλου. Από τη διάσκεψη αυτή πάντως απέρρευσαν τρεις χαρακτηριστικοί προσανατολισμοί πειραμάτων και απόψεων (σχεδίων) σχετικά με τις τεχνοπόλεις.¹

Τα κέντρα εκσυγχρονισμού, που γενικά συνδέονται άμεσα με κάποια κέντρα έρευνας ή εκπαίδευσης, αλλά υποστηρίζονται οικονομικά από τις τοπικές αρχές, συσχετίζουν το στόχο της δημιουργίας επιχειρήσεων με το στόχο του εκσυγχρονισμού τους. Ο εξοπλισμός ενός χώρου θεωρείται ένα από τα πολυάριθμα στοιχεία που είναι χρήσιμα σε μια καινούργια επιχείρηση και η προβληματική στρέφεται προς την κινητοποίηση ενός μεταβαλλόμενου συνόλου πηγών, το οποίο «συνοδεύει», αλλά δεν «βοηθά», την καινούργια επιχείρηση. (Wallace A. 1982)

Τα επιστημονικά πάρκα είναι ζώνες υποδοχής, οι οποίες παρέχουν το χώρο που απαιτείται για την εγκατάσταση επιχειρήσεων «οικείων» προς κάποια κέντρα έρευνας ή ανώτατης παιδείας. Παρ' όλο που οι συγκεκριμένες τοποθεσίες είναι πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, ο ειδικός χαρακτήρας των «επιστημονικών πάρκων» φαίνεται να βρίσκεται στο γεγονός ότι η λογική της σύστασής τους αποβλέπει στην ωφέλεια του κέντρου έρευνας ή εκπαίδευσης. Μ' άλλα λόγια, η επιδίωξη προσέλκυσης επιχειρήσεων, στο χώρο που περιβάλλει το κέντρο έρευνας ή εκπαίδευσης, οφείλεται στο ότι αυτές μπορούν να αποβούν χρήσιμες στο συγκεκριμένο κέντρο, στα πλαίσια του ερευνητικού ή εκπαιδευτικού προγράμματός του. (Rigard J. 1985).

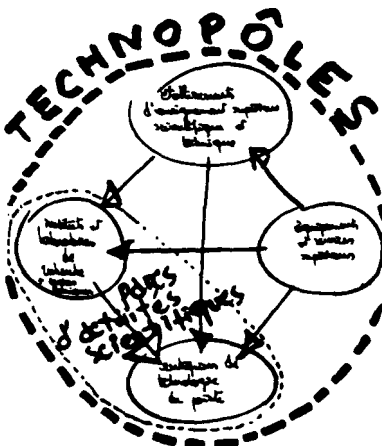
Η επιλογή των επιχειρήσεων εξαρτά-

ται επομένως από τα προγράμματα που αναπτύσσει το κέντρο και η έλευση μιας επιχείρησης αναλύεται φυσικά σε συνάρτηση με τη συμμετοχή της στις δραστηριότητες του κέντρου. Πίσω από ένα επιφανειακά σχεδόν ταυτόσημο τελικό αντικείμενο, τα δύο αυτά συστήματα (κέντρα εκσυγχρονισμού και επιστημονικά πάρκα) έχουν πολύ διαφορετικές λειτουργίες: στα «καθαρόαιμα» επιστημονικά πάρκα, τα πανεπιστήμια ή τα ερευνητικά κέντρα παίζουν προωθητικό ρόλο, με σκοπό να ενισχύσουν τη δύναμή τους, να βελτιώσουν τα οικονομικά τους ή ν' αυξήσουν την ακτινοβολία τους. Ο ρόλος τους είναι κινητήριο και όχι υποβοηθητικός.

Οι τεχνοπόλοι. (Rigard J. 1985) Αυτή η τρίτη κατηγορία είναι μια δυνατότητα βιομηχανικής ζώνης με την υποδοχή καινούργιου τύπου «βιομηχανίας» (δεν πρέπει να συγχέουμε τον τεχνικό πόλο που αναφέρεται στην πόλη με τον τεχνοπόλο που αναφέρεται σε μια οικονομική λειτουργία).

Οι τυπικοί τεχνοπόλοι είναι αυτοί που προωθήθηκαν από την ιαπωνική χωροταξική πολιτική (Foujita K., 1988). Στόχος τους είναι να δομήσουν τον ιαπωνικό περιφερειακό χώρο, κατανέμοντας τις εγκαταστάσεις των ερευνητικών και βιομηχανικών ειδικοτήτων και προσαρμόζοντας, σύμφωνα με το στόχο αυτό, τις δομές της βιομηχανικής υποδομής, της εκπαίδευσης και της αστικής οργάνωσης.

Οι τεχνοπόλοι, που θεωρούνται μια καινούργια γενιά βιομηχανικών πάρκων,² έχουν στόχο να καταστήσουν δυναμικότε-

1. Χώρος επιστημονικής έρευνας και παραγωγής υψηλής τεχνολογίας. Η τεχνοπόλη, τεχνοπόλος, τα επιστημονικά πάρκα ή κέντρα εκσυγχρονισμού, ανάλογα με τη χώρα προέλευσής ή τις τεχνολογικές αποκλίσεις, αποτελούν μια νέα αστική πραγματικότητα, με έντονο ρυθμό ανάπτυξης και εξέλιξης τόσο στον ευρωπαϊκό χώρο όσο και στον υπόλοιπο κόσμο, κυρίως την Ιαπωνία και τις Η.Π.Α.
2. Δεν πρέπει να συγχέει κανείς τα επιστημονικά πάρκα με τις βιομηχανικές ζώνες. Τα επιστημονικά πάρκα είναι χώρος έρευνας και προώθησης τεχνολογικής αιχμής και όχι βάσεις δραστηριοτήτων παραγωγής, όπως συμβαίνει στις βιομηχανικές ζώνες. Εμφανίζονται κυρίως στην περιφέρεια των αστικών κέντρων, των οποίων οι πληθυσμοί πρέπει να ξεπερνά τις 200.000 (μητροπολιτι-

ρη με κάθε τρόπο τη βιομηχανία και θεωρούν την τεχνολογία έναν απ' αυτούς τους τρόπους. Η προσοχή τους στρέφεται, π.χ., σε τρεις πλευρές που κρίνονται σημαντικές: α) στην ταυτόχρονη υποδοχή ανεπτυγμένων βιομηχανιών υψηλής τεχνολογίας και συνηθισμένων βιομηχανιών για να διευκολυνθεί η διάχυση, β) στην παροχή υπηρεσιών για βιομηχανική ανάπτυξη, οι οποίες δεν είναι μόνο τεχνολογικές - marketing εξαγωγές, χρηματοδότηση, μελέτες αγοράς κ.λπ., και γ) στην κινητοποίηση, ως προς το σχέδιο, όλου του οικονομικού χώρου - δηλαδή πρόκειται για βιομηχανικό παρά για ερευνητικό γεγονός.

Ρόλος των τεχνολόγων είναι η οικονομία και οι εδαφικές αναπτυξιακές πρακτικές

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα κέντρα εκσυγχρονισμού, τα επιστημονικά πάρκα και οι τεχνολόγοι βρίσκονται στην πρώτη γραμμή της επικαιρότητας. Η επιβολή αυτής της μόδας ήταν απότομη και γίνεται αισθητή σ' όλο το χώρο των τοπικά υπεύθυνων: οι σύγχρονες δυναμικές πόλεις πρέπει να έχουν την τεχνολογία τους, όπως, πριν από λίγα χρόνια, οι μεγάλες πόλεις έπρεπε να έχουν τη βιομηχανική ζώνη τους και το πολιτιστικό κέντρο τους.

Κύριο χαρακτηριστικό των τεχνολόγων είναι η συνύπαρξη του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα παραγωγής με την επιστημονική έρευνα. Δηλαδή, το «πάντρεμα» βιομηχανίας, παραγωγής υψηλής τεχνολογίας και πανεπιστημιακών

κή πόλη, mother city). Ενσωματώνουν βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας, οργανισμούς ακαδημαϊκής και επιστημονικής έρευνας και το υπάρχον αστικό σύνολο μέσα σ' ένα οργανικό συντονισμένο περιβάλλον.

Βιομηχανικά συγκροτήματα σχηματίζονται με την παρουσία νέων βιομηχανιών υψηλής τεχνολογίας στην πόλη και με την ενδόρρυνση της «αυτο-ανάπτυξης» («self-development») των υπαρχόντων τοπικών βιομηχανιών. Μερικές από τις περισσότερο κοινές βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας είναι: αεροσκαφών, διαστημικών, οπτικών, βιοτεχνολογίας, ιατρικών ηλεκτρονικών, βιομηχανικών ρομπότ, computers, software, φαρμάκων και ιατρικών εργαλείων, βιομηχανικών μηχανημάτων. Δύο είδη έρευνας και εφαρμογής είναι τονισμένα στην τεχνολογία: το ένα είναι ο τύπος που βοηθά στην παραγωγή ελκυστικών νεωτερισμών για την παγκόσμια αγορά, ενώ το άλλο είναι ο τύπος του οποίου κύριος ρόλος είναι να μεταφέρει νέες τεχνολογίες στις τοπικές βιομηχανίες. Η τεχνολογία είναι ένα εθνικό σχέδιο, που όμως αποβλέπει στην επίτευξη της περιφερειακής ανάπτυξης υπό την ηγεμονία της περιοχής, κάνοντας χρήση του υπάρχοντος εδάφους, της εκπαίδευσης και των ερευνητικών δυνατοτήτων, του πολιτισμού και άλλων στοιχείων του τόπου.

ερευνητικών καινοτομιών.

Ενδιαφέρουσα καινοτομία: τα σχέδια των τεχνολογικών πόλων εμφανίζονται και γενικεύονται βάσει τοπικών αναλύσεων.

Αυτό το ρεύμα πρωτοβουλιών που καθιστά προφανές ότι οι τοπικά υπεύθυνοι λαμβάνουν πια υπόψη τους την τεχνολογία και τη δυναμική ενός καινούργιου βιομηχανικού τομέα, στα όρια της έρευνας και της παραγωγής, είναι άραγε κάτι βαθύτερο από μια θυσία στη μόδα και από μια προβολή των αμερικανικών «success stories»; Μ' άλλα λόγια, τα έργα που πραγματοποιούνται και τα σχέδια των τεχνολόγων αναφέρονται σε μια δομή στόχων και στις σχετικές διαχειριστικές ιδιαιτερότητες ως πρωταρχικά εργαλεία για τον οικονομικό εκσυγχρονισμό και την περιφερειακή ανάπτυξη;

Οι σκέψεις που παρουσιάζονται εδώ δεν αποβλέπουν στην πραγματοποίηση ταξινομήσεων ή στον καθορισμό της έννοιας των τεχνολόγων, αλλά στην εξέταση του ερωτήματος αν πίσω από την άνηση και την ποικιλία αυτών των πρωτοβουλιών υπάρχουν ορισμένες σταθερές ως προς το ρόλο των τεχνολόγων στην ανάπτυξη, σταθερές που θα μπορούσαν, τελικά, με μια εθνική πολιτική, να καθοδηγήσουν τους τρόπους συμμετοχής των τοπικών πρωτοβουλιών.

Χωρίς να υπάρχει ακόμα ένας ακριβής ορισμός των τεχνολόγων, φαίνεται ότι η πρακτική τείνει να ορίζει με ειδική χωροταξική πολιτική συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές, που διαθέτουν ένα λίγο ως πολύ σύνθετο έλεγχο επί των έργων. Επομένως, οι τεχνολόγοι μάλλον ανήκουν στην κατηγορία των πολιτικών, των αναπτυξιακών προγραμμάτων ή των οργανώσεων. (Wallace A. 1982)

Βασίζόμενοι σ' αυτόν ακριβώς τον ορισμό της έννοιας των τεχνολόγων, προσπαθούμε να παρουσιάσουμε εδώ ορισμένα χαρακτηριστικά της γενικής εικόνας τους, βάσει των πληροφοριών που έχουμε για τα προγράμμά τους, των μηνυμάτων που μεταδίδονται από τον τύπο και από τα κείμενα που παρουσιάζουν και αναλύουν το ρόλο τους και τις αρχές τους.

Οι τεχνολόγοι είναι κατ' αρχάς ζώνες υποδοχής

Προφανώς, υπάρχει μια πολύ ισχυρή σχέση μεταξύ της έννοιας της τεχνολογίας και της πολιτικής αστικής γης. Εξάλλου, πολλές φορές οι πρωτοβουλίες λαμβάνονται από τους φορείς: δήμο, εμπορικό και βιομηχανικό επιμελητήριο, εταιρία μεικτής οικονομίας κ.λπ.

Σκοπός αυτών των χωροθετήσεων είναι να συγκεντρώσουν στην εξοπλισμένη ζώνη μονάδες «υψηλής τεχνολογίας»:

κέντρα ερευνών, κέντρα ανώτατης παιδείας, αναπτυσσόμενες βιομηχανίες. Το συνηθισμένο όραμα είναι πολύ ελιτίστικο. Πρόκειται για «ένα κλαμπ φαίς ουσίας», για έναν «πόλο υπεροχής», για το «μέταλλο της βιομηχανικής λόγης».

Για να εγκατασταθεί κανείς στη ζώνη, πρέπει να γίνει δεκτός από μια επιτροπή επιλογής που κρίνει αν ο υποψήφιος ανήκει στο χώρο της τεχνολογίας.

Πράγματι, ως προς τη λογική της χωροθέτησης, οι μονάδες υψηλής τεχνολογίας θεωρούνται έπαυλη εμπορευματοποίησης της ζώνης υποδοχής. Αυτή η χαρακτηριστική πελατεία έχει τη φήμη ότι δημιουργεί θέσεις απασχόλησης, ότι η παρουσία της προσφέρει στην πόλη ή στη μικρή περιοχή μια αίγλη, μια εικόνα εκσυγχρονισμού στους επαγγελματικούς χώρους και στην κοινή γνώμη. Έτσι, η υψηλή τεχνολογία τείνει να γίνει πανάκεια για τις καινούργιες επιχειρήσεις της βιομηχανικής εγκατάστασης, όπως ακριβώς ήταν, πριν από είκοσι χρόνια, οι ηλεκτρονικές δραστηριότητες. (Castells, E., Markusen, A., 1985)

Είναι όμως αρκετά δύσκολο να αποδοθεί αυτός ο χαρακτηρισμός στην τεχνολογία με λειτουργικά κριτήρια ταξινόμησης, που να ορίζουν από ποιο σημείο και μετά θεωρείται «υψηλή» μια τεχνολογική δραστηριότητα. Τέτοιου είδους κριτήρια θα έπρεπε να μπορούν να συσχετίσουν πολλά ανόμοια πράγματα: το επίπεδο της έρευνας που διεξάγεται στην επιχείρηση, το ποσοστό επί του τζίρου της επιχείρησης που είναι αφιερωμένο στην έρευνα, το επίπεδο των πτυχίων των ανωτέρων στελεχών, η αναλογία των στελεχών προς τους εργάτες, η προστιθέμενη αξία των προϊόντων της επιχείρησης, η σπάνια των επαγγελματιών αρμοδιοτήτων στον δεδομένο τομέα, η ηλικία του προϊόντος, ο αριθμός των κατατεθειμένων ή χρησιμοποιούμενων πτυχίων κ.ά.

Αυτή η δυσκολία αντικειμενικού προσδιορισμού των ορίων της υψηλής τεχνολογίας εξηγεί αναμφίβολα γιατί, αντί να υπάρχει ένας κανονισμός, χρησιμοποιείται μια επιτροπή για την αξιολόγηση και αποδοχή των υποψηφίων επιχειρήσεων, πράγμα που ενισχύει εξάλλου την εικόνα του κλαμπ.

Αλλά αυτή η ίδια δυσκολία συναντάται και στον τομέα της επικοινωνίας: πώς να εξηγήσουμε τι ψάχνουμε, τα χαρακτηριστικά αυτών που θέλουμε να προσελκύσουμε, αν δεν μπορούμε να ορίσουμε σαφώς τα κριτήρια που τους χαρακτηρίζουν; Μπορεί να παρατηρηθεί βέβαια ότι τα prospectus των τεχνολόγων ή τα κείμενα παρουσιάσεως αποσαφηνίζουν συνήθως την έννοια της υψηλής τεχνολογίας, αναφερόμενα σε τομείς δραστηριοτήτων που διαθέτουν μια τεχνολογική ει-

κόντα: ηλεκτρονική, τηλεματική, ρομποτική, βιοτεχνολογία, πληροφορική κ.λπ. Απ' αυτό προκύπτει, κατά κάποιο τρόπο, μια δυαδική εικόνα για τη βιομηχανία: ο χειρισμός ηλεκτρονικών μηχανημάτων είναι ευγενής δραστηριότητα, η κατασκευή παπουτσιών ή κονσερβών είναι δραστηριότητα «χαμηλής τεχνολογίας». Η εντύπωση αυτή, που αναπτύσσεται στην κοινή γνώμη, τείνει επίσης να διαδοθεί σε ορισμένους χώρους υπευθύνων, που δεν είναι ιδιαίτερα εξοικειωμένοι με την εσωτερική οργάνωση των βιομηχανικών τομέων και με τις σχέσεις τους με την επιστήμη και την έρευνα – και κυρίως στους τοπικούς υπεύθυνους που σχετίζονται με τον έλεγχο των έργων των τεχνολογικών πόλεων.

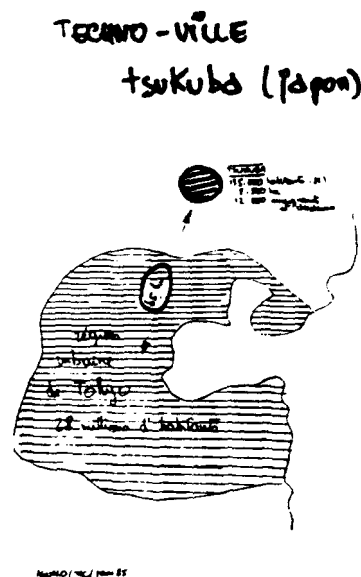
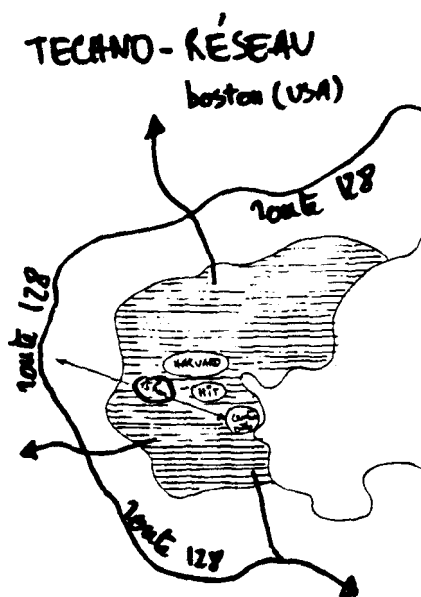
Οι τεχνολογικές προσαρμοζόμενες σε μια ζήτηση

Περιοχές υποδοχής οικονομικών δραστηριοτήτων και οικονομικής ανάπτυξης κατ' αρχάς, οι τεχνολογικές προκάλεσαν την ανάδυση συγκεκριμένων προωθητικών στρατηγικών, στραμμένων κυρίως προς την εγκατάσταση τεχνολογικών μονάδων – επιχειρήσεων και ερευνητικών κέντρων. Ο στόχος αυτός είναι αναγκαίος στο λειτουργικό πρόγραμμα των τεχνολογικών πόλεων για να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητα των επιχειρήσεων και αντιστοιχεί με την επιδίωξη, σε πρώτο πλάνο, μιας πολιτικής εγκαταστάσεως ειδικευμένων επαγγελματιών, που παρακινεί πάντα τους τοπικούς φορείς. Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, η προωθητική επικοινωνία είναι διαρθρωμένη πάνω σε μια πρόσκληση προς εγκατάσταση, που απευθύνεται στις επιχειρήσεις και το σύνολο των επιχειρημάτων αναπτύσσει τα θετικά στοιχεία του χώρου που του προσφέρεται. «*High Tech Culture d'entreprise et changement social*».

Γι' αυτό, σε γενικές γραμμές, το πρόγραμμα των τεχνολογικών λαμβάνει υπόψη του, σε μεγάλο βαθμό, τη «ζήτηση» των επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας, μια ζήτηση πραγματική ή υποθετική. Οι προσπάθειες στρέφονται, λοιπόν, προς την επεξεργασία λειτουργικών προγραμμάτων, παρόμοιων μ' αυτά που χαρακτηρίζουν τις παραδοσιακές βιομηχανικές ζώνες. Ξαναβρίσκουμε, έτσι, κάτω από διάφορες μορφές, όλα ή μερικά από τα στοιχεία των κλασικών προγραμμάτων σε πολλά νέα σχέδια: (Magnaval, R. 1985).

■ Ένα στοιχείο που συναντάται αρκετά συχνά είναι η γενική διευθέτηση των όρων διαβίωσης, η οποία σκοπό έχει να εγγυηθεί την αποδοχή του πλαισίου εργασίας μέσα στην περιοχή από τα ανώτερα στελέχη, τους διανοούμενους και τους ερευνητές. Η φυσική ομορφιά του χώρου, η συμπλη-

ρωματική προσφορά μιας ευχάριστης κατοικίας, η κοντινή ή άμεση ύπαρξη χώρων αναψυχής, η αυστηρή συγγραφή υποχρεώσεων, οι όροι δόμησης, πράγματα που εγγυώνται την αισθητική και την ποιότητα του περιβάλλοντος, όλα αυτά είναι πολλές φορές ισχυρά στοιχεία αυτών των προγραμ-

μάτων.

■ Ένα δεύτερο στοιχείο αφορά στα λειτουργικά χαρακτηριστικά ζωνών συνηθισμένων ως προς την εγκατάσταση των δραστηριοτήτων, αλλά «διαφοροποιημένων», εξαιτίας των πρακτικών της υψηλής τεχνολογίας: ζώνες που βρίσκονται κοντά σε διεθνή αεροδρόμια, σε κυκλοφορικούς κόμβους, σε μεγάλες τεχνολογικές επιχειρήσεις ή σε ερευνητικά κέντρα, ζώνες με πρόσβαση στα τηλεματικά δίκτυα κ.λπ.

■ Στα προγράμματα προβλέπονται επίσης γενικά ορισμένες λίγο ως πολύ «σοφιστικές» υπηρεσίες, οι οποίες κυμαίνονται από τις υπηρεσίες διαμονής (εστιατόριο, ξενώνες, αθλητισμός) ως τις «τεχνολογικές» υπηρεσίες (πρόσβαση σε επιστημονικά έγγραφα και πληροφορίες, μεγάλη δυνατότητα ενημέρωσης). Μέρος των προγραμμάτων αναφέρεται σε δεδομένα, που παρουσιάζονται ως τμήματα του περιβάλλοντος της επιχείρησης και διευκολύνουν τη λειτουργία της. Τα δεδομένα αυτά μπορεί να είναι είτε η επί τόπου παρουσία στοιχείων καθοριστικών για τη μεταβίβαση τεχνολογίας και την τεχνολογική πρόοδο (μεγάλες σχολές, πανεπιστημιακά κτίρια, ερευνητικά κέντρα) είτε η ύπαρξη μιας προνομαχικής οργάνωσης των σχέσεων με τους

οργανισμούς, που παρεμβαίνουν για να βοηθήσουν τις επιχειρήσεις (η πλευρά αυτή θα διασαφηνισθεί παρακάτω). Είναι χαρακτηριστικό, πάντως, ότι τα στοιχεία αυτά αναφέρονται συνήθως στα πλαίσια της απουσίας ή παρουσίας, του κοντινού ή του μακρινού, χωρίς να προτείνονται ιδιαίτεροι τρόποι και ειδικές λειτουργικότητες στις τεχνολογίες που θα καθιέρωναν καινούργιες και τυποποιημένες σχέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων και αυτών των στοιχείων του περιβάλλοντος.

Τέλος, τα προγράμματα προβλέπουν καταναγκαστικά μέσα, συχνά ισχυρά, που θα επιβληθούν στις επιχειρήσεις, οι οποίες δεν θα διατηρήσουν τα προσφερόμενα πλεονεκτήματα (αρχιτεκτονικοί καταναγκασμοί και πολεοδομικοί κανονισμοί) και το πνεύμα «κλαμπ» της όλης διαδικασίας (επιτροπή συναινεσής, συμμετοχή σ' έναν τομέα δραστηριοτήτων κ.ά.) Σπάνια, όμως, τα επιβαλλόμενα καταναγκαστικά μέσα φθάνουν μέχρι του σημείου να υποχρεώσουν την επιχείρηση να καταναλώσει υποχρεωτικά τις προσφερόμενες τεχνολογικές υπηρεσίες, ή να δεσμευτεί ότι θα συσχετισθεί με συλλογικές πρακτικές ως προς την οικονομική της δραστηριότητα.

Έτσι, φαίνεται ότι το περιεχόμενο των προγραμμάτων καθορίζεται κυρίως από

την προσπάθεια προσαρμογής των εμπορευματοποιημένων δομών υποδοχής στη ζήτηση της πελατείας που είναι στραμμένη προς την υψηλή τεχνολογία. Απ' αυτή την άποψη, λοιπόν, η τεχνόπολη εμφανίζεται σχηματικά ως ιδιαιτερότητα μιας εξειδικευμένης βιομηχανικής ζώνης.

**Οι τεχνολόγες συγκεντρώνουν
τα μέσα που έχουν δημιουργηθεί
στα πλαίσια μη εντοπισμένων πολιτικών**

Η προώθηση των τεχνολόγων τονίζει συχνά το γεγονός ότι οι επιχειρήσεις, οι οποίες είναι εγκατεστημένες στην περιοχή τους, διαθέτουν, ή θα διαθέτουν προσεχώς, προνομιακά μέσα πρόσβασης στις υπηρεσίες που παρέχουν ή στις διαδικασίες που διαχειρίζονται οι δημόσιοι οργανισμοί. Συνήθως, αυτή η ευκολία πρόσβασης συγκεκριμενοποιείται μόνο από το γεγονός ότι οι υπηρεσίες αυτές βρίσκονται κοντά στην τεχνόπολη, δεδομένου ότι οι διαδικασίες αυτές δεν είναι αρμοδιότητα των τεχνολόγων. Πρέπει να επισημάνουμε, πάντως, ότι σχεδόν όλα τα προγράμματα προβλέπουν μια οργάνωση του τύπου «κέντρο εκσυγχρονισμού» και οι τεχνολόγες σπάνια επεκτείνονται έξω από τα πλαίσια του καταστατικού τους.

Τα μέσα που κινητοποιούνται, κατ' αυτό τον τρόπο, σχετικά με την τεχνόπολη, αποτελούν μέρος του οπλοστασίου, που έχει συσταθεί, είτε εν ονόματι της οικονομικής βοήθειας προς τις επιχειρήσεις, είτε εν ονόματι της προώθησης της δημιουργίας επιχειρήσεων, είτε για να ευνοηθούν οι μεταβιβάσεις βιομηχανικής έρευνας ή οι τεχνολογικές καινοτομίες. Το καθένα απ' αυτά τα θέματα είναι, στην πραγματικότητα, ένας άξονας οικονομικής πολιτικής που παράγει, υπό την ώθηση του κράτους ή των περιφερειακών οργανισμών, διαδικασίες ή οργανώσεις χωρίς εδαφική πρόσδεση σε μια ιδιαίτερη ζώνη δραστηριότητας. (Goudivai, Y., Giusti, J. 1988, *De Sogoya*, B. 1988).

Από την άποψη αυτή, οι τεχνολόγες φαίνεται να έχουν δύο χαρακτηριστικά:

- Εκτός από τεχνολογικές επιχειρήσεις, προκαλούν και τη συγκέντρωση των μέσων εκείνων που μπορούν να τις καταστήσουν πιο προσιτές ή πιο γνωστές.

- Επιτρέπουν τη συνεκτική εφαρμογή των μέσων αυτών σ' ένα χώρο ο οποίος, χάρη στην τεχνολογική πρακτική, αποτελεί προνομιακή πελατεία των στρατηγικών που αποβλέπουν στην εκτέλεση των θεματικών πολιτικών αποφάσεων.

Απομένει να μάθουμε αν το μόνο αποτέλεσμα των τεχνολόγων είναι η συγκέντρωση και η συσσώρευση των υφιστάμενων μέσων ή αν οι τεχνολόγες συνιστούν αρκετά ειδικές καταστάσεις για να παί-

ζουν ένα δικό τους ρόλο, συμπληρωματικό των μέσων των θεματικών πολιτικών. Το ερώτημα αυτό μας αναγκάζει να περιγράψουμε ως εξής τους στόχους και τους πιθανούς ρόλους των τεχνολόγων στη βιομηχανική εξέλιξη (Foujita, 1988):

- Γεωγραφική συγκέντρωση των επιχειρήσεων ενός συγκεκριμένου τύπου, δηλαδή, στην πραγματικότητα, εξειδικευμένη βιομηχανική ζώνη.

- Σύσταση ενός «κλαμπ», που, κατά κάποιο τρόπο, μετατρέπεται σε «πελατεία» των δημόσιων διαδικασιών αξιοποίησης της έρευνας.

- Εργαλείο μιας σφαιρικής πολιτικής για την εδαφική ανάπτυξη, που επιφέρει αποτελέσματα διαφορετικών διαστάσεων από τις εθνικές θεματικές πολιτικές.

**Οι τεχνολόγες κινητοποιούνται
βάσει της εσωτερικής τους επιτυχίας**

Η παραπάνω ανάλυση εξηγεί γιατί οι τεχνολόγες, αν και αναφέρονται σχεδόν πάντα σε μια ζώνη υποδοχής, εν τούτοις συνδέονται με την εκτέλεση θεματικών πολιτικών: μεταβιβάσεις βιομηχανικής έρευνας, δημιουργία επιχειρήσεων, καινοτομία. Η παρουσίαση των τεχνολόγων τις τοποθετεί πάντα «εν καταστάσει», δηλαδή τα σχέδια παρουσιάζονται πάντοτε συνδεδεμένα με το σύνολο του εκάστοτε χώρου: αφενός, η τεχνόπολη παρουσιάζεται ως λογική προέκταση του ερευνητικού δυναμικού και/ή των βιομηχανικών δυνατοτήτων της μικροπεριοχής, αφετέρου, προβάλλεται ως εργαλείο προόδου και δόμησης του μέλλοντος αυτού του ίδιου χώρου.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να περιμένουμε ότι οι υπεύθυνοι χειριστές των τεχνολόγων θα αναφέροντο ρητά σε λειτουργικούς στόχους και σε κριτήρια αξιολόγησης, εφαρμόσιμα στο σύνολο του χώρου, χωρίς υπερ-αναπαράσταση του υποσυνόλου που περιλαμβάνεται από την περίμετρο της λειτουργικής ζώνης υποδοχής. Αυτή η διεύρυνση του πεδίου των συνεπακόλουθων αποτελεσμάτων μνημονεύεται πάντα στα πολιτικά επιχειρήματα που υπάρχουν στον πρόλογο των προγραμμάτων (βλ. IV διεθνής διάσκεψη, *prospectus*). Είναι όμως προφανές ότι οι υπεύθυνοι συναντούν πολλές δυσκολίες στην έκφραση του περιεχομένου αυτής της επέμβασης με πρακτικούς και λειτουργικούς τρόπους.

Είναι η τεχνόπολη ένα μυθικό προϊόν;

Ως προς το λειτουργικό τους περιεχόμενο, οι τεχνολόγες φαίνονται εναρμονισμένες με τις παραδοσιακές έννοιες της πολεοδομίας-χωροταξίας, εφαρμοσμένες σ' έναν

ιδιαίτερο στόχο (την υψηλή τεχνολογία) και εκμεταλλεύόμενες τις διαθέσιμες ευκαιρίες στα μέσα των καινούργιων πολιτικών καινοτομίας, αξιοποίησης της έρευνας και δημιουργίας νέων επιχειρήσεων. Είναι αναμφίβολο, όμως, ότι η έννοια της τεχνόπολης, που είναι έτοιμη να γίνει κοινό επιχείρημα των τοπικών στρατηγικών, βασίζεται σ' ένα πολύ πιο «εμπορικό» πρότυπο, το οποίο, με τη σειρά του, βασίζεται κατά μεγάλο ποσοστό στο μύθο. Το πρότυπο αυτό φανερά προκαλεί την κινητοποίηση των πολιτικών και οικονομικών παραγόντων, αλλά ο ρεαλισμός του δεν έχει αποδειχθεί και το λειτουργικό του περιεχόμενο είναι αδύναμο.

Στην πράξη, οι τεχνολόγες συνδυάζονται με καταστάσεις και πραγματικότητες, που, επειδή είναι λίγο ως πολύ γνωστές, θεωρούνται γενικά επιτυχίες και πρότυπα: η Silicon Valley, η ιαπωνική βιομηχανία, η Sophia Antipolis, η Zirst της Γκρενόμπλ (Carrez J. F. 1985, Gouvidai Y. 1988).

Υπάρχει εδώ ένα διπολικό πεδίο, που μπορεί να περιγραφεί σε γενικές γραμμές ως μια καινούργια κατάσταση σχέσεων, η οποία, κάτω από διάφορες ονομασίες (αλληλεξάρτηση, μεταβίβαση, διασταυρούμενη γονιμοποίηση, συμβίωση), ταυτίζει την τεχνόπολη μ' ένα σύστημα επικοινωνίας. Πράγματι, είναι σαφές ότι έχουμε εδώ παρόντα και τα δύο στοιχεία της επικοινωνίας: το περιεχόμενο και τη σχέση. Έτσι, η πρωτοτυπία της τεχνόπολης στο οικονομικό σύστημα, μια πρωτοτυπία που τελικά δεν αποδεικνύεται επαρκώς στο λειτουργικό επίπεδο, ξεφεύγει από το επίπεδο του μύθου και μετατίθεται στο επίπεδο μιας δυναμικής κατάστασης επικοινωνίας.

Στις πιο γνωστές γαλλικές επιχειρήσεις, τη Sophia Antipolis και τη Zirst, δεν φαίνονται ακόμα να έχουν αναπτυχθεί ουσιαστικά αυτά τα φαινόμενα της αλληλεξάρτησης. Οι άνθρωποι πιο πολύ μιλούν γι' αυτά παρά τα βλέπουν να υφίστανται (Gouvidai Y. 1988). Δεν αποκλείεται, εξάλλου, η καθιέρωση τέτοιων μηχανισμών να είναι σχετικά τεχνητή στο επίπεδο αυτής καθ' εαυτής της ζώνης υποδοχής: οι επιχειρήσεις, που εγκαθίστανται εκεί, συμπεριλαμβανομένων και όσων δημιουργούνται από επαγγελματίες, προερχόμενες από την έρευνα ή από κάποια άλλη επιχείρηση, διαθέτουν ήδη το δικό τους δίκτυο σχέσεων, το οποίο δεν ευνοεί τις γειτονικές τους μονάδες στη ζώνη. Εξάλλου, καμιά περιορισμένη ζώνη δεν μπορεί να ισχυρισθεί ότι παρέχει στον περίγυρό της ένα σύστημα σχέσεων επαρκές για να τροφοδοτήσει σημαντικούς τεχνολογικούς τομείς της επιστήμης και της τεχνικής: η συγκέντρωση συζητητών είναι συνήθως διεθνής και όχι

εθνική.

Αν υποθέσουμε ότι υπάρχει το «διπολικό πεδίο», που δημιουργείται από την τεχνόπολη μέσα στη γεωγραφική της περιφέρεια, παρατηρούμε ότι δεν καλύπτει το χώρο των σχέσεων, τον οποίο κρίνει η επιχείρηση ότι της χρειάζεται και, γενικά, δεν είναι βέβαιο ότι η επιχείρηση ξέρει να τον δημιουργήσει. Αναμφίβολα, πριν εισαχθούν οι επιχειρήσεις στη λειτουργία των αλληλεξαρτήσεων πρέπει να ταυτισθεί η δυναμική υπεραξία αυτών των αλληλεξαρτήσεων με την τεχνόπολη, να μπορεί δηλαδή να φανεί ότι προσφέρουν υπεραξία στην επιχείρηση.

Ουσιαστικά, αυτή η έννοια της αλληλεξάρτησης σ' έναν καθορισμένο χώρο είναι υπόθεση της δημόσιας δράσης, η οποία είναι κατ' αρχήν στραμμένη προς τις συλλογικές λειτουργίες (εκμετάλλευση του όχι κατάλληλα αξιοποιούμενου δυναμικού). Αλλά η λειτουργία αυτή είναι «εξωτερική» προς την επιχείρηση, αν τη δούμε μεμονωμένα, πράγμα που εξηγεί τον αργό ρυθμό εγκατάστασης της συμβιωτικής διαδικασίας.

Για τους υπεύθυνους των τεχνολόγων, η εσωτερική λειτουργία της επιχείρησης είναι απαγορευμένος τομέας, είτε γιατί καθιστάται η ελευθερία του επικεφαλής της επιχείρησης, είτε γιατί δεν θέλουν να οχλήσουν τον πελάτη. Ανεξαρτητα από το αν υπάρχει ή όχι τεχνόπολη, δεν είναι σε θέση να επιβάλλουν «καταναγκαστικά μέτρα», πέρα από τα επιβαλλόμενα από τον πολεοδομικό κανονισμό; Είναι προφανές ότι η τεχνόπολη δημιουργεί ένα περιβάλλον, (Carrez, J.F. 1989) μια προσφορά υπηρεσιών, αλλά δεν αποτελεί συμβατικό συνταίρο στη λειτουργία των επιχειρήσεων. Και είναι χαρακτηριστικό επίσης ότι η υποχρεωτική ένταξη μιας επιχείρησης σ' ένα οργανωμένο σύστημα αλληλεξάρτησης θεωρείται καταναγκασμός, δηλαδή οι πρωτοθέτες των τεχνολόγων δεν είναι σε θέση να εκτιμήσουν μόνοι τους ποια πρακτική επικοινωνιακού συστήματος θα μπορούσε να αξιοποιηθεί από τις επιχειρήσεις. Μπορούμε συνεπώς να πούμε ότι πραγματικά δεν πιστεύουν καν σε κάτι τέτοιο.

Είναι αλήθεια ότι κάθε σχέση μεταξύ δύο μονάδων, μεταξύ δύο επιχειρήσεων, βασίζεται στην επαφή μεταξύ των ατόμων· εξ ου και ο καφές που προσφέρεται. Όμως, στα πλαίσια ενός δομημένου επικοινωνιακού συστήματος υπάρχει η δυνατότητα να κατευθύνεται η περιπέτεια, η ατομική ευκαιρία που οροθετεί τη σχέση, με θετικό τρόπο για το οικονομικό αποτέλεσμα.

Γενικά, οι μάντζες των τεχνολόγων προέρχονται από το χώρο της τεχνολογίας και της πολεοδομίας. Ούτε η πείρα τους ούτε η αρμοδιότητά τους τους έχουν προε-

τομάσει για την κατανόηση και τον έλεγχο της επικοινωνίας. Η άποψή τους γι' αυτό το θέμα είναι συχνά πολύ «αντικειμενική», επειδή ρίχνουν το βάρος τους στο περιεχόμενο κι όχι στη σχέση. Πιστεύουν επίσης ότι ο ρόλος των ενδιάμεσων υπηρεσιών, που εγκαθίστανται στην τεχνόπολη, είναι η μετάδοση πληροφο-

ριών κι όχι η οροθέτηση σχέσεων. Αλλά το κλειδί ενός συστήματος, που θα μπορεί να καθιερώσει αλληλεξαρτήσεις, έγκειται στην υποκίνηση συμμετρικών και όχι συμπληρωματικών σχέσεων. Προς το παρόν, τα συστήματα διανομής των πληροφοριών ή παροχής βοήθειας στις επιχειρήσεις δεν έχουν άλλο ρόλο εκτός από το να προσφέρουν συμπληρωματικές σχέσεις, δομημένες σε μια αυστηρή ιεραρχία, αντίκανες να οδηγήσουν σε μια αλληλεξάρτηση μεταξύ των εταιρών.

Έτσι, είτε για λόγους αρχής είτε για λόγους τακτικής, αυτό που θεωρείται ουσιαστικό στα σχέδια των τεχνολόγων, δηλαδή η επικοινωνία, αναφέρεται στο «μη διαχειριζόμενο», στο «αυθόρμητο». Ξαναβρίσκουμε κι εδώ το πολύ γνωστό όριο της σχέσης μεταξύ πολεοδομίας-χωροταξίας και ανάπτυξης (δημιουργούμε αυτό που ξέρουμε, τις δομές υποδοχής και τα υπόλοιπα θα έλθουν μόνα τους). Το παράδοξο είναι ότι ο χώρος που κινητοποιείται γύρω από τα σχέδια των τεχνολόγων δεν είναι κατ' αρχήν ο χώρος των επισημών του ανθρώπου, πράγμα που θα ήταν λογικό σε σχέση με το στόχο της μεταβολής του επικοινωνιακού συστήματος. Τα πάντα συμβαίνουν λες και το τεχνικό αντικείμενο, έστω κι είναι αρκετά σοφιστικά, μπορεί να ζήσει μόνο του, μετακινούμενο αυθόρμητα μέσα από διάφορες κοινωνικές μονάδες χωρίς δομημένη σχέ-

ση, αρκεί αυτές να είναι γεωγραφικά κοντά.

Από την ανάλυση αυτή απορρέει ότι οι τεχνολόγοι —ή τουλάχιστον η ορατή εικόνα τους— επικαλύπτουν δύο επίπεδα πραγματικότητας:

- Μια λειτουργική πραγματικότητα, που τοποθετεί τις τεχνολόγους μέσα στο συνεχές των ειδικευμένων περιφερειακών προγραμμάτων, δηλαδή μέσα σε μια προβληματική αντικειμένων κλεισμένων στον ίδιο τους τον εαυτό. Η καινοτομία έγκειται, αφενός, στους όρους κατάστροφής της ιδέας, όροι οι οποίοι προσαρμόστηκαν στην εικόνα που έχουμε για την «υψηλή τεχνολογία», αφετέρου, στην εκμετάλλευση των ευκαιριών που προσφέρονται από την προώθηση των δημόσιων πολιτικών αποφάσεων (αξιοποίηση της έρευνας, δημιουργία επιχειρήσεων, καινοτομία).

- Μια μυθική πραγματικότητα, που χαρακτηρίζεται από μια καινούργια κατάσταση του επικοινωνιακού συστήματος στον οικονομικό χώρο, του οποίου το αφηρημένο πρότυπο εξειδικεύεται στις τεχνολόγους. Αλλά ο αλληλοσυσχετισμός ανάμεσα σ' αυτό το σύστημα και τη γεωγραφική οργάνωση, την περιορισμένη σε μια ζώνη, εκείνη των ειδικών λειτουργιών των τεχνολόγων, δεν έχει προς το παρόν α-

ποδειχθεί ούτε ενεργοποιηθεί.
(Foujita, K. 1988)

Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, μπορούμε να αναρωτηθούμε τι ρόλο παίζουν οι τεχνολόγους στην ανάπτυξη: αν παράγουν δηλαδή συγκρίματα, συγκεντρωμένες αντιθέσεις και αν η εμφάνιση του κοινωνιακού συστήματος έχει εγκαταλειφθεί στην αυθόρμητη εξέλιξη, στη μαγεία του επερχόμενου αποτελέσματος, τότε οι τεχνολόγους δεν είναι τίποτα άλλο από εργαλεία εγκαταστάσεως. Εκ πρώτης όψης, επομένως, λειτουργούν σαν παιγνίδι κατανομής και επιφέρουν περιθωριακά μόνο συμπληρωματικά αναπτυξιακά αποτελέσματα ως προς τις θεματικές πολιτικές.

Ο ειδικός ρόλος των τεχνολόγων στην ανάπτυξη
(«Le technopole ou la revolution de l'intelligence» 1987)

Ποια είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τεχνολόγων (λειτουργική πραγματικότητα ή μυθική πραγματικότητα;). Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι τεχνολόγοι διαμορφώνουν τα χαρακτηριστικά τους από τη δράση τριών μηχανισμών: τη συγκέντρωση, την εξειδίκευση και τη διάχυση.

■ Τα χαρακτηριστικά της συγκέντρωσης

Μπορούμε να σκεφθούμε ότι το κύριο άμεσο αποτέλεσμα της συγκέντρωσης σ' ένα συγκεκριμένο χώρο επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας αφορά στην καθιέρωση μιας φήμης, μιας εικόνας κύρους, πρώτα απ' όλα για την πόλη υποδοχής, που αποκτά έτσι τη φήμη ότι είναι δυναμική, σύγχρονη, δημιουργική. Έπειτα για τις επιχειρήσεις που υπάρχουν ήδη στην περιοχή, οι οποίες απολαμβάνουν μια εικόνα κύρους, σχηματισμένη χάρη στο ότι κοντά τους βρίσκονται πολύ διάσημες επιχειρήσεις. Αυτό το αποτέλεσμα της φήμης ενισχύεται από την προβληματική του κλαμπ και συνεπάγεται δυναμικές (που μπορούν να συνοψισθούν με τον όρο «χιονοστιβάδα»). Αυτό ακριβώς το δεύτερο αποτέλεσμα είναι εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο τις πόλεις ή τις προωθούμενες μικρές περιοχές, γιατί, όταν επέρχεται, αυξάνει ποσοτικά την ευγενή απασχόληση μέσα στη ζώνη, επηρεάζοντας τις επιλογές εγκατάστασης.

■ Τα χαρακτηριστικά της εξειδίκευσης

Ορισμένες τεχνολόγους δεν αποτελούν μόνο τεχνολογικές συγκεντρώσεις, αλλά εξειδικεύονται σ' έναν ή περισσότερους τεχνολογικούς τομείς για να αναπτύξουν μια ειδικευμένη εικόνα. Τα άμεσα χαρα-

κτηριστικά που επιδιώκονται κατ' αυτό τον τρόπο ανάγονται στην προβληματική των «διαδοχικών σταδίων» και συνδέονται άμεσα με το σχήμα μεταβίβασης των τεχνολογιών ανάμεσα στην έρευνα και τη βιομηχανία (κάθετη μεταβίβαση). Με την έννοια αυτή, η τεχνόπολη, ως ζώνη υποδοχής, δεν έχει συγκεκριμένη τάση προς τα άλλα εγκατεστημένα μέσα για να αναπτύξει αυτό τον τύπο μεταβίβασης – κατά κάποιο τρόπο αποδίδει στην πολιτική των διαδοχικών σταδίων τα πλεονεκτήματα της φήμης που προέρχεται από το μηχανισμό της συγκέντρωσης.

Η εξειδίκευση σ' ένα ή δύο τεχνολογικούς τομείς παρουσιάζει ιδιαίτερα δευτερεύοντα αποτελέσματα, κυρίως τη θεωρητική ικανότητα μιας καλύτερης εξυπηρέτησης από τις κοινές τεχνολογικές υπηρεσίες, τη δημιουργία μιας μικρής αγοράς απασχόλησης και μια δυνατότητα απόσβεσης των μεγάλων επενδύσεων που είναι απαραίτητες για την πρόοδο της ειδικότητας. Εν τούτοις, τα πλεονεκτήματα αυτά δεν συνδέονται απαραίτητα με την ύπαρξη μιας γεωγραφικής ζώνης υποδοχής. Παράγονται επίσης από το σύνολο του εξειδικευμένου χώρου (εγκατεστημένου μέσα ή έξω από τη ζώνη υποδοχής). Στη Γκρενόμπλ, π.χ., αυτά τα δευτερεύοντα αποτελέσματα επέρχονται από το σύνολο των επιστημονικών και βιομηχανικών εγκαταστάσεων. Μ' αυτή την προβληματική μπορεί να συμφωνήσει επίσης η θέση που λαμβάνεται σ' εθνικό επίπεδο (contrats de Plan Etat-Regions), όσον αφορά στην κατανομή των «τεχνολογικών πόλων» στην επικράτεια, προσδιορίζοντας τάσεις στην περιφέρεια και στα αστικά κέντρα. (De Sogoya, B. 1988)

■ Τα χαρακτηριστικά της διάχυσης

Οι δύο προηγούμενοι μηχανισμοί επιφέρουν άμεσα κυρίως αποτελέσματα σχετικά με την εγκατάσταση. Μόνο με τη διάχυση φαίνεται σαφώς η προσέγγιση της ανάπτυξης. Σχηματικά, ο μηχανισμός της διάχυσης είναι αυτός, χάρη στον οποίο η παρουσία της τεχνόπολης επιφέρει οικονομικές μεταβολές (δημιουργίες δραστηριοτήτων, δημιουργίες προϊόντων, δυναμική των επιχειρήσεων), οι οποίες δεν θα επήρχοντο χωρίς αυτόν.

Αυτός ο μηχανισμός διάχυσης μπορεί πρώτα απ' όλα να αναπτυχθεί πάνω στις ίδιες τις δραστηριότητες της υψηλής τεχνολογίας, δηλαδή, η ύπαρξη της τεχνόπολης συνεπάγεται περισσότερες δραστηριότητες για τις επιχειρήσεις. Και είναι συνήθως κάτω απ' αυτό το πρίσμα που οι προωθητές των τεχνολόγων επικεντρώνουν τα επιχειρήματά τους σχετικά με την αποτελεσματικότητα της αλληλεξαρτώμε-

νης, συμβιωτικής λειτουργίας. Αυτό το σχήμα αναφοράς θεωρεί σιωπηλά ότι η βιομηχανική εξέλιξη μιας μικρής περιοχής θα πραγματοποιηθεί επικαλύπτοντας, μ' ένα βιομηχανικό τομέα υψηλής τεχνολογίας, φορέα του μέλλοντος, μια γηράσκουσα παραδοσιακή και μάλιστα καταδικασμένη βιομηχανία, η οποία εκμεταλλεύεται συνήθεις τεχνολογίες. Κατά κάποιο τρόπο, είναι το πρότυπο μιας βιομηχανίας δύο ταχυτήτων.

Ο μηχανισμός διάχυσης μπορεί επίσης να αναπτυχθεί, χωρίς αυτό να αποκλείει την προηγούμενη περίπτωση, πάνω στη θέση ότι οι παράγοντες που αναμειγνύονται στην υψηλή τεχνολογία (από επιθυμία ή ανάγκη) έχουν διαφορετική οικονομική και βιομηχανική συμπεριφορά, καλύτερα προσαρμοσμένη στις σύγχρονες συνθήκες ανταγωνισμού και ότι η επιλογή της υψηλής τεχνολογίας, ως έπαλξης αυτής της συμπεριφοράς, δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια από τις όψεις της. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, το χαρακτηριστικό της διάχυσης είναι η μεταβολή του όλου βιομηχανικού χώρου. Η τεχνόπολη αποκτά τότε μια σημασία που ξεπερνά την τεχνολογική της ειδικότητα και την προφανή επιτήδευση των προϊόντων της.

Ως γεωγραφική ζώνη υποδοχής συγκεντρώνει ένα είδος δειγματολογίου και βιομηχανικού κόσμου που επεξεργάζεται, μέσα από δοκιμές, την πρακτική μιας καινούργιας βιομηχανικής συμπεριφοράς. Αυτή είναι η «εσωτερική» της λειτουργία.

Ως παράγων του οικονομικού χώρου είναι ένας οργανισμός που προωθεί ενεργητικά αυτή την καινούργια συμπεριφορά στο σύνολο του βιομηχανικού πλέγματος, βασιζόμενος αφενός στην παραδειγματικότητα των επιτυχιών αφετέρου στις βιομηχανικές σχέσεις μεταξύ των εσωτερικών στην τεχνόπολη παραγόντων και του εξωτερικού βιομηχανικού χώρου.

Κάθε τεχνόπολη θα μπορούσε, έτσι, θεωρητικά, να τοποθετηθεί, ανάλογα με τη σπουδαιότητα που αποδίδει στα διάφορα χαρακτηριστικά, στο εσωτερικό ενός τριγώνου, του οποίου οι γωνίες θα ήσαν: μηχανισμός συγκέντρωσης (πάνω στον άξονα που αντιστοιχεί στην πολιτική απασχόλησης), μηχανισμός εξειδίκευσης (πάνω στον άξονα που αντιστοιχεί στην αξιοποίηση της έρευνας), μηχανισμός διάχυσης της συμπεριφοράς (πάνω στον άξονα που αντιστοιχεί στο βιομηχανικό εκσυγχρονισμό). (Magnaev, T. 1985, Foujita, K. 1988).

Η ανάλυση που κάναμε στην πρώτη παράγραφο δείχνει ότι οι τεχνολόγοι, στη λειτουργική τους πραγματικότητα, είναι όλες τοποθετημένες κοντά στην πλευρά (του τριγώνου), που ενώνει τη γωνία της συγκέντρωσης μ' αυτή της εξειδίκευσης. Γι' αυτό, η συνέχεια του συλλογι-

σμού μας θα κατευθυνθεί προς μια βαθύτερη διερεύνηση του μηχανισμού διάχυσης, για να εξετάσουμε, πρώτα απ' όλα, αν ο τομέας της υψηλής τεχνολογίας είναι πραγματικά φορέας ενός τύπου συμπεριφοράς που μπορεί να γενικευθεί a priori.

Τα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς των υψηλών τεχνολογιών

Οι μικρές και μεσαίες γαλλικές επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας – προνομαχώς στόχος της προβληματικής των τεχνολογικών – κρίνουν ότι είναι τόσο διαφορετικές από τις παραδοσιακές επιχειρήσεις, ώστε έχουν συστήσει ένα σύλλογο «επιχειρήσεων προηγμένων τεχνολογιών». Μπορούμε να ξεκινήσουμε την έρευνά μας εξετάζοντας τον αυτοκαθορισμό τους. (Lacave, M., 1989, *De Courson J.* 1985)

Σύμφωνα με τα πρακτικά των πρώτων τους εθνικών συνεδριάσεων (Ministere d'Environnement, 1987, Paris), είναι χαρακτηριστικό, αφενός, ότι βεβαιώνουν πως το «δίδυμο» έρευνα-βιομηχανία είναι υπερβολικά απλοποιημένο για τη σύγχρονη βιομηχανική πραγματικότητα, αφετέρου, ότι αναφέρονται σε μια κατάσταση και μια στρατηγική μάλλον, παρά σ' έναν τομέα δραστηριότητας ή σ' έναν επιστημονικό κλάδο. Απ' την ανάλυσή τους και από την παρατήρηση των μικρών επιχειρήσεων, που θεωρούνται γενικά υψηλής τεχνολογίας, μπορούμε να καταλήξουμε σ' ορισμένα χαρακτηριστικά που, χωρίς να συνιστούν «πρότυπο», μπορούν να υποστηρίξουν το συλλογισμό μας. Απ' αυτά τα χαρακτηριστικά, άλλα αναφέρονται στη συμπεριφορά της ίδιας της επιχείρησης κι άλλα στη συμπεριφορά του επαγγελματικού χώρου που αποτελείται απ' αυτές τις επιχειρήσεις και από τον άμεσο περίγυρό τους.

■ Στο επίπεδο της ίδιας της επιχείρησης

Μετατίθεται η έννοια του ενεργητικού, της «κληρονομιάς» της επιχείρησης. Οι μικρές επιχειρήσεις, που εισέρχονται στο χώρο της υψηλής τεχνολογίας, αποφεύγουν συνειδητά να συστήσουν ένα ενεργητικό έγγειου τύπου: τα διαθέσιμα χρήματα διατίθενται σε παραγωγικές επενδύσεις και οι επιχειρήσεις έχουν οξυμμένη συνείδηση της μεταβλητότητας των έγγειων αναγκών τους μέσα στο χρόνο.

Μια από τις βασικές αρετές της επιχείρησης είναι η κινητικότητα της μέσα στον οικονομικό χώρο και η ταχύτητα προσαρμογής της. Πράγματι, οι «τομείς» δραστηριότητας δεν έχουν κανένα σχεδόν νόημα: οι επιχειρήσεις, εκμεταλλευόμενες το δυναμικό που τους προσφέρει η τεχνολογία, εξερευνούν τις δυνατότητες εφαρμογής του σε πολυάριθμους τομείς. Οι βιομηχα-

νικές εφαρμογές δεσμεύουν ταυτόχρονα την επιχείρηση στην ιατρική αγορά, στην αγορά των ειδών διατροφής, στη ρομποτική κ.ο.κ., πράγμα που συνεπάγεται μια πολύ ιδιαίτερη οργάνωση των συστημάτων προώθησης, πώλησης και διανομής.

Απ' αυτό, καθώς φαίνεται, απορρέουν δύο κύριοι τύποι επιχειρήσεων: εκείνες

που οργανώνονται για να διεισδύσουν σε διάφορες αγορές, και η συνοχή των οποίων προέρχεται από τα προϊόντα τους, κι εκείνες που εκμεταλλεύονται τη θέση και τη φήμη που έχουν αποκτήσει στην αγορά και η συνοχή των οποίων προέρχεται από το σύστημα διανομής. Ίσως να μην πρόκειται τόσο για δύο τύπους όσο για δύο φάσεις στην αύξηση της επιχείρησης. Η πρώτη εμφανίζεται πολύ συχνά στις μικρές επιχειρήσεις βιοτεχνικού χαρακτήρα, ενώ η δεύτερη είναι αναμφίβολα απαραίτητη για την επίτευξη μιας αισθητά μεγαλύτερης παραγωγής. (*Etats-Unis, les parcs technologiques et les centres cooperatifs de recherche en biotechnologie* 1988).

Οι επιχειρήσεις αυτές θεωρούν ότι το κεφάλαιό τους, η «αξία» τους βρίσκεται στο άυλο: στη φαιά ουσία, στη δυνατότητα πρόσβασης στην πληροφόρηση, στην ύπαρξη διαπροσωπικών σχέσεων μέσα στην επιχείρηση, στην ενότητα απόψεων των εταιρών. Οι επιχειρήσεις αυτές κατασκευάζουν και πωλούν τεχνολογία, μεταβάλλοντας την πληροφορία μάλλον, παρά την ύλη. Η ανταγωνιστικότητά τους επιτυγχάνεται με το να προηγούνται πάντα χρονικά της εκφρασμένης ζήτησης και η φυσική δομή του προϋπολογισμού τους προβλέπει ότι ένα σημαντικό μέρος του (μέχρι 25%) διατίθεται για να διατηρηθεί αυτή η χρονική πρωτοπορία μέσα από την

έρευνα-ανάπτυξη.

Τέλος, κάτι που είναι ιδιαίτερα σημαντικό, πολλές απ' αυτές τις φημισμένες επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας επεξεργάζονται προϊόντα που προέρχονται από συναθροίσεις γνωστών βασικών τεχνολογιών. Η ανανεωτική τους ικανότητα έγκειται, τις περισσότερες φορές, στην καινοτομία της συνάθροισης μάλλον, παρά στη βιομηχανική εφαρμογή μιας θεμελιώδους επιστημονικής εφευρέσεως. Οι επιχειρήσεις προηγμένων τεχνολογιών επισημαίνουν εξάλλου ότι η δυναμική που απορρέει από το συνδυασμό των καινούργιων βασικών τεχνικών είναι ασύγκριτα πλουσιότερη από τη δυναμική που προέρχεται από τις γραμμικές μεταβολές, μέσα από κάποια διαδοχικά στάδια, μεταξύ μιας επιστημονικής εφεύρεσης και της καθαρής βιομηχανικής ανάπτυξής της.

Αν αναλύσουμε εκτενέστερα αυτή τη διαδικασία συνάθροισης, βλέπουμε ότι μια δεδομένη επιχείρηση έχει, από μόνη της, τον πλήρη έλεγχο πολύ λίγων μόνο βασικών τεχνολογιών. Για να ολοκληρώσει το «συναθροισμένο» προϊόν, δεν μπορεί, γενικά, ν' αποκτήσει τον πλήρη έλεγχο των πολυάριθμων άλλων αναγκαίων τεχνολογιών. Τις περισσότερες φορές, της αρκεί να ελέγχει τη χρήση των συμπληρωματικών τεχνολογιών και όχι την παραγωγή τους. Κατά κάποιο τρόπο, λειτουργεί συναθροίζοντας τη δική της τεχνολο-

γία και τις «media-technologies». Αυτό συνεπάγεται ότι η επιχείρηση πρέπει να διατηρεί συνεχώς σχέσεις συλλήψεως και κατασκευής με άλλους εταίρους (ερευνητές ή επιχειρήσεις) που εργάζονται σε ειδικότητες διαφορετικές από τη δική της.

■ Στο επίπεδο του επαγγελματικού χώρου

Σφαιρικά, ο χώρος που αποτελείται από τις επιχειρήσεις αυτές παρουσιάζει επίσης ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα.

Εξαιτίας του ανταγωνισμού, αναγκάζεται να οργανωθεί για να μπορέσει να πραγματοποιήσει τεχνολογικά άλματα: βίαιη ένταξη μιας ανανέωσης που καθιστά άχρηστη μια ολόκληρη σειρά προϊόντων, προσαρμογή ενός βασικού τεχνολογικού κανόνα σ' εφαρμογές στα πλαίσια ενός καινούργιου τομέα, κινητικότητα των προϊόντων σε τομείς πελατείας με διαφορετικούς στόχους ή συνθήκες κ.λπ. Αυτή η ικανότητα του χώρου να προχωρεί μέσα από ασυνέχειες, φαίνεται να συνδέεται, εν μέρει, με την κινητικότητα των ατόμων. Επειδή η ταχύτητα προσαρμογής είναι προϋπόθεση για την επιβίωση, είναι προτιμότερη η αγορά μιας ειδικότητας, παρά η απόκτηση των αντίστοιχων γνώσεων.

Ένα άλλο προφανές χαρακτηριστικό είναι ότι αυτός ο χώρος βρίσκεται ολόκληρος μέσα σ' ένα πεδίο διεθνών αναφορών. Οι πληροφοριακοί δεσμοί και συχνά οι προσωπικές σχέσεις οργανώνονται για να εξασφαλίσουν, όσο είναι δυνατόν κάτι τέτοιο, την «παλιά τεχνολογία». Τούτο δεν είναι εφικτό σε τομείς γρήγορης εξέλιξης παρά μόνο αν πραγματοποιείται σε διεθνές επίπεδο. Έτσι, βλέπουμε συχνά τέτοιες επιχειρήσεις, ακόμα και πολύ μικρές, να αναπτύσσουν σχέσεις παραγωγής, ανταλλαγής αδειών ή εμπορευματοποίησης με άλλες ξένες χώρες. Αυτό φυσικά γίνεται σ' ένα χώρο που έχει ήδη καταστεί οικείος στις τεχνικές σχέσεις. (MagnaVal, T. 1985).

Ο χώρος αυτός αξιοποιεί μια συμπεριφορά, σύμφωνα με την οποία δεν γίνεται στην επιχείρηση τίποτα παραπάνω από ό,τι είναι απαραίτητο: δηλαδή, τίποτα παραπάνω απ' ό,τι αντιστοιχεί στις τεχνολογικές γνώσεις που προσιδιάζουν στην επιχείρηση ή στον πυρήνα που εγγυάται τον έλεγχο του προϊόντος. Πράγματι, ακόμα και ανεξάρτητα από τους οικονομικούς καταναγκασμούς, οι επιχειρήσεις δείχνουν μεγάλη ευαισθησία στο γεγονός ότι αυτές οι ίδιες διαθέτουν ένα μικρό μόνο δυναμικό ενέργειας, το οποίο πρέπει να κινητοποιηθεί ολόκληρο, αποβλέποντας στην αύξηση και την εκμετάλλευση του ειδικού τους κεφαλαίου. Ξαναβρίσκουμε, έτσι, κάτω από διαφορετική μορφή, τη σημαντική ανάγκη διαθέσεως

ενός πλούσιου και πολύ ειδικευμένου περιβάλλοντος, πράγμα που έχει ήδη καταστεί σαφές απ' το «συναθροισμένο» χαρτακι των προϊόντων.

Τέλος, ο άμεσος περίγυρος των επιχειρήσεων (οικονομικός, κυρίως περιλαμβάνει όμως και τα συνδικάτα, τα ειδικευμένα συμβούλια σε θέματα βιομηχανικής ιδιοκτησίας ή οργάνωσης κ.λπ.) αναγκάζεται, από την ανάπτυξη του χώρου του, να επανεξετάσει τις πρακτικές του για να τις προσαρμόσει σ' ένα σχετικά καινούργιο συμπαγές σύνολο στρατηγικών των επιχειρήσεων.

Παρ' όλο που αναμφίβολα αυτή η επισκόπηση δεν είναι απόλυτα ακριβής ούτε πλήρης, μας δείχνει σαφώς ότι ο χώρος των μικρών τεχνολογικών επιχειρήσεων δοκιμάζει μια πρακτική βιομηχανίας διαφορετική από την πρακτική των παραδοσιακών επιχειρήσεων. Μπορεί μεν να οδηγείται σ' αυτήν εν μέρει αναγκαστικά, δεδομένης της ταχύτητας εξέλιξης των τεχνολογικών τομέων, αλλά είναι φανερό ότι η κατάσταση του γενικού πνεύματος και το πρότυπο συμπεριφοράς μπορούν να μετατεθούν σε τομείς που ως τώρα θεωρούντο παραδοσιακοί. Πράγματι, μπορεί η μετάθεση να μην είναι άμεση στο επίπεδο των προϊόντων (ένα παπούτσι θα είναι πάντα ένα παπούτσι), αλλά είναι προφανώς εφικτή στο επίπεδο της εξέλιξης των διαδικασιών.

Ως προς το σύνολο των προϋποθέσεων, που έχουν ήδη τεθεί, ή που πρόκειται να τεθούν σ' εφαρμογή, για ν' αναπτυχθούν οι κάθετες μεταβιβάσεις, οι τεχνολόγες θα μπορούσαν να αποκτήσουν έναν ειδικό ρόλο ως σημείων μεταδόσεως κατανεμημένων σ' όλη την επικράτεια και να διαδώσουν αυτό τον τύπο συμπεριφοράς στο βιομηχανικό χώρο. Η προώθηση των τεχνολογικών προϊόντων, που είναι ο στόχος των επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας, θα ήταν τότε ένα μεταβατικό στάδιο της προώθησης της συμπεριφοράς, υπό τον όρο να συνοδεύεται από μια επαρκή δημόσια δράση. ■

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. WALLAGE, Antony (1982): *The Social Context of Innovation*, Princeton University Press, U.S.A.
2. RODGERS, E., LARSEN, J. (1985): *La Fievre de Silicon Valley*, Londres.
3. CASTELLS, E., MARKUSEN, A., NICOL, L. (1985): *High Technology in Space and Society*, Sage.
4. AZOUAOU, Alain, MAGNAVAL, Robert (1986): *Silicon Valley, un Marche aux puces*, Ramsay, U.S.A.
5. DE SOGOYA, Bernady (1988): *Grains de technopoles in microentreprises grenobloises et nouveaux espaces productifs*.

6. GOUDIVAT Yann, GIUSTI Julien (1988): *Atlas International des Technopoles*, Editions Syros Alternatives.

ΑΡΘΡΑ

DE COURSON, Jacques (1985): «Les technopoles francaises c'est parti», in *Urbanisme* No 208, p. 70-78.

RIGARD, Jean (1985): «Technopoles, technopoles et parcs scientifiques: L'experience americain», in *Urbanisme* No 208, p. 72-77.

MAGNAVAL, Robert (1985): «Le Financement des biotechnologies et le retour des grandes firmes», *Biofulur*.

MAGNAVAL, Robert (1985): «Les Technologies de pointe et l'emploi aux Etats-Unis», *Futuribles*.

«Le technopole ou la revolution de l'intelligence» (1987) in *Edition d'Organisation*.

«High Tech Culture d'entreprise et changement social» (1987) in *Progres et Technique* No 1.

Zones Industrielles (1988): Un micropole dans l'arriere-pays in *Entreprendre Mediteranee* No 31.

«Etats-Unis, les parcs technologiques et les centres cooperatifs de recherche en biotechnologie» (1988) in *Moniteur du Commerce International* No 822.

«The Rise of Silicon Bavaria» (1988) in *Business Week* No 3034.

GLASMEIER, A.K. (1988): «The Japanese Technopolis Programme», *I.J.V.R.R.* 12, 2, p. 268-281.

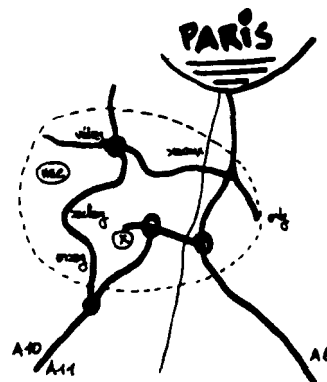
FOUJITA, K. (1988): «The technopolis: High Technology and regional development in Japan», *I.J.V.R.R.* 12, 4, p. 566-590.

DAUGLASS, M. (1988): «The transnationalization of urbanization in Japan», *International Journal of Urban and Regional Research*, p. 445-450.

CARREZ, J.F. (1989): Les technopoles solidaires de leur environnement» in *Urbanisme* No 228.

LACAVE, M. (1989): «Le role de l'association Montpellier LR Technopole» in *Urbanisme* No 228.

TECHNO-RÉSEAU
paris . sud

Τεχνολογικά πάρκα, τοπική ανάπτυξη και τεχνο-οικονομικός μετασχηματισμός

ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΑΛΑΡΗΣ

ΣΤΟ ΠΑΡΟΝ επιχειρείται μια «αρθρωτή» προσέγγιση των τεχνολογικών πάρκων, που ξεκινώντας από το πεδίο των ορισμών και αποσαφηνίσεων και καλύπτοντας, ως ένα βαθμό, τη βασική θεματική, εκτείνεται στη συνέχεια σε άλλα πεδία λιγότερο «πεπατημένα». Πρόκειται κατ' αρχήν για τη σύνδεση των τεχνολογικών πάρκων με την προβληματική της τοπικής ανάπτυξης. Την επιχειρούμε, πιστεύοντας ότι παρουσιάζει ενδιαφέρον, δεδομένου ότι η προσέγγισή τους, ως αναπτυξιακά εργαλεία και η ένταξή τους σε ένα ευρύτερο λογικό πλαίσιο συμβάλλει στην πιο ορθολογική τους προσέγγιση. Επεκτεινόμεστε, στη συνέχεια, σε μία ακόμη ευρύτερη θεώρηση του θέματος, προχωρώντας στην κατεύθυνση της απομυθοποίησης των τεχνολογικών πάρκων, καταγράφοντας τον κριτικό λόγο που έχει κατά καιρούς αναπτυχθεί και επιχειρώντας, ταυτόχρονα, ως ένα βαθμό, μία σύνδεση με το γενικότερο κοινωνικο-οικονομικό γίγνεσθαι και ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα των καιρών.

Η προσέγγιση του θέματος γίνεται μέσα από γαλλικές, γερμανικές και αμερικανικές πηγές, ενώ στο εισαγωγικό μέρος, όσον αφορά σε ορισμούς κ.ά., περιορίστηκα επιλεκτικά σε κείμενα που θεωρήσαμε ότι καλύπτουν ικανοποιητικά το θέμα. Η εξοικείωση με το αντικείμενο, πέρα από τη σχετική βιβλιογραφική έρευνα, προέρχεται και από πρωτογενή έρευνα που έχουμε πραγματοποιήσει στη Γερμανία.

Εισαγωγή: ορισμοί, εννοιολογικές αποσαφηνίσεις

Σύμφωνα με μια χρήση που προέρχεται από τη γερμανική βιβλιογραφία, ο όρος «τεχνολογικό πάρκο» με την ευρεία έννοια μπορεί να καλύπτει διάφορες πραγματικότητες, αποτελώντας τη «...γενική ονομασία για μια πληθώρα διαφορετικών μοντέλων, από ένα απλό κτίριο συστέγασης μικρομεσαίων επιχειρήσεων με τεχνολογικό προσανατολισμό, μέχρι ένα ερευνητικό πάρκο (Forschungspark)», (Dose Drexler)¹.

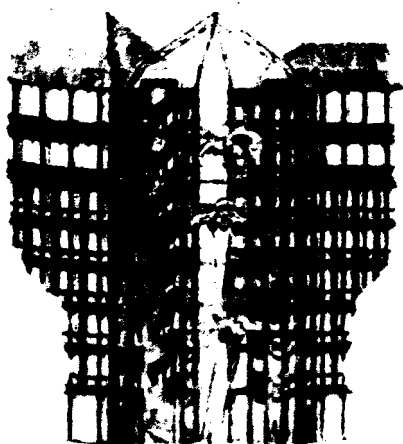
Υπάρχει κατ' αρχάς ασάφεια ως προς τη χρήση του όρου. Ένα τεχνολογικό πάρκο, στη στενή, κυριολεκτική του έννοια, ταυτίζεται με τον όρο ερευνητικό

πάρκο που προτιμάται από τους παραπάνω συγγραφείς, προς αποφυγή σύγχυσης από μια διπλή χρήση του πρώτου. Σε άλλο κείμενο στο οποίο παραπέμπουν, τονίζεται ότι «...στην υφιστάμενη πραγματικότητα δεν υπάρχουν ιδεότυποι και τα διάφορα είδη απλώς καταλαμβάνουν μία κλίμακα που περιλαμβάνει τις εξής κατηγορίες: (πολυ)κτίριο στέγασης μικρομεσαίων επιχειρήσεων (Gewerbehof), κέντρο νέων επιχειρήσεων (Gruenderzentrum), τεχνολογικό κέντρο (Technologie Zentrum), ερευνητικό/επιστημονικό πάρκο (Forschungspark)».² Οι δύο τελευταίες κατηγορίες οι οποίες και μας αφορούν εδώ ορίζονται ως εξής:

– **Τεχνολογικό κέντρο:** «Τόπος εγκατάστασης κυρίως νέων επιχειρήσεων, οι οποίες εμπορεύονται νέα προϊόντα και αναπτύσσουν διαδικασίες, που κατά κανόνα ενέχουν υψηλό επιχειρηματικό κίνδυνο, υψηλή επένδυση κεφαλαίου και για την ανάπτυξη των οποίων αποτελεί πλεονέκτημα η παροχή υπηρεσιών με επιτόπιες εγκαταστάσεις και επιχειρηματικών συμβουλών, αλλά και συνιστούν ένα συσχετισμένο δίκτυο από ερευνητικούς, συμβουλευτικούς και χρηματοδοτικούς οργανισμούς». (Στην πρακτική, τεχνολογικό κέντρο (Technologie Zentrum) και κέντρο νέων επιχειρήσεων (Gruender Zentrum) χρησιμοποιούνται συχνά χωρίς διάκριση και για να δηλώσουν το ίδιο πράγμα, δηλαδή ένα κέντρο νέων, καινοτομικών, επιχειρήσεων).

– **Ερευνητικό πάρκο:** «Μια “περιοχή δραστηριοτήτων” διαμορφωμένη εν είδει πάρκου, στην οποία νέες επιχειρήσεις με ερευνητικό/καινοτομικό προσανατολισμό και τμήματα R+D μεγαλύτερων επιχειρήσεων, βρίσκουν ελκυστικούς όρους εργασίας, είτε λόγω γειτνίασης με ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα τεχνολογικής κατεύθυνσης, είτε λόγω του υψηλού επιπέδου των εγκαταστάσεων». Ο ορισμός ανταποκρίνεται πλήρως στη νέα γενιά των τεχνολογικών πάρκων στη Γερμανία τα οποία αποκαλούνται και έτσι, δηλαδή Technologie Park Duisburg, Technologie Park Dortmund κ.λπ. Μάλιστα, το τελευταίο περιλαμβάνει το προϋπάρχον Technologie Zentrum σε μια ευρύτερη έννοια.

Περισσότερο αναλυτική φαίνεται να είναι η ταξινόμηση του Γάλλου Lacave που διακρίνει σε:

- **Τεχνολογικά πάρκα:** «Μέρη όπου υπάρχουν παραγωγικές δραστηριότητες, δηλαδή παραγωγή αγαθών και παροχή υπηρεσιών και δραστηριότητες βιομηχανικής έρευνας».

- **Επιστημονικά πάρκα:** «Είναι περισσότερο προσανατολισμένα στις ερευνητικές δραστηριότητες. Για παράδειγμα, στο Μονπελιέ έχουμε δύο τεχνολογικά πάρκα και ένα άλλο μέρος που το ονομάζουμε επιστημονικό πάρκο, όπου είμαστε πάρα πολύ επιλεκτικοί. (...) Αν μια εταιρία ή εργαστήριο θέλει να εγκατασταθεί στο επιστημονικό μας πάρκο, η απόφαση εγκατάστασης λαμβάνεται με κριτήριο το αν αυτή η εταιρία ή το εργαστήριο έχει συμβόλαιο με την ακαδημαϊκή κοινότητα του Μονπελιέ».

- **Κέντρα καινοτομιών και κέντρα μεταφοράς τεχνολογίας:** «Μπορεί να είναι μικρά κτίρια ιδιωτικών ή κρατικών εταιριών, που παρέχουν υπηρεσίες για διευκόλυνση και σύνδεση της έρευνας με τη βιομηχανία (...) ή μπορεί να συνοδεύονται από ένα εκκολαπτήριο που είναι φυσικό κτίριο ή όχι».

- **Εκκολαπτήρια** (θερμοκοιτίδες, φυτώρια): «Είναι ένα μέρος όπου ανθεί η δημιουργικότητα νέων καινοτόμων επιχειρήσεων», (συχνά σε συνάρτηση με κέντρο καινοτομιών).

- **Επιχειρηματικά πάρκα:** «Είναι ουσιαστικά εμπορικός όρος και πρόκειται κυρίως για μια θεώρηση των πολυσύνθετων και πολύπλοκων πάρκων βιομηχανικών δραστηριοτήτων».³

Στην παραπάνω ταξινόμηση, τα τεχνολογικά και επιστημονικά πάρκα εμφανίζονται ως εξειδικεύσεις (συχνά δυσδιάκριτες) του όρου Forschungs Park ή Technologie Park ή του αμερικανικού όρου Science Park (αλλά βλ. και Research Park π.χ. στο «Stanford Research Park»). Στην Αγγλία, ο όρος Science Park χρησιμοποιείται ως «γενικός όρος (...) που καλύπτει διάφορες πραγματικότητες, όπου ή είναι έργο πανεπιστημίων –και όχι των πιο ασήμαντων– ή αποτελούν προϊόν τοπικών/αναπτυξιακών πολιτικών».⁴ Με την ίδια λογική, στη Γαλλία έχει επικρατήσει ο όρος «τεχνοπόλος» (Technopole), ο οποίος είναι εννοιολογικά ταυτόσημος με «τεχνολογικό πάρκο» και χρησιμοποιείται ευρύτατα με την ευρεία έννοια –όπως και παραπάνω Science Park, Technologie Park. Έτσι, ο Lacave (ibid.) αναφέρει σχετικά ότι ως τεχνοπόλος «νοείται ένας τεχνολογικός πόλος, με την ίδια ακριβώς έννοια με το τεχνολογικό πάρκο ή ίσως με την ίδια έννοια όπως τα κέντρα μεταφοράς τεχνολογίας». Τα τελευταία, στις περισσότερες περιπτώσεις, συνοδεύονται –αν δεν ταυτίζονται– από θερμοκοιτίδες επιχειρήσεων (πράγμα που εξηγεί και την εναλλαγή, στη γερμανική

περίπτωση, των όρων Technologie Zentrum, Innovations Zentrum, Gruender Zentrum). Κατά συνέπεια, ο τεχνοπόλος στη Γαλλία εμφανίζεται να καλύπτει, όπως και το τεχνολογικό πάρκο στη Γερμανία, όλη την κλίμακα των σχετικών δραστηριοτήτων.

Ωστόσο, ενώ στη γερμανική πρακτική, αναφορικά με τις διάφορες περιπτώσεις, γίνεται σαφής διάκριση ως προς την κλίμακα στο επίπεδο της ονομασίας, (π.χ. Technologie Zentrum Konstanz, Technologie Park Duisburg), στη γαλλική πρακτική, ο όρος «τεχνοπόλος» τυχαίνει ευρύτερης εφαρμογής, αδιακρίτως μεγέθους και σύνθεσης. Αυτό δεν είναι άσχετο με τη συμβολική φόρτιση του όρου, δεδομένου ότι στη Γαλλία η ίδρυση τεχνοπόλων φαίνεται (συχνά) να κυριαρχείται από μία φιλοσοφία ρήξης με την προϋπάρχουσα κατάσταση, συνυφασμένη με την προσαρμογή στην οικονομία «High-Tech».⁵ Στις γερμανικές περιπτώσεις, υπάρχει περισσότερο «η θέληση χρησιμοποίησης των τεχνολογικών πάρκων/κέντρων ως μέσων, προκειμένου να επιτραπεί η απρόσκοπτη συνέχεια, στον βιομηχανικό χώρο και τη βιομηχανική ιστορία», ώστε σε πολλές περιπτώσεις, τεχνολογικά/καινοτομικά κέντρα να μην έχουν άμεση σύνδεση με εκπαιδευτικούς/ερευνητικούς φορείς.

Το τεχνολογικό πάρκο/κέντρο εμφανίζεται στη Γερμανία περισσότερο ως «εργαλείο τεχνολογικού μάναντζμεντ του περιφερειακού/τοπικού χώρου, παρά ως πόλος οικονομικής υπεροχής, διαποτισμένος από μία πιο φουριεριστική προοπτική, όπως στη γαλλική περίπτωση».

Τελειώνουμε με μία ευρύτερη αναφορά στην περίπτωση των ΗΠΑ, που υπήρξαν, με τη Silicon Valley και το Triangle Research Park, ο «πρώτος διδάξας». Συναντάται μία ποικιλία ονομασιών και κατηγοριών, από Science Parks σε χώρους πανεπιστημίων (με το πιο παλιό Stanford Research Park – ίδρ. 1951), που ανάγονται στην ιδιωτική πρωτοβουλία (όπως η Silicon Valley κοντά στο Stanford και η Route 128 της Βοστώνης) και στα πολυάριθμα Incubators (θερμοκοιτίδες).⁶

Στη συνέχεια του άρθρου υιοθετείται η γενική ονομασία τεχνολογικά πάρκα/τεχνολόγιο, με επιμέρους διαφοροποιήσεις όπου κρίνεται αναγκαίο.

Η σημασία των τεχνολογικών πάρκων και οι συνθήκες επιτυχίας τους

Η οικονομική κρίση και ο εντεινόμενος ανταγωνισμός στην παγκόσμια αγορά συνετέλεσαν αποφασιστικά στην ανάπτυξη και εφαρμογή νέων τεχνολογιών στο εσω-

τερικό της παραγωγικής διαδικασίας. «Προϊόν της ανάγκης διαρκούς – ευέλικτης – προσαρμογής των συνθηκών παραγωγής των επιχειρήσεων σε μεταβαλλόμενες καταστάσεις» (Hillpert)⁷, η «διαδικασία της τεχνολογικής αναβάθμισης αναδείχθηκε στις χώρες του κέντρου σε βασικό στοιχείο για τη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας» (Castells).⁸

Ιδιαίτερη σημασία προσδόθηκε, στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, τόσο στο επίπεδο του θεωρητικού λόγου όσο και στις επί μέρους παρεμβατικές πολιτικές, δεδομένου ότι, ενώ «κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980 η ανάπτυξη των μεγάλων επιχειρήσεων επιβραδύνθηκε, οι μικρές επιχειρήσεις και οι περιοχές που είχαν ως χαρακτηριστικό τα συμπλέγματα μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων ενέδειξαν αξιοσημείωτη ικανότητα προσαρμογής και ανάπτυξης» (Dunford).⁹ Η ανάπτυξη υψηλού επιπέδου καινοτομικών περιοχών, με επίκεντρο δίκτυο μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων καθώς και η δημιουργία επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας από ήδη υπάρχουσες βιομηχανικές επιχειρήσεις – με την ενεργό και πολύμορφη συνεργασία των εκπαιδευτικών/ερευνητικών φορέων – θεωρήθηκε βασικής σημασίας για την εμπέδωση και ανάπτυξη της νέας παραγωγικής τεχνοδομής. Από τη Silicon Valley, μυθικό αρχέτυπο, μέχρι τις πολλές εκατοντάδες τεχνολογικών πάρκων κάθε μορφής και επιπέδου που δημιουργήθηκαν στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες κατά την περασμένη δεκαετία, οι τεχνοπόλοι εξελίχθηκαν σε «κομβικά σημεία δικτύων εξελιγμένων ανταλλαγών, διεθνούς εμβέλειας και αποφασιστικής σημασίας», (Jalabert).¹⁰

Η αναγκαιότητα γρήγορης προσαρμογής στις νέες τεchno-εκσυγχρονιστικές απαιτήσεις που εμφανίζει την παραδοξότητα να μεταβάλλει τις προηγμένες χώρες του ύστερου καπιταλισμού σε «αναπτυσσόμενες χώρες» νέου τύπου (Drexler, Dose),¹¹ προσδίδει αποφασιστική σημασία στη νέου τύπου παραγωγή και μεταφορά τεχνολογίας, όπου κατ' εξοχήν καλούνται να συμβάλουν οι τεχνοπόλοι αλλά και να δράσουν ως καταλύτες της τοπικής/περιφερειακής ανάπτυξης νέου τύπου.

Με βάση τη διεθνή εμπειρία και, παρά τη μεγάλη ανομοιογένεια των επί μέρους περιπτώσεων, οι κατωτέρω παράγοντες θεωρούνται ιδιαίτερης σημασίας για την επιτυχή οργάνωση και λειτουργία ενός τεχνολογικού πάρκου:¹²

(1) Συμμετοχή κρατικών ή ιδιωτικών ερευνητικών φορέων, ώστε να επιτευχθεί η άμεση πρόσβαση σε R+D και τεχνολογικές υποδομές (ερευνητικά και τεχνολογικά εργαστήρια), καθώς επίσης και σε επιστημονικοτεχνικό προσωπικό υψηλής

εξειδίκευσης, που είναι όλα αναγκαία για την ανάπτυξη καινοτομικών επιχειρήσεων.

(2) Άρτιο σύστημα μεταφοράς τεχνολογίας, όσον αφορά τόσο στην εκτεταμένη και εις βάθος πληροφόρηση, όσο και τις συμβατικές συνεργασίες μεταξύ ερευνητικών φορέων (πανεπιστημίων, ινστιτούτων) και μικρομεσαίων επιχειρήσεων, καθώς και τους τρόπους μετακίνησης επισημονικού δυναμικού προς τις τελευταίες.

(3) Διαθεσιμότητα κεφαλαίων, τόσο «επιχειρηματικού κεφαλαίου», μέσω εταιριών που συστήνονται για το σκοπό αυτό, όσο και «αρχικού κεφαλαίου» για την πρώτη φάση λειτουργίας των επιχειρήσεων μέσω κατάλληλων επιδοτήσεων.

(4) Υψηλό επίπεδο κτιριακών εγκαταστάσεων και περιβάλλοντος χώρου, καλά οργανωμένες κοινές υπηρεσίες (γραμματειακή υποστήριξη, χώροι συνεδριάσεων, χώροι εξυπηρέτησης προσωπικού...), σύνδεση με τεχνο-δίκτυα και πρόσβαση σε εξειδικευμένες υπηρεσίες υποστήριξης.

(5) Επικέντρωση δραστηριοτήτων όσον αφορά στην επιλογή των επιχειρήσεων και τις συνεργασίες μεταξύ ερευνητικών φορέων, νέων καινοτομικών επιχειρήσεων και ήδη ανεπτυγμένων επιχειρήσεων σε τομείς που ανταποκρίνονται στη βιομηχανική παραγωγική δομή και τις δυνατότητες της περιφέρειας.

(6) Παρουσία δικτύων συνεργασίας. Σε πολλές περιπτώσεις, η προσέλκυση τμημάτων R+D μεγάλων επιχειρήσεων και η επίτευξη κατάλληλου συνδυασμού μεταξύ μεγάλων και μικρομεσαίων επιχειρήσεων θεωρούνται σημαντικές για την επιτυχία του εγχειρήματος - βλ. εξειδικευμένα τεχνολογικά πάρκα «νέας γενιάς» π.χ. Medical Park Hannover, Technologie Park Duisburg, (Halaris, Husson, Rist).¹³

Τέλος, βασικής σημασίας για την ανάπτυξη ενός τεχνολογικού πάρκου είναι και η ύπαρξη «θετικού κλίματος», ώστε να εξασφαλισθούν και να αναπτυχθούν οι πολύμορφες συνεργασίες που είναι απαραίτητες μεταξύ των εκπαιδευτικών/ερευνητικών φορέων, της δημόσιας διοίκησης/ΟΤΑ και των ιδιωτικών επιχειρήσεων (Fiedler).¹⁴

Τεχνολογικά πάρκα και τοπική ανάπτυξη

Τα τεχνολογικά πάρκα εμφανίζονται ως προνομαχικοί φορείς της ενδογενούς ανάπτυξης νέου τύπου, που τείνει στην ενεργοποίηση του καινοτομικού δυναμικού μιας περιοχής. Η επιτυχία τους, σύμφωνα και με τα όσα γενικά αναφέρθηκαν, εντάσσεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης

οργανωτικής λογικής, όπου όροι όπως «συμπληρωματικότητα», «αλληλόδραση», «συνεργασία», «δίκτυωση», οι οποίοι έχουν πια καταστεί στερεότυπα, αποτελούν τις λέξεις-κλειδιά για την κατανόηση της ανάπτυξής τους, ως κομβικών σημείων αυτού που έχει αποκληθεί «ενδογενής καινοτομικός χώρος» (Bernardy-Boi-

sgontier).¹⁵

Με βάση τη διεθνή εμπειρία, αλλά και τις νεότερες επί μέρους θεωρητικοποιήσεις, θεωρούμε ότι μία μεσο-μακροπρόθεσμη προοπτική ανάπτυξης αυτού του ενδογενούς τεχνο-παραγωγικού χώρου, παραπέμπει στα εξής επί μέρους σημεία (που αποτελούν και την εξειδίκευση της νέας οργανωτικής λογικής στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης):

α) ως προς το περιεχόμενο

ολοκληρωμένο πρόγραμμα τοπικής ανάπτυξης (στρατηγικός αναπτυξιακός προγραμματισμός).¹⁶

β) ως προς τη διοικητική δομή

τοπική αυτοδιοίκηση «νέου τύπου». ¹⁷ Τα δύο παραπάνω σημεία αποτελούν διαφορετικές οπτικές γωνίες της προσέγγισης της «τοπικής ανάπτυξης». Ή αλλιώς, η οργανωτική-διοικητική δομή «νέου τύπου» αποτελεί μία αναγκαία προϋπόθεση για την προώθηση του στρατηγικού αναπτυξιακού προγραμματισμού, ο οποίος, σε αντίθεση με τα παλαιότερα προγράμματα, εμφανίζεται ως διαρκής δυναμική διαδικασία.

Ο στρατηγικός αναπτυξιακός προγραμματισμός προσβλέπει στην κινητοποίηση όλων των δυνάμεων μίας περιοχής, σε μία μακρόπνοη (5-10 χρόνια), ευρείας κλίμακας προσπάθεια για την κατάρτιση και υλοποίηση ενός συνόλου «στρατηγικών επιλογών». Όλες οι επί μέρους παρεμβάσεις, το σύνολο των τοπι-

κών πολιτικών, προσανατολίζονται στη λογική των μακροχρόνιων αναπτυξιακών στόχων, όπως προκύπτουν και απεικονίζονται σε ένα δυναμικό, ολοκληρωμένο, αναπτυξιακό πρόγραμμα, προϊόν κοινωνικής συναίνεσης, που συντίθεται από επί μέρους δράσεις και σχέδια (projects) και παίρνει υπόψη τις ιδιαιτερότητες της τοπικής παραγωγής δομής.

Οι επί μέρους δράσεις του αναπτυξιακού προγράμματος, το οποίο αποτελεί μία διαρκή διαδικασία που εμπεριέχει λειτουργίες ελέγχου και αξιολόγησης/αναθεώρησης, εντάσσονται σε στρατηγικές επιλογές που μπορεί να αφορούν:

α) στις φυσικές και κοινωνικές υποδομές,

β) στη στήριξη της επιχειρηματικής δομής,

γ) στην ανάπτυξη του εργατικού δυναμικού,

δ) στην ενίσχυση πρωτοβουλιών κοινωνικού/κοινωνικού τύπου.

Το είδος των επιλογών και η τελική σύνθεση του προγράμματος είναι απόρροια τόσο του κοινωνικοοικονομικού προφίλ της κάθε συγκεκριμένης περιοχής, όσο και του συσχετισμού των δυνάμεων σε εθνικό και τοπικό επίπεδο.¹⁸

Ένα από τα βασικά εργαλεία όσον αφορά στη στρατηγική επιλογή τύπου (β) είναι η ίδρυση τεχνολογικών πάρκων και η παράλληλη ενίσχυση συγγενών δραστηριοτήτων, όπως η ίδρυση κέντρων πληρο-

φόρησης/μεταφοράς τεχνολογίας καθώς και υποστηρικτών χρηματοοικονομικών δομών (π.χ. θεσμοθέτηση πόρων για κεφάλαια έναρξης και ίδρυση εταιριών επιχειρηματικού κεφαλαίου).

Ουσιαστικές σημασίες είναι, λοιπόν, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν, η ένταξη του τεχνολόγου σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο στρατηγικού προγραμματισμού, με επικέντρωση των δραστηριοτήτων του στην παραγωγική δομή και τις δυνατότητες της συγκεκριμένης περιοχής. Αυτό αφορά άμεσα στην επιλογή των επιχειρήσεων – νέων ή ανεπτυγμένων – και των συνεργαζόμενων εκπαιδευτικών/ερευνητικών φορέων. Στην ανάπτυξη του τεχνολόγου συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό η παράλληλη προώθηση, στο πλαίσιο του στρατηγικού προγραμματισμού, επιλογών τύπου (γ) ανάπτυξη του εργατικού δυναμικού αλλά και τύπου (α) φυσικές/κοινωνικές/πολιτιστικές υποδομές, ποιότητα της κατοικίας, δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου, που ασκούν θετική επίδραση για την προσέλκυση και συγκράτηση κεφαλαίου και στελεχών, δεδομένου και του έντονου ανταγωνισμού μεταξύ των διαφόρων περιοχών. Η συνάρθρωση των επί μέρους τομεακών πολιτικών και παρεμβάσεων των φορέων αποτελεί, όπως αναφέρθηκε, βασικό παράγοντα επιτυχίας των στόχων του αναπτυξιακού προγράμματος.

Είναι φανερό ότι η επιτυχής έκβαση των ανωτέρω δεν μπορεί να προκύψει από μία τοπική αυτοδιοίκηση παραδοσιακού τύπου. Πράγματι, για την επίτευξη/προώθηση των πολύπλευρων συνεργασιών που απαιτούνται για την οργάνωση και στη συνέχεια για τη λειτουργία ενός τεχνολογικού πάρκου, αλλά και του αναπτυξιακού προγραμματισμού μέσα στον οποίο αυτό εντάσσεται, χρειάζεται μία τοπική αυτοδιοίκηση «νέου τύπου». Ενώ, λοιπόν, ένας παραδοσιακός ΟΤΑ (οργανισμός τοπικής αυτοδιοίκησης) λειτουργεί ως κλειστό, γραφειοκρατικό σύστημα άμεσης και με ίδιους πόρους παραγωγής και παροχής ορισμένων υπηρεσιών – που σπάνια υπερβαίνουν το χώρο της «συλλογικής κατανάλωσης» – ο ΟΤΑ νέου τύπου καλείται να λειτουργήσει ως ανοικτό σύστημα, προσαρμοζόμενο σε ένα δυναμικό/μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Ο νέος ρόλος του υπερβαίνει κατά πολύ την απλή παραγωγή/παροχή υπηρεσιών και διέπεται από τη σύγχρονη διαχειριστική λογική του «μάναντζμεντ». ¹⁹ Προσανατολίζεται στην εκμάθηση νέων τρόπων δράσης, ρόλων, διαδικασιών και πολιτικών και τείνει να λειτουργήσει ως διαμεσολαβητής/«καταλύτης», ασκώντας «ανοικτή» διοίκηση και χρησιμοποιώντας τα μέσα της πληροφόρησης, της επικοινωνίας και του συντονισμού. Στόχός η ενεργοποίηση επί μέρους ομάδων και άλλων φορέων και η

ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα.

Αποκτά βασική σημασία η παροχή υπηρεσιών μέσω τρίτων, η αναζήτηση νέων πηγών χρηματοδότησης των δραστηριοτήτων και, κυρίως, η δημιουργία πολύπλευρων σχέσεων συνεργασίας (partnerships) με άλλους φορείς, οργανισμούς/επιχειρήσεις, ομάδες πολιτών, καθώς και η διαμεσολάβηση για την ανάπτυξη αυτών των σχέσεων (dommtegues). ²⁰ Η έννοια της συνεργασίας ή «εταιρικότητας» (partnership), που προέρχεται από τον αμερικανικό χώρο αλλά υιοθετήθηκε ευρύτατα στη συνέχεια και στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, μπορεί να χαρακτηριστεί ως η εσωτερική λογική τόσο της στρατηγικής ανάπτυξης όσο και της τοπικής αυτοδιοίκησης νέου τύπου.

Σύμφωνα με τον Schweke, η έννοια της εταιρικότητας αναφέρεται σε συνεργασίες που αφορούν «δύο τουλάχιστον από τους τρεις τομείς της κοινωνίας: (α) την κυβέρνηση και τη δημόσια διοίκηση σε οποιοδήποτε επίπεδο (υπουργεία, δημόσιοι οργανισμοί, ΟΤΑ, εκπαιδευτικά ιδρύματα κ.λπ.), (β) τους ιδιωτικούς οργανισμούς που έχουν σκοπό το κέρδος, δηλαδή επιχειρήσεις εν γένει (βιομηχανικές, υπηρεσιών, τράπεζες, ιδιωτικές υπηρεσίες, κλινικές) και (γ) τους μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς, όπως οι τοπικές οργανώσεις, οι σύλλογοι γειτονιάς, οι πολιτιστικοί σύλλογοι, οι εκκλησίες, τα μη κρατικά πανεπιστήμια». ²¹

Η φύση του κάθε προβλήματος καθορίζει σε μεγάλο βαθμό και την ταυτότητα των συμμετεχόντων οργανισμών. Εξάλλου μία συνεργασία (partnership) μπορεί να είναι βραχυχρόνια ή μακροχρόνια, πλήρως θεσμοθετημένη ή απλώς να έχει συσταθεί για την επίλυση ενός συγκεκριμένου προβλήματος. Οι περισσότερες εντοπίζονται σε ένα συγκεκριμένο διοικητικο-γεωγραφικό επίπεδο, όπως π.χ. αυτές ενός δήμου. Επιτρέπουν δε, σύμφωνα πάλι με τον Schweke, την κινητοποίηση «πόρων, ταλέντων και ενέργειας» καθώς και την καλύτερη σύλληψη των προβλημάτων και την πρόσβαση σε ένα πλούσιο δίκτυο σχέσεων. Ωστόσο, «η ανάπτυξη μίας επιτυχούς συνεργασίας απαιτεί πολύ χρόνο και προσπάθεια» (ibid). Τονίζεται, εξάλλου, η σημασία της «κοινωνικής βάσης» του τόπου καθώς και της ανάπτυξης μίας «θετικής τοπικής κουλτούρας» που ενθαρρύνει τη συμμετοχή και την ανάληψη πρωτοβουλιών. ²²

Άλλη βασικής σημασίας συγγενής έννοια είναι αυτή της «επιχειρηματικότητας» (entrepreneurship), που επίσης χρησιμοποιείται ευρύτατα. Μία μορφή αυτής της «νέας επιχειρηματικότητας» αποτελεί η δραστηριοποίηση και μετατροπή ερευνητών σε «επιχειρηματίες νέου τύπου», που είναι πολύ σημαντικοί για την επιτυ-

χία ενός τεχνολόγου. Entrepreneurship, partnership, synergy (συνδυασμένα αποτελέσματα και ευεργετική αλληλόδραση) εκφράζουν το πνεύμα της νέας επιχειρηματικής τεχνο-κουλτούρας. ²³

Ένα καλό παράδειγμα μίας πολύπλευρης συνάρθρωσης φορέων και δραστηριοτήτων που χαρακτηρίζει τις νέου τύπου αναπτυξιακές στρατηγικές στο πλαίσιο των οποίων εντάσσονται οι τεχνο-ερευνητικές υποδομές/τεχνολόγοι, είναι αυτό της Φιλαδέλφειας (ΗΠΑ). Η παρακμή της παλιάς βιομηχανικής υποδομής οδήγησε στην κατάσφραξη ενός πενταετούς στρατηγικού αναπτυξιακού προγράμματος, με τη συνεργασία δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, ακολουθούμενο από ένα μεγάλο αριθμό partnerships, που εγγράφονται στο παραπάνω πρόγραμμα. Βασικός στόχος, η δημιουργία νέων επιχειρήσεων. Για την επιτυχία του στόχου συνεργάζονται. ²⁴

• Ο τεχνολόγος του πανεπιστημίου (University City Science Center) που αποτελεί ένα consortium μεταξύ πανεπιστημίων, επιχειρήσεων και δημόσιου τομέα/ΟΤΑ και διαχειρίζεται ένα ερευνητικό κέντρο και ένα φυτώριο επιχειρήσεων τεχνολογικών αιχμής.

• Το τεχνολογικό κέντρο της Ν.Α. Πενσυλβανίας, που συγχρηματοδοτείται από τον «επιχειρηματικό κόσμο» και την πολιτεία της Πενσυλβανίας, στο πλαίσιο της Ben Franklin Partnership.

• Ο οργανισμός επιχειρηματικού κεφαλαίου της κοιλάδας του Delaware (Delaware Valley Venture Capital Consortium), προϊόν συνεργασίας του επιχειρηματικού κόσμου, της τοπικής αυτοδιοίκησης και των οργανισμών διαχείρισης συνταξιοδοτικών πόρων.

• Η συμμαχία για την οικονομική ανάπτυξη της Μείζονος Φιλαδέλφειας (Greater Philadelphia Economic Development Coalition), άλλος οργανισμός που προέκυψε ως partnership μεταξύ ΟΤΑ και ιδιωτικού τομέα, με στόχο την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Ένα μεγάλο μέρος από τους πόρους του (50%), που προέρχονται από ιδιωτικές πηγές, κατευθύνεται σε δραστηριότητες που έχουν σκοπό την κοινωνικο-οικονομική ενσωμάτωση των μειονεκτούντων ατόμων/μονάδων, με έμφαση στον τομέα της κατάρτισης. ²⁵

Το παραπάνω παράδειγμα προβάλλει το πλήθος των «διασταυρωμένων» συνεργασιών τύπου partnership, σε κάθε επίπεδο σύλληψης και δράσης, για τη συνάρθρωση και συνοχή των διαφόρων σχεδίων και δραστηριοτήτων, στα οποία εντάσσονται ο τεχνολόγος, ο τεχνολογικό κέντρο και ο οργανισμός εξασφάλισης επιχειρηματικού κεφαλαίου.

Ο δυτικοευρωπαϊκός χώρος παρέχει επίσης αφθονία παραδειγμάτων πολύ-

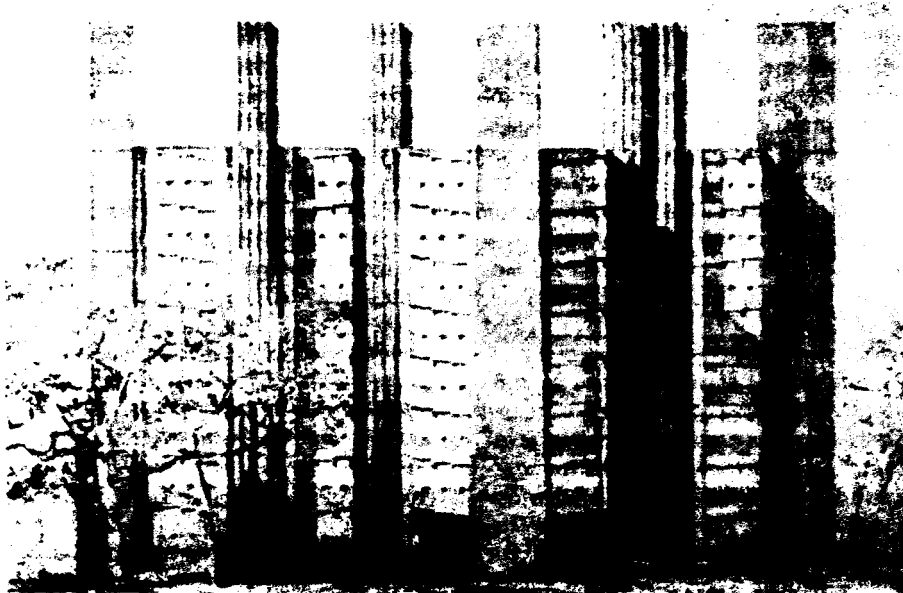
πλευρών συνεργασιών. Αναφέρουμε από προσωπική ερευνητική εμπειρία την περίπτωση της πόλης Duisburg στη γερμανική περιοχή του Ρουρ. Εκεί, το νέο τεχνολογικό πάρκο υψηλών προδιαγραφών εντάσσεται στο πλαίσιο της αναπτυξιακής στρατηγικής «Duisburg 2000», η οποία καταστρώθηκε σε συνεργασία των τοπικών αρχών με τον επιχειρηματικό κόσμο και την ενεργό συμμετοχή του εμποροβιομηχανικού επιμελητηρίου της περιοχής. Εξάλλου, ο δήμος που, ας σημειωθεί, κυβερνάται από τους σοσιαλδημοκράτες, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα τοπικής αυτοδιοίκησης νέου τύπου. Μεταξύ άλλων, οι πρώην υπηρεσίες οικονομικής ανάπτυξης του δήμου μετασχηματίστηκαν σε ανώνυμη εταιρία, με την ισότιμη συμμετοχή και συνδιοίκηση του εμποροβιομηχανικού επιμελητηρίου («συναινετικό μάναντζμεντ»), καθώς και τη συμμετοχή των σημαντικότερων επιχειρήσεων της περιοχής.

Το τεχνολογικό πάρκο αποσκοπεί στις «συνεργίες» που θα προκύψουν από τη γειτνίαση με το πανεπιστήμιο και τα ερευνητικά ινστιτούτα και αποτελεί προϊόν ποικίλων συνεργασιών, ενώ την ανέγερση και λειτουργία του, μαζί με το κόστος των κτιριακών εγκαταστάσεων, ανέλαβε ιδιωτική επιχείρηση.²⁶

Η περίπτωση του Duisburg και του Ρουρ, γενικότερα, αποτελεί παράδειγμα ποικίλων, «συναρθρωμένων» συνεργασιών, όπου συναντώνται η περιφερειακή διοίκηση (Land), οι εξειδικευμένοι οργανισμοί που εκπηγάζουν από αυτήν, η τοπική αυτοδιοίκηση, τα επιμελητήρια και οι τοπικές εργοδοτικές οργανώσεις και επιχειρήσεις της περιοχής. Το νέο πνεύμα εκφράζει, επίσης, και ένα πρωτότυπο σχήμα-φορέα, η επιχείρηση διεθνούς αρχιτεκτονικής έκθεσης «I.B.A. Emscher Park», που αποσκοπεί να λειτουργήσει ως καταλύτης για την αναμόρφωση/αναδιάρθρωση της μειζονος περιοχής, με μία συστηματική όσο και νεωτεριστική προσπάθεια «ανοικτού» προγραμματισμού. Σ' αυτήν εντάσσεται ένας μεγάλος αριθμός επί μέρους σχεδίων, μεταξύ των οποίων και το τεχνολογικό πάρκο που αναφέρα-

μεν χωρίζει τα μυθικά αρχέτυπα Silicon Valley και Triangle Research Park – αληθινές τεχνοπόλεις με εκατοντάδες χιλιάδες απασχολούμενους η πρώτη και δεκάδες χιλιάδες η δεύτερη – από πλήθος τεχνοπόλων που δημιουργήθηκαν στη συνέχεια.

Δεν πρόκειται, βέβαια, για μία «επίπε-

δη» πραγματικότητα, οι διαδικασίες διαφοροποίησης/πώλωσης είναι εμφανείς. Αναφερθήκαμε ήδη στο ρόλο των τεχνοπόλων ως κομβικών σημείων στο εσωτερικό του νέου «παγκόσμιου οικονομικού χώρου» που βρίσκεται υπό διάμορφωση, παράλληλα με την αναδιάρθρωση του κεφαλαίου, σε αναζήτηση ενός νέου καθεστώτος συσσώρευσης. Η ιεραρχική τους θέση στο εσωτερικό του –εξαιρετικά πολωμένου– παγκόσμιου οικονομικού συστήματος συναρτάται με τη σαφή ιεράρχηση των διαφόρων τεχνοπόλων στο εσωτερικό των τεχνο-δικτύων και, παράλληλα, σηματοδοτεί τη νέα χωρική ιεραρχία των κέντρων, η οποία βρίσκεται σε κατάσταση διαμόρφωσης. Γεγονός που εξηγεί το ενδιαφέρον των διαφόρων πόλεων και τοπικών φορέων στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο (Bakis).²⁷

Ωστόσο, το θέμα που τίθεται ειδικότερα στην περίπτωση μας, δεν είναι τόσο η μεγάλη απόσταση/ιεράρχηση στο εσωτερικό του τεχνο-δικτύου, που αποτελεί κατά κάποιο τρόπο κάτι το φυσικό, όσο η βιωσιμότητα των συγκεκριμένων τεχνολογικών πάρκων/κέντρων. Ήδη, όσον αφορά στη Γαλλία, ο Jalabert αναφέρεται, σχετικά με τον πολλαπλασιασμό των τεχνοπόλων, στη δημιουργία μίας νέας «αγοράς» του ανταγωνισμού μεταξύ των πόλεων, όπου «δεν θα είναι όλες οι πόλεις κερδοσύνες».²⁸ Και όσον αφορά στη Γερμανία –αλλά και τις άλλες δυτικοευρω-

παϊκές χώρες όπως η Ολλανδία– παρά τον μεγαλύτερο πραγματισμό που φαίνεται να επικρατεί όσον αφορά στα τεχνολογικά πάρκα/κέντρα και την αμεσότερη ένταξή τους στην παραγωγική διαδικασία, η κατάσταση δεν δημιουργεί λιγότερα ερωτηματικά. Ο Eisbach αναφέρει ότι «μεταξύ των πόλεων ο ανταγωνισμός (και “η πλειοδοσία των επιδοτήσεων”) εντείνεται. Οι πόλεις επιταχύνουν την κατασκευή των τεχνολογικών κέντρων, ώστε να τα θέσουν σε λειτουργία το ταχύτερο δυνατόν, προλαβαίνοντας τις άλλες πόλεις. Επιδιώκουν να προσελκύσουν επιχειρήσεις όχι μόνο από την περιοχή τους αλλά και από όλη τη χώρα... Ο ανταγωνισμός οδηγεί –είτε ως συνέπεια χαμηλής πληρότητας, είτε λόγω νέων δαπανών για την προσέλκυση επιχειρήσεων– στην αύξηση του τελικού κόστους του τεχνοπόλου σε σχέση με τον αρχικό προϋπολογισμό και στον κίνδυνο να καταστεί μια χρόνια επιβάρυνση για τον τοπικό προϋπολογισμό».²⁹ Με κριτήριο ότι η «κρίσιμη μάζα» για ένα τεχνολογικό κέντρο είναι 20-25 επιχειρήσεις, πολύ λίγα είχαν επιτύχει μία ικανοποιητική πληρότητα, ενώ και το αποτέλεσμα όσον αφορά στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας (στο εσωτερικό του τεχνοπόλου και στο περιβάλλον του) γεννά και αυτό πολλά ερωτηματικά.

Προβληματισμούς προκαλεί και το κατά πόσον οι νέες εγκατεστημένες επιχειρήσεις είναι πράγματι «καινοτόμες», ή α-

Τεχνολογικά πάρκα: η άλλη όψη

Η κριτική, που έχει ασκηθεί στο συγκεκριμένο θέμα, εντοπίζεται σε διάφορα επίπεδα. Κατ' αρχάς, όπως αναφέρθηκε, η έννοια καλύπτει εξαιρετικά ανομοιογενείς περιπτώσεις, όχι μόνον από χώρα σε χώρα, αλλά και στο εσωτερικό της ίδιας χώρας, και τούτο, τόσο όσον αφορά στην προέλευση και τη σύνθεση όσο και στα αποτελέσματα. Τεράστια είναι η απόσταση

πλώς ενδιαφέρονται για το κύρος (image) που προσδίδει η εγκατάσταση σε ένα τεχνολογικό πάρκο, ενώ προβάλλεται και η υπόθεση ότι «οι πόλεις, με την ίδρυση του τεχνολογικού κέντρου ενδιαφέρονται πρώτιστα για την προβολή της εικόνας τους και την επίδειξη ενός φιλικού επιχειρηματικού κλίματος (...) τη δημιουργία μίας "βιτρίνας"».³⁰

Σχετικός με τις παραπάνω κριτικές είναι και ο όρος «φетиχισμός της γειτνίασης» (Jalabert, Ruffieux κ.ά.), πιο κοντά, είναι αλήθεια, στη γαλλική πραγματικότητα, «που φαίνεται να χαρακτηρίζει τους φορείς που δημιούργησαν τους τεχνολόγους, οι οποίοι, έχοντας μεγαλύτερη οικειότητα με την οργάνωση του χώρου απ' ό,τι με την εμπύχωση και λειτουργία του, υποθέτουν ότι το πρόβλημα έχει λυθεί με την κατασκευή του τεχνολόγου, προβάλλοντας ότι η γειτνίαση στο χώρο μεταξύ των διαφόρων συνιστωσών του –επιχειρήσεις, ερευνητικά κέντρα– θα προκαλέσει από μόνη της ένα νέο καθεστώς επικοινωνίας (του οποίου η ύπαρξη είναι στρατηγική για την επιτυχία του σχεδίου). Είναι σαφές ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Πρέπει, λοιπόν, να υπογραμμιστεί ο χαρακτήρας –τυχαίος και μακράς πνοής ταυτόχρονα– των τεχνολόγων. Πριν ακόμη δει το φως μία λογική της τελικής επιλογής, μέσω του ανταγωνισμού, πράγμα που είναι, χωρίς αμφιβολία, αναπόφευκτο – είναι πολύ πιθανόν ένας σημαντικός αριθμός να έχει ήδη αποτύχει κατά τη στιγμή της γέννησής του...».³¹

Εξάλλου, η εννοιολογική ασάφεια και η ασάφεια όσον αφορά στους στόχους που χαρακτηρίζει τον όρο και που «προέρχεται από ένα ιστορικό παράδοξο, δεδομένου ότι τα παραδείγματα προς μίμηση Silicon Valley και Route 128 yrljan, metajý állvn, mh programmatisména fainómena sygkentrýsevn high-tech που σε καμία στιγμή δεν θεσμοθετήθηκαν», μεταφράζεται στο γεγονός ότι οι ευρωπαϊκοί τεχνολόγοι αποτελούν λιγότερο ένα συγκεκριμένο εργαλείο και πολύ περισσότερο μία «μμητική κατάσταση», μία προσπάθεια μίμησης. Έτσι, η παραγωγή των τεχνολόγων «δεν μπορεί να βασιστεί παρά μόνο στα αποτελέσματα και όχι σε μια διαδικασία, που θα πρέπει να ακολουθηθεί για την επίτευξή τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να εφαρμόζονται διαδικασίες χωρίς μία σαφή προηγούμενη γνώση των αποτελεσμάτων που θα προκύψουν, είτε από ποσοτικής πλευράς, είτε όσον αφορά στις επιπτώσεις στο χώρο».³²

Τα παραπάνω προσδίδουν ακόμη μεγαλύτερη βαρύτητα στον κίνδυνο που συνιστά για τους δημόσιους φορείς η διοίκηση σημαντικών πόρων για τη δημιουργία τεχνολόγων, εις βάρος των άλλων, πε-

ρισσότερο κλασικών, παρεμβατικών πολιτικών και στρατηγικών επιλογών – είτε στον τομέα των φυσικών και κοινωνικών υποδομών, είτε σε αυτόν των εργατικού δυναμικού και της στήριξης της επιχειρηματικής δομής. Σε πόλεις, μάλιστα, με βιομηχανικό παρελθόν (και όχι μόνο), ο τεχνολόγος θα κινδύνευε ενδεχομένως, σύμφωνα με τον Bakis, να επιτείνει τη ρήξη με αυτό, αντί να συμβάλει στην υπέρβασή του μέσω του γενικότερου εκσυγχρονισμού του και της διάχυσης των ευνοϊκών επιδράσεων στην ευρύτερη περιοχή του, με αποτέλεσμα να επιταθεί η περιθωριοποίηση ολόκληρων τομέων οικονομικής δραστηριότητας και ομάδων του πληθυσμού. Ακόμη και στην περίπτωση επιτυχίας, το εγχείρημα «θα κινδύνευε να συντελεστεί με τρόπο μερικό και επιλεκτικό, εξαιρώντας μεγάλο μέρος του χώρου (τόσο του ενδο-μητροπολιτικού όσο και του γενικότερου) από κάθε μορφή σύγχρονης ανάπτυξης».³³ Αυτό αναφέρεται όχι μόνο στον καθ' εαυτό χώρο των οικονομικών δραστηριοτήτων, αλλά και στη γενικότερη λογική που διέπει τις τοπικές (τομεακές) πολιτικές, τη «λογική της τεχνόπολης», η οποία «προβάλλοντας μία συγκεκριμένη θεώρηση της οικονομικής ανάπτυξης, αφήνει στο περιθώριο άλλα σημαντικά ζητήματα», (Bonneville).³⁴ Αφορά, δηλαδή, τόσο στις οικονομικές υποδομές όσο και την «αναπαραγωγή» των νέων «καινοτόμων» κοινωνικών στρωμάτων (το human capital της «τεχνολογικής» ανάπτυξης), με αποτέλεσμα την «ανξανόμνη εργαλειοποίηση της ίδιας της πόλης και την κυρίαρχή της από τις αναγκαιότητες της οικονομικής ανανέωσης μέσω της τεχνολογίας» (Cunat, Pradeilles, Rousier).³⁵ Εκφράζεται δε σε ένα εντεινόμενο χωρο-κοινωνικό διαχωρισμό, όπου ορισμένοι τομείς του κέντρου και της προαστιακής περιφέρειας «υποδέχονται τις νέες δραστηριότητες και τα τεχνολογικά κοινωνικά στρώματα, ενώ άλλοι συσσωρεύουν την κρίση των παλιών δραστηριοτήτων, τις ζώνες ανεργίας και τον υποβαθμισμένο αστικό ιστό (κατοικία, υποδομές)» (Jalabert).³⁶

Σε ένα άλλο επίπεδο, αλλά σε λογική αλληλεξάρτησης με τα προηγούμενα, παρατηρείται το γεγονός ότι οι συνεργασίες (partnerships), παρ' ό,τι «θεωρητικά» αναφέρονται και στους τρεις «μεγάλους τομείς της κοινωνίας» σε πολύ λίγες περιπτώσεις περιλαμβάνουν μία ουσιαστική συμμετοχή του «τρίτου τομέα», δηλαδή των εργατικών συνδικάτων, ενώσεων πολιτών, συλλόγων καταναλωτών. Σύμφωνα με την S. Hugues, στις σχέσεις partnership στην Αμερική «οι αξίες, οι στόχοι και οι τρόποι δράσης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας υπερέχουν σαφώς. Ο καθορισμός των ρόλων και ο καταμερισμός των αρμο-

διοτήτων είναι εξαιρετικά σαφής: η οικονομική ανάπτυξη περνάει από την ιδιωτική επιχείρηση. Ο ρόλος της κοινότητας είναι να ευνοεί το περιβάλλον της (της επιχείρησης), δηλαδή συνθήκες ζωής, εκπαίδευσης, χρηματοδότηση». Αλλά «αυτή η μόνιμη αναφορά στις ιδιωτικές επιχειρηματικές αξίες, αν και μπορεί να έχει διάφορα αρνητικά αποτελέσματα, επιτρέπει, ωστόσο, από την άλλη πλευρά, μία κοινή γλώσσα και κοινές πρακτικές» και μία συνεργασία που «κρίνεται περισσότερο από το τελικό της αποτέλεσμα». Τονίζεται, όμως, παράλληλα, ότι οι μορφές συνεργασίας μεταξύ της τοπικής αυτοδιοίκησης και του επιχειρηματικού κόσμου, που αποτελούν πρακτική στις Η.Π.Α., «δεν μπορούν και δεν πρέπει να θεωρηθούν πρότυπα προς μίμηση, καθώς δεν στερούνται δυσκολιών και εγγράφονται σε διαφορετικό κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο. Φέρνουν, πάντως, στο φως ορισμένους προσανατολισμούς, όπως: επαγγελματισμό, αξιολόγηση των αποτελεσμάτων, κινητικότητα των συμμετεχόντων».³⁷

Ειδικότερα, όσον αφορά στη συμμετοχή των φορέων των εργαζομένων, ο Kerr αναφέρει από τη Γερμανία ότι «η μεγάλη πλειονότητα των υφισταμένων τεχνολογικών πάρκων προέκυψε χωρίς τη συμμετοχή των εργατικών συνδικάτων, ενώ στις περιπτώσεις όπου τα συνδικάτα, λόγω σοβάρων, αιτιολογημένων λόγων είχαν εναντιωθεί, η θέση τους δεν ελήφθη υπόψη».³⁸ Πάλι από τη Γερμανία, ο Eisbach αναφέρει ότι «με τον περιορισμό της στήριξης που παρέχουν οι δημόσιοι φορείς/ΟΤΑ μόνο σε καινοτομικές επιχειρήσεις και προϊόντα, αποκλείονται κατά κανόνα καινοτομικές ιδέες εργαζομένων, καταναλωτών και ανεξάρτητων ατόμων».³⁹

Σύμφωνα με άλλους συγγραφείς (Erdmenger κ.ά.), η άσκηση οικονομικής πολιτικής, μέσω της τεχνολογίας, τείνει στη δημιουργία μορφών τεchno-κορπορατισμού, σε ένα πλέγμα που περιλαμβάνει καινοτομικά τμήματα του ιδιωτικού τομέα, της δημόσιας διοίκησης και των επιστημονικών φορέων, ενώ η θέση σ' αυτό των εργατικών ενώσεων εμφανίζεται περισσότερο ως διεκδίκηση παρά ως πραγματική κατάσταση. Στο επίπεδο των ευρωπαϊκών πόλεων, η αναβίωση κορπορατιστικών τάσεων διαφαίνεται και από τον ιδεολογικό τους λόγο, με τις συχνές αναφορές και παρομοιώσεις με τις εμπορικές πόλεις της Αναγέννησης.

Τις παραπάνω τάσεις στην ακραία τους μορφή, οι Piore και Sabel παρομοιάζουν –απλοποιητικά, είναι αλήθεια– με το «παλιό βασίλειο των Βουρβόνων της Νάπολης, όπου ένα νησί ειδικευμένων τεχνιτών που παρήγαγε πολυτελή αγαθά για την Αυλή, περιβαλλόταν από μία θάλασ-

σα υποπρολεταριακής αθλιότητας». ⁴⁰ Η θετική περίπτωση όσον αφορά στην προοπτική θεώρηση «αποκεντρωμένης ευέλικτης εξειδίκευσης», το όραμα κατά κάποιον τρόπο, βρίσκεται σύμφωνα με τους ίδιους συγγραφείς, στο «άλλο είδος καθεστώτος ευέλικτης εξειδίκευσης, όπου οι δομές της τοπικής κοινότητας θα συντονίζονται από εθνικές κοινωνικο-προνοιακές ρυθμίσεις, ενώ οι ερευνητικές υποδομές και η κατάρτιση θα είναι, κατά ένα μέρος, δημόσια αρμοδιότητα». ⁴¹ Στη συνέχεια, γίνεται υποδειγματική αναφορά σε ευρωπαϊκές σοσιαλδημοκρατικές προσπάθειες. («Το αυστριακό εργατικό κίνημα έχει αναγάγει αυτή τη μορφή ευέλικτης εξειδίκευσης σε βασικό τμήμα του προγράμματός του για εθνική οικονομική αναδιοργάνωση»). ⁴²

Τα παραπάνω σοσιαλδημοκρατικά πρότυπα εμφανίζονται καθαρά στην περίπτωση της τοπικής (περιφερειακής) διοίκησης της βόρειας Ρηνανίας - Βεστφαλίας στη Γερμανία, η οποία θέτει στο επίκεντρο των προγραμματικών της κατευθύνσεων (Landesbericht):

α) «την καινοτομική ανανέωση/εκσυγχρονισμό της οικονομίας»,

β) «την οικολογική ανανέωση της περιφέρειας» και

γ) την προσέγγιση των ανωτέρω στόχων, υπό το πρίσμα της «συμμετοχής των εργαζομένων στην πρόοδο και τη βελτίωση της ειδικότητάς τους». ⁴³

Υπερισχύει, όμως, ο πραγματισμός, δεδομένου ότι ακολουθεί η επεξήγηση ότι «για την οικονομική και οικολογική ανανέωση της περιφέρειας, δεν χρειάζονται τόσο πολύ σύμβολα και οράματα σχετικά με τις τεχνικές δυνατότητες της προόδου, που θα έφθαναν μέχρι την ουτοπία. Η περιφέρεια χρειάζεται πολύ περισσότερο τη συγκεκριμένη και προς την αγορά προσανατολισμένη εισαγωγή των νέων τεχνολογικών εξελίξεων σε όλες τις επιχειρήσεις», ⁴⁴ ενώ «ο τεχνολογικός μετασχηματισμός προγραμματίζεται, εκτελείται και χρηματοδοτείται από τις επιχειρήσεις. Η περιφερειακή κυβέρνηση στηρίζει αυτή τη διαδικασία με την τεχνολογική της πολιτική». ⁴⁵

Από προωθημένες αμερικανικές θέσεις, ο I. Bluestone, πανεπιστημιακός και πρώην αντιπρόεδρος του «Αμερικανικού Συνδικάτου του Αυτοκινήτου» (UAW) προβάλλει την ανάγκη ισότιμης συμμετοχής των εργαζομένων και των συνδικάτων στην πολιτική τεchno-οικονομικού εκσυγχρονισμού των αμερικανικών κέντρων, καθώς και την ανάγκη καλλιέργειας «μιας άλλης κουλτούρας στο εσωτερικό της επιχείρησης και της διοίκησης, ώστε η ενέργεια, η γνώση και η εμπειρία των εργαζομένων να συνεισφέρουν πραγματικά στην αναγνώριση των προβλημάτων και την α-

ναζήτηση λύσεων». Τονίζει δε ότι «μία πραγματική κοινωνική πρόοδος δεν θα μπορέσει να επιτευχθεί παρά μόνο εφ' όσον οι οργανώσεις των εργοδοτών και τα συνδικάτα, χωρίς να αρνηθούν τις διαφορές και συγκρούσεις τους σε ορισμένα θέματα, συνειδητοποιήσουν τα κοινά συμφέροντα και τα αμοιβαία οφέλη από τη συνεργασία». ⁴⁶

Προσπαθήσαμε να δώσουμε στα παραπάνω μία σφαιρική θεώρηση των τεχνολογικών πάρκων, μέσα από την ξένη βιβλιογραφία, τόσο όσον αφορά στην τοπική αναπτυξιακή τους διάσταση - και όχι μόνο - όσο και τον κριτικό αντίλογο. Είναι φανερό ότι σε πολλά σημεία, όσον αφορά κυρίως στις κριτικές τοποθετήσεις, η γενίκευση αδικεί ή παραβλέπει συγκεκριμένες επιτυχίες - αλλά ο στόχος ήταν ακριβώς η υπογράμμιση των κινδύνων και κοινωνικών αδιεξόδων και όχι η προβολή συγκεκριμένων παραδειγμάτων. Ας επαναλάβουμε εδώ απλά, για αποκατάσταση της ισορροπίας, ότι επιτυχή παραδείγματα υπάρχουν αρκετά - και αυτό της γαλλικής Grenoble, που δεν αναφέραμε στο άρθρο, δεν είναι από τα λιγότερο σημαντικά. Θα έπρεπε να αποτελέσουν το θέμα ενός νέου άρθρου...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Dose N., Drexler A. «Einleitung: Technologieparks» in Dose N., Drexler A. (Hrsg.), *Technologieparks*, Opladen, 1988, σελ. 10.
2. Mayer M., «Gruender und Technologiezentren» in Dose N., Drexler A. (Hrsg.), *Technologieparks*, σελ. 32-33.
3. ETBA, *ΤΕΧΝΟΠΟΛΕΙΣ*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, 1990, σελ. 35-36.
4. Rodney A., «Du Redeploiement aux Science Parks» in *Technopolis*, Paris 1985, σελ. 108.
5. Quere M., «Les technopoles francaises et les parcs technologiques allemands» in *Les Annales de la Recherche Urbaine*, no 46/1990, p. 26.
6. Cartier A., «Technopoles» in *Technopolis*, Paris 1985, σελ. 42-44.
7. Hillpert U., «Oekonomische Krise und Regionale Politik» in *Technologieparks*, σ.π., σελ. 156.
8. Castells M., *The Informational City*, Oxford 1989, σελ. 123.
9. Dunford M., «Ενδογενής ανάπτυξη, αναπτυξιακό κράτος και παγκόσμιες αγορές» in *ΤΟΠΟΣ*, no 2/1991, σελ. 47-48.
10. Jalabert G., «Villes et Technopoles» in *Vil-*

les et Technopoles, actes du colloque, Toulouse, 1990, σελ. 24-25.

11. Dose N., Drexler A., σ.π., σελ. 10-11.
12. Fiedler H., «Technologie - und Innovationspark Berlin» in *Technologieparks*, σ.π., σελ. 294-307.
13. Halaris G., Husson J., Rist D., *Strategies Urbaines et Nouvelles Relations Partenariales*, Paris, 1990, σελ. 130 επ.
14. Fiedler H., σ.π.
15. Bernardy M. Boisgontier P., «Les technopoles dans la technopole» in *Villes et Technopoles*, σ.π., σελ. 143.
16. Bl. Blakely Ed., *Planning Local Economic Development*, Newbury Park, 1989.
17. Bl. Stewart S., *The New Management of Local Government*, London, 1989.
18. Blakely Ed., σ.π., σελ. 121 επ.
19. Stewart J., σ.π., σελ. 30 επ.
20. Dommergues P., in *Technopolis* σ.π., σελ. 55-56.
21. Schweke B., «Partenaires et partenariats» in Dommergues P., Gardin N., *Les Strategies Internationales des Metropoles Regionales*, Paris 1989, σελ. 267.
22. Schweke B., στο ίδιο, σελ. 270.
23. Bl. για παράδειγμα Dommergues P. et al., *Les Mecanismes de la Creation d'emplois. L'exemple americain*, Paris 1989.
24. Widner R., «Philadelphie: L'initiative de la commune des affaires» in Dommergues P. et al., σ.π., σελ. 93-103.
25. Widner R., στο ίδιο.
26. Halaris G., Husson J., Rist D., σ.π.
27. Bakis H., in *Villes et Technopoles*, σ.π., σελ. 377-387.
28. Jalabert G., σ.π., σελ. 29.
29. Eisbach J., «Kommunale Ansiedlungspolitik» in *Technologieparks*, σ.π., σελ. 176-186.
30. Eisbach J., στο ίδιο.
31. Chanaron S., Perrin J., Ruffieux B., «De l'efficacite des technopoles», in *Villes et Technopoles*, σ.π., σελ. 57-71.
32. Chanaron, Perrin, Ruffieux, στο ίδιο.
33. Smadja N., «Technopoles, Territoires et Politiques» in *Villes et Technopoles*, σ.π., σελ. 35.
34. Bonneville M., «Technopoles et Dynamiques Urbaines» in *Villes et Technopoles*, p. 364.
35. Cunat F., Pradeilles J., Rousier N., «Centres-Villes et espaces technopolitains» in *Villes et Technopoles*, p. 421.
36. Jalabert G., σ.π.
37. Hugues S., in Dommergues P. et al., σ.π., σελ. 75-78.
38. Kepp N., «Kritik aus arbeitnehmerorientierter Sicht», in *Technologieparks*, σ.π., σελ. 187-197.
39. Eisbach S., σ.π.
40. Piore M., Sable C., *The Second Industrial Divide*, New York, 1984, σελ. 278-279.
41. στο ίδιο, σελ. 279.
42. στο ίδιο.
43. Landesregierung Nordrhein-Westfalen, *Landesentwicklungsbericht*, σελ. 20.
44. στο ίδιο, σελ. 20.
45. στο ίδιο, σελ. 117.
46. Bluestone I., «Ce qu'en pensent les Syndicats» in Dommergues P. et al., σ.π., σελ. 65-71.

Επιστημονικά πάρκα: τα αστραφτερά τοπία της φαιάς ουσίας*

ΒΙΛΙΑΜ ΧΑΣΤΑΟΓΛΟΥ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ εμφάνισή τους στην Ευρώπη, στις αρχές του '70, μέχρι σήμερα, ο αριθμός των επιστημονικών πάρκων έχει φτάσει τα 100, από τα οποία 40 περίπου βρίσκονται στη Βρετανία, άλλα 40 στη Γαλλία· σχεδόν κάθε χώρα έχει τα δικά της, ενώ σ' όλον τον κόσμο έχουν καταμετρηθεί γύρω στα 300. Ωστόσο, η σημασία τους υπερβαίνει τις ποσοτικές αξιολογήσεις. Καταχωρισμένα με διαφορετικά ονόματα ανά χώρα, επιστημονικά πάρκα, τεχνοπόλεις, τεχνότοποι, τεχνολογικά πάρκα, ερευνητικά πάρκα, κέντρα καινοτομιών κ.λπ., καλύπτουν ένα πλήθος μορφών και τύπων και προβάλλονται ως μηνύματα ανατολής μιας νέας ιστορικής εποχής, ως στοιχεία νέων πολιτικών οικονομικής στρατηγικής και τοπικής αναδιάρθρωσης, ως εικόνες του μέλλοντος της εργασίας.

Η αρχική ιδέα έρχεται από τις ΗΠΑ, το Stanford και τη μυθική σχεδόν Silicon Valley, ή τη Βοστώνη και τη Route 128, τόπους προσκυνήματος για κάθε πρωτοπόρο Ευρωπαϊκό ακαδημαϊκό και επιχειρηματία. Και στους δύο αυτούς τόπους, εμφανίστηκε ένας μοναδικός συνδυασμός μιας μείζονος ακαδημαϊκής κοινότητας και μιας ταχύτατης αύξησης της βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας. Η εμπειρική αυτή γειτνίαση θεωρήθηκε από την αρχή ως αιτιακή και στη συνέχεια ως αναπαραγώγιμη και σύντομα μια ολόκληρη φιλολογία διέδωσε τα μυστικά αυτού του νέου κόσμου: δημοσιεύματα που αφηγούνταν τις πρωτοβουλίες του επιχειρηματικού νου των καθηγητών, τη γέννηση επιχειρήσεων που ξεκίνησαν ως φαινίνες ιδέες του ακαδημαϊκού χώρου, για να βρουν αμέσως επιτυχία στον εμπορικό· ιστορίες για ριψοκίνδυνους επενδυτές, για λαμπρούς νέους που επινοούσαν gadgets στα γκαράζ των σπιτιών τους, για ανθούσες μικρές επιχειρήσεις με στενούς δεσμούς συνεργασίας και ανταλλαγών· περιγραφές για νέα φυσικά τοπία, καθόλου καταθλιπτικά, για ηλιόλουστες ζώνες που δεν τις σκοτεινίαζαν καμινάδες και νέφη, δεν τις μόλυναν απόβλητα, δεν τις αλλοίωναν σκυθροπλά και απρόσωπα κτίρια.

Πραγματικότητα και φαντασία αλληλοσυμπληρώθηκαν για να εξηγήσουν τα νέα στοιχεία που έφεραν οι καιροί. Η αβίαστη διαπίστωση της τάσης να δημιουργούνται σε συγκεκριμένες περιοχές θύλακοι έντονων ζημιώσεων δραστηριοτήτων

υψηλής τεχνολογίας, συνοδεύτηκε από την εσπευσμένη συναγωγή γενικών αρχών και κανόνων απ' ό,τι ήταν μάλλον ειδικές περιπτώσεις (Massey κ.ά. 1992:6). Το παράδειγμα της Hewlett and Packard, που ξεκίνησε σε γκαράζ για να καταλήξει πολυεθνική, θεωρήθηκε μοντέλο γενικεύσιμο, παρά το γεγονός ότι οι περισσότερες νεο-ιδρυόμενες επιχειρήσεις ακολουθούσαν πολύ λιγότερο θεαματική ανάπτυξη.

Η ιδέα βρήκε γόνιμο έδαφος στην Ευρώπη και οι λόγοι που προβλήθηκαν για να εξηγήσουν την αποδοχή της αναφέρονται κυρίως στην παρακμή -οικονομική και γεωγραφική- ορισμένων μεγάλων τομέων παραγωγής και απασχόλησης ή σχετίζονται με βαθύτερα ζητήματα της ίδιας της βιομηχανικής παραγωγής και της τεχνολογικής καινοτομίας. Σ' αυτό το πλαίσιο, η ανατολή των νέων τεχνολογιών θεωρήθηκε ως ευκαιρία να γίνουν τα πράγματα διαφορετικά.

Ο αρχέτυπος των ΕΠ συμπυκνώνει ένα ευρύ φάσμα χαρακτηριστικών των σύγχρονων κοινωνικών εξελίξεων. Η θεμελιακή αρχή που τον συγκροτεί στηρίζεται στην έννοια της διαφοράς ως προς το μοντέλο της επιστήμης στο οποίο βασίζεται, τον καταμερισμό της εργασίας που συνεπάγεται, το κοινωνικό του κύρος, τη γεωγραφική του θέση, τη χωρική του οργάνωση και το συμβολισμό των φυσικών μορφών του.

Συχνά, και στην πιο εκλαϊκευμένη εκδοχή του, το μοντέλο του ΕΠ περιγράφεται με μια σειρά αντιθέσεων: αντίθεση ανάμεσα σε «καθαρά» και «βρώμαλα» περιβάλλοντα εργασίας, ανάμεσα στο νέο αυτόβουλο εργαζόμενο και τον παλιό συνδικαλισμένο εργάτη, που αντιστέκεται στην αλλαγή, ανάμεσα στο δυναμισμό του επιχειρηματικού πνεύματος της μικρής εταιρίας και την πληκτική μεγάλη επιχείρηση, ανάμεσα στο «lab-like» γραφείο στην ύπαιθρο και το εργοστάσιο στην πόλη· εν ολίγοις, ανάμεσα στους ανατέλλοντες νέους τομείς και τους δύοντες παλιούς κλάδους.

Η γεωγραφία, η χωρική οργάνωση και η εικόνα των ΕΠ συνοψίζουν τις νέες σχέσεις, θεσμούς και διαδικασίες που έχουν ξεκινήσει και αποτελούν οργανικό στοιχείο του ορισμού του ΕΠ, με την έννοια ότι, όχι απλώς συνιστούν την υλική έκφραση των νέων εξελίξεων, αλλά αποτελούν ικανή και αναγκαία συνθήκη για

* Το άρθρο αυτό βασίστηκε στα θέματα και τα στοιχεία που επεξεργάστηκα για το ερευνητικό πρόγραμμα «Τεχνότοποι και Επιστημονικά Πάρκα. Ευρωπαϊκή εμπειρία και διαδικασία συγκρότησης στην Ελλάδα», ερευνητική ομάδα Ν. Κομνηνός, Ε. Σεφερτζή, Β. Χαστάογλου, Θ. Χατζηπαντελής, χρηματοδότηση ΙΤΕΤ-ΥΒΕΤ, Θεσσαλονίκη 1990. Συμπληρώθηκε με νέα στοιχεία που αναδιάρθρωσαν τη δομή του αρχικού κειμένου.

την ύπαρξή τους. Λειτουργούν με αποφασιστικό και αποτελεσματικό τρόπο στο μάρκετινγκ, την προβολή και διαφήμιση των νέων χώρων μέσα σε μια νεοσύστατη αλλά εντονότατα ανταγωνιστική διεθνή αγορά. Η έρευνα που έγινε στα βρετανικά ΕΠ (UKSPA 1988), αλλά και τα προγράμματα και οι εκτιμήσεις των διευθύνσεων των ΕΠ στην Γαλλία και αλλού, απέδειξαν με κατηγορηματικό τρόπο ότι το γόητρο και η εικόνα του τόπου ανάγονται σε πρώτο κί-ητρο εγκατάστασης.

Αυτές τις πλευρές του φαινομένου θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Μια διαφορετική γεωγραφία: οι τόποι της «ανατολής»

Αν τα πρώτα ευρωπαϊκά ΕΠ δημιουργήθηκαν σαν θύλακοι τεχνολογικής ανάπτυξης, δίπλα σε πανεπιστημιακές εγκαταστάσεις, χωρίς να συνδέονται με την οργάνωση του περιφερειακού και αστικού χώρου, από το 1980 και μετά υιοθετούνται ως βάση για νέες πολιτικές, γίνονται εργαλεία προγραμμάτων και μοχλοί αναδιαρθρώσεων, οικονομικών, κοινωνικών, γεωγραφικών, πολεοδομικών.

Κατά περίπτωση, η ίδρυση ΕΠ συνδέθηκε με αποφάσεις για την τόνωση της τοπικής οικονομίας, την αποκέντρωση, την ενίσχυση και ανακατάταξη του δικτύου των οικισμών, τη δημιουργία νέων πόλων συγκέντρωσης της οικονομικής δραστηριότητας. Σε όλες τις περιπτώσεις, όμως, συσχετίστηκε στενά με την αλλαγή του μοντέλου ανάπτυξης, με την έννοια της «ανατολής».

Νέοι φορείς, πανεπιστήμια, τοπικές και περιφερειακές αρχές, ιδιωτικοί οργανισμοί και επιχειρήσεις συμμετέχουν ενεργά σ' ένα σχεδιασμό που έχει επιπτώσεις σ' ολόκληρη την πόλη ή την περιφέρεια:

«Ήταν χωρίς προηγούμενο τότε για τη Βρετανία ένα πανεπιστήμιο (Κέμπριτζ) να ηγείται τόσο άμεσα και δυναμικά σε ζητήματα προγραμματισμού· ακόμη και σήμερα είναι πολύ ασυνήθιστο». (Segal Quince 1985:21).

Ανάμεσα στην ιδέα-όραμα της «τεχνολόειας», που συνδυάζει την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη της πόλης μ' ένα σχέδιο θεμελίωσης αυτών των εξελίξεων στις βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας (Lacave 1990:36) και την πρακτική ιδέα του ΕΠ, όπου συζεύγνυνται επίσημα πανεπιστήμιο και επιχείρηση (Dalton 1987), οι νέοι χώροι παραγωγής της καινοτομίας εμφανίζονται σε μια ποικιλία τύπων. Πολύ μικρά συγκροτήματα μέσα στην πόλη, μεγάλα πάρκα στις παρυφές της ή εκτεταμένες περιφερειακές ζώνες, αντιμετωπίζουν με διάφορους τρό-

πους την εγκατάστασή τους. Διατηρούν όμως κοινή τη βασική λογική: σύζευξη επιστημονικής γνώσης και τεχνολογικής καινοτομίας, απομάκρυνση της άμεσης παραγωγής, περιβάλλον εργασίας περιωπής. Και επίσης έχουν κοινή μια κεντρική επιλογή: τη διαφοροποίηση-αντίθεση από την προηγούμενη εγκατάσταση της βιομηχανίας.

Η γεωγραφία της υψηλής τεχνολογίας παρουσιάζει, λοιπόν, μια διαφοροποιημένη εικόνα. Οι προτιμήσεις χωροθέτησης των ΕΠ φαίνεται να συγκλίνουν προς περιοχές όπου ήδη καταγράφεται έντονη βιομηχανική συγκέντρωση και ανάπτυξη δραστηριοτήτων του τριτογενούς τομέα, όπως η περιφέρεια της ανατολικής Αγγλίας, του Πιεδεμοντίου, των ανατολικών συνόρων της Γαλλίας. Ή σε περιφέρειες με ύφεση της παλαιότερης βιομηχανικής δραστηριότητας, όπως της Γκρενόμπλ και της Καταλωνίας, που αρχίζουν να επανδραστηριοποιούνται. Είτε, τέλος, σε περιοχές χωρίς προηγούμενη βιομηχανική παράδοση, αλλά με μεγάλη συγκέντρωση υπηρεσιών τριτογενούς τομέα και υψηλής ποιότητας φυσικό περιβάλλον, οι περιβόητες «ζώνες του ήλιου», όπως η γαλλική Ριβιέρα.

Χαρακτηριστική περίπτωση εγκαταστάσεων ΕΠ, που συνδέθηκαν με ανακατατάξεις σε ευρύτερες περιοχές ή ολόκληρες περιφέρειες, είναι η TecnoCity Torino, η οποία καταλαμβάνει μια γεωγραφική περιφέρεια στο κέντρο του Πιεδεμοντίου, στη βόρειο Ιταλία, περιοχή με υψηλή βιομηχανική και αστική παράδοση, κοντά στα σύνορα με την κεντρική Ευρώπη. Ιδρύθηκε το 1985 με πρωτοβουλία του ιδρύματος Ανιέλι σαν «ένωση για την τεχνολογική πρόοδο της περιοχής Τουρίνου-Ιβρέας-Νοβάρας», με συμμετοχή δημόσιων και ιδιωτικών φορέων και στόχο την ανάπτυξη δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας, με εξειδίκευση την κατασκευή μηχανών, στην ηλεκτρονική και την υφαντουργία. Επιδίωξη η δημιουργία νέων επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας, η προσέλκυση δυναμικών επιχειρήσεων από άλλες περιοχές και ο εκσυγχρονισμός των ήδη εγκατεστημένων. Το πρόγραμμα της Τεχνοσίτι καλύπτει ένα τρίγωνο με κορυφές τις πόλεις Τουρίνο, Ιβρέα και Νοβάρα, με συνολική έκταση μεγαλύτερη των 1.300 τετ.χιλ. Συγκεντρώνει μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις, ιταλικές και ευρωπαϊκές, ένα εκτεταμένο παραγωγικό δίκτυο με εκατοντάδες μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις, εκπαιδευτικά και ερευνητικά ιδρύματα υψηλής στάθμης (30 ερευνητικά κέντρα), έναν ταχέως εξελισσόμενο τριτογενή τομέα με ισχυρούς χρηματιστικούς οργανισμούς και δημόσιους επιχειρηματικούς και επαγγελματικούς φορείς και ένα ζωντανό πολιτιστικό περιβάλλον, που υ-

ποστηρίζεται επιπλέον από τις μεγάλες επιχειρήσεις της περιοχής. Νέοι θεσμοί (εταιρίες διαχείρισης συμβουλευτικών υπηρεσιών και πληροφόρησης, προγραμματίων κ.λπ.), υποδομές (προωθημένο δίκτυο τηλεπικοινωνιών) και η εγκατάσταση ενός ΕΠ-εκκολαπτηρίου, αποσκοπούν να εγκαταστήσουν ένα πυκνό δίκτυο συνεργασίας και ανταλλαγών ανάμεσα στα ερευνητικά-εκπαιδευτικά ιδρύματα και τις επιχειρήσεις (TecnoCity 1989).

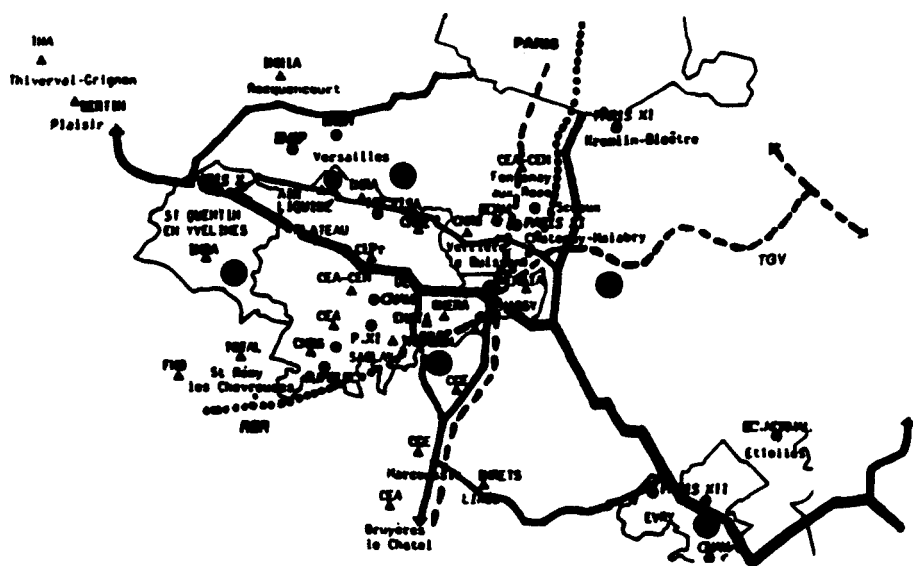
Αντίστοιχη περίπτωση η Cité Scientifique Ile-de-France συγκροτεί μian εκτεταμένη τεχνόπολη 400 τετ. χιλ. στη νότια πλευρά του Παρισιού, που συγκεντρώνει ερευνητικά ιδρύματα, επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας και νέες πόλεις (εικ. 1). Τοποθετείται στο κέντρο της ζώνης, που όρισε το ρυθμιστικό σχέδιο της ευρύτερης περιοχής του Παρισιού, με σκοπό την αναδιοργάνωση του παρισινού παραγωγικού συστήματος γύρω από δραστηριότητες αιχμής, που συνδέονται με μεγάλες δημόσιες παραγγελίες (όπως αεροναυπηγικής, στρατιωτικών εξοπλισμών, κέντρων ερευνών, κ.λπ.), στην οποία άλλωστε εντάχθηκε και η δημιουργία των νέων πόλεων (DATAR 1988:105). Η ζώνη καταλαμβάνει μια περιοχή κατά 80% αγροτική, με καλλιέργειες, δάση, πράσινο και ελεύθερες εκτάσεις, όπου υπήρχαν μόνο μερικοί αστικοί πυρήνες. Η «πόλη χωρίς τοίχους», όπως την αποκαλούν, συγκεντρώνει σήμερα στον κεντρικό τόπο της, το πλατό του Saclay με επιφάνεια 5.000 ε-

κτάρια, τον μεγαλύτερο αριθμό ερευνητών και ιδρυμάτων σε γαλλικό, αλλά και ευρωπαϊκό επίπεδο: 35.000 ερευνητές και μηχανικούς, το 43% των ερευνητικών κέντρων και το 60% των μεγάλων σχολών. Πλαισιώνεται από τρεις νέες πόλεις, τις Saint-Quentin-en Yvelines, Evry και Melun-Senart, καθώς και την παλαιότερη Massy, οι οποίες παρέχουν ένα σύνολο δραστηριοτήτων, υπηρεσιών και οικιστικών περιοχών, ιδιαίτερα φροντισμένων ως προς το φυσικό περιβάλλον τους και προσαρμοσμένων στις απαιτήσεις του νέου επιχειρηματικού κόσμου, που έχει φέρει στην περιοχή η εγκατάσταση επιχειρήσεων, όπως Bull, Bouygues, Pharmacia, Millipore, Polaroid, Hewlett Packard, Arianspace, Alcatel, Digital Equipment Renault-automation κ.ά. Η περιοχή είναι εξοπλισμένη με τα πιο σύγχρονα σιδηροδρομικά μέσα (RER και TGV), με επαρκές οδικό δίκτυο και αεροδρόμια και περιλαμβάνει ένα δίκτυο πάρκων και ζωνών δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας εν λειτουργία ή προγραμματιζόμενων από το τοπικό χωροταξικό σχέδιο, που επεξεργάζονται οι 15 κοινότητες του Saclay. Η ένωση επιστημονική πόλη πάρκων και τεχνολογικών Ile-de-France ιδρύθηκε το 1983 ως ένωση τοπικών φορέων, υπηρεσιών, οργανισμών και φυσικών προσώπων μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, με στόχο το συντονισμό των ενεργειών προγραμματισμού, τη συνεργασία έρευνας και παραγωγής και την κατοχύρωση της

δημόσιας εικόνας του διεθνούς αυτού κέντρου έρευνας και τεχνολογίας (Cité Scientifique 1989).

Το διεθνές πάρκο ερευνών Sophia Antipolis, στη γαλλική Ριβιέρα, είναι χαρακτηριστική περίπτωση –και η πρώτη σε ευρωπαϊκό επίπεδο– ανάπτυξης νέου βιομηχανικού χώρου σε «ζώνη ηλίου» (εικ. 2). Η ιστορία του, ιστορία μιας επιτυχίας, δίνει σάρκα και οστά σ' όλα τα συστατικά του εξωτισμού των νέων χώρων υψηλής τεχνολογίας. Έργο ζωής ενός ανθρώπου, του Pierre Laffite, επίτευγμα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ξεκίνησε το 1969 χωρίς κρατική υποστήριξη και βασίστηκε σχεδόν αποκλειστικά στο δυναμισμό της αγοράς και των επιχειρήσεων που σύντομα προσέκλυσε. Επέλεξε για την εγκατάστασή του μια περιοχή εκ παραδόσεως ταυτισμένη με τον διεθνούς φήμης τουρισμό και τις υψηλές στάθμης δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου, με άριστο κλίμα και φυσικό περιβάλλον, με ελάχιστη βιομηχανική παράδοση και χωρίς ιδιαίτερη εκπαιδευτική συγκέντρωση (το πανεπιστήμιο της Νίκαιας ιδρύθηκε το 1966)· περιβάλλον αδιανόητο ως τόπος βιομηχανικής εργασίας, αλλά και εργασίας εν γένει. Σήμερα, έχει μετατρέψει τα στοιχεία της θέσης του σε μοναδικά πλεονεκτήματα για προσέλκυση επιχειρήσεων και ακλόνητα επιχειρήματα ανταγωνισμού:

«Η παραγωγικότητα των ανθρώπων της Σοφία-Αντίπολις αυξήθηκε κατά

Εικ. 1

Η επιστημονική πόλη Ile-de-France.
(Πηγή: Cité Scientifique IDF 1989)

περίπου 30% συγκρινόμενη με τους ίδιους ανθρώπους της ίδιας εταιρίας εγκατεστημένους, ας πούμε, στο Παρίσι». (Fache 1990:94).

Το πάρκο καταλαμβάνει μια δασική έκταση 2.400 εκταρίων βορείως της Νίκαιας, συγκεντρώνει 11.000 εργαζόμενους, 1.000 φοιτητές και περισσότερες από 120 επιχειρήσεις, ερευνητικούς οργανισμούς, εκπαιδευτικά ιδρύματα, επαγγελματικές ενώσεις κ.λπ. Τα τελευταία χρόνια έχουν προστεθεί 2.000 κατοικίες με τον αντίστοιχο οικιστικό εξοπλισμό, ενώ η εγγύτητα της Νίκαιας, αστικού κέντρου με ανεπτυγμένες υπηρεσίες αναψυχής και πολιτισμού, και πέντε μικρών γειτονικών οικισμών συμπληρώνει τη γενικότερη λειτουργία του πάρκου. Ύστερα από 22 χρόνια λειτουργίας της Σοφία-Αντίπολις, ο κύκλος εργασιών της υψηλής τεχνολογίας έχει γίνει σημαντικότερος για την περιοχή από τον τουρισμό (προβλέπονται 25.000 θέσεις εργασίας στις αρχές του 2000), αναδεικνύοντας ταυτόχρονα το πάρκο σ' ένα από τα πιο ανταγωνιστικά της Ευρώπης (Fondation Sophia Antipolis 1989).

Στο Κέμπριτζ, που αποτελεί το πρότυπο της υψηλής τεχνολογίας στη Βρετανία και το θατσερικό όραμα της ευημερίας (Crang και Martin 1989), ολοκλήρωση η πόλη αναδιαρθρώθηκε από τη συγκέντρωση δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας και την παράλληλη αύξηση του τομέα των εξυπηρετήσεων, του τουρισμού και την έ-

κρηξη υπηρεσιών κατανάλωσης. Εξέχον παράδειγμα της ομάδας των νέων δυναμικών κέντρων της ανατολικής Αγγλίας, που αναπτύχθηκαν με ταχύτατους ρυθμούς τις τελευταίες δεκαετίες, προβάλλεται ως υπόδειγμα της νέας οικονομικής ανάπτυξης, απέναντι στην ύφεση των παλιών βρετανικών βιομηχανικών κέντρων. Διεθνούς περιωπής πανεπιστημιούπολη και αγορά πλούσιας αγροτικής ενδοχώρας, το Κέμπριτζ διαφύλαξε, μέχρι τη δεκαετία του '60, τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του, αντιστεκόμενο στις πιέσεις για εγκατάσταση μεγάλων εταιριών (Holford Report 1954). Ωστόσο, στα τέλη του '60, οι αντιλήψεις αλλάζουν. Το ίδιο το πανεπιστήμιο προωθεί την ιδέα για ένα νέο είδος βιομηχανίας, «καθαρές» και βασισμένης στην επιστήμη, και επιχειρηματολογεί για τα ευεργετικά αποτελέσματα που θα προκύψουν από τη δημιουργία ενός μικτού περιβάλλοντος και από την ανάπτυξη τεχνολογίας και έρευνας, για την πόλη και την εθνική οικονομία γενικότερα (Mott Report 1969). Ο Ν. Mott ήταν πρόεδρος του φυσικού τμήματος του πανεπιστημίου). Ιδέα που φάνηκε όχι ασύμβατη με τον ιστορικό χαρακτήρα της πόλης, ακόμη και στους συντηρητικούς. Από τότε, περισσότερες από 300 επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας έχουν σταδιακά εγκατασταθεί στο σύνολο της πόλης, σ' ένα περιβάλλον που παρέχει τον μοναδικό συνδυασμό υπαίθρου, ιστορίας και ακαδημαϊκής παράδοσης.

Αναπόσπαστο μέρος του «φαινομένου Κέμπριτζ», το επιστημονικό πάρκο (εικ. 3), πρώτο της Βρετανίας, ιδρύθηκε στις αρχές του '70 με πρωτοβουλία του Trinity College, σχολής που κατέχει τα περισσότερα βραβεία Νόμπελ:

«Τρεις αιώνες πριν, ο Νεύτων διεξήγαγε έρευνες στο εργαστήριό του στο Trinity. Έκτοτε πολλοί γνωστοί επιστήμονες εργάστηκαν στο Κέμπριτζ, την πηγή απ' όπου ρέουν πλούσια επιστημονικές ιδέες. Η αξιοποίηση της εμπορικής δυνατότητας αυτών των ιδεών – και η εφαρμογή της ευρέος φάσματος τοπικής επιστημονικής ειδημοσύνης για την υποβοήθηση της βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας – είναι ο σκοπός του ΕΠ του Κέμπριτζ». (Διαφήμιση του ΕΠΚ).

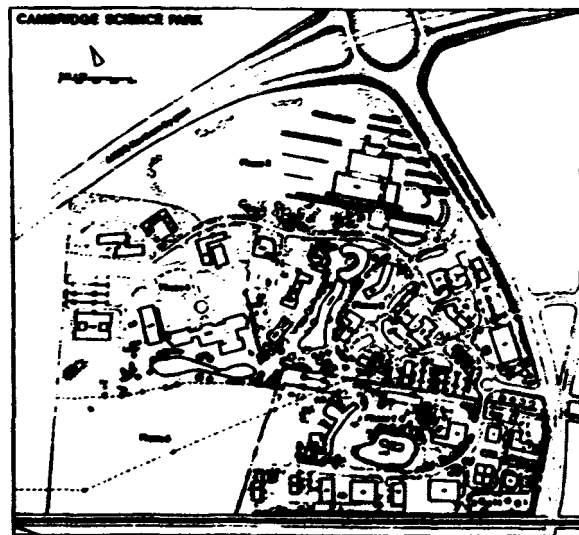
Διακεκριμένο παράδειγμα ακαδημαϊκού επιχειρηματικού πνεύματος, που υλοποίησε τη σύνδεση ακαδημίας-βιομηχανίας, το ΕΠ καλύπτει σήμερα έκταση 50 εκταρίων, έχοντας ξεκινήσει από 11, και περιλαμβάνει δραστηριότητες έρευνας, ελαφράς παραγωγής και επιστημονικών συμβούλων. Από το 1973, που εγκαταστάθηκε η πρώτη επιχείρηση, ως το 1986, είχε ήδη συγκεντρώσει 68 επιχειρήσεις που απασχολούσαν 1.900 άτομα (Mopck κ.ά. 1988).

Η ιδέα της τεχνόπολης, ως εργαλείο προγραμματικό για τη συνολική αναδιάρθρωση της πόλης και την αναθεώρηση του ρόλου της στον ευρύτερο ευρωπαϊκό αν-

Εικ. 2

Το πάρκο ερευνών Σοφία-Αντίπολις.
(Πηγή: Fondation Sophia Antipolis 1989)

Εικ. 3

Το επιστημονικό πάρκο του Κέμπριτζ.
(Πηγή: UKSPA, SP Directory, 1988)

ταγωνισμό, βρίσκεται πίσω από τα προγράμματα που εκπονήθηκαν για το Μονπελιέ και τη Νάντη. Το Μονπελιέ, εμπορικό κέντρο της μεσογειακής Γαλλίας, με 100.000 κατοίκους το 1960, γνωστό για τον εκπαιδευτικό και πολιτιστικό δυναμισμό του (τρία πανεπιστήμια, ανώτατες σχολές και κέντρα ερευνών), την ποιότητα του αστικού αλλά και ευρύτερου φυσικού του περιβάλλοντος (ήπιο κλίμα, φυσικά πάρκα, εκτεταμένες παραλίες), μετασηματίζεται σε κέντρο καινοτομίας και δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας, δίνοντας ήδη τα πρώτα δείγματα μιας δυναμικής ανάπτυξης, πληθυσμιακής (350.000 κάτοικοι), οικονομικής και πολεοδομικής (εικ. 4). Το πρόγραμμα Montpellier LR Technopole συγκροτήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '70, με πρωτοβουλία των τοπικών αρχών και έτυχε της αποδοχής των διαφόρων ομάδων και ενώσεων της πόλης. Το ρυθμιστικό σχέδιο εισήγαγε ένα σύνολο επεμβάσεων που αποσκοπούσαν στην ανανέωση και προβολή του αστικού χώρου, ενόψει του νέου ρόλου της πόλης, με την έμφαση των κεντρικών λειτουργιών (σχέδιο CORUM), την αναβάθμιση των περιοχών κατοικίας (σχέδιο Antigone) και την τόνωση της αναψυχής και του τουρισμού (σχέδιο Port-Marianne): παράλληλα μέτρα αφορούσαν στη βελτίωση των συγκοινωνιών, οδικών, σιδηροδρομικών και αεροπορικών. Το πιο καινοτόμο μέρος των ρυθμίσεων αφορά στη δημιουργία ενός δικτύου 5 τεχνο-

τόπων (εικ. 5), με συνολική επιφάνεια 500 εκτάρια, οι οποίοι χωροθετούνται σε κατάλληλες θέσεις, σε σχέση με την υφιστάμενη κατανομή των εκπαιδευτικών και ερευνητικών ιδρυμάτων, των οργανισμών του τριτογενούς τομέα και των επιχειρήσεων και, βέβαια, σε συνάρτηση με τις συγκοινωνιακές υποδομές (District de Montpellier 1989). Οι 5 τόποι είναι προσανατολισμένοι στη συγκέντρωση δραστηριοτήτων ως προς διακεκριμένους τομείς αρμοδιότητας, στους οποίους υπερτερεί συγκριτικά το δυναμικό της πόλης: το πάρκο Euromedecine, για δραστηριότητες φαρμακολογίας, ιατρικής έρευνας και βιοτεχνολογίας: το πάρκο Agropolis, εξειδικευμένο σε έρευνα αγρονομίας, βιομηχανίας τροφίμων, γεωργικού περιβάλλοντος: το πάρκο Milenaire, για την ανάπτυξη δραστηριοτήτων στον τομέα της πληροφορικής, ρομποτικής και τεχνητής νοημοσύνης: το πάρκο Grammond, εξειδικευμένο στον τομέα των τηλεπικοινωνιών, τεχνολογίας της εικόνας και οπτικών ινών: τέλος, το πάρκο Heliopolis, το οποίο επεξεργάζεται προγράμματα ταξιδιωτικού και πολιτιστικού τουρισμού.

Το πρόγραμμα Atlanpole της Νάντης, έβδομος σε πληθυσμό πόλη της Γαλλίας (500.000 κάτοικοι) με παράδοση στη ναυπηγική και τις βιομηχανίες τροφίμων, επιχειρεί να αποκαταστήσει τον κλονισμό που η πόλη υπέστη από την ύφεση των δραστηριοτήτων της και να ενισχύσει τη συνολική λειτουργία της. Η ανάπτυξη

νέων κλάδων ηλεκτρονικής και πληροφορικής, αεροναυπηγικής, μεταλλουργίας και υπηρεσιών, με έντονη δραστηριότητα έρευνας, η προώθηση της εκπαίδευσης, και η συγκέντρωση ισχυρών τραπεζικών οργανισμών, συνιστούν τον βασικό κορμό των νεωτερισμών που εισηγήθηκε το πρόγραμμα. Η δημιουργία αυτού του δυναμικού χώρου νέας τεχνολογίας συμπληρώθηκε με ρυθμίσεις που αποβλέπουν στη βελτίωση των συγκοινωνιών, τη δημιουργία ελεύθερης επιχειρηματικής ζώνης, την τόνωση των εμπορικών και χρηματιστηριακών δραστηριοτήτων, την ενίσχυση του τουρισμού και των πολιτιστικών δράσεων και γενικά την ποιότητα του αστικού περιβάλλοντος. Το πρόγραμμα προβλέπει τη διαμόρφωση 7 τεχνοτόπων, σε συνολική έκταση 470 εκταρίων, διαμοιρασμένων σε διάφορες θέσεις του πολεοδομικού συγκροτήματος (εικ. 6). Κάθε τόπος περιλαμβάνει επιχειρήσεις, πανεπιστημιακές σχολές, ινστιτούτα και εργαστήρια, και υπηρεσίες υποδοχής, προσανατολισμένες σε έναν συγκεκριμένο τομέα αρμοδιότητας: πόλος ηλεκτρονικής και πληροφορικής (La Chantreterie), πόλος αγρονομικής-τροφίμων (La Geraundière), πόλος μηχανικής-οικοδομικής, αυτοματισμών και νέων υλικών (Le Petit-Port), και πόλος υγείας (Ile Sainte-Anne), (Atlanpole 1989, Leroux 1988, Louisy 1987).

Εικ. 4

Η ευρύτερη περιοχή του Μονπελιέ, όπως προβάλλεται στα έντυπα του προγράμματος Montpellier LR Technopole.

Εικ. 5

Το ρυθμιστικό σχέδιο του Μονπελιέ με τις θέσεις των 5 τεχνοτόπων και των παράλληλων αστικών προγραμμάτων.

(Πηγή: District de Montpellier, 1989)

Μέσα στο πάρκο: ο αποκλεισμός της παραγωγής

Βασικό στοιχείο του μοντέλου του ΕΠ είναι μια ιδιαίτερη χωρική μορφή και περιεχόμενο. Η χωρική του οργάνωση αντανακλά τη νέα αντίληψη για την επιστημονική παραγωγή και καινοτομία και τη συσχετισμένη μ' αυτή διαίρεση της εργασίας. Συνεπάγεται, μ' άλλα λόγια, μια διαφορετική χωρική δομή της παραγωγής (Massey κ.ά. 1992:159) με τρία χαρακτηριστικά:

- Τη χωρική προσέγγιση ορισμένων δραστηριοτήτων της βιομηχανικής παραγωγής, της εφαρμοσμένης έρευνας και πειραματικής ανάπτυξης προϊόντος, με το πανεπιστήμιο, αντίθετα από τη μέχρι τώρα διάκρισή τους στους στεγανούς θύλακους ακαδημαϊκού και επιχειρηματικού κόσμου.

- Το χωρικό διαχωρισμό της εφαρμοσμένης έρευνας από τις μειζονες δραστηριότητες παραγωγής (εν σειρά ή εμπορικής), μέχρι τώρα ενσωματωμένες στην ενότητα της επιχείρησης, οι οποίες αποκλείονται κατηγορηματικά από το πάρκο.

- Τη δημιουργία ενός αποκλειστικού περιβάλλοντος εργασίας, υψηλού κοινωνικού κύρους και γοήτρου, διαφορετικού από εκείνου του κόσμου της άμεσης παραγωγής, στο οποίο η φυσική εικόνα του πάρκου παίζει ιδιαίτερα κρίσιμο ρόλο.

Τα τρία αυτά χαρακτηριστικά είναι

στενά συσχετισμένα και αλληλοσυμπληρούμενα, ορίζοντας το ΕΠ σε αντίθεση με άλλες βιομηχανικές εγκαταστάσεις.

Στην πραγματικότητα, τα διάφορα ΕΠ αποκλίνουν λιγότερο ή περισσότερο από το αρχέτυπο αυτό. Ενώτε περιλαμβάνουν λίγη άμεση παραγωγή, αρκετές δραστηριότητες έρευνας δεν μπορούν να θεωρηθούν σοβαρές ή, ακόμη, οι σχέσεις πανεπιστημίου και επιχειρήσεων δεν είναι ικανοποιητικές. Ωστόσο, η έννοια της «συνδεδεμένης με το πανεπιστήμιο εταιρίας» και της «προσομοιάζουσας με εργαστήριο» επιχείρησης (το περίφημο «lab-like») που έχει απομακρύνει το «μονότονο» κομμάτι της άμεσης παραγωγής, αποτελεί ισχυρότατο παράγοντα κύρους και έλξης πελατών και αρχή οργάνωσης του χώρου των ΕΠ.

Ο αποκλεισμός της παραγωγής

Είναι, λοιπόν, αυτονόητο ότι οι δραστηριότητες έρευνας και ανάπτυξης προϊόντος συνιστούν το σημαντικότερο στοιχείο του χώρου των ΕΠ. Μάλιστα, για τα βρετανικά ΕΠ, που έχουν υιοθετήσει με αυστηρότερο τρόπο το αμερικανικό μοντέλο και συχνότατα αποτελούν πρωτοβουλίες πανεπιστημίων, οι δραστηριότητες αυτές αποτελούν σχεδόν και τις μόνες λειτουργίες του πάρκου, για τις οποίες και εξασφαλίζονται οι καλύτερες συγκοινωνιακές και επικοινωνιακές υποδομές. Η σύνδεση με το πανεπιστήμιο εγγυάται την υ-

ποστήριξη των δραστηριοτήτων έρευνας και μεταφοράς τεχνολογίας, ενώ παράλληλα θεωρείται ότι καλλιεργεί τη νοοτροπία της επιχειρηματικής κοινότητας.

Το ΕΠ του Heriot Watt στο Εδιμβούργο, από τα πρώτα της Βρετανίας, είναι οργανωμένο κατά το αμερικανικό πρότυπο, ως αναπόσπαστο κομμάτι της πανεπιστημιούπολης με λειτουργίες αποκλειστικά «καθαρές»:

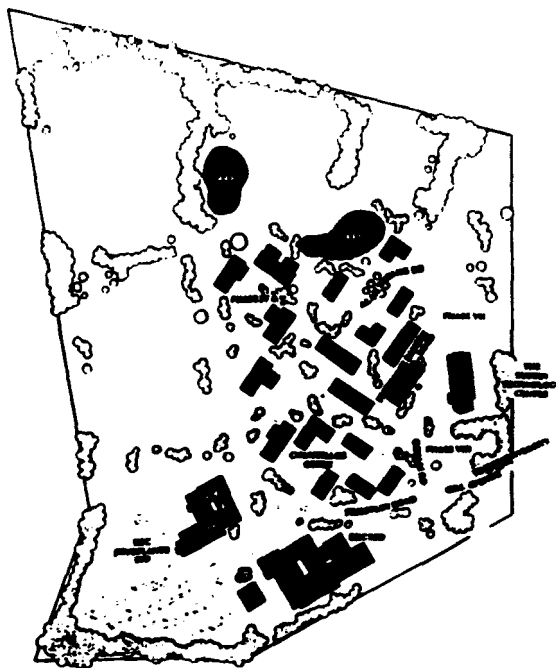
«Στο ΕΠ επιτρέπονται μόνο δραστηριότητες σχετικές με την έρευνα, την ανάπτυξη, τη μελέτη και την καινοτομία και όχι δραστηριότητες σχετικές με κατασκευή και παραγωγή. Υπάρχει πολύς χώρος για κατασκευαστικές δραστηριότητες σε άλλα κοντινά μέρη. Το πάρκο είναι ένα μέρος της πανεπιστημιούπολης». (Dalton 1990:88).

Το ΕΠ του Warwick είναι χαρακτηριστική περίπτωση πάρκου, που περιλαμβάνει μόνο χρήσεις σχετικές με την έρευνα και ανάπτυξη προϊόντος, με κτίρια εκκολλημένων για νεοσύστατες επιχειρήσεις, μεγαλύτερα κτίρια για επιχειρήσεις μεσαιών μεθόδους και εξειδικευμένα κτίρια μεγάλων εταιριών (University of Warwick SP 1989). Το ΕΠ του Surrey ακολουθεί την ίδια αρχή, περιλαμβάνοντας κυρίως εγκαταστάσεις έρευνας και ανάπτυξης, διατεταγμένες σε επί μέρους ενότητες κατά μέγεθος και κατηγορία και τοποθετημένες σε μεγάλους υπαίθριους χώρους εξοπλισμένους με αναψυχή και αθλητικές εγκαταστάσεις. (εικ. 7). Η σύνδεση με το

Εικ. 6

Οι τεχνότοποι της Ατλανκόλ στη Νάντη.
(Πηγή: Louisy A., 1987)

Εικ. 7

Η γενική διάταξη του ΕΠ του Σάρεϊ
(Πηγή: University of Surrey, 1989)

πανεπιστήμιο καλύπτει, όχι μόνο τον τομέα της έρευνας, αλλά επίσης κοινωνικές και πολιτιστικές υπηρεσίες, υλοποιώντας την ιδέα της δημοκρατικής κοινότητας (Surrey RP 1989).

Στη Γαλλία, η πρακτική είναι συχνά διαφοροποιημένη, πιθανώς εξαιτίας της διαφορετικής αφετηρίας που έχει η πρωτοβουλία για ίδρυση των ΕΠ –κατά κανόνα από τις τοπικές ή τις περιφερειακές διοικητικές αρχές– και της συσχέτισής τους με προγράμματα αστικής ανανέωσης. Οι γαλλικοί τεχνότοποι, χωρίς να παρεκκλίνουν καθόλου από την αρχή του αποκλεισμού της άμεσης παραγωγής, περιλαμβάνουν, πολύ συχνά και σε σημαντικό μέγεθος, λειτουργίες κατοικίας, κοινωνικών υπηρεσιών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων.

Το ΕΠ Cité Descartes στην περιοχή Marne-La-Vallée έξω από το Παρίσι (εικ. 8) περιλαμβάνει τέσσερις ενότητες λειτουργιών: α) εκπαίδευση και έρευνα (Cité Scientifique), στην καρδιά της ζώνης και με έκταση 24,5 εκταρίων, συγκεντρώνει ανώτατες σχολές, κέντρα επαγγελματικής ειδίκευσης και εκκολαπτήριο επιχειρήσεων, προσανατολισμένα στον τομέα των δημοσίων έργων και κατασκευών, της πληροφορικής και των ηλεκτρονικών· β) ανάπτυξη προϊόντος (Parc Technologique), με έκταση 9,65 εκταρίων, περιλαμβάνει εγκαταστάσεις για μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, σε τομείς πληροφορικής, τηλεπικοινωνιών, ηλεκτρονικών και

βιοτεχνολογίας· γ) κοινωνικές εξυπηρετήσεις (Centre du Quartier), με μονάδες κατοικίας, ξενοδοχεία και ξενώνες, γραφεία, εμπορικό κέντρο, δημόσια κτίρια και υπηρεσίες, υποδομές κ.λπ.· δ) αναψυχή και πράσινο (Bois et Etangs), σε έκταση 40 εκταρίων με ιδιαίτερα φυσικά προϊόντα, διευθετημένη με εγκαταστάσεις αθλητισμού, πολιτιστικές λειτουργίες, εμπορικές δραστηριότητες κ.λπ. (EPAMARNE 1989).

Ο τεχνότοπος Metz 2000 (εικ. 9), στην περιφέρεια της πόλης και με συνολική επιφάνεια 400 εκτάρια, οργανώνεται επίσης σε τέσσερις διακεκριμένες ενότητες χρήσεων: ιδρύθηκε ζώνη δραστηριοτήτων για τις επιχειρήσεις αιχμής στους τομείς πληροφορικής και επικοινωνιών, με έκταση 35 εκτάρια· έχει ενταχθεί η πανεπιστημιούπολη της Μετς, με τις σχολές ηλεκτρονικής, φυσικής, διοίκησης και επικοινωνίας· δημιουργήθηκε ζώνη «τρίτογενούς», με διεθνείς και εθνικούς εμπορικούς και τραπεζικούς οργανισμούς και κέντρα συνεδρίων· συνάμα, ενσωματώθηκε μεγάλη έκταση πράσινου 100 εκταρίων, για δραστηριότητες υπαίθρου και αθλητισμού (Fondation Metz 1989).

Στον τεχνότοπο Château-Gombert της Μασσαλίας το πρόγραμμα οργάνωσης του χώρου έχει ως κεντρικό κορμό τις λειτουργίες έρευνας και ανάπτυξης, που οι εγκαταστάσεις τους καταλαμβάνουν το 60% της έκτασης του τόπου. Παράλληλα όμως προβλέπονται υπηρεσίες μεταφοράς

τεχνολογίας και προώθησης των επιχειρήσεων, σημαντική έκταση (15 εκταρίων) για κατοικίες και τις συναφείς εξυπηρετήσεις τους, αστικό κέντρο σε επιφάνεια 16 εκταρίων και διεθνής ζώνη (5 εκταρίων) για εγκατάσταση εδρών επιχειρήσεων, ερευνητικών ιδρυμάτων και μεγάλων συνεδριακών κέντρων (εικ. 10). Αυτό που έχει ειδικότερο ενδιαφέρον στην περίπτωση είναι ότι το σχέδιο χρήσεων γης προσπαθεί να αποφύγει τον απόλυτο διαχωρισμό των λειτουργιών, επιδιώκοντας μεγαλύτερη ανάμειξη χρήσεων στο εσωτερικό της κάθε ζώνης (Syndicat Mixte d'Équipement de Marseille 1989).

Το ΕΠ ως τρόπος ζωής

Τα παραδείγματα των γαλλικών ΕΠ φέρουν στο φως ένα σημαντικό ζήτημα, δομικό του μοντέλου των νέων χώρων εργασίας. Η χωρική εγγύτητα πανεπιστημίου και βιομηχανίας φάνηκε ανεπαρκής από μόνη της για να εξασφαλίσει στενές συνεργασίες ακαδημίας και παραγωγής, οι οποίες συχνά περιορίζονται σε επίπεδο άτυπων επαφών (Wield and Quintas 1987:47). Από την άλλη μεριά, το νέο είδος εργασίας, με σχετική αυτονομία και πρωτοβουλία, χαλαρά ωράρια και ιεραρχίες και οι νέοι εργαζόμενοι, μηχανικοί, στελέχη, σύμβουλοι και γενικά επιστήμονες, ταυτισμένοι με την τύχη της επιχείρησης και διαφοροποιημένοι από τον συνδικαλισμένο βιομηχανικό εργάτη, έθεταν α-

Εικ. 8

Η οργάνωση των 4 ενωτήτων λειτουργιών στο ΕΠ Σιτέ Ντεκάρετ.
(Πηγή: EPAMARNE 1989)

Εικ. 9

Οργάνωση των χρήσεων γης στον τεχνότοπο Metz 2000.
(Πηγή: Fondation Metz 2000, 1989)

παιτήσεις που ξεπερνούν τον άμεσο χώρο εργασίας και σχετίζονται με το πάρκο ως τρόπο ζωής:

«Οι άνθρωποι δεν έχουν το ανυπόφορο ωράριο 9:00-5:00. Θα δείτε φώτα αναμμένα όλες τις ώρες της νύχτας. Οι άνθρωποι δεν «διοικούνται» με την παραδοσιακή έννοια, είναι υπεύθυνοι για τον εαυτό τους». (Professor J. Fowcs-Williams, παρατίθεται από Massey κ.ά. 1992:90).

Γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι η ενσωμάτωση λειτουργιών κατοικίας, κοινωνικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων, αθλητισμού και αναψυχής μέσα στο χώρο του πάρκου, ολοκληρώνουν την έννοια της δημιουργικής κοινότητας και προωθούν την επιχειρηματική νοοτροπία και τις επαφές μεταξύ ερευνητών και επιχειρήσεων. Ακόμη κι όταν παρέχονται σε μικρή έκταση, όπως συνήθως συμβαίνει στα βρετανικά ΕΠ (π.χ. το ΕΠ West of Scotland, Warwick, Heriot-Watt ή του Atrim στην Ιρλανδία) οι λειτουργίες αυτές αποσκοπούν στη δημιουργία ευκαιριών για κοινωνικές συναναστροφές σ' ένα πολύ ανταγωνιστικό και κατά βάση μηχανικό στιλ δουλειάς, εξασφαλίζουν κάποια κοινωνική συνοχή, απαραίτητη για την αίσθηση της κοινότητας, και υπογραμμίζουν τη διαφορά από την ατμόσφαιρα του εργοστασίου. Σταδιακά ή εξαρχής, όλο και περισσότερα ΕΠ φροντίζουν να ανταποκριθούν σ' αυτή την ανάγκη:

«Κατά ασυνήθη τρόπο, μερικές από τις μονάδες εργασίας δεν αρκούνται να παρέχουν απλά εργαστήριο και γραφεία, αλλά ευκολίες στέγασης για τους ερευνητές. Αντιλαμβάνομαι ότι αρκετοί από τους ανθρώπους που διευθύνουν αυτές τις εταιρίες θέλουν να εργάζονται σχεδόν 24 ώρες τη μέρα – και αυτό τους παρέχει την ευκαιρία να ζουν δίπλα στη δουλειά τους». (Financial Times, 23 Αυγούστου 1984).

Η παρουσία τέτοιων λειτουργιών θεωρείται πλέον επένδυση ιδιαίτερα αποδοτική από τις διευθύνσεις των ΕΠ και εκτιμάται ως σημαντικός παράγων βιωσιμότητας και ανταγωνιστικότητας. Όπως χαρακτηριστικά τονίζεται (Guisti 1987), τα ΕΠ, που θα περιοριστούν μόνο σε τεχνολογικές δραστηριότητες, θα εκφυλιστούν σύντομα σε βιομηχανικές ζώνες, ενώ αντίθετα εκείνα που θα συνδεθούν με αστικού τύπου δραστηριότητες θα αποκτήσουν διεθνές «image de marque»:

«Ο αριθμός και η ποιότητα των ανθρώπων που έρχονται στη Σοφία-Αντίπολις (μηχανικοί, στελέχη επιχειρήσεων, άνθρωποι με υψηλές απαιτήσεις στην εκπαίδευση, την κουλτούρα, την παροχή υπηρεσιών, το περιβάλλον, τον τρόπο ζωής κ.λπ.) προϋποθέτουν σκέψη και προβληματισμό πάνω

στα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ζωής τους.

(...) Προσπαθούμε να διατηρήσουμε ένα επίπεδο ζωής στη Σοφία-Αντίπολις. Όσον αφορά στον αθλητισμό, έχουμε περίπου 50 γήπεδα τένις, πισίνα, την θάλασσα πολύ κοντά. Έχουμε πολλές λέσχες σχετικές με τον αθλητισμό. Οτιδήποτε φέρνει τον κόσμο κοντά – συναντήσεις, κοινές δραστηριότητες κ.λπ. – για μας είναι καλό. Διότι μπορεί να πάνε μαζί για ιστιοπλοία, παραδείγματος χάρη, αλλά παράλληλα θα συζητήσουν και ίσως στήσουν μια νέα εταιρία». (Fache 1990:87).

Η Σοφία-Αντίπολις ξεκίνησε χωρίς πρόβλεψη για κατοικίες και σήμερα παρέχει 2.000, μαζί με παιδικούς σταθμούς και σχολεία, θέατρο 700 θέσεων, εμπορικά καταστήματα, εστιατόρια, αίθουσες συνεδρίων, γραφεία ταξιδιών κ.λπ. (Fondation Sophia Antipolis 1989). Το σχέδιο της Σιτέ Ντεκάρετ προβλέπει τη δημιουργία «αστικού κέντρου» που περιλαμβάνει 860 κατοικίες, ξενοδοχείο, εμπορικό κέντρο και δημόσιες υπηρεσίες, γραφεία, σχολεία και εγκαταστάσεις πολιτισμού, με συνολική κτισμένη επιφάνεια που θα ξεπεράσει τα 100.000 τμ στην τελική φάση του προγράμματος κατασκευής (EPAMARNE 1989). Στα ισπανικά ΕΠ, προγραμματίζεται επίσης η ανάπτυξη λειτουργιών κοινωνικού χαρακτήρα, όπως η «zona de la masia» στο τεχνολογικό πάρκο

της Βαρκελώνης, με εγκαταστάσεις διοίκησης, εστιατορίων, θεάτρου, λέσχης επιχειρηματιών, τράπεζες κ.λπ., το κέντρο επαφών στο τεχνολογικό πάρκο της Μαδρίτης, με χώρους συναθροίσεων και σεμιναρίων, εστιατόρια, γραφεία ταξιδιών και τράπεζες, ενώ στο τεχνολογικό πάρκο της Αστουρίας οι λειτουργίες αυτές είναι πιο τονισμένες και με την πρόβλεψη εμπορικού κέντρου, παιδικών σταθμών, ασφαλιστικών εταιριών κ.λπ. (Gamella 1988:51-57).

Η εικόνα του πάρκου: γόητρο, αποκλειστικότητα, διάκριση

Τα θέματα του τόπου, της μορφής και του συμβολισμού του φυσικού περιβάλλοντος αποκτούν ιδιαίτερη σημασία στα ΕΠ. Η συνολική εικόνα τους, ριζικά διαφορετική από την ατμόσφαιρα εγκατάλειψης και πληρηκτικότητας των συνηθισμένων βιομηχανικών χώρων, μεταδίδει το κεντρικό μήνυμα του νεωτερισμού που τα έφερε στο φως: ένα νέο είδος δουλειάς μέσα σ' ένα περιβάλλον υψηλού γοήτρου.

«Πρέσβει χώροι για τη φαιά ουσία»

Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο που ονομάστηκαν «πάρκα». Ίσως η πιο διαδεδομένη αναπαράστασή τους από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, το ισχυρότερο γνώρισμα

Εικ. 10

Οργάνωση των χρήσεων γης στον τεχνότοπο Château Gombert της Μασσαλίας.
(Πηγή: Syndicat Mixte d'Equipeement de Marseille, 1989)

της δημόσιας εικόνας τους και βασική προδιαγραφή της οργάνωσης του χώρου τους είναι ο χαρακτήρας τους του «πράσινου χώρου». Ακόμη και τα πιο μικρά και εντός πόλεως ΕΠ προσπαθούν να ανταποκριθούν στην εικόνα αυτή. Η χρήση του όρου «πάρκου» συνηχεί ταυτόχρονα μια ολόκληρη πολιτιστική παράδοση, πολύ προσφιλή στην αγγλοσαξονική κουλτούρα και συνδεδεμένη με την έννοια της κοινότητας και τα αγαθά της ζωής στην ύπαιθρο. Μια ύπαιθρο εν προκειμένω «εξημερωμένη», σύμφωνα με τις απαιτήσεις της νέου τύπου εργασίας, την ανάγκη να καλλιεργηθεί η αίσθηση της ένταξης σε μια αποκλειστική κοινότητα μεγάλου κύρους και τον έντονο ανταγωνισμό για προσέλκυση προσωπικού και πελατών.

Ο τονισμός του φυσικού περιβάλλοντος αποτελεί βασική επιδίωξη στην οργάνωση του τοπίου των ΕΠ, είτε με την μορφή «campus» στα βρετανικά, είτε με τη μορφή των χαλαρών πολεοδομικών χαραάξεων ενταγμένων «μέσα στη φύση» στα γαλλικά. Σε κάθε περίπτωση, αποβλέπει στη δημιουργία ενός τόπου «καθαρού» και ιδιαίτερα ελκυστικού, με άφθονους ελεύθερους χώρους και πράσινες εκτάσεις, χαμηλή πυκνότητα κτισμάτων και ασυνεχή δόμηση, μικρά κτιριακά συγκροτήματα και υψηλής ποιότητας κατασκευές.

Στο ΕΠ του Κέμπριτζ, κύριο μέλημα της οργάνωσης του πάρκου ήταν «η διατήρηση και αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος» (UKSPA-SP Directory: 32),

κατά τα πρότυπα του ιστορικού πανεπιστημιακού campus, με μικρή πυκνότητα δόμησης, ευέλικτα κτίρια και ελεύθερη διάταξη. Η απόφαση να τηρήσουν μιαν αναλογία κτισμένης επιφάνειας/ελεύθερου χώρου 1/6, υπερδιπλασία αυτής που ισχύει στις παλιές βιομηχανικές ζώνες του βορρά, είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός τοπίου εντυπωσιακού, κράμα υπαίθρου και ακαδημαϊκής παράδοσης.

Στο ΕΠ του Άστον, η οργάνωση του χώρου με χαμηλά κτίρια, σε διάταξη περιπτέρων σε κήπο, ανταποκρίνεται στον ρητό στόχο της διεύθυνσης του πάρκου να δημιουργήσει μια επιχειρηματική κοινότητα υψηλής ποιότητας και ανταγωνιστικότητας (Venture 1989). Στην ίδια κατεύθυνση κινείται το ΕΠ του Σάρεϊ, το δεύτερο σε μέγεθος στη Βρετανία, με ιδιαίτερα φροντισμένο τοπίο, μεγάλους ελεύθερους χώρους και μικρές ενότητες κτισμάτων, τοποθετημένων γύρω από μικρές πράσινες αυλές, με τρόπο που θυμίζει σχέδια κηπουπόλεων.

Από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα εγκατάστασης μέσα στη φύση είναι το ΕΠ Σοφία-Αντίπολις, που χρησιμοποίησε όλα τα πλεονεκτήματα της γαλλικής Ριβιέρας (εικ. 11) στην προσέλκυση του επιχειρηματικού κόσμου:

«Μια από τις βασικές αποφάσεις ήταν να παραμείνουν τα δύο τρίτα της περιοχής (συνολικής έκτασης 2.400 εκταρίων) πράσινος χώρος, διότι ένας από τους συντελεστές-κλειδιά της επιτυ-

χίας της Sophia ήταν το περιβάλλον και η ποιότητα ζωής». (Fache 1990:96).

Τα σχέδια που συντάχθηκαν για τα ΕΠ της Σιτέ Ντεκάρτ και της Ατλανπόλ χαρακτηρίζονται από ανάλογη πρόθεση να προβληθεί και να αξιοποιηθεί η φυσική εικόνα των τόπων: μεγάλες εκτάσεις πράσινου που περιβάλλουν τα πάρκα και διαμορφώνουν τοπία ιδιαίτερου κάλλους, διάσπαρτες εγκαταστάσεις αθλητισμού και υπαίθριων δραστηριοτήτων, διακριτική χάραξη κυκλοφοριακών αξόνων, που δεν αλλοιώνουν τη γενική ατμόσφαιρα, χαμηλή και αραιή δόμηση.

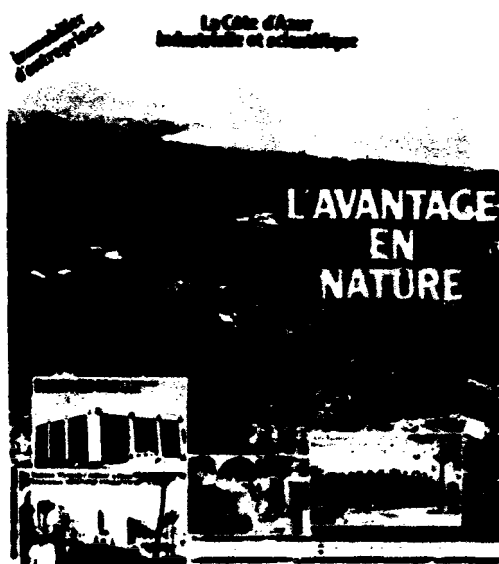
Ευελξία και «lab-like»: η νέα κουλτούρα της εργασίας

Το θέμα της νέου είδους δουλειάς κυριαρχεί στη διαμόρφωση των χώρων των επιχειρήσεων: ένα περιβάλλον εργασίας όπου οι ιεραρχίες είναι χαμηλές και η οργάνωση ευέλικτη, η απασχόληση σχετικά αυτόνομη και δημιουργική, οι εργαζόμενοι με μεγάλη επιστημονική ειδικευση και οι χώροι δουλειάς μοιάζουν περισσότερο με πανεπιστημιακά εργαστήρια παρά με εργοστάσια: καθαροί χώροι, άπλετα φωτισμένοι από μεγάλα παράθυρα, που επιτρέπουν την οπτική επαφή με τον φροντισμένο υπαίθριο χώρο του πάρκου, με οικείες διαστάσεις, προσαρμοσμένοι στις συνήθειες των νέων ενοίκων τους.

Το στίλ δουλειάς, παράλληλα με τις τεχνικές προδιαγραφές της έρευνας, αποβαίνει καθοριστικό για τη μορφή των νέων χώρων υψηλής τεχνολογίας και οι διευθύνσεις των ΕΠ έχουν πλήρη συνείδηση του γεγονότος:

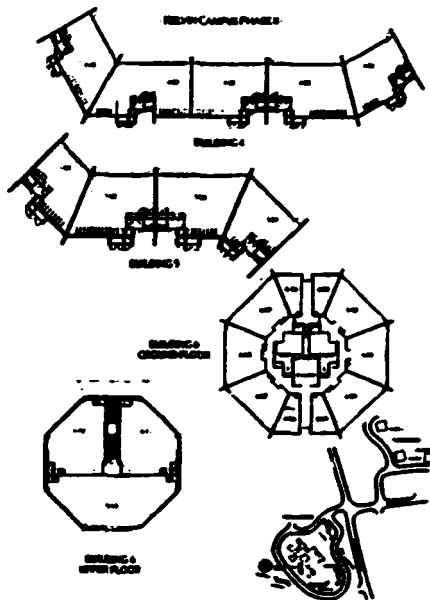
«Ο κ. Richard Granger, διευθυντής εργασιών της εταιρίας έρευνας και ανάπτυξης συμβούλων Κέμπριτζ, που προσπαθεί να αναβιώσει την ατμόσφαιρα πανεπιστημιακού εργαστηρίου φυσικής στο πρόσφατο νέο κτίριο αξίας ενός εκατ. λιρών του ΕΠ, τονίζει με ιδιαίτερα έντονο τρόπο το πλεονέκτημα του ελκυστικού περιβάλλοντος για την προσέλκυση σπανίζοντος προσωπικού: «Στο είδος της υπηρεσίας που προσφέρουμε, το καλό προσωπικό έρχεται πολύ δύσκολα από μόνο του και πρέπει να παίζει κανείς κάθε χαρτί που έχει, συμπεριλαμβανομένου και του περιβάλλοντος, σ' αυτήν την άγρια υπόθεση προσέλκυσης του»». (Financial Times, 12 Οκτωβρίου 1984).

Τα ΕΠ προσπαθούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των πελατών τους, παρέχοντας κτίρια όσο γίνεται πιο ευέλικτα στην εσωτερική τους διάρθρωση ή ακόμη κατασκευάζοντας «επί παραγγελία», όταν ο πελάτης είναι σημαντικός ή απαιτητικός. Η ατομική προβολή κάθε ε-

Εικ. 11

Διαφήμιση του πάρκου ερευνών Σοφία-Αντίπολις καταχωρισμένη στο περιοδικό L'USINE. (Πηγή: L'USINE Nouvelle, 1988)

Εικ. 12

Μεγέθη και αναλογίες χώρων έρευνας, από το ΕΠ West of Scotland. (Πηγή: West of Scotland SP, 1989)

πιχείρησης και η ιδιαιτερότητα των εργασιών –εφόσον μάλιστα πρόκειται για προωθημένη έρευνα και ανάπτυξη προϊόντος– αποτελούν ανάγκες που αντιμετωπίζονται με διαφορετικούς τύπους κτιρίων από ένα επίσης διαφορετικό – ευέλικτο– στυλ διαχείρισης:

«Πρέπει να τονιστεί ότι όλα τα κτίρια δεν είναι ίδια. Το σημαντικότερο είναι ότι πρέπει να είναι προσαρμοσμένα στις ανάγκες του κάθε μεμονωμένου ιδρύματος που τα κατοικεί». (Dalton 1990:89).

Σε γενικές γραμμές, τα κτίρια εργασίας που παρέχουν τα ΕΠ διακρίνονται σε τρεις τύπους, με διαφορετικό μέγεθος, μορφή, βαθμό ευελιξίας και διάταξη, κυρίως ανάλογα με το βαθμό στον οποίο κάθε επιχείρηση έχει ενσωματώσει τις νέες τεχνολογίες.

1. Το κτίριο για μικρές νεοσύστατες επιχειρήσεις, που μόλις μπαίνουν στην περιπέτεια της υψηλής τεχνολογίας. Έχει παντού τη μορφή του «εκκολαπτηρίου» ή του «κέντρου νεωτερισμών», ιδιοκτησία του ΕΠ, που νοικιάζει τις μονάδες του για σύντομα διαστήματα 6-36 μηνών. Πρόκειται, κατά κανόνα, για ενιαίο κτίσμα με 1-2 ορόφους, τοποθετημένο σε ευρύχωρο οικοπέδο, διαιρεμένο σε μικρές μονάδες εφοδιασμένες με τεχνικές παροχές και επιφάνεια που κυμαίνεται από 30 τμ κατ'ελάχιστο ως 250 τμ μέγιστο. Η ευελιξία της σύνθεσης και της κατασκευής επιτρέπει την αυξομείωση επιφάνειας ή την αλ-

λαγή του ύψους της οροφής, κατά τις ανάγκες της επιχείρησης. Σημαντικό τμήμα του κτιρίου αποτελούν οι χώροι υποδοχής, συναθροίσεων, καφετέριας, γραμματείας και συμβούλων, λογιστηρίου, τηλεπικοινωνιών κ.λπ., που υποστηρίζουν τη λειτουργία των επιχειρήσεων και καλλιεργούν τη νοοτροπία της επιχειρηματικής κοινωνίας (εικ. 12).

2. Τα κτίρια που στεγάζουν επιχειρήσεις, οι οποίες πέρασαν την πρώτη φάση και δοκιμάζουν την ανάπτυξή τους (venture capital) ή μεσαίες επιχειρήσεις και τμήματα μεγάλων επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας. Πρόκειται για κτίρια άλλοτε ατομικά για κάθε εταιρία κι άλλοτε κτίρια που στεγάζουν ένα μικρό αριθμό μονάδων. Τα μεγέθη –συνήθως από 500 έως 1.000 τμ.– και οι διατάξεις των χώρων υπακούουν στην αρχή της ευελιξίας και του συνδυασμού αναγκών έρευνας-ανάπτυξης προϊόντος και γραφείου, με υψηλές προδιαγραφές ποιότητας παροχών και εξυπηρέτησεων (εικ. 13). Ενίοτε κατασκευάζονται από τις ίδιες τις επιχειρήσεις, συχνότερα όμως αποτελούν ιδιοκτησία του πάρκου και ενοικιάζονται με μακρόχρονα συμβόλαια.

3. Τα κτίρια μεγάλων εταιριών, εθνικών και πολυεθνικών, πάντοτε ατομικά και με μεγάλη επιφάνεια –πάνω από 1.000 τμ.– με υψηλό βαθμό εξειδίκευσης των χώρων τους, σύμφωνα με τις ιδιαίτερες απαιτήσεις της επιχείρησης. Πρόκειται για κτίρια που κατασκευάζονται από τις ίδιες

τις εταιρίες, σε ιδιότητα ή ενοικιαζόμενα για πολύ μεγάλο χρόνο οικόπεδα, με υψηλές προδιαγραφές λειτουργικότητας και τελείως εξατομικευμένη αρχιτεκτονική και αισθητική, που παίζει ιδιαίτερο ρόλο, όπως θα δούμε παρακάτω, στη δημόσια προβολή τους.

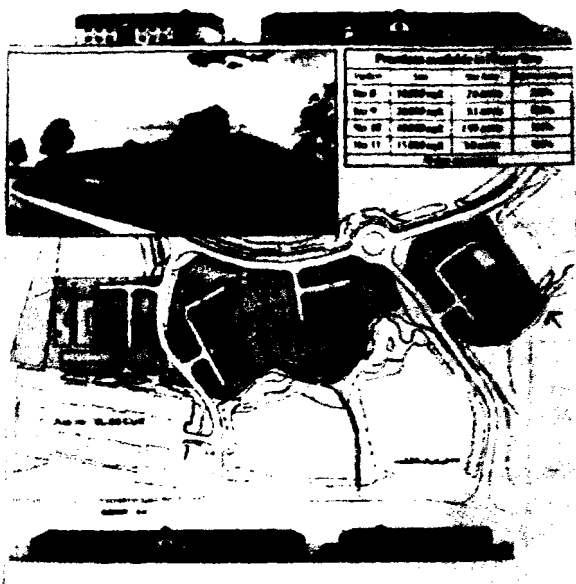
Ένα περιβάλλον υψηλής περικυψίας: η δύναμη των μορφών

Η υψηλής ποιότητας οργάνωση του χώρου, η αρχιτεκτονική των κτιρίων και η ένταξη σε αναβαθμισμένο φυσικό και αστικό περιβάλλον αποτελούν κοινή συνείδηση και επιδίωξη για όλα τα ΕΠ. Στοιχεία ιδιαίτερα κρίσιμα, ίσως πιο σημαντικά από τη λειτουργικότητα των εγκαταστάσεων, αποδείχθηκαν στην πράξη ισχυρότατα ατού για τη διάκριση στον σκληρό ανταγωνισμό της προσέλκυσης πελατών και προσωπικού:

«Αυτό που θέλουν, πάνω απ' όλα, είναι ένα περιβάλλον γοήτρου. (...) Ο κ. Henry Bennett της Bidwells, υπεύθυνος του σχεδίου του ΕΠ Trinity College στο Κέμπριτζ, δηλώνει ότι όντως έτσι συμβαίνει, όταν οι εταιρίες έχουν να προσελκύσουν υψηλού επιπέδου πελάτες και προσωπικό. "Θέλουν ενάρετο, ευρύχωρο και ήρεμο περιβάλλον και δεν θα πήγαιναν, με κανένα τρόπο, σε μια εγκατάσταση βιομηχανικού τύπου. Διαβέβαια ένα ολοκαίνουργιο κτίριο γραφείων και αποθηκών σ' ένα βιομηχανικό πάρκο μόλις 50 μ. απέναντι από το ΕΠ και στη μισή τιμή του ενοικίου. Οι εταιρίες υψηλής τεχνολογίας ούτε που το πλησίασαν"». (Financial Times, 12 Οκτωβρίου 1984).

Για την επίτευξη των στόχων αυτών, οι φορείς διαχείρισης των ΕΠ διαθέτουν ειδικές υπηρεσίες σχεδιασμού, που βοηθούν τις επιχειρήσεις στην κατασκευή των κτιρίων τους. Συχνά, όμως, τόσο οι ίδιοι οι φορείς των ΕΠ όσο και οι οργανισμοί και οι επιχειρήσεις, που εγκαθίστανται εκεί, υιοθετούν διαδικασίες και μηχανισμούς, όπως αρχιτεκτονικούς και πολεοδομικούς διαγωνισμούς, διεθνείς συνδιασκέψεις ιδεών, γνωμοδοτήσεις και επιλογές αρχιτεκτονικών μελετών, που κατά τεκμήριο εφαρμόζονταν μέχρι τώρα στο σχεδιασμό διακεκριμένων αστικών τόπων και κτιρίων.

Η αρχιτεκτονική των κτιρίων αποτελεί αντικείμενο ιδιαίτερης φροντίδας, που υπερβαίνει σαφώς τις λειτουργικές απαιτήσεις για να επιτείνει την εικόνα του νέου περιβάλλοντος δουλειάς και να συμβολίσει, με τον πιο εύληπτο τρόπο, το «πρόσωπο» της επιχείρησης στην αγορά. Σε αντίθεση με τη σκυθρωπή ατμόσφαιρα των λιτών κτιρίων-υποστέγων της συμβα-

Εικ. 13

Τύποι κτιρίων για μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις στο ΕΠ Belasis. (Πηγή: Belasis Hall-Technology Park, 1989)

τικής βιομηχανίας, η αρχιτεκτονική των νέων χώρων εργασίας επιδιώκει μορφές αισθητικά άρτιες και ελκυστικές, εντυπωσιακές και συχνά πρωτοποριακές, που αντλούν στοιχεία από δύο βασικά ρεπερτόρια. Το ένα περιλαμβάνει μορφολογικούς χειρισμούς νεωτερικούς, με εμφανή αναφορά σε εικόνες διαστημικής τεχνολογίας και χρήση σύγχρονων υλικών κατασκευής, μετάλλου, γυαλιού, σιμπλών συνθετικών επιφανειών. Το άλλο παραπέμπει στο παραδοσιακό στυλ των περιπτέρων στην εξοχή, με τούβλο, μεγάλα ανοίγματα και επικλινείς στέγες (εικ. 14), εικόνα διαδεδομένη κυρίως σε βρετανικά ΕΠ.

Για το σχεδιασμό του νέου κτιρίου του Holt Court στο ΕΠ του Άστον, μεγέθους 3.000 τμ (εικ. 15), προκηρύχθηκε αρχιτεκτονικός διαγωνισμός ανάμεσα σε 5 τεχνι-

κά γραφεία, με την πρόθεση να δοθεί «μια νέα εικόνα στα κτίρια του πάρκου», όπως τονίζει ο διευθυντής ανάπτυξής του (Venture 1989).

Η εικόνα μιας τεχνολογίας του μέλλοντος αντανακλά στις μορφές των δύο μεγαλύτερων και σημαντικότερων κτιρίων της Σιτέ Ντεκάρετ (εικ. 16), που στεγάζουν την Ecole Supérieure d'Ingénieurs en Electrotechnique et Electrolgie και την εταιρία Honeywell Bull, παρέχοντας τα ισχυρότερα σύμβολα του ΕΠ.

Ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα διάκρισης και προβολής που επιδιώκεται, μέσω της αρχιτεκτονικής μορφής, παρέχει το γνωστό κτίριο της εταιρίας Bouygues στο τεχνολογικό πάρκο του Σαιν-Κεντέν (εικ. 17), με εμφάνιση σύγχρονου κρυστάλλινου ανακτόρου, ανταγωνιζόμενο σε αίγλη το διάσημο γειτο-

νικό των Βερσαλλιών και με το συμβολικό όνομα Challenger (EPA-SQY 1990).

Πέρα από την αρχιτεκτονική των κτιρίων, η συνολική εικόνα του τόπου είναι σημαντικότεατος παράγων για την επιτυχή λειτουργία και προβολή του ΕΠ, αναπληρώνοντας την έλλειψη ενός εντυπωσιακού πανεπιστημιακού ονόματος ή ενισχύοντας την έλξη που ασκεί η παρουσία του. Οι διαδικασίες που υιοθετούνται για τη συνολική οργάνωση του χώρου του ΕΠ ακολουθούν, όλο και περισσότερο, τα πρότυπα πολεοδομικού σχεδιασμού και μάλιστα στην πιο εξελιγμένη εκδοχή τους. Η γενική διάταξη των εγκαταστάσεων μελετάται με την ίδια φροντίδα μ' εκείνη με την οποία εκπονείται ένα «πρόγραμμα αστικής ανάπτυξης» και με ενδιαφέρον που ξεπερνά κατά πολύ τις στοιχειώδεις οικοπεδοποιήσεις και οδικά δίκτυα των βιομηχανικών ζωνών και επιδιώκει τη συγκρότηση ενός επαρκούς λειτουργικά και υψηλού ποιοτικά επιχειρηματικού περιβάλλοντος, εικόνα μιας δημιουργικής παραγωγικής κοινότητας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η διαδικασία που ακολουθήθηκε στο σχεδιασμό του ΕΠ της Νάντης. Το 1988, η ένωση Atlanpole προκήρυξε διεθνή συνδιάσκεψη αρχιτεκτονικών ιδεών για την πιο ευαίσθητη ζώνη της τεχνόπολης, τα 300 εκτάρια της κοιλάδας του Erdre, όπου βρίσκονται οι τρεις από τους επτά τεχνότοπους της Atlanpole. Σύμφωνα με την προκήρυξη, στόχος ήταν η δημιουργία ε-

Εικ. 14

Μορφολογία κτιρίων στο ΕΠ του Ντάραμ.
(Πηγή: University of Dahram, 1989)

Εικ. 15

Το νέο κτίριο Holt Court στο ΕΠ του Άστον.
(Πηγή: Venture 1989)

Holt Court - New dimensions in Business Space

ASTON BUSINESS PARK

**2,500 - 50,000 sq.ft. of
Business Space - finished
to an exceptionally
high specification.**

- Immediate city centre and railway access
- Excellent transport links
- Excellent security including central gates and video surveillance
- Public transport

- Excellent on-site car parking
- Fully equipped catering facilities and video surveillance

**Contact: Aston Engineering,
Birmingham Technology (Property) Ltd.
Aston Business Park, Lane Lane,
Aston Triangle, Birmingham B7 4AA
Tel: 021-359 6881 Telex: 334835 BHTECN**

νός τοπίου υψηλού γοήτρου, που να λειτουργήσει ως σύμβολο της τεχνόπολης, ισχυρότατο ατού στον διεθνή ανταγωνισμό και παράλληλα να διαφυλάξει την ομορφιά και τα χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος, αποφεύγοντας, με κάθε τρόπο, τη μουντή εικόνα ενός βιομηχανικού πάρκου· ακόμη, να αναβαθμίσει το κέντρο της πόλης, ενοποιώντας το με τους τεχνότοπους, με συνδέσεις μορφολογικές και λειτουργικές, έντονα αστικού χαρακτήρα (Leroux 1988, Atlanpole 1989). Στη συνδιάταξη πήραν μέρος διάσημοι αρχιτέκτονες (S. Anselmi από την Ιταλία, B. Podrecca από την Αυστρία, J. Velles και A. Capitel από την Ισπανία, C. de Portzamparc από την Γαλλία, H. Kollhoff από τη Γερμανία και P. Ahrends από τη Βρετανία) με έξι διαφορετικές προτάσεις, που είχαν, ωστόσο, κοινά γνωρίσματα, το σεβασμό του φυσικού περιβάλλοντος, την ποιητική αντιμετώπιση της σύνθεσης, την προσοχή στο ανάγλυφο του εδάφους και τις γραμμές του τοπίου, την προβολή συμβολικών μορφών και μνημειακών χαράξεων (εικ. 18). Το δημοτικό συμβούλιο της Νάντης επέλεξε τελικά την πρόταση του Portzamparc, στην οποία ενσωμάτωσε σημεία και ιδέες από τις άλλες πέντε προτάσεις.

Παρόμοια βήματα ακολούθησε ο σχεδιασμός της Σιτέ Ντεκάρετ. Το 1983 η υπηρεσία πολεοδομίας της Μαρν-Λα-Βαλέ κάλεσε σε συνδιάσκεψη ιδεών τέσσερις αρχιτέκτονες (Pelissier, Pencreatch, Parga-

de και Crosjean), οι οποίοι παρουσίασαν τις προτάσεις τους για τη γενική διάταξη των εγκαταστάσεων του τεχνότοπου. Το σχέδιο, που τελικά προέκυψε, υπακούει σε ορισμένες κατευθυντήριες ιδέες, όπως η διατήρηση των υφισταμένων χαράξεων (οικοπεδικό σύστημα, αγροτικοί δρόμοι, οδικοί και σιδηροδρομικοί άξονες, γειτονικές δασικές εκτάσεις), η βελτιστοποίηση της χωρητικότητας με οικοπεδικές κατατιμήσεις παραδοσιακού τύπου (οικόπεδο, επενδυτής και τρόπος κυριότητας) και η οργάνωση των λειτουργιών και των χώρων τους σε τессερις ενότητες – κέντρο γειτονιάς, επιστημονική πόλη, τεχνολογικό πάρκο και δάση.

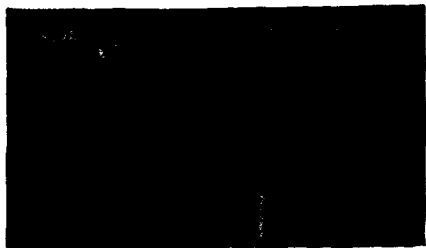
Σπάνια οι περιβαλλοντικές απαιτήσεις των ΕΠ σταματούν στα όρια του τόπου τους. Η ένταξη σ' ένα αναβαθμισμένο ευρύτερο περιβάλλον είναι εξίσου κρίσιμη για την επιλογή της θέσης του ΕΠ και ισχυρότατο πλεονέκτημα για την ανταγωνιστικότητά του. Το φυσικό αλλά και το αστικό τοπίο, η ιστορική κληρονομιά, η πολιτιστική ζωντάνια, η νέου τύπου αναψυχή, οι συγκοινωνιακές ευκολίες που παρέχει η πόλη, προβάλλονται από τους φορείς του ΕΠ ως θέλγητρα το ίδιο ισχυρά με εκείνα των εντός πάρκου παρεχομένων αρχιτεκτονικών ποιοτήτων. Με την έννοια αυτή, ολόκληρη η πόλη ή η περιοχή συμμετέχει, με ενεργό τρόπο, στη δημόσια εικόνα του ΕΠ. Η διαφήμιση της ΣΑ είναι πολύ εύγλωττη (εικ. 11).

Στο Κέμπριτζ, όλη η πόλη και η παράδοση, που τη βαρβαίνει, λειτουργεί ως δύναμη έλξης των επιχειρήσεων:

«Το στίλ ζωής παίζει σημαντικό ρόλο στο φαινόμενο Κέμπριτζ. Αν ο τόπος πάψει να είναι ευχάριστος, υπάρχουν κι άλλα μέρη που θα προσήλκυαν τις εταιρίες, (...) και θα γινόταν ένας προαστιακός αδιάφορος τόπος σαν πολλούς άλλους». (Crang και Martin 1989:17-8).

Στο Μονπελιέ, η δημιουργία του δικτύου των 5 τεχνότόπων συνδυάστηκε εξαιρετής, με άμεσο τρόπο, με τη συνολικότερη αναδιάρθρωση της πόλης και η θελκτικότητα των τόπων τονίζεται –τουλάχιστον σε επίπεδο μάρκετινγκ– από την παράλληλη προβολή τριών εντυπωσιακών αστικών προγραμμάτων: του νέου συνεδριακού και πολιτιστικού κέντρου CO-RUM, της ανάπτυξης περιοχής 35 εκταρίων με 2.300 κατοικίες, σχολεία και δημόσιους χώρους (σχέδιο Antigone) και της διαμόρφωσης περιοχής 45 εκταρίων πάνω στο ποταμό Lez σε μαρίνα για 300 σκάφη, συμπληρωμένη με εγκαταστάσεις αναψυχής και 5.500 κατοικίες (σχέδιο Port-Marianne), φιλοτεχνημένα από τον γνωστό αρχιτέκτονα R. Boffil, (εικ. 20). (District de Montpellier 1989).

Η χωρική οργάνωση και η φυσική μορφή των ΕΠ συμπυκνώνει, ενδεχομένως, με τον πιο καθαρό τρόπο τις νέες σχέσεις που συνάπτονται ανάμεσα στην επιστημονική γνώση και τη βιομηχανική καινο-

Εικ. 16

Τα κτίρια της ESIEE και της BULL-HONEY-WELL στη Σιτέ Ντεκάρετ. (Πηγή: EPAMARNE 1989)

Εικ. 17

Το κτίριο της εταιρίας Bouygues στο Σαιν-Κεντέν, όπως προβάλλεται σε διαφημιστικό έντυπο. (Πηγή: EPA S-Q-Y 1990)

τομία, τις κοινωνικές δομές και θεσμούς και τη γεωγραφική οργάνωση των κοινωνιών.

Το νέο μοντέλο επιστήμης και καινοτομίας έκανε δυνατό ένα νέο τύπο χωρικής οργάνωσης –και πιο συγκεκριμένα χωρικού διαχωρισμού– που δεν ίσχυε προηγουμένως. Επέτρεψε, δηλαδή, τον φυσικό διαχωρισμό να εγκατασταθεί σ' ένα διαφορετικό σημείο της αλληλουχίας των δραστηριοτήτων παραγωγής: ενώ μέχρι πριν η γεωγραφική τομή ετίθετο ανάμεσα στη βασική επιστήμη της ακαδημίας και τον εμπορικό κόσμο της παραγωγής, τώρα επέρχεται μέσα στην ίδια την παραγωγή, ανάμεσα στο εμπορικό κομμάτι της –τη μαζική παραγωγή– και την έρευνα και ανάπτυξη του προϊόντος. Προϊόντα της νέας τομής, τα ΕΠ όχι μόνο ενίσχυσαν αυτή την τάση, αλλά και τη συνόψισαν σε ένα ευρύτερο κοινωνικό νόημα. Όπως υποστηρίζουν οι Massey, Quintas και Wield (1992:240-1), οι αλλαγές στην τεχνολογία και τον καταμερισμό της εργασίας έκαναν δυνατό αυτό το διαχωρισμό, αλλά δεν τον επέβαλαν. Τα παραγωγικά αποτελέσματα της απλής χωρικής σύνδεσης πανεπιστημίου και βιομηχανικής έρευνας δεν ήταν αυτονόητα. Φαίνεται μάλλον ότι οι δυνάμεις, που επέφεραν το χωρικό διαχωρισμό έρευνας και ανάπτυξης του προϊόντος από την εμπορική διαδικασία, ήταν κοινωνικές, με την ευρύτερη έννοια του όρου, που συμπεριλαμβάνει ζητήματα όπως η επιδίωξη ενός περιβάλ-

λοντος ιδιαίτερου κύρους και γοήτρου, η σφραγίδα της αποκλειστικότητας, το στίλ, η σύνδεση με την υψηλή σφαίρα της ακαδημίας και η κοινωνική περιχαράκωση, τόσο σημαντική για τέτοιες υπερ-ειδικευμένες αγορές εργασίας.

Με τη σειρά της, αυτή η νέα μορφή χωρικής οργάνωσης, το ΕΠ, παράγει τα δικά της αποτελέσματα. Αναδιατάσσει τις κοινωνικές ιεραρχίες και δίνει νέες βάσεις για την κατασκευή του κοινωνικού κύρους: ο ελιτίστικος συμβολισμός της φυσικής εικόνας του ΕΠ, η έντονη προβολή του από τη διαφήμιση και τη σχετική φιλολογία, φανερώνουν και ενισχύουν αυτά τα αποτελέσματα. Ακόμη, ο χωρικός διαχωρισμός έρευνας και ανάπτυξης από την άμεση παραγωγή μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες για τη βιομηχανική αναγέννηση, καθώς η χωρική σύνδεση βιομηχανικής έρευνας και πανεπιστημίου δεν είναι από μόνη της εχέγγυο γονιμότητας. Αντίθετα, ενέχει τον κίνδυνο να απομονώσει ένα στοιχείο του κόσμου της βιομηχανίας για να του προσδώσει λίγη από την αίγλη της ακαδημίας. Δεν είναι λίγα τα ΕΠ στη Βρετανία, για παράδειγμα, σε περιφερειακά συνήθως πανεπιστήμια, χωρίς ανεπτυγμένο επίπεδο έρευνας, που δεν έχουν προχωρήσει πέρα από τη σχέση των απλών επιστημονικών συμβουλών, τη χρήση της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης ή των δικτύων των υπολογιστών.

Οι επιπτώσεις της νέας χωρικής οργάνωσης γίνονται ιδιαίτερα εμφανείς όταν

φθάνουμε σε ζητήματα περιφερειακής πολιτικής και πολεοδομικού προγραμματισμού. Όπως επισημαίνει ο P. Hall (1985:14-15) στο γνωστό του άρθρο:

«Η νέα βιομηχανία έχει την τάση να τοποθετείται σε περιοχές και τόπους πολύ διαφορετικούς από τους παλιούς. Όντως, η εικόνα της παλιάς βιομηχανικής πόλης –κατελημμένης από θνήσκουσες βιομηχανίες που παράχθηκαν από παραδοσιακές μεθόδους, με γηρασμένη εργατική δύναμη που αντιστέκεται στην αλλαγή, με καταθλιπτικό φυσικό περιβάλλον μη ελκυστικό στους διακινούμενους εργάτες και ίσως χωρίς την απαραίτητη ερευνητική ειδημοσύνη στις νέες τεχνολογίες– είναι τόσο απωθητική στις νέες βιομηχανίες, όσο δεν μπορεί να φανταστεί κανείς. Η νέα βιομηχανία, λοιπόν, θα ψάξει σίγουρα να αποφύγει τέτοια μέρη. (...)

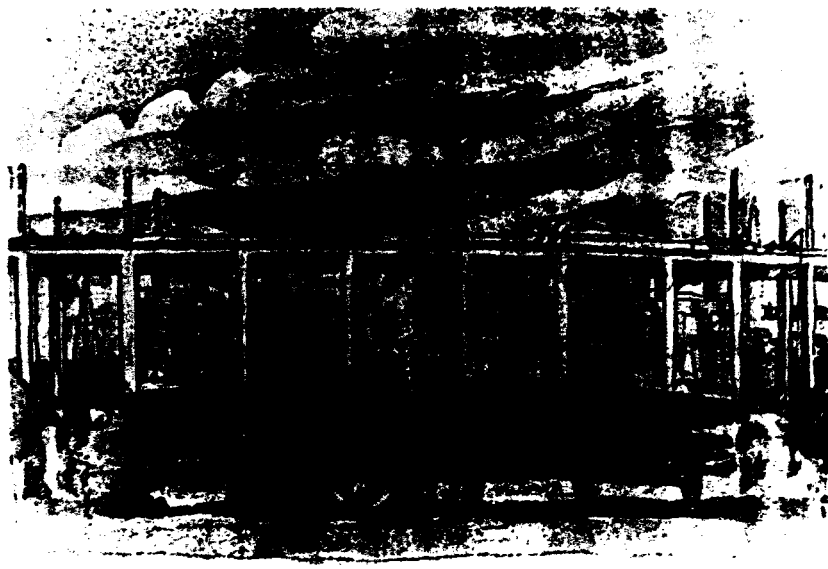
Μπορούμε λογικά να αναρωτηθούμε αν, σε τέτοιες περιστάσεις, τα αστικά κέντρα στις παλιότερες βιομηχανικές περιοχές έχουν καθόλου μέλλον. Έχουν συχνά γηρασμένη και πεπαιγμένη υποδομή, που απαιτεί πλήρη ανανέωση. Έχουν αυξανόμενα υπολείμματα εργατικής δύναμης, απαρτιζόμενα απ' όσους δεν μπορούν ή δεν θέλουν να προχωρήσουν στην έξοδο προς τη νέα κατάσταση, με δυσανάλογο αριθμό ατόμων προβληματικών για απασχόληση. Έχουν καταθλιπτικό

Εικ. 18

Σχέδια του διαγωνισμού για τον τεχνότοπο της Νάντης.

(Πηγή: Leroux T., 1988)

φυσικό περιβάλλον και συχνά ανεπαρκή δίκτυα μεταφορών, σε σύγκριση με τις προαστιακές ή περιαστιακές περιοχές. Και πάσχουν από έλλειψη νεωτερικού επιχειρηματικού κόσμου. (...) Δεν έχουν το κατάλληλο περιβάλλον. Μ' άλλα λόγια, έχουν λίγα υπέρ αυτών».

Ό,τι απομένει, λοιπόν, για τις πόλεις αυτές φαίνεται να είναι η εν σειρά παραγωγή τριτοκοσμικού τύπου, η χαμηλής αμοιβής δουλειά στη βιομηχανία των σχετικών με αναψυχή και τουρισμό υπηρεσιών (συνεδριακά και εκθεσιακά κέντρα, πάρκα διασκέδασης), η ανάπτυξη κτιρίων γραφείων περιφερειακής εμβέλειας «που ασχολούνται με συμβατική επεξεργασία δεδομένων». Η πιθανότητα να δημιουργηθεί παράδοση έρευνας και ανάπτυξης, που ερμηνεύτηκε ως μοχλός για την ανασύσταση ενός «επιχειρηματικού» περιβάλλοντος, φαίνεται να διαψεύδεται από δυσκολίες, ιδίως επειδή απουσιάζει από τις πόλεις αυτές ακριβώς ό,τι διαθέτουν οι επιτυχημένες στον τομέα περιοχές: ένα ιδιαίτερα ευχάριστο περιβάλλον (Hall 1985:15).

Τα είκοσι χρόνια της ευρωπαϊκής εμπειρίας ΕΠ επιβεβαιώνουν τις διαπιστώσεις αυτές. Και υποδηλώνουν δύο αντιφατικές τάσεις: αφενός τη γενικά διαπιστωμένη ανάγκη να διευρυνθεί η πρόσβαση στην επιστήμη και την τεχνολογία, αφετέρου την ανισότητα που επιβάλλεται κοινωνικά στην πρόσβαση αυτή.

Όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι κανένα ΕΠ δεν είχε ή δεν μπορεί να έχει θετικές επιπτώσεις στην αναγέννηση της τοπικής οικονομίας. Πολλές τοπικές αρχές υιοθέτησαν, τροποποίησαν και εφάρμοσαν το πρότυπο του ΕΠ, άλλοτε για να αναπτύξουν νέους τομείς στην οικονομία, άλλοτε για να εκσυγχρονίσουν την υπάρχουσα βιομηχανική βάση και πάντα για να αποκομίσουν θετικά αποτελέσματα για την πόλη. Οι περιπτώσεις των ΕΠ του Άστον και του Σέφιλντ στη Βρετανία ή εκείνες του Μονπελιέ και της Νάντης στη Γαλλία, είναι χαρακτηριστικές. Πόσο, όμως, είναι αντιπροσωπευτικές για το σύνολο των 100 ευρωπαϊκών ΕΠ;

Η απάντηση έρχεται «εκ των έδρων», από τον D. Fache, του γαλλικού ομίλου τεχνολόγων:

«Σήμερα ακούτε για 40 ή 45 projects. (...) Αλλά πρόκειται για μη ρεαλιστικό αριθμό. Ορισμένα από τα projects είναι μιλύδες, που έχουν πολιτικούς ή άλλους ειδικούς λόγους να υπάρχουν. Θα σας δείξω έναν άλλον χώρο, όπου φαίνονται τα πραγματικά projects, όπως εμείς τα υπολογίζουμε. Ξεχάστε λοιπόν τα 40-45 πάρα. (...) Πραγματικά επιτυχημένα πάρκα υπάρχουν 5 ή 6 σήμερα και άλλα 12 έως 15, τα οποία

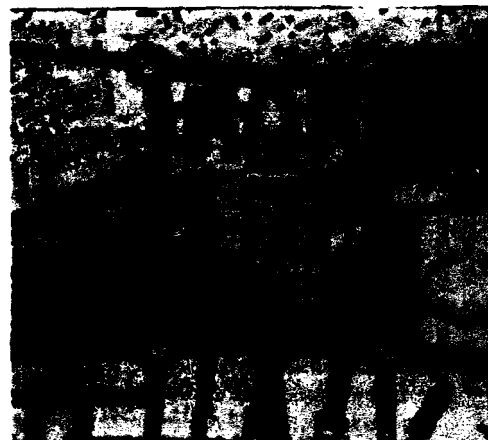
θα δείξουν την επιτυχία τους έκβαση στα επόμενα 5-10 χρόνια». (Fache 1990:90).

Διακινδυνεύοντας ένα τελικό συμπέρασμα, θα έλεγα ότι το μοντέλο του ΕΠ δεν είναι γενικεύσιμο. Οι ιδιαιτερότητες της κάθε χώρας, κοινωνικές και πολιτισμικές, ως προς τη δεδομένη σχέση βιομηχανίας και επιστήμης, την κοινωνική υπόσταση και θέση των επαγγελματιών και των επαγγελματιών, την ιστορία των ειδικοτήτων της εργασίας, την υφιστάμενη υποδομή και γεωγραφία και τις υπάρχουσες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, είναι ζητήματα που επηρέασαν και επηρεάζουν, με κρίσιμο τρόπο, την επιτυχία των ΕΠ. Πιο σημαντικό, όμως, το ίδιο το μοντέλο του ΕΠ δεν φαίνεται να είναι το μέσο για τη διεύρυνση της κοινωνικής βάσης και του κοινωνικού ορίζοντα της επιστημονικής καινοτομίας: η βαθύτερη φιλοσοφία συγκρότησής του θέτει δεσμεύσεις και ενέχει αντιφάσεις, που δύσκολα υπερβαίνονται, καθώς τα δομικά χαρακτηριστικά του είναι κατά βάση αποκλειστικά, δηλαδή η επιτυχία του στηρίζεται στο γεγονός ότι για να τα διαθέτει κάποιος πρέπει κάποιος άλλος να μην τα έχουν. ■

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Atlanpole Nantes Science Park (1989), *L'Esprit Technopolitain*, Nantes.
 Belasis Hall-Technology Park (1989), *A Landscape for Technology*, Cleveland.
 Cité Scientifique Parcs et Technopoles Ile-de-France Sud (1989), *Infos Cité*, Massy.
 Crang P. και Martin R. (1989), *Mrs Thatcher's vision of the New Britain and the other sides of the "Cambridge Phenomenon"*, φωτοαντίγραφο ανακοίνωσης.
 Dalton I. (1987), "Foreword by the Chairman of the UKSPA", στο *Science parks and the Growth of Technology-Based Enterprise*, London: UKSPA.
 Dalton I. (1990), «Έρευνα και μεταφορά τεχνολογίας», στο *Τεχνολογία, Ανάπτυξη και Νέα Τεχνολογία*, Αθήνα: ETBA.
 DATAR (1988), *Atlas de l'Aménagement du Territoire*, Paris: Documentation Française.
 District de Montpellier (1989), *Montpellier L.R. Technopole*, Montpellier.
 EPAMARNE (1989), *Cité Descartes*, Marne-La-Vallée.
 EPA S-Q-Y (1990), *Saint-Quentin en Yvelines*, Saint-Quentin.
 Fache D. (1990), «Η περίπτωση της Sophia-Antipolis», στο *Τεχνολογία, Ανάπτυξη και Νέα Τεχνολογία*, Αθήνα: ETBA.
 Financial Times (1984), "Cambridge - the house of high-tech", 23 Αυγούστου.
 Financial Times (1984), "High-tech companies that worry about neighbours", 12 Οκτωβρίου.
 Fondation Metz 2000 (1989), *Technopole Metz 2000-Europort*, Metz.
 Fondation Sophia Antipolis (1989), *Le Parc International de Sophia Antipolis*, Nice: Editions de Voyage.

- Gamella M. (1988), *Parques tecnologicos e innovacion empresarial*, Madrid: Los Libros de Fundesco.
 Guisti J. (1987), "Les technopoles et la composition urbaine du territoire", *Urbanisme*, No 220.
 Hall P. (1985), "The geography of the fifth Kondratieff", στο Hall P. και Markusen A. (eds) *Silicon Landscapes*, London: Allen & Unwin.
 Leroux T. (1988), "Atlanpole. Site Technopolitain de la vallée d'Erdre à Nantes", *Urbanisme*, No 228.
 Louisy A. (1987), "Créer un pôle international sur la façade atlantique", *Urbanisme*, No 220.
 L'USINE Nouvelle (1988), *Technopoles et Innovation*, Publication Spéciale, Extrait de l'Usine Nouvelle, No 43, 27 Οκτωβρίου.
 Massey D., Quintas P. και Wield D. (1992), *High-Tech Fantasies. Science parks in society, science and space*, London: Routledge.
 Monck C. κ.ά. (1988), *Science Parks and the Growth of High technology Firms*, London: Croom Helm.
 Segal Quince & Partners (1985), *The Cambridge Phenomenon*, Cambridge: Segal Quince & Partners.
 Syndicat Mixte d'Equiptement de Marseille (1989), *Château Gombert - Technopole de Marseille province*, Marseille.
 TechnoCity Association (1989), *TechnoCity Association for the technological progress in the Torino-Ivrea-Novara area*, Torino.
 UKSPA (1988), *Science Park Directory*, London.
 University of Dahram (1989), *Durham Mountjoy Research Centre*, Cleveland.
 University of Surrey (1989), *The Surrey Research Park*, Guildford.
 University of Warwick Science Park Ltd (1989), *Annual Report 1988-89*, Coventry.
 Venture (1989), *Aston Science Park*, Vol. 2, No 2.
 West of Scotland Science Park (1989), Glasgow.
 Wield D. και Quintas P. (1987), "The Technological Relevance of Science Parks", στο *Science Parks and the Growth of Technology-Based Enterprise*, London: UKSPA.

Εικ. 21

Τα σχέδια Corus, Antigone και Port-Marianne, από την αναδιάρθρωση της πόλης του Μονπελιέ. (Πηγή: District de Montpellier, 1989)

Ευέλικτη παραγωγή, μεταφορά τεχνολογίας και η ανάπτυξη των επιστημονικών πάρκων*

ΝΙΚΟΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ
ΘΟΔΩΡΟΣ ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΕΛΗΣ

ΜΕΤΑ τη μεγάλη κρίση, που άρχισε στα μέσα της δεκαετίας του 1970, ο χαρακτήρας της μεταπολεμικής ανάπτυξης μεταβλήθηκε ριζικά. Το μοντέλο ανάπτυξης, που στηριζόταν στις μεγάλες καθετοποιημένες επιχειρήσεις, στα τυποποιημένα προϊόντα μαζικής παραγωγής και στην αποειδίκευση της εργασίας, παραχώρησε τη θέση του σε στρατηγικές που εισάγουν τη διαφοροποίηση στο προϊόν, τη σύνδεση της έρευνας με την παραγωγή, τη διεθνοποίηση των αγορών, την αναβάθμιση της εργασίας, την ανομοιογένεια και την τοπική διαφοροποίηση της ανάπτυξης.

Οι νέες στρατηγικές ανάπτυξης, που στηρίζονται σε διαφορετικές μορφές ευέλικτης παραγωγής, εισάγουν δύο αντιτιθέμενες τάσεις: αφενός οδηγούν στην αποδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος και αφετέρου απαιτούν συνεχείς εισροές έρευνας και ανάπτυξης (E&A) στην παραγωγή.

Αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στο φορντισμό, όπου η διαδικασία παραγωγής βρισκόταν κάτω από τον θεσμικό έλεγχο των μεγάλων επιχειρήσεων, η παραγωγική αποδιάρθρωση σημαίνει ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις ελέγχουν μόνο τελικά προϊόντα και κρίσιμες τεχνολογίες. Οι δραστηριότητες, που δεν έχουν στρατηγική σημασία, μεταφέρονται στους υπεργολάβους και η παραγωγή προσλαμβάνει τη μορφή του δικτύου. Το δίκτυο παραγωγής, που αντικαθιστά τις δομές των μεγάλων καθετοποιημένων επιχειρήσεων, συντίθεται από ένα μικρό αριθμό επιχειρήσεων οδηγών (leaders) και ένα μεγάλο αριθμό προμηθευτών και υπεργολάβων. Σ' αυτό το πλαίσιο αναβαθμίστηκε η σημασία των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων.

Ταυτόχρονα, στο παραγωγικό σύστημα που αντικαθιστά τις δομές της κάθετης ολοκλήρωσης, ο ανταγωνισμός μετακινείται από τις οικονομίες κλίμακας προς τις οικονομίες στόχου, από την τιμή στην ποιότητα των προϊόντων, από την τυποποίηση στο νεωτερισμό. Η υψηλή οργάνωση, η δυνατότητα μεταβολής της παραγωγής, η τεχνολογία και η πληροφορία γίνονται οι κρίσιμες μεταβλητές του ανταγωνισμού και της ανάπτυξης. Ενώ όμως η ανταγωνιστικότητα του νέου συστήματος επαφίεται στην οργανωτική ολοκλήρωση και τεχνολογική συνεργασία των μεγάλων

και μικρών επιχειρήσεων, στην ικανότητα νεωτερισμού των μικρών επιχειρήσεων, η παραγωγή τεχνολογίας και η ροή της πληροφορίας συναντούν σημαντικά εμπόδια.

Αυτή την αντίφαση, που εντοπίζεται στη σημασία που έχουν αποκτήσει η πληροφορία και η μεταφορά τεχνολογίας και στα εμπόδια που συναντούν στο πλαίσιο της παραγωγικής αποδιάρθρωσης, επιχειρούν να λύσουν τα επιστημονικά πάρκα. Πρόκειται για θεσμούς που διαμεσολαβούν μεταξύ της έρευνας και της παραγωγής, με στόχο την ενίσχυση της καινοτομίας, τη συνεργασία των πανεπιστημίων με τις επιχειρήσεις και τη μεταφορά τεχνολογίας. Τα επιστημονικά πάρκα αναπτύχθηκαν με μεγάλη ταχύτητα στη δεκαετία του 1980. Πόσο αποτελεσματική όμως υπήρξε η παρέμβασή τους στη γέννηση της αλόστασης ανάμεσα στην έρευνα, στην τεχνολογία και στην επιχειρηματικότητα και ποιοι ήταν οι παράγοντες που επέδρασαν θετικά στην ανάπτυξή τους; Στο κείμενο που ακολουθεί, θα αναλύσουμε τη λογική συγκρότησης επιστημονικών πάρκων και τις συνθήκες που βαρύνουν στην ανάπτυξή τους.

1. Ευέλικτη παραγωγή, ΜΜΕ και μεταφορά τεχνολογίας

Στη δεκαετία του 1980 παρουσιάσθηκαν σημαντικές μεταβολές στο χαρακτήρα της διεθνούς οικονομίας και στις στρατηγικές της ανάπτυξης. Μετά τη μεγάλη κρίση του φορντισμού, το κράτος-έθνος υποχώρησε ως πρωτεύον οργανωτικό επίπεδο της ανάπτυξης. Οι «εθνικές» οικονομίες διεθνοποιήθηκαν, η πολυεθνική στρατηγική των επιχειρήσεων ξεπέρασε τα όρια του κράτους-έθνους και περιορίστηκε η σημασία του εθνικού προγραμματισμού. Η συσσώρευση έπαυσε να στηρίζεται στην κατεστημένη ισορροπία παραγωγής και κατανάλωσης, που εξασφάλιζαν η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και οι κρατικοί μηχανισμοί αναδιανομής. Άρχισε μια περίοδος εκτεταμένης αναδιάρθρωσης, όπου η επιλεκτικότητα και η ευελιξία υποκαθιστούν την ομοιογένεια και τη μαζικότητα. Στις νέες συνθήκες, τον καθοριστικό ρόλο που είχε το κράτος-έθνος στη συσσώρευση του κεφαλαίου, παίρνουν η διεθνοποίηση των αγορών και η σε τοπικό επίπεδο αναδιοργάνωση και ο εκσυγχρονισμός της παραγωγής. Για πολλούς συγ-

* Το κείμενο βασίζεται σε έρευνα με τίτλο «Τεχνότοποι και Επιστημονικά Πάρκα: Ευρωπαϊκή εμπειρία και διαδικασίες συγκρότησης στην Ελλάδα», που χρηματοδοτήθηκε από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας.

γραφείς (Castells 1985, Cooke 1988, Harvey 1989, Lash & Urry 1987, Offe 1985), οι μεταβολές αυτές προσδιορίζουν ένα νέο μοντέλο κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης, που στηρίζεται στον κατακερματισμό του εθνικού οικονομικού χώρου, στην εξωστρέφεια των οικονομιών, στην παραγωγική αποκέντρωση και στην ευέλικτη παραγωγή. Στις νέες συνθήκες, καθοριστική είναι η σημασία των στρατηγικών της ευέλικτης παραγωγής, καθώς και τα σχέδια ενός νέου ηγεμονικού συστήματος, βασιζόμενου στον λαϊκό κεπιταλισμό. Αυτές οι στρατηγικές αντιπαρατίθενται τόσο στη φορντική στρατηγική του εκσυγχρονισμού της δεκαετίας του '60, όσο και στο σοσιαλδημοκρατικό πρόγραμμα του κοινωνικού κράτους, που στηρίχθηκε στις μεταπολεμικές κοινωνικές συμμαχίες.

Στο πλαίσιο αυτό, οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ) παρουσιάζουν σημαντικό δυναμισμό και κινητικότητα. Στο πεδίο της θεωρίας, οι εμπειρικές διαπιστώσεις του δυναμισμού των ΜΜΕ συναντούν τις απόψεις των Piore & Sabel (1984) και G. Becattini (1991) για τη σημασία των μικρών επιχειρήσεων, των δικτύων συνεργασίας και των βιομηχανικών κοινοτήτων της ευέλικτης εξειδίκευσης. Η αντίληψη που εισάγουν ανατρέπει την καθιερωμένη εικόνα των ΜΜΕ ως υπεργολάβων και «εξαρτημάτων» των μεγάλων επιχειρήσεων. Αντικαθίσταται από τη θεώρησή τους ως καθοδηγητών της ανάπτυξης (leaders), με αναβαθμισμένες τεχνολογικές δυνατότητες και επιθετικές στρατηγικές, που εκμεταλλεύονται τις οριακές αγορές, «προκαλούν» την αποτελεσματικότητα της μαζικής παραγωγής και αναλαμβάνουν έναν πρωταγωνιστικό ρόλο στον ανταγωνισμό και στην ανανέωση της παραγωγής.

Τρία είδη μικρών επιχειρήσεων παρουσιάζονται να μπορούν να ανταγωνισθούν τα μεγάλα συγκροτήματα (Britton 1989: 168-169):

1. Αυτές που καλύπτουν οριακές αγορές παραδοσιακών βιομηχανικών κλάδων. Παρά τον ανταγωνισμό από χώρες χαμηλού κόστους εργασίας, επιχειρήσεις που παράγουν υφαντουργικά, ρούχα και έπιπλα στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες, μπορούν να είναι ανταγωνιστικές εφόσον εξειδικεύονται σε συγκεκριμένα τμήματα της αγοράς και παράγουν προϊόντα ποιότητας, στυλ ή μόδας. Οι επιχειρήσεις της κατηγορίας αυτής απαιτούν σχετικά απλό τεχνολογικό εξοπλισμό και σταθερές σχέσεις με συμβούλους σε θέματα μάρκετινγκ και σχεδιασμού νέων προϊόντων.
2. Αυτές που καλύπτουν οριακές αγορές σύγχρονων βιομηχανικών κλάδων. Πρόκειται για επιχειρήσεις με σημαν-

τικές τεχνολογικές ικανότητες και εξοπλισμό, που λειτουργούν συμπληρωματικά με τις μεγάλες επιχειρήσεις. Με βάση τις εισροές τεχνολογίας και σχεδιασμού προϊόντων από άλλες επιχειρήσεις, παράγουν προϊόντα ηλεκτρονικής, επιστημονικά και βιομηχανικά όργανα μέτρησης, ακολουθούν μια επιθετική πολιτική και εκμεταλλεύονται τις διεθνείς ευκαιρίες της αγοράς.

3. Οι νέες επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας, που παράγουν προϊόντα ηλεκτρονικής, λογισμικό, βιοτεχνολογίας. Βασίζονται στις δικές τους επιστημονικές ομάδες και στο δικό τους σχεδιασμό και εξοπλισμό. Οι εισροές από άλλες επιχειρήσεις είναι περιστασιακές και αφορούν εξειδικευμένες μορφές ποιοτικού ελέγχου ή υπηρεσίες λογισμικού, ενώ συχνά αναθέτουν υπεργολαβίες σε εξωτερικές βιομηχανίες για να περιορίσουν τη δέσμευση κεφαλαίων σε πάγιο κεφάλαιο.

Και για τις τρεις κατηγορίες ΜΜΕ, το ζήτημα του νεωτερισμού και της συνεχούς τεχνολογικής ανανέωσης είναι εξαιρετικά σημαντικό. Εμφανίζεται ως απαίτηση για συνεχείς μεταβολές στο προϊόν, ποιοτικό έλεγχο, έρευνα αγοράς, consulting σε ζητήματα τεχνολογίας παραγωγής, ακόμη και βασική έρευνα στις επιχειρήσεις της τρίτης κατηγορίας. Οι εισροές τεχνολογίας και εξειδικευμένων υπηρεσιών αυξάνονται, λόγω της σμίκευσης του κύκλου ζωής των προϊόντων και της μεταβολής των όρων του ανταγωνισμού.

Εδώ όμως παρουσιάζεται μια σημαντική αντίφαση. Είναι η διαπίστωση «των ατελειών της αγοράς τεχνολογίας» που αναπτύχθηκε από τον Κ. Απtow, ήδη από το 1962. Ο Απtow υποστήριξε ότι το κοινωνικό κόστος του νεωτερισμού είναι μεγαλύτερο από την ιδιωτική απόδοση των επενδύσεων για παραγωγή νεωτερισμών. Αυτό οφείλεται στη διαπλοκή της αγοράς και της τεχνολογίας, στη δυσκολία ελέγχου του νεωτερισμού, λόγω της διάχυσής του, στην υψηλή κινητικότητα των ερευνητών και τη συνεπαγόμενη μεταφορά τεχνολογικής γνώσης, στη δομή, εντέλει, της αγοράς τεχνολογίας. Η κατάσταση αυτή περιορίζει τις ιδιωτικές επενδύσεις σε Ε&Α, δρα ανασταλτικά στις επενδύσεις των ΜΜΕ σε Ε&Α και εμποδίζει την οργάνωση εσωτερικών τμημάτων έρευνας. Επεξηγεί ταυτόχρονα τη σημασία που προσλαμβάνουν η διαπλοκή των μικρών επιχειρήσεων, η οργάνωση δικτύων συνεργασίας, η συστημική δόμησή τους, οι οικονομίες στόχου, η μεταφορά τεχνολογίας, όπως και η αύξηση του κόστους των εξωτερικών μεταβιβάσεων (transaction cost).

Τρεις μεγάλες απαντήσεις δόθηκαν σ' αυτό το πρόβλημα: η ανάπτυξη δικτύων

συνεργασίας, η εκ νέου καθετοποίηση, οι θεσμικές παρεμβάσεις στον τομέα της Ε&Α (βλ. Κομνίνος 1992). Οι θεσμικές παρεμβάσεις και οι πολιτικές του δημοσίου επικεντρώνονται στην ανάληψη μέρους του κόστους της Ε&Α και του κόστους των εξωτερικών μεταβιβάσεων. Η αιχμή τους εντοπίζεται στη μεταφορά τεχνολογίας, καθώς η μεταφορά τεχνολογίας από τα πανεπιστήμια και τα δημόσια κέντρα έρευνας προς τις επιχειρήσεις είναι μια έμμεση επιδότηση της Ε&Α των επιχειρήσεων. Παρομοίως λειτουργεί και η οργάνωση δικτύων μεταφοράς τεχνολογίας, ως ανάληψη μέρους του κόστους των εξωτερικών μεταβιβάσεων. Στις πολιτικές και στην οργάνωση της μεταφοράς τεχνολογίας, στο επίπεδο πανεπιστημίων-επιχειρήσεων και στο δια-επιχειρησιακό επίπεδο, έννοια κλειδί είναι αυτή των τεχνολογικών ενδιάμεσων. Πρόκειται για κέντρα καινοτομίας, κλαδικά ερευνητικά ινστιτούτα, δίκτυα επιχειρήσεων που διαχέτουν τεχνολογία στις ΜΜΕ. Κατ'εξοχήν όμως η μεταφορά τεχνολογίας υποστηρίχθηκε από ένα νέο θεσμό, τα επιστημονικά ή τεχνολογικά πάρκα.

2. Επιστημονικά πάρκα: δομή και λειτουργία

Η οργάνωση επιστημονικών πάρκων στη Μ.Βρετανία και Δ. Γερμανία, τεχνολογικών στην Γαλλία και τεχνολογικών πάρκων στην Ιταλία και Ισπανία, δείχνει ότι τα προγράμματα αυτά, παρά την πολυμορφία τους, συγκροτούν χώρους και θεσμούς μεταφοράς τεχνολογίας, συνεργασίας της έρευνας με την παραγωγή, εκπαίδευσης και διάχυσης της ανάπτυξης (Κομνηνός κ.ά. 1990). Μ' αυτή την έννοια, ο όρος επιστημονικό πάρκο (Ε.Π.) είναι ο πλέον κατάλληλος και υπερκαλύπτει άλλες ονομασίες, όπως άλσος έρευνας (research park), τεχνολόγος (technopole), τεχνολογικό πάρκο (technology park).

Ανεξάρτητα από την ονομασία, η έννοια του Ε.Π. αφορά μια ζώνη συνεργασίας ανάμεσα στην έρευνα, στη βιομηχανία και στην εκπαίδευση, όπου: (1) ασκείται εφευρεσμένη βιομηχανική έρευνα και πραγματοποιούνται ερευνητικά συμβόλαια με παραγωγικές επιχειρήσεις, (2) λειτουργούν ελαφρές βιομηχανικές μονάδες, (3) παρέχονται εξειδικευμένες υπηρεσίες σε επιχειρήσεις (έρευνα για ευρεσιτεχνίες, έρευνα αγοράς, συμβουλές σε θέματα διαχείρισης, χρηματοδότησης, τεχνολογίας), (4) υποστηρίζεται η δημιουργία νέων επιχειρήσεων με την προσφορά στέγης και χρηματοδότησης, (5) παρέχονται προγράμματα εκπαίδευσης και (6), σε ορισμένες περιπτώσεις, παρέχονται συνο-

δευτικές εξυπηρετήσεις και στους χρήστες και επισκέπτες της ζώνης (διαμονή, αναψυχή, κ.λπ).

Τα εργαστήρια και τα ερευνητικά κέντρα συγκροτούν το βασικό πυρήνα των Ε.Π. και συμπληρώνονται από ποικίλες μορφές επιχειρηματικής και παραγωγικής δραστηριότητας. Άλλοτε, στο χώρο του πάρκου εγκαθίστανται τα ερευνητικά τμήματα μεγάλων επιχειρήσεων, άλλοτε νέες επιχειρήσεις ξεκινούν τη δραστηριότητά τους, άλλοτε εγκαθίστανται μονάδες παραγωγής προϊόντων υψηλής τεχνολογίας.

Παρά την ενιαία εικόνα των επιστημονικών πάρκων, που αποδίδει η καταγραφή των δραστηριοτήτων τους, είναι πολύ ουσιαστική η διάκριση δύο διαφορετικών μοντέλων οργάνωσής τους. Πρόκειται για μια διάκριση που δεν αφορά μόνο στα μεγέθη τους αλλά επίσης στον τρόπο συγκρότησης και στο ρόλο τους στη βιομηχανία. Τόσο στη Γαλλία όσο και στο Βέλγιο, τα πρώτα Ε.Π. προσομοιάζουν με βιομηχανικές περιοχές, που επιχειρούν να προσελκύσουν καθιερωμένες μεγάλες επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας, στις οποίες παρέχουν υποδομές και εξωτερικές οικονομίες. Με πυρήνα τις μεγάλες επιχειρήσεις δημιουργούνται σχέσεις μεταφοράς και διάχυσης τεχνολογίας. Αντίθετα, στη Μ.Βρετανία και Γερμανία, τα επιστημονικά πάρκα απευθύνονται στις μικρές επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας, τις οποίες στηρίζουν στα πεδία της δημιουργίας νέων προϊόντων, της οργάνωσης παραγωγής και του ανταγωνισμού, μέσω συστηματικών σχέσεων με τα ακαδημαϊκά ιδρύματα, δια-επιχειρησιακών δικτύων και ειδικών θεσμών χρηματοδότησης. Η οργάνωση επομένως των υποδομών στη μια περίπτωση και η οργάνωση των νεωτερισμών στην άλλη αποτέλεσαν τις δύο διαφορετικές αφετηρίες αντίληψης του θεσμού των Ε.Π.

Σήμερα είναι σαφές ότι στόχος των επιστημονικών πάρκων δεν είναι να αντικαταστήσουν τις βιομηχανικές περιοχές. Από τις τελευταίες, τα Ε.Π. διακρίνονται για τρεις λόγους: (1) έχουν επιχειρησιακούς δεσμούς με ένα πανεπιστήμιο ή ερευνητικό ίδρυμα, (2) επιχειρούν να ενθαρρύνουν τη δημιουργία και ανάπτυξη επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας, (3) έχουν μια οργανωτική δομή που εμπλέκεται δραστήρια στη μεταφορά τεχνολογίας και εξειδικευμένης εργασίας προς τις εγκατεστημένες σ' αυτά επιχειρήσεις (Dalton 1985a). Επιπλέον, όμως, η σκοπιμότητα των Ε.Π. είναι ριζικά διαφορετική από αυτή των βιομηχανικών περιοχών. Αποσκοπούν στην επιτάχυνση της εισροής των αποτελεσμάτων της έρευνας στην παραγωγή, στη δημιουργία συνθηκών γέννησης νέων επιχειρήσεων υψηλής τεχνολο-

γίας παρά στην παροχή κοινών υποδομών και εξωτερικών οικονομιών.

2.1. Δραστηριότητες: τι περιλαμβάνουν τα Ε.Π.

Τα ερευνητικά ιδρύματα αποτελούν την πρωταρχική συστατική εστία των Ε.Π. Η ίδια η ιδέα των επιστημονικών πάρκων

βασίζεται στην υπόθεση ότι η εφαρμοσμένη βιομηχανική έρευνα μπορεί να χωρισθεί από τους τόπους παραγωγής και ότι η εξωτερική συνεργασία έρευνας και ανάπτυξης (Ε&Α) και βιομηχανίας αποτελεί εξέλιξη του προηγούμενου σχήματος της χωρικής και οργανωτικής ενσωμάτωσής τους. Η συγκρότηση ενός ανταγωνιστικού πυρήνα ερευνητικών δραστηριοτήτων αποτελεί την απαρχή γέννησης ενός Ε.Π. Αλλά η έννοια του ανταγωνιστικού ερευνητικού πυρήνα μπορεί να διαφοροποιείται από περιοχή σε περιοχή. Εξαρτάται τόσο από τους επιστημονικούς τομείς, στους οποίους ένα πανεπιστήμιο είναι αναγνωρισμένο, όσο και από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις προς τις οποίες απευθύνονται οι υπηρεσίες του πάρκου.

Η οπτική της προτεραιότητας της ερευνητικής δραστηριότητας των Ε.Π. έναντι της παραγωγικής, επιτρέπει τη διάκριση της ανάπτυξης ενός Ε.Π. σε δύο φάσεις. Η πρώτη περιλαμβάνει τη διαμόρφωση της περιοχής και την εγκατάσταση των ιδρυμάτων έρευνας και εκπαίδευσης. Η δεύτερη φάση είναι επιχειρηματική. Ξεκινάει με την εγκατάσταση επιχειρήσεων, που προσελκύονται είτε από το ερευνητικό δυναμικό του πάρκου είτε από την εικόνα του ως τόπου υψηλής τεχνολογίας. Η επιχειρηματική δραστηριότητα ελαυξάνεται με τις νέες επιχειρήσεις που δημιουργούνται στο πάρκο, από τη

συνδυασμένη δράση του κεφαλαίου επιχειρηματικού κινδύνου, των εκκολαπτηρίων και των άλλων υπηρεσιών του πάρκου.

Συνήθης είναι η αντίληψη ότι οι παραγωγικές δραστηριότητες, που εγκαθίστανται στα Ε.Π. σχετίζονται αποκλειστικά με προϊόντα και υπηρεσίες υψηλής τεχνολογίας. Εντούτοις, η εγκατάσταση επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας δεν είναι ο αποκλειστικός κανόνας. Η παραγωγική εξειδίκευση ενός πάρκου σ' ορισμένες δραστηριότητες υψηλής τεχνολογίας ή η αποδοχή ενός ευρέος φάσματος παραγωγικών δραστηριοτήτων εξαρτάται αποκλειστικά από τις επιλογές της διοίκησης του πάρκου. Στο θέμα αυτό παρουσιάζονται δύο διαφορετικές συμπεριφορές.

Πολλά επιστημονικά πάρκα απαιτούν από τις εγκατεστημένες σ' αυτά επιχειρήσεις να έχουν σταθερούς δεσμούς με τα ερευνητικά ιδρύματά τους. Είναι εύλογο ότι παρόμοιες απαιτήσεις οδηγούν στην παραγωγική εξειδίκευση των πάρκων, σε μια περιορισμένη περιοχή τεχνολογικών δραστηριοτήτων. Αντίθετα, εάν η διοίκηση ακολουθεί, στο θέμα της εγκατάστασης των επιχειρήσεων, μια πιο ανοικτή πολιτική, τότε οι παραγωγικές δραστηριότητες εκτείνονται σε μεγαλύτερο φάσμα. Αυτός ο προσανατολισμός είναι συννηθέστερος σε περιοχές με βιομηχανικό παρελθόν, όπου τα Ε.Π. αναλαμβάνουν να υπο-

στηρίζουν τον εκσυγχρονισμό των εγκατεστημένων επιχειρήσεων, παρά την ανάπτυξη νέων κλάδων.

Ο χαρακτήρας όμως των Ε.Π. ως τόπων βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας τονίζεται επίσης από τα spin-off, τα start-ups, τα εκκολαπτήρια των επιχειρήσεων, τους θεσμούς του κεφαλαίου επιχειρηματικού κινδύνου. Κατά τεκμήριο τεχνολογική επιτήδευση εμφανίζουν οι νεο-ιδρυθείσες επιχειρήσεις, που η καταγωγή τους συνδέεται με το πανεπιστήμιο. Επίσης, όπως προκύπτει από έρευνα του C. Monck (1986), οι νεο-ιδρυθείσες επιχειρήσεις των βρετανικών Ε.Π. αναπτύσσουν δραστηριότητες έρευνας, σχεδιασμού προϊόντων και εξειδικευμένων υπηρεσιών, παρά κατασκευής και συναρμολόγησης. Το είδος των επιχειρήσεων που εγκαθίστανται σε Ε.Π. παρουσιάζεται στον πίνακα 1.

Εκτός από την ερευνητική και παραγωγική δραστηριότητα, πολλά Ε.Π. παρέχουν ένα μεγάλο φάσμα συνοδευτικών δραστηριοτήτων και υπηρεσιών, σχετικά με (1) τη διοίκηση των επιχειρήσεων, (2) τη μεταφορά τεχνολογίας, (3) τη συνεχή εκπαίδευση, (4) τη διαμόρφωση και αναψυχή. Από την καταγραφή των σχετικών δραστηριοτήτων προκύπτει η ακόλουθη εικόνα.

Οι υπηρεσίες διοίκησης ουσιαστικά προσφέρουν υπηρεσίες διαχείρισης σχετικά με τη διεύθυνση των επιχειρήσεων (έρευνα αγοράς, σύνταξη επιχειρηματικού πλάνου, στρατηγικός προγραμματισμός), την παροχή συμβουλών (σε θέματα υλικών, τεχνολογίας, βιομηχανικών εφαρμογών, ευρεσιτεχνιών), την αξιολόγηση (ποιοτικός έλεγχος, μετρολογία, μη καταστροφικός έλεγχος, πιστοποίηση υλικών, διερεύνηση αποτυχίας), την επικοινωνία (μεταφράσεις, διερμηνεία, συμβουλές σε θέματα εξαγωγών, πληροφορίες για χώρες του εξωτερικού), τη χρήση υπολογιστών (αποθέματα, πληρωμές, βάσεις δε-

δομένων, επιλογή software), τη χρηματοδότηση (με ειδικούς όρους και κεφάλαια επιχειρηματικού κινδύνου).

Οι υπηρεσίες μεταφοράς τεχνολογίας προσφέρουν πληροφορία για προϊόντα, υλικά και τεχνολογίες παραγωγής, για τον εντοπισμό ιδεών και ευρεσιτεχνιών, με δυνατότητες εμπορικής αξιοποίησης, για την κατοχύρωση των ευρεσιτεχνιών, για τη διερεύνηση πιθανών πελατών. Ακόμη μεσολαβούν ανάμεσα σε κατόχους τεχνολογιών και ευρεσιτεχνιών και σε παραγωγούς που μπορούν να τις χρησιμοποιήσουν.

Οι υπηρεσίες συνεχούς εκπαίδευσης προσφέρουν εκπαιδευτικά προγράμματα σε διοίκηση επιχειρήσεων και προγράμματα που διευκολύνουν τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων από αποφοίτους πανεπιστημίων και τεχνολογικών ιδρυμάτων.

Οι υπηρεσίες αυτές παρέχονται συνήθως στις μικρές επιχειρήσεις, που εγκαθίστανται στους χώρους των εκκολαπτηρίων. Σε πολλές όμως περιπτώσεις απευθύνονται επίσης προς τις ΜΜΕ των πόλεων στις οποίες βρίσκονται τα Ε.Π. Το κόστος παροχής τους είναι σχετικά χαμηλό, είτε γιατί επιδοτούνται από τοπικούς φορείς (αυτοδιοίκηση, επιμελητήρια, κ.λπ.), είτε γιατί οργανώνονται σε επιχειρηματική βάση. Είναι σημαντικό ότι με τον τρόπο αυτό σχηματίζονται πυρήνες ζήτησης και τοπικής αγοράς πληροφορίας.

Οι υπηρεσίες προς τις επιχειρήσεις συμπληρώνονται, στα μεγαλύτερα Ε.Π., από υπηρεσίες διαμόρφωσης και αναψυχής. Απευθύνονται σε χρήστες ή επισκέπτες και περιλαμβάνουν ξενοδοχεία, εστιατόρια, εμπορικά κέντρα, κατοικίες και εγκαταστάσεις άθλησης και αναψυχής. Διευρύνεται, στις περιπτώσεις αυτές, ο χαρακτήρας των πάρκων και συγκροτούνται έτσι πόλοι αστικής ζωής. Το πάρο γίνεται συνοικία της πόλης ή αυτόνομη

οικιστική ενότητα.

2.2. Λειτουργία των Ε.Π.

Η λειτουργία των Ε.Π., επικεντρώνεται στη μεταφορά τεχνολογίας και στη διάχυση καινοτομίας. Η μεταφορά τεχνολογίας εντοπίζεται σε τρία διαφορετικά επίπεδα: στο επίπεδο των σχέσεων πανεπιστημίων-επιχειρήσεων, στο επίπεδο των σχέσεων μεταξύ των επιχειρήσεων, στο επίπεδο των σχέσεων του πάρκου με την πόλη-ένταξής του.

Μεταφορά τεχνολογίας από ΑΕΙ σε επιχειρήσεις

Οι σχέσεις ανάμεσα στις επιχειρήσεις του πάρκου και στο πανεπιστήμιο, που το φιλοξενεί ή το υποστηρίζει, είναι πολύμορφες. Διαφέρουν ανάλογα με το πανεπιστήμιο και τις σχολές του, είναι πιο ισχυρές εκεί όπου υπάρχουν τμήματα μηχανικών, ηλεκτρονικών και διοίκησης επιχειρήσεων. Είναι πιο ασθενείς σε άλλες περιπτώσεις. Πρόκειται, όμως, για σχέσεις που αφορούν στο μάρκετινγκ και στην εικόνα των επιχειρήσεων, στη χρήση των πανεπιστημιακών υποδομών και στη μεταφορά γνώσεων. Αυτή η αρίθμηση είναι και σειρά ιεράρχησης των λόγων χωροθέτησης των επιχειρήσεων σε Ε.Π., γεγονός που επιβεβαιώνεται τόσο από την έρευνα των (Monck κ.ά. 1988: 182) στα βρετανικά Ε.Π. όσο και από τις δικές μας συνεντεύξεις και παρατηρήσεις.

Κατ' αρχάς, ότι ο χώρος του επιστημονικού πάρκου και η ιδέα της σχέσης με το πανεπιστήμιο λειτουργούν συνειρμικά και διευκολύνουν το χαρακτηρισμό μιας επιχείρησης ως νεωτεριστικής ή υψηλής τεχνολογίας. Η συνολική εικόνα και το γόητρο του πανεπιστημίου δρουν συχνά ως μαγνήτης. Το όνομα και μόνο του Κέμπριτζ, για παράδειγμα, αποτελεί για τις εγκατεστημένες στο ομώνυμο επιστημονικό πάρκο επιχειρήσεις ένα διεθνές «εργαλείο μάρκετινγκ». Οι πανεπιστημιακές υποδομές ή η ερευνητική συνεργασία δεν είναι, επομένως, ο κύριος λόγος εγκατάστασης επιχειρήσεων εντός των Ε.Π. Χρήση ορισμένων πανεπιστημιακών υποδομών και συνεργασία με εργαστήρια έρευνας δεν απαιτούν αναγκαστικά την εγκατάσταση μιας επιχείρησης στο χώρο του Ε.Π. Αυτές παρέχονται και στις εκτός των επιστημονικών πάρκων επιχειρήσεις. Αντίθετα, κύριος λόγος εγκατάστασης των επιχειρήσεων είναι το συνολικό περιβάλλον όπου διαμορφώνεται η εικόνα της ποιότητας, της διάκρισης και της τεχνολογικής επιτήδευσης που περιβάλλει τις επιχειρήσεις των Ε.Π.

Η πρόσβαση στις πανεπιστημιακές υποδομές και στον εξοπλισμό των πανεπιστημίων είναι το δεύτερο επίπεδο διασύν-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Επιχειρήσεις εγκατεστημένες
στα ευρωπαϊκά Ε.Π. (%)

	Μ. Βρετανία	Δ. Γερμανία	Γαλλία	Βέλγιο	Ολλανδία
(1)	64	67	56	34	82
(2)	20	μ.δ.	34	27	12
(3)	10	μ.δ.	11	38	7
(4)	84	80	22	19	70

- (1) ανεξάρτητες επιχειρήσεις με μια μόνο εγκατάσταση
(2) εθνικές επιχειρήσεις με πολλές εγκαταστάσεις
(3) θυγατρικές πολυεθνικών
(4) νεο-ιδρυθείσες επιχειρήσεις (start-ups)
μ.δ. μη διαθέσιμα στοιχεία

πηγή: H. Sunman (1986)

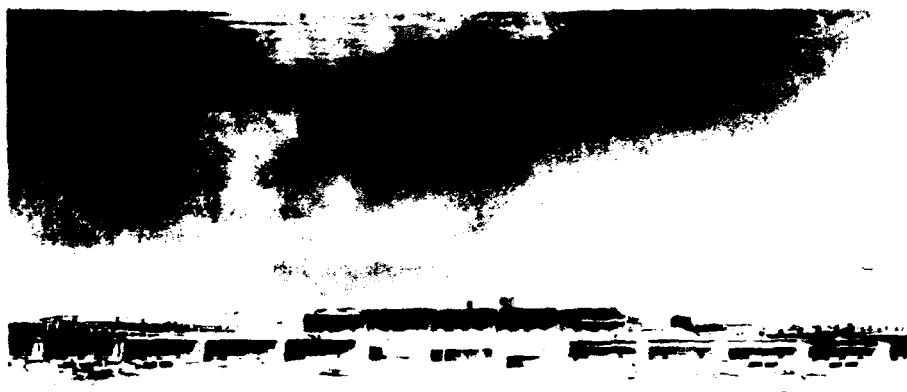
δεσης επιχειρήσεων και ερευνητικών ιδρυμάτων. Η χωρική εγγύτητα και η οργάνωση του πάρκου μέσα στους χώρους του πανεπιστημίου διευκολύνει τη χρήση των υποδομών. Βέβαια, η χρήση της βιβλιοθήκης ή των υπολογιστών μπορεί να είναι εξίσου εύκολη για τις εντός και εκτός του πάρκου επιχειρήσεις. Δεν ισχύει όμως το ίδιο για τη χρήση του πανεπιστημιακού εστιατορίου, των χώρων συνεδριάσεων, των χώρων με οπτικοακουστικά συστήματα, των χώρων που επιτρέπουν την καθημερινή και άτυπη επικοινωνία πανεπιστημιακών και επιχειρηματιών. Οι επιχειρήσεις που χρειάζονται τέτοιες εξυπηρετήσεις οφείλουν να εγκατασταθούν στα Ε.Π. Η χωρική εγγύτητα αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τη χρησιμοποίηση ορισμένων πανεπιστημιακών εξυπηρετήσεων. Και αυτός είναι ένας ισχυρός λόγος και για την εγκατάσταση επιχειρήσεων στα Ε.Π. και για την ένταξη των Ε.Π. στο δίκτυο των πανεπιστημιακών υποδομών.

Παρά την προτεραιότητα, που μπορεί να δίνουν οι επιχειρήσεις στην εικόνα και στη χρήση των υποδομών των ΑΕΙ, η μεταφορά τεχνολογίας και η ερευνητική διασύνδεση επιχειρήσεων και ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, αποτελούν την ουσία του φαινομένου των Ε.Π. Κατ' αρχάς, τα ΑΕΙ έχουν τη δυνατότητα να ασκήσουν πολιτικές μεταφοράς τεχνολογίας. Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, για παράδειγμα, τα πανεπιστήμια, από το τέλος της δεκαετίας του 1960, δέχθηκαν πιέσεις από κυβερνήσεις και επαγγελματικούς συλλόγους, να προσαρμόσουν τα προγράμματά τους στην αγορά εργασίας και να συμβάλουν έτσι στην οικονομική ανάπτυξη. Δυστυχώς, αυτός ο προσανατολισμός μπορούσε να υλοποιηθεί με πολλούς τρόπους: με εκπαιδευτικά προγράμματα σε ειδικότητες χρήσιμες για τη σύσταση νέων επιχειρήσεων, με την προώθηση της εφαρμοσμένης βιομηχανικής έρευνας, με τη διευκόλυνση της εργασίας των πανεπιστημιακών ως συμβούλων, με τη δημιουργία πανεπιστημιακών επιχειρήσεων για την εκμετάλλευση της έρευνας σε τομείς υψηλής τεχνολογίας (Monsck κ.ά. 1988). Εντούτοις, ο προσανατολισμός των πανεπιστημίων στις άμεσες απαιτήσεις της αγοράς εργασίας και η κυριαρχία της επιχειρηματικής κοινότητας βρίσκουν ισχυρό αντίλογο.

Τα οργανωμένα από ΑΕΙ επιστημονικά πάρκα προσφέρουν διέξοδο στις αντιτιθέμενες απαιτήσεις της προσαρμογής της έρευνας με την αγορά και του αυτοπροσδιορισμού της ακαδημαϊκής γνώσης και εκπαίδευσης. Στα Ε.Π., επίμερους πολιτικές μεταφορές τεχνολογίας, όπως η διευκόλυνση της επικοινωνίας με τη βιομηχανία, η παροχή επαγγελματικής και

οικονομικής υποστήριξης στην επιχειρηματική δραστηριότητα των πανεπιστημιακών, η ίδρυση επιχειρήσεων και ερευνητικών κέντρων, η συνεργασία με φορείς της βιομηχανίας και του εμπορίου, συνδέονται με τα ΑΕΙ αλλά και διαχωρίζονται απ' αυτά.

Η μεταφορά τεχνολογίας από το πανε-

πιστήμιο προς τις επιχειρήσεις, με τη διαμεσολάβηση των επιστημονικών πάρκων, υλοποιείται με: (1) την ανάθεση ερευνητικών προγραμμάτων σε πανεπιστημιακά εργαστήρια για θέματα ανάλυσης, αξιολόγησης, σχεδιασμού προϊόντων, (2) την παροχή συμβουλών προς τις επιχειρήσεις, σε θέματα σχετικά με hardware, που αναπτύχθηκε στο πανεπιστήμιο, ή την επίλυση συγκεκριμένων τεχνολογικών προβλημάτων, (3) τη μετακίνηση προσωπικού των πανεπιστημίων, που ιδρύουν νέες επιχειρήσεις ή εργάζονται σε κρίσιμες θέσεις της διοίκησης ή της παραγωγής, (4) τις άτυπες σχέσεις πανεπιστημιακών και επιχειρηματιών, που διαμορφώνουν πηγές πληροφόρησης και πρόσβασης σε άτομα και εξειδικεύσεις. Σε μερικούς από τους παραπάνω τρόπους η χωρική εγγύτητα ερευνητικών κέντρων, επιχειρήσεων και υποδομών στήριξης των νέων επιχειρήσεων είναι πολύ σημαντική. Εν τέλει, παρά τη λειτουργία των Ε.Π. ως θεσμών μεταφοράς τεχνολογίας σε επιχειρήσεις μιας ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής, η χωρική συγκρότηση και συνάφειά τους με τις πανεπιστημιακές εγκαταστάσεις είναι ιδιαίτερα σημαντική.

Μεταφορά τεχνολογίας μεταξύ των επιχειρήσεων

Η αναβάθμιση των ΜΜΕ στις συνθήκες της ευέλικτης παραγωγής, στην οποία ήδη

αναφερθήκαμε, συνοδεύεται από ένα νέο πλέγμα σχέσεων διεπιχειρησιακής συνεργασίας. Πρόκειται για σχέσεις υπεργολαβίας ή στρατηγικών συμφωνιών (strategic partnering).

Οι στρατηγικές συμφωνίες παρουσιάζονται με ποικίλες μορφές, όπως στρατηγικές συμμαχίες, επιχειρηματικές συνεργασίες, κοινά επενδυτικά προγράμματα. Συνήθως εμπεριέχουν την περιορισμένη συμμετοχή μιας μεγάλης εταιρίας στο κεφάλαιο μιας μικρής εταιρίας, που συνοδεύεται από μια συγκεκριμένη επιχειρηματική συμφωνία. Οι συμφωνίες μπορεί να αφορούν: (1) στη σχέση προμηθευτή και αγοραστή, όπου η μικρή επιχείρηση κατασκευάζει τμήματα ενός προϊόντος της μεγάλης, (2) στο μάρκετινγκ και τη διανομή του προϊόντος, (3) στην έρευνα και σχεδιασμό προϊόντων, όπου η μεγάλη επιχείρηση επενδύει σε εξωτερική Ε&Α, (4) στην εμπορική εκμετάλλευση μιας κατοχυρωμένης ποιότητας της μεγάλης επιχείρησης από τη μικρή, (5) στην κοινή δημιουργία μιας νέας επιχείρησης (Radtko 1987). Οι στρατηγικές συμφωνίες είναι ένα σχετικά νέο φαινόμενο, του τέλους της δεκαετίας του '70 και της αρχής της δεκαετίας του '80, που έχει τις ρίζες του στην αύξηση του κόστους έρευνας και στη σμίκρυνση του κύκλου ζωής των προϊόντων υψηλής τεχνολογίας. Παρόμοια με τις στρατηγικές συμφωνίες, οι σχέσεις υπε-

γολαβίας πολλαπλασιάστηκαν στη δεκαετία του '80, ακολουθώντας τη μεταφορά δραστηριοτήτων εκτός των επιχειρήσεων και την αντικατάσταση της καθετοποίησης από σχέσεις «σχεδόν κάθετης ολοκλήρωσης» και δικτύωσης.

Τα επιστημονικά πάρκα και οι εγκατεστημένες σ' αυτά επιχειρήσεις αρθρώνονται με τον γενικότερο πολλαπλασιασμό υπεργολαβιών και στρατηγικών συμφωνιών. Όταν μια νέα επιχείρηση (sponsored spin-out) αφήνει τη μητρική εταιρεία, τότε τα Ε.Π. προσφέρουν έναν κατάλληλο χώρο εγκατάστασης. Οι επιχειρήσεις του πάρκου, λόγω των προνομιακών συχνά σχέσεων με ερευνητικά ιδρύματα, προσφέρονται για κοινά προγράμματα έρευνας και σχεδιασμού προϊόντων. Η διοικητική και οργανωτική υποστήριξη, που τους παρέχεται, διευκολύνει την εκμετάλλευση οριακών αγορών. Εντούτοις, οι στρατηγικές συμφωνίες, όσο και οι σχέσεις υπεργολαβίας μεταξύ των επιχειρήσεων των Ε.Π., είναι περιορισμένες. Χαρακτηριστικά είναι τα στοιχεία από επιχειρήσεις των βρετανικών Ε.Π., που δείχνουν ότι δραστηριότητες βάσει συμβολαίων (contract research, contract development, contract design) αναπτύσσονται το 30-40% των επιχειρήσεων, ενώ μόνο το 1-3% ασχολείται με υπεργολαβίες (Monck κ.ά. 1988).

Είναι γενικά παραδεκτό ότι τα προβλήματα της παραγωγικής συνεργασίας και των στρατηγικών συμφωνιών έχουν απασχολήσει λίγο τους μάνατζερ των Ε.Π. Η προσπάθεια προσέλκυσης επιχειρήσεων, η υποστήριξη των νέων επιχειρήσεων, η οργάνωση των σχέσεων των επιχειρήσεων με τα ιδρύματα έρευνας, κυριάρχησαν έναντι της υποστήριξης της συνεργασίας και διαπλοκής μεταξύ των επιχειρήσεων.

Αυτή η παράλειψη αναγνωρίζεται σήμερα ως σημαντικό μειονέκτημα, που περιορίζει την αποτελεσματικότητα των Ε.Π. ως θεσμών μεταφοράς τεχνολογίας και υποστήριξης της παραγωγικής συνεργασίας. Επιχειρείται δε να αντιμετωπισθεί με την αυστηρότερη επιλογή των επιχειρήσεων, που εγκαθίστανται στα πάρκα, με την εντατική δραστηριότητα του υπεύθυνου των διαβιομηχανικών συνδέσεων και με την αύξηση του μεγέθους των πάρκων.

Τα καθήκοντα του υπεύθυνου των βιομηχανικών διασυνδέσεων αφορούν στην προώθηση των συνεργιών στους τομείς της διαχείρισης του πάρκου (οργάνωση της ζωής στο πάρκο, ανάπτυξη πνεύματος κοινότητας, εκδηλώσεις), της παραγωγής (σχέσεις παραγωγών-προμηθευτών, στρατηγικές συμφωνίες, είσοδος σε νέους τομείς έρευνας) και της διοίκησης των επιχειρήσεων (προώθηση νεωτερισμών,

σχεδιασμός νέων προϊόντων). Στα μικρότερα Ε.Π., τα παραπάνω καθήκοντα μπορούν να συγκεντρώνονται σ' ένα πρόσωπο, ενώ, στα μεγαλύτερα, συναντάει κανείς ομάδες animation, που οργανώνουν τα δίκτυα συνεργασίας μεταξύ βιομηχανών, πανεπιστημιακών και ερευνητών, την ανταλλαγή savoir-faire, τις άτυπες σχέσεις της καθημερινής επικοινωνίας. Η προώθηση των συνεργιών συνδέεται με την επιλογή των επιχειρήσεων του πάρκου, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που κριτήρια επιλογής είναι ο κλάδος δραστηριότητας και οι σχέσεις με τις ήδη εγκατεστημένες επιχειρήσεις και εργαστήρια (Rennes Atalante 1989).

Η διαχρονική αύξηση του μεγέθους των Ε.Π. συνέβαλε επίσης στη συνοχή και συνεργασία των επιχειρήσεων. Υπάρχει ένα θέμα κρίσιμης μάζας για τον πολλαπλασιασμό των συνεργιών. Από την άλλη μεριά είναι διαπιστωμένο ότι οι παραγωγικές διασυνδέσεις είναι πιο πυκνές, όταν η ίδρυση του πάρκου συνδέεται με την εγκατάσταση μεγάλων επιχειρήσεων. Αυτό διαπιστώνεται στο πάρκο Communiquerie του Montpellier, όπου γύρω από την IBM σχηματίστηκε ένα τοπικό περιβάλλον υψηλής τεχνολογίας (παραγωγή, έρευνα, διασυνδέσεις, spin-off), καθώς και στα ισπανικά Ε.Π. Βρίσκει δε σήμερα πολλούς μιμητές. Τα τελευταία βρετανικά πάρκα (Cleppa Park, Emerson Green) είναι μεγαλύτερα σε μέγεθος και η ίδρυσή τους σχετίζεται με μεγάλες πολυεθνικές εταιρίες. Σχηματίζουν ζώνες υψηλής τεχνολογίας, που είναι ταυτόχρονα επιχειρηματικά πάρκα, με βιομηχανίες, γραφεία και επιστημονικά πάρκα.

Η χωρική διάχυση της καινοτομίας

Οι δραστηριότητες των Ε.Π. (μεταφορά τεχνολογίας, υπηρεσίες σε επιχειρήσεις, οργάνωση παραγωγικών συνεργιών, κ.λπ.) δεν απευθύνονται αποκλειστικά στις εντός των πάρκων εγκατεστημένες επιχειρήσεις. Τα Ε.Π. δεν οργανώνουν μόνο τον εσωτερικό τους χώρο. Δημιουργούν ευρύτερα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα. Διαχέουν νεωτερισμούς και τεχνολογία σε μια ευρύτερη περιοχή. Προσελκύουν νέες επιχειρήσεις και ερευνητικά ιδρύματα.

Η δραστηριότητα των Ε.Π. συνδυάζεται με πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα προς την τοπική οικονομία. Δημιουργείται ζήτηση υπηρεσιών υψηλής προστιθέμενης αξίας. Δημιουργείται ζήτηση προϊόντων υψηλής τεχνολογίας αλλά και γύρω από επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας συγκεντρώνονται «νέφη» διασυνδέσεων, νέων επιχειρήσεων και νεωτερισμών. Δημιουργείται, ακόμη, κατανάλωση προϊόντων και προσωπικών υπηρε-

σιών από τους υψηλά αμειβόμενους εργαζόμενους και επιχειρηματίες.

Από την άλλη μεριά, η μεταφορά τεχνολογίας και η ερευνητική διασύνδεση επιχειρήσεων και ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, που αποτελούν την ουσία του φαινομένου των Ε.Π., λειτουργούν σε ευρύτερο πλαίσιο. Επιχειρήσεις εκτός του πάρκου, με τη διαμεσολάβησή του, συνάπτουν ερευνητικά συμβόλαια με εργαστήρια έρευνας. Το ίδιο ισχύει για την παροχή συμβουλών και τεχνολογικών πληροφοριών. Δημιουργείται μια ευρύτερη διάχυση τεχνολογικών γνώσεων. Και διευρύνεται η κουλτούρα της επιχειρηματικότητας και του βιομηχανικού προσανατολισμού της ακαδημαϊκής έρευνας. Ακόμη, τα πάρκα προσελκύουν επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας στην περιοχή τους, που, με τη σειρά τους, γίνονται φορείς διάχυσης τεχνολογικών γνώσεων και συνεργιών.

Η διάχυση καινοτομίας γύρω από τα Ε.Π. οδήγησε στη σύνδεση των Ε.Π. με τοπικές στρατηγικές ανάπτυξης και με προγράμματα αναβάθμισης ορισμένων περιοχών. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, η έννοια του Ε.Π. συναντάει αυτήν της τεχνόπολης, η οποία παραπέμπει στη συνολική αναβάθμιση μιας αστικής περιοχής, μέσω εκσυγχρονισμών στο πεδίο της παραγωγής, της εργασίας, των κοινωνικών και των συνθηκών της καθημερινής ζωής.

3. Ανάπτυξη των επιστημονικών πάρκων στην Ευρώπη

Για να επισημάνουμε τους παράγοντες που επιδρούν στην ανάπτυξη των Ε.Π. εξετάσαμε συστηματικά τη διαχρονική πορεία των πάρκων στη Μ.Βρετανία και Γαλλία. Μελετήσαμε, με στατιστικές μεθόδους, ένα σύνολο μεταβλητών και ιδιαίτερα το ρυθμό εμπορευματοποίησης της γης των Ε.Π. και το ρυθμό εγκατάστασης των επιχειρήσεων. Μετά το 1985, η ίδρυση Ε.Π. επιταχύνθηκε σε όλες τις χώρες της Ε.Ο.Κ. Σήμερα λειτουργούν περίπου 9 Ε.Π. στο Βέλγιο, 36 στη Μ.Βρετανία, 25 στη Γαλλία, 6 στην Ισπανία, 1 στην Ιταλία, 3 στην Ολλανδία και πολλά μικρά Ε.Π.-κέντρα καινοτομίας στη Γερμανία. Από τις περιπτώσεις αυτές μελετήσαμε συστηματικότερα τα Ε.Π. στη Μ.Βρετανία και τη Γαλλία, με σκοπό να διακρίνουμε τυπολογικές κατηγορίες και κρίσιμους παράγοντες για την ανάπτυξή τους.

Παρά τη διάκρισή τους σε μικρά Ε.Π., προσανατολισμένα στη μεταφορά τεχνολογίας στη Μ.Βρετανία και σε μεγάλα Ε.Π., που λειτουργούν ως βιομηχανικές περιοχές υψηλής τεχνολογίας στη Γαλλία,

η ανάλυση δείχνει ότι κρίσιμα στοιχεία της αναπτυξιακής τυπολογίας είναι η περιοχή εγκατάστασης και ο κλαδικός προσανατολισμός των Ε.Π.

3.1. Η περίπτωση της Γαλλίας

Τα δεδομένα

Στη Γαλλία, από τα 22 πάρκα 2 ανήκουν στην πρώτη κατηγορία (τεχνότοποι), ενώ

από τα υπόλοιπα 20 τα διαθέσιμα στοιχεία μας επιτρέπουν να αξιολογήσουμε τα 18.

Από τα αρχικά αναλυτικά στοιχεία καταλήγουμε στη μελέτη των παρακάτω μεταβλητών: (1) έτος ίδρυσης, (2) συμμετοχή παραγόντων, (3) εκκολαπτήριο επιχειρήσεων, (4) αριθμός επιχειρήσεων, (5) κλάδος δραστηριότητας, (6) συνολική επιφάνεια και εμπορευματοποιημένη γη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Συγκεντρωτικός πίνακας με τις τιμές των μεταβλητών για κάθε πάρκο:

1	2	3456	7	8	9	10	11	12	13 έως 21
1	86	1001	800	20	80	254	40	60	111100111
2	84	1111	55	9	91	400	21	5	111110010
3	86	1011	10	80	20	330	60	40	011010110
4	87	1100	-	-	-	470	21	06	-
6	83	1000	-	-	-	103	78	-	011000001
7	87	1111	40	60	60	330	30	70	010110110
8	83	1111	43	0	100	400	20	10	110000000
9	77	1101	64	50	50	500	9	6	010110010
11	85	1111	50	80	20	400	-	-	011000010
12	86	1111	13	30	70	80	63	20	010000010
13	71	1101	120	50	50	110	60	60	011000010
14	80	1001	62	-	-	270	-	11	010100001
15	87	1001	51	-	-	215	49	30	-
16	85	1001	42	-	-	650	7	3	-
18	86	1000	-	-	-	180	32	8	-
20	85	1111	80	65	85	250	72	40	111010001
21	86	1111	1	-	-	400	10	-	100000110
22	83	1111	170	-	-	310	81	27	010100010

Στη στήλη αρ. 1 δίνεται ο κωδικός αριθμός του πάρκου ως εξής:

- * 1 VILLENEUVE D' ASCQ TECHNOPOLE
- 2 RENNES ATALANTE
- 3 ANGERS TECHNOPOLE
- 4 ATLANPOLE
- 6 CITE DESCARTES
- 7 ORLEANS INNOV' ESPACE
- 8 TECHNOPOLE METZ 2000
- 9 NANCY BRABOIS INNOVATION
- 11 TECHNOPOLE HAUTE ALSACE

- 12 SAVOIE TECHNOLAC
- 13 ZIRST
- 14 TECHNOPOLE GIRLAND
- 15 TECHNOPOLE VILLA URBANA
- 16 TECHNOPOLE LYON OUEST
- 18 CHATEAU GOMBERT
- 20 MONTPELLIER L.R. TECHNOPOLE
- 21 TECHNOPOLE EN ROUSSILLON
- 22 LABEGE INNOPOLE

Στις υπόλοιπες στήλες έχουμε:

- 2. Έτος ίδρυσης
- 3. Συμμετοχή τοπικών παραγόντων
- 4. Συμμετοχή οικονομικών παραγόντων
- 5. Συμμετοχή βιομηχανίας
- 6. Συμμετοχή ερευνητικών ιδρυμάτων
- 7. Αριθμός επιχειρήσεων
- 8. Ποσοστό βιομηχανίας (%)
- 9. Ποσοστό τριτογενούς τομέα (%)
- 10. Συνολική έκταση
- 11. Ποσοστό τεμαχισμένης έκτασης (%)
- 12. Ποσοστό εμπορευματοποιημένης γης (%)
- 13-21. Δείκτες κλαδικού προσανατολισμού

* κωδικός
όνομα πάρκου

Χαρακτηριστικά

Στη συνέχεια παρουσιάζουμε αναλυτικά συμπεράσματα για τις παραπάνω μεταβλητές:

(1) Έτος ίδρυσης. Διαπιστώνουμε ότι υπάρχει σαφής τάση αύξησης του ρυθμού ίδρυσης από το 1985 και μετά. Παρακάτω δίνουμε πίνακα πάρκων σε λειτουργία ανά έτος και το ιστόγραμμα αθροιστικής συχνότητας για το ίδιο μέγεθος.

(2) Συμμετοχή παραγόντων. Στη μεγάλη πλειονότητα των πάρκων (12 από τα 18) υπάρχει η συνεργασία όλων των παραγόντων. Σε όλα υπάρχει η συνεργασία ανωτάτων ιδρυμάτων.

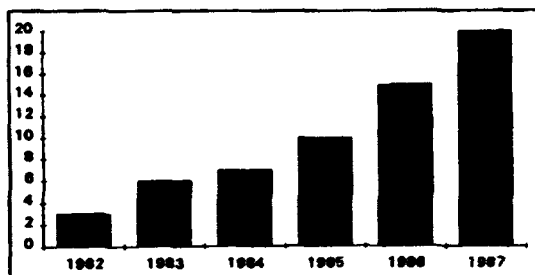
(3-4) Επιχειρήσεις. Σε όλα τα πάρκα λειτουργούν εκκολαπτήρια επιχειρήσεων ενώ έχουμε ως προς τον αριθμό εγκατεστημένων επιχειρήσεων:

σε 1	800 επιχειρήσεις
σε 2	100-200 επιχειρήσεις
σε 9	40-100 επιχειρήσεις
και σε 3	1-15 επιχειρήσεις

Δεν υπάρχει διαφοροποίηση στην κατανομή μεταξύ βιομηχανίας και τριτογενούς τομέα (ποσοστιαία), διότι σε 4 περιπτώσεις υπερέρχει ο τριτογενής τομέας και

Ιστόγραμμα αθροιστικής συχνότητας αριθμού πάρκων σε λειτουργία ανά έτος

ΕΤΟΣ	<80	83	84	85	86	87
ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΑΡΚΩΝ	3	6	7	10	15	19

σε 4 ο τομέας της βιομηχανίας. Ακόμη, δεν υπάρχει σχέση μεταξύ του αριθμού των εγκατεστημένων επιχειρήσεων και της υπεροχής τομέα.

(5) **Κλαδικός προσανατολισμός.** Ομαδοποιούμε τους κλάδους στις παρακάτω 9 κατηγορίες:

1. Επικοινωνίες
2. Σχετικές με υπολογιστές
3. Ηλεκτρονικά
4. Μοριακή βιολογία / γενετική μηχανική
5. Φαρμακευτικά / υγεία
6. Ενέργεια
7. Καταναλωτικά αγαθά
8. Ενδιάμεσα βιομηχανικά προϊόντα
9. Άλλα

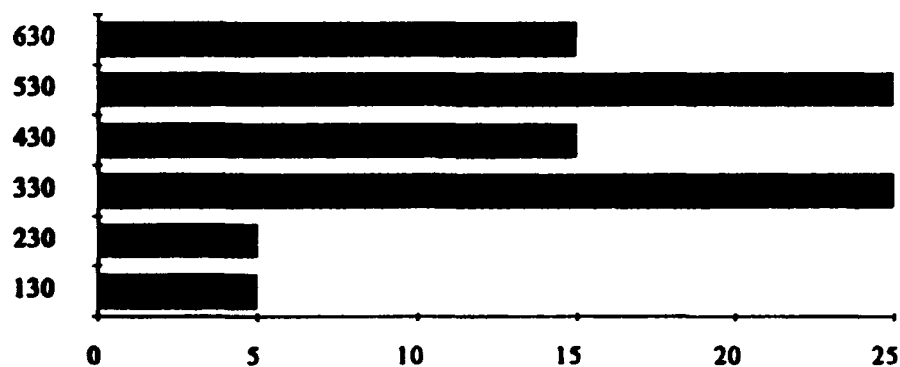
Συγκεντρωτικά κατά κλάδο έχουμε:

ΚΛΑΔΟΣ	1	2	3	4	5	6	7	8	9
ΠΑΡΟΥΣΙΑ	5	13	7	6	5	0	4	10	3
ΑΠΟΥΣΙΑ	13	1	7	8	9	14	10	4	11

Στα 4 από τα 18 πάρκα δεν έχουμε στοιχεία για τον κλαδικό προσανατολισμό των επιχειρήσεων ενώ σε 9 από τα 14 έχουμε παρουσία 5 ή λιγότερων κλάδων.

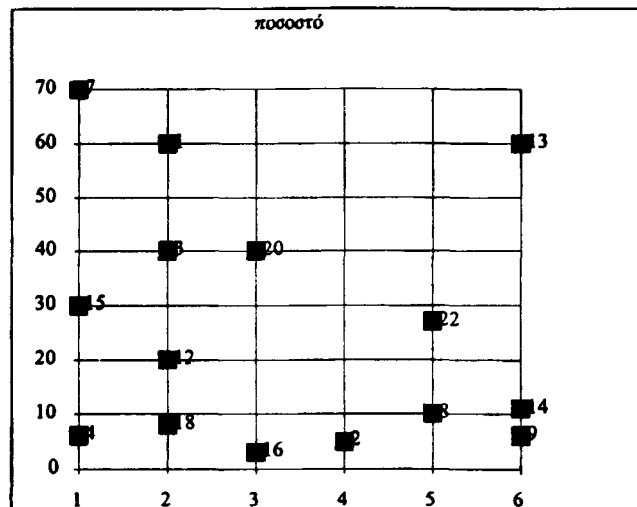
(6) **Συνολική έκταση και εμπορευματοποιημένη γη.** Όσον αφορά στη συνολική επιφάνεια το σύνολο των πάρκων έχει έκταση μεταξύ 80 και 650 εκταρίων με μέση τιμή 314 και τυπική απόκλιση 150. Η μεταβλητή ακολουθεί κανονική κατανομή, γεγονός που δείχνει ότι δεν υπάρχουν ουσιώδεις διαφορές σε σχέση με την έκταση ανάμεσα στα πάρκα. Δίνουμε παρακάτω το ιστόγραμμα συχνότητας.

Συχνότητες

Κατηγορίες πάρκων και ανάπτυξη

Παρακάτω συγκεντρώνουμε την προσοχή μας στη μεταβλητή ποσοστό εμπορευματοποιημένης γης, την οποία θεωρούμε ως δείκτη ανάπτυξης του πάρκου. Εδώ με τη χρήση της ανάλυσης σε συστάδες (CLUSTER ANALYSIS) ομαδοποιούμε τις περιπτώσεις σε 3 κατηγορίες, σαφώς διακριτές μεταξύ τους. Στο παρακάτω σχήμα δίνουμε το διάγραμμα ποσοστού εμπορευματοποίησης με τα έτη λειτουργίας του πάρκου.

Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει πάρκα που έχουν ιδρυθεί σε «βεβαρημένες» ήδη περιοχές, δηλαδή σε περιοχές με βιομηχανικό παρελθόν και βιομηχανία σε κρίση. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα πάρκα με αριθμό 2,4,8,9,14,16 και 18, για τα οποία έχουμε συντελεστή ανάπτυξης γύρω στο 8%.

Στις άλλες δύο κατηγορίες περιλαμβάνονται πάρκα, τα οποία έχουν ιδρυθεί σε περιοχές χωρίς βιομηχανικό παρελθόν και για τα οποία έχουμε μεγαλύτερο συντελεστή ανάπτυξης, γεγονός που σημαίνει ότι με την ίδρυση του πάρκου διευρύνθηκε η ανάπτυξη των συγκεκριμένων περιο-

χών. Μελετώντας την πορεία της ανάπτυξης, ως προς το χρόνο, με μεθόδους ανάλυσης χρονοσειρών (TIME SERIES) καταλήγουμε στην παρακάτω συνάρτηση, η οποία δίνει την εκτίμηση (y) του ποσοστού ανάπτυξης ως προς το χρόνο (x):

$$\log y = bx + c + e$$

$$\text{όπου } b=0.12 \text{ και } c=-1.39$$

e είναι i.i.d. λάθη

3.2 Η περίπτωση της Μ. Βρετανίας

Τα δεδομένα

Σε πρώτη φάση καταγράψαμε τις 224 επιχειρήσεις που περιέχονται στο TENANTS DIRECTORY της UKSPA και είναι εγκατεστημένες σε 19 επιστημονικά πάρκα σε όλη τη Μεγάλη Βρετανία. Στη φάση αυτή ορίσαμε για κάθε επιχείρηση τις παρακάτω μεταβλητές:

1. Κλάδος/κλάδοι προσανατολισμού
2. Ημερομηνία ίδρυσης
3. Ημερομηνία εγκατάστασης
4. Επιφάνεια εγκατάστασης
5. Προσωπικό που απασχολεί
6. Κωδικός πάρκου εγκατάστασης

Από τα παραπάνω στοιχεία δημιουργήσαμε, για κάθε επιχείρηση τη μεταβλητή ΥΕ που μας δίνει το χρόνο εγκατάστασης στο πάρκο σε σχέση με το έτος ίδρυσης του πάρκου.

Από την πρώτη μεταβλητή δημιουργήσαμε 9 δίτιμες μεταβλητές e1-e9. Κάθε μία παίρνει την τιμή 0 στη συγκεκριμένη επιχείρηση όταν αυτή δεν έχει αυτό τον κλαδικό προσανατολισμό και την τιμή 1 όταν η επιχείρηση ανήκει στον συγκεκριμένο κλάδο. Οι κατηγορίες κλάδων είναι όπως στην 3.1.

Χαρακτηριστικά

Με τη μέθοδο της ανάλυσης διασποράς (ANOVA) εξετάζουμε αν υπάρχουν σημαντικές διαφορές συνολικά για τη μέση επιφάνεια, το μέσο αριθμό προσωπικού και το μέσο χρόνο εγκατάστασης μεταξύ των πάρκων. Η ανάλυση δείχνει ότι, εκτός από το Surrey, τα άλλα πάρκα μπορούν να θεωρηθούν ότι ανήκουν στην ίδια

κατηγορία, ως προς τις δύο πρώτες μεταβλητές, ενώ υπάρχουν σημαντικές διαφορές ως προς τον μέσο χρόνο εγκατάστασης.

Στη συνέχεια, εξετάζονται οι επιχειρήσεις κατά κλάδο ως προς τις μεταβλητές αριθμός απασχολούμενων, επιφάνεια κάλυψης και χρόνος εγκατάστασης.

Πίνακας 3

Συγκεντρωτικός πίνακας με τις τιμές των μεταβλητών για κάθε πάρκο εκτός του Cambridge

NOC	E1	E2	E3	E4	E5	E6	E7	E8	E9	MYE	MSF	MEN	SCP
5	1	4	1	1	0	1	1	1	2	1.80	1570	10.2	1
32	2	16	1	0	2	1	2	7	9	2.97	3495	11.5	2
7	3	6	3	0	0	0	0	1	2	1.71	1528	26.2	3
7	0	2	0	0	1	1	1	2	3	1.57	1226	6.5	4
10	1	3	3	0	4	0	0	5	3	3.80	4578	13.4	6
14	1	9	4	0	1	1	0	4	4	1.79	2259	10.5	7
19	0	9	4	0	0	2	0	3	2	2.37	2391	11.4	8
10	0	5	1	1	2	1	1	3	5	2.30	1195	10.0	9
11	1	4	0	1	1	0	1	1	4	2.50	820	6.9	10
1	0	0	1	1	0	1	0	1	0	1.00	6500	12.0	11
7	1	3	2	0	1	0	1	3	3	2.00	2678	9.0	12
4	0	2	0	2	0	0	2	1	2	1.50	8100	17.8	13
13	4	8	2	0	1	0	1	1	4	1.69	1426	11.6	14
10	1	4	3	0	3	2	0	4	5	1.90	23975	741.0	15
1	1	1	0	0	0	0	0	1	1	1.00	2800	10.0	16
3	0	1	1	0	0	0	0	1	0	1.00	900	4.0	17
15	1	6	3	0	0	1	2	7	3	1.80	3076	8.0	18
11	0	7	1	0	1	1	1	2	2	2.09	2409	8.6	19

NOC	Αριθμό εγκατεστημένων επιχειρήσεων
E1-E9	Αριθμό επιχειρήσεων κατά κλάδο
MYE	Μέση τιμή χρόνου εγκατάστασης (ανά επιχείρηση)
MSF	Μέση τιμή επιφάνειας κάλυψης (ανά επιχ. σε sf)
MEN	Μέση τιμή απασχολούμενου προσωπικού (ανά επιχ.)
SCP	Κωδικός πάρκου

Η αντιστοιχία για την μεταβλητή SCP είναι:

Ονομα πάρκου	Ονομα πάρκου
1 ABERYSTWYTH	11 MOUNTJOY
2 ASTON	12 NEWLANDS
3 BOLTON	13 NEWTECH
4 BRUNEL	14 SOUTH BANK
6 CHILWORTH	15 SURREY
7 HIGHFIELDS	16 EAST ANGLIA
8 LISTERHILLS	17 SWANSE
9 MANCHESTER	18 WARWICK
10 MERSEYSIDE	19 WEST OF SCOTLAND

Πίνακας 4

Τιμές των NOC, MSF, MEN και MYE για τους κλάδους E1 - E9.

ΚΛΑΔΟΣ	E1	E2	E3	E4	E5	E6	E7	E8	E9
NOC	17	89	30	6	17	12	13	48	54
MSF	1882	2481	3361	6783	4147	7054	3004	7240	3149
MEN	17.8	13.7	12.6	14.3	12.0	31.2	13.0	168.0	14.0
MYE	2.35	2.20	2.13	1.33	2.64	2.16	1.84	1.97	2.18

Διαπιστώνουμε ότι δεν υπάρχουν διαφορές ως προς τις μεταβλητές.

Με βάση τα παραπάνω, η μεταβλητή μέσος χρόνος ΜΥΕ μπορεί να θεωρηθεί ως δείκτης «ανάπτυξης» του πάρκου, διότι η μέχρι τώρα ανάλυση έδειξε ότι δεν υπάρχουν διαφοροποιήσεις ως προς τις άλλες μεταβλητές και κατά κλάδο.

Κατηγορίες και ανάπτυξη

Στην επόμενη φάση χρησιμοποιείται η ΜΥΕ μαζί με τις άλλες μεταβλητές, ως μεταβλητή ελέγχου στην προσπάθεια ταξινόμησης των πάρκων σε ομάδες με τη χρήση της ανάλυσης σε συστάδες (CLUSTER ANALYSIS). Χρησιμοποιούμε ως κριτήριο απόστασης μεταξύ των επιχειρήσεων την ευκλείδεια μετρική. Αντίστοιχα, ως μέτρο απόστασης μεταξύ των συστάδων ορίζουμε την ευκλείδεια απόσταση. Οδηγούμαστε, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι το σύνολο των επιστημονικών πάρκων χωρίζεται στις παρακάτω κατηγορίες:

πρώτη κατηγορία: ASTON, HIGH-FIELDS, LISTERHILLS, NEWLANDS, EAST ANGLIA, WARWICK και WEST OF SCOTLAND.

δεύτερη: ABERYSTWYTH, BOLTON, MANCHESTER, BRUNEL, MERSEYSIDE, SOUTH BANK και SWANSEA

Τα πάρκα CHILWORTH, MOUNTJOY, NEWTECH, SURREY δεν μπορούν να ενταχθούν σε καμία από τις παραπάνω κατηγορίες.

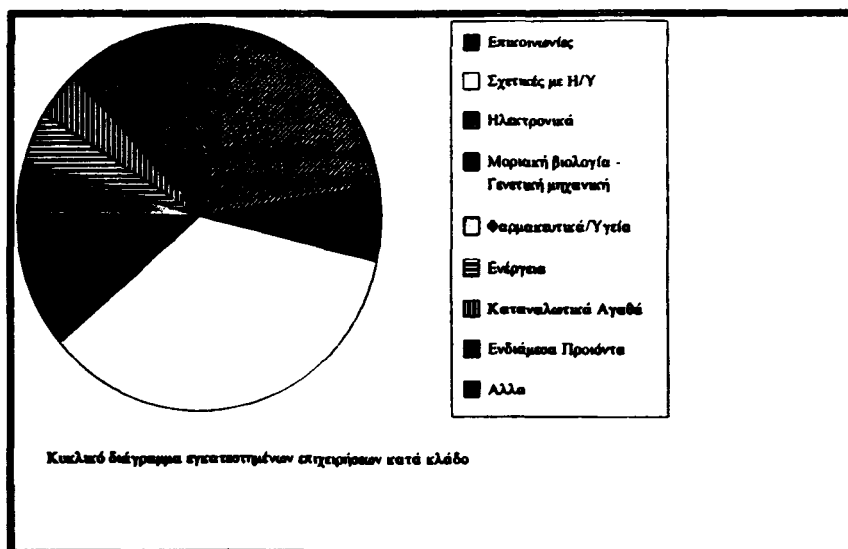
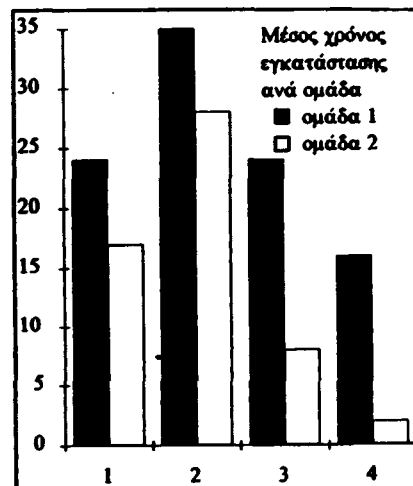
Διαπιστώνεται, δηλαδή, όπως στην περίπτωση της Γαλλίας, τάση διαφοροποίησης ως προς το έτος ίδρυσης και της περιοχής, σε περιοχές με βιομηχανικό παρελθόν, στις οποίες ιδρύθηκαν επιστημονικά πάρκα τα έτη 1982 και 1983 και περιοχές χωρίς βιομηχανικό παρελθόν, στις οποίες ιδρύθηκαν πάρκα κυρίως τα έτη

1984 και 1985 και οι οποίες θεωρούνται πιο αποδοτικές ως προς την εγκατάσταση.

Στη συνέχεια εξετάζουμε αν υπάρχει διαφορά ως προς το χρόνο εγκατάστασης των επιχειρήσεων κάθε κλάδου στις δύο κατηγορίες πάρκων.

Σε όλες τις περιπτώσεις η διαφοροποίηση στο μέσο χρόνο εγκατάστασης οφείλεται στην κατηγορία του πάρκου και όχι στον κλαδικό προσανατολισμό, εκτός από την περίπτωση του δεύτερου κλάδου (Computer related).

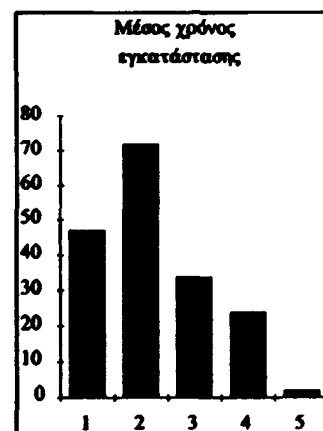
Έτσι για τις δύο κατηγορίες πάρκων έχουμε 2.34 μέσο χρόνο εγκατάστασης για την πρώτη και 1.91 για τη δεύτερη. Δηλαδή, μία επιχείρηση εγκαθίσταται ύστερα από 2.34 χρόνια από την ίδρυση του πάρκου στα πάρκα που ανήκουν στην ομάδα 1 και 1.91 χρόνια ύστερα από την ίδρυση του πάρκου στα πάρκα που ανήκουν στην ομάδα 2. Δίνουμε παρακάτω το ιστόγραμμα συχνοτήτων για το χρόνο εγκατάστασης στο σύνολο των πάρκων, στην ομάδα 1 και στην ομάδα 2.

Πίνακας 5

Μέσος χρόνος εγκατάστασης και αριθμός επιχειρήσεων κατά κλάδο και κατηγορία πάρκου

ΚΛΑΔΟΣ	Σύνολο		Κατηγορία 1		Κατηγορία 2	
	ΜΥΕ	NOC	ΜΥΕ	NOC	ΜΥΕ	NOC
E4	1.67	3				
E8	1.86	35	1.88	25	1.80	10
E2	1.91	80	2.39	51	1.86	29
E7	1.91	10	1.83	6	2.00	4
E9	2.11	43	2.22	23	2.05	20
E3	2.13	23	2.33	15	1.75	8
E1	2.27	15	2.33	6	2.22	9
B5	2.30	10	2.20	5	2.40	5
B6	2.33	9	2.50	6	2.20	3
Γενικός Μέσος	2.18		2.34		1.91	

Για τη μελέτη του κλαδικού προσανατολισμού σε σχέση με την κατηγορία πάρκου, διατάσσουμε τους κλάδους σε κάθε κατηγορία, σε σειρά αποδοτικότητας. Αντιστοιχούμε, δηλαδή, την τιμή 1 στον κλάδο με τον μικρότερο χρόνο εγκατά-

στασης επιχειρήσεων, την τιμή 2 στον κλάδο με τον αμέσως μεγαλύτερο χρόνο, την τιμή 3 στον κλάδο με τον αμέσως μεγαλύτερο κ.ο.κ. Οι διατάξεις, που προκύπτουν, δεν διαφέρουν σημαντικά πάρα μόνο για τον δεύτερο κλάδο.

Πίνακας 6

Πίνακας διατακτικών αριθμών

ΚΛΑΔΟΣ	E8	E2	E7	E9	E3	E1	E5	E6
ΣΥΝΟΛΟ	1	2.5	2.5	4	5	6	7	8
ΟΜΑΔΑ 1	2	7	1	4	5.5	5.5	3	8
ΟΜΑΔΑ 2	2	3	4.5	6	1	7	8	4.5

Τέλος, αναλύονται οι μεταβλητές μέσος χρόνος εγκατάστασης, έτη λειτουργίας πάρκου, επιφάνεια εγκαταστάσεων, αριθμός απασχολούμενων, κατηγορία πάρκου και κλαδικός προσανατολισμός (μόνο για τον κλάδο 2) για να διαπιστωθούν παράγοντες που επηρεάζουν την εγκατάσταση της επιχείρησης. Με τη μέθοδο ανάλυσης σε παράγοντες (FACTOR ANALYSIS) καταλήγουμε σε τρεις παράγοντες, οι οποίοι εξηγούν αντίστοιχα το 45%, 24% και 17% της μεταβλητότητας του φαινομένου. Ο πρώτος παράγοντας περιέχει τις μεταβλητές SFM (επιφάνεια), ENM (αριθμός απασχολούμενων), και TPC (κατηγορία πάρκου), ο δεύτερος τις μεταβλητές ΜΥΕ (χρόνος εγκατάστασης) και ΥΜΧ (έτη λειτουργίας) και ο τρίτος την Ε2Ν (κλαδικός προσανατολισμός), όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα των παραγόντων.

4. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η ανάλυση δείχνει ότι στην ανάπτυξη των επιχειρηματικών πάρκων βαρύνουν συγκεκριμένες συνθήκες. Και στις δύο χώρες, που εξετάστηκαν, τα πάρκα που ιδρύθηκαν σε περιοχές παραδοσιακής βιομηχανίας εμφανίζουν χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Σε σχέση με τον κλαδικό προσανατολισμό, σημαντικές διαφορές στην ανάπτυξη εμφανίζονται μόνο στα πάρκα που σχετίζονται με τον κλάδο των υπολογιστών (computer related). Ακόμη, σε παραδοσιακές βιομηχανικές περιοχές, οι κλάδοι των καταναλωτικών αγαθών και των ενδιάμεσων βιομηχανικών προϊόντων συμβάλλουν θετικότερα στην ανάπτυξη

των Ε.Π. Στους νέους βιομηχανικούς χώρους, πιο αποδοτική στην ανάπτυξη τους είναι οι κλάδοι των ηλεκτρονικών, των υπολογιστών και των ενδιάμεσων βιομηχανικών προϊόντων.

Η στατιστική τεκμηρίωση της συνάρτησης ανάμεσα στην ανάπτυξη των επιχειρηματικών πάρκων, στο χαρακτήρα της περιοχής ένταξης και την εξειδίκευσή τους επιβεβαιώνει την αρχική τοποθέτησή μας για τη διασύνδεση ευέλικτης παραγωγής, μεταφοράς τεχνολογίας και Ε.Π. Το γεγονός ότι επιτυγχάνουν τα Ε.Π. που εντάσσονται σε νέους βιομηχανικούς χώρους, όπου, κατά τεκμήριο, αναπτύσσονται στρατηγικές ευέλικτης παραγωγής και δίκτυα επιχειρήσεων, σημαίνει ότι τα πάρκα έχουν οργανικό ρόλο εκεί όπου η παραγωγική αποδιάρθρωση, οι ΜΜΕ και τα δίκτυα παραγωγής θέτουν απαιτήσεις μεταφοράς τεχνολογίας. Η ιδιαίτερη σημασία των κλάδων των ηλεκτρονικών, των υπολογιστών και των καταναλωτικών αγαθών, δείχνει τη σημασία της μεταφοράς τεχνολογίας στους κλάδους, όπου ο κύκλος ζωής του προϊόντος έχει συμπιεσθεί και ο ανταγωνισμός επιβάλλει τη συνεχή ποιοτική ανανέωση των προϊόντων.

Πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η δημιουργία ενός Ε.Π. πρέπει να σχεδιασθεί λεπτομερώς. Συνήθη ερωτήματα, κατά τη φάση του σχεδιασμού είναι ο κλαδικός προσανατολισμός, ο ερευνητικός προσανατολισμός του, το μέγεθος, οι χρήσεις γης και οι υποδομές, οι φάσεις ανάπτυξης, η μορφή χρηματοδότησης, κ.λπ. Στα ερωτήματα αυτά, η ανάλυση, που προηγήθηκε, επισημαίνει δύο κρίσιμους παράγοντες που επιδρούν καθοριστικά στην

Πίνακας 7

Πίνακας παραγόντων (FACTOR MATRIX)

Μεταβλητή	Factor 1	Factor 2	Factor 3
E2N	-.10544	.03704	.94616
ΜΥΕΑΡ	-.05324	-.81206	-.26532
ΥΜΑΧΝ	.00088	.85193	-.21620
SFM	.97532	.03734	-.12435
ENM	.96422	-.09411	.04637
TPC	.81256	.22585	-.36271

επιτυχία ενός πάρκου. Είναι η περιοχή ένταξης του πάρκου και ο κλαδικός/τεχνολογικός προσανατολισμός του.

Η περιοχή εγκατάστασης οφείλει να προσφέρει ένα ήδη διαμορφωμένο βιομηχανικό και ερευνητικό περιβάλλον, με επιχειρήσεις που ζητούν Ε&Α και συμμετέχουν στον διεθνή ανταγωνισμό, με τριτοβάθμια ιδρύματα έρευνας και εκπαίδευσης σε τεχνολογίες αιχμής και με δυνατότητα στήριξης της παραγωγικής δραστηριότητας. Πρέπει να διερευνηθεί περαιτέρω γιατί πάρκα, που ανήκουν σε περιοχές παραδοσιακής βιομηχανίας εμφανίζουν χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Το ερώτημα είναι εάν η υστέρηση αφορά στη μη ανταπόκριση των πάρκων στις τοπικές συνθήκες ζήτησης τεχνολογικών υπηρεσιών ή στις συνθήκες μεταφοράς τεχνολογίας στους παραδοσιακούς κλάδους της βιομηχανίας.

Ο προσανατολισμός είναι ένα βασικό ερώτημα της έρευνας αγοράς που προηγείται του σχεδιασμού των πάρκων. Η επιλογή του προσανατολισμού προκύπτει από την επιλογή των επιχειρήσεων, που εγκαθίστανται στο Ε.Π., αλλά και από την ερευνητική/τεχνολογική εξειδίκευσή του. Η ανάλυση δείχνει ότι η εξειδίκευση ενός Ε.Π. πρέπει να αξιολογείται σε σχέση με την περιοχή ένταξης, καθώς οι αποδοτικότεροι για την ανάπτυξη κλάδοι αλλάζουν ανάλογα με την περιοχή αναφοράς. Με κριτήριο το δυναμισμό του πάρκου και όχι τη συνεισφορά του στο ευρύτερο παραγωγικό σύστημα όπου εντάσσεται, ένας προσανατολισμός σε σχετικές με τους υπολογιστές δραστηριότητες φαίνεται ως η αδιαφιλονίκητη επιλογή. ■

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Αυγουστίδου Ε., Κομνηνός Ν., Μιχαηλίδης Γ., Σεφεριτζή Ε., Στογιαννίδου Μ., (1987), *Τεχνότοποι και Βιομηχανικός Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, (έρευνα ΓΕΓΕΤ).

Becattini G. (1991) «The industrial district as a creative milieu», in Dunford & Benko (eds), *Industrial Change and Regional Development*, London, Belhaven Press.

Britton J. (1989) «Innovation policies for small firms» *Regional Studies*, Vol 23, No 2.

District de Montpellier (1989), Montpellier L.R. *Technopole*, Montpellier.

Johnston T. (1987), «The Exploitation of Academic Research on Science Parks», in *Science Parks and the Growth of Technology-Based Enterprises*, London, UKSPA.

Κομνηνός, Σεφεριτζή, Χασιάλογλου, Χατζηπαντελής (1990) «Τεχνότοποι και επιστημονικά πάρκα: Ευρωπαϊκή εμπειρία και διαδικασίες συγκρότησης στην Ελλάδα» (Έρευνα ΓΕΓΕΤ).

Komninos N. (1992) «Science parks in Europe: flexible production, productive disintegration and R&D», in *Spatial Implications of*

Competition and Regulation in the New Europe, Dunford & Kafkalas (eds), London, Belhaven.

Monck C. κ.ά. (1988), *Science Parks and the Growth of High Technology Firms*, London, Croom Helm.

Piore M., C. Sabel (1984), *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, New-York, Basic Books.

Radke M. (1987), «The development in the United States of strategic partnering between large and small firms», in H. Sunman (ed), *Science Parks and the Growth of Technology-Based Enterprises*, London, UKSPA.

Scott A., M. Storper (1988), «The geographical foundations and social reproduction of flexible production complexes», in J. Wolch, M. Dear (eds), *Territory and Social Reproduction*, London, Allen & Unwin.

Segal N.S., R.E. Quince (1985), «The Cambridge Phenomenon and the Role of the Cambridge Science Park», in J. Gibb (ed), *Science Parks and Innovation Centres: Their Economic and Social Impact*, Amsterdam, Elsevier.

Speirs A. (1987), «Stimulating sponsored spin-outs from large companies», in H. Sunman (ed), *Science Parks and the Growth of Technology-Based Enterprises*, London, UKSPA.

Sunman H. (1987), «The growth of science parks in Europe», in H. Sunman (ed), *Science Parks and the Growth of Technology-Based Enterprises*, London, UKSPA.

UKSPA (1988), *Science Park Directory*, London.

Wield D., P. Quintas (1987), «The Technological Relevance of Science Parks», in *Science Parks and the Growth of Technology-Based Enterprises*, London, UKSPA.

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑΣ

Εκσυγχρονίζει το σήμερα Προγραμματίζει το μέλλον

Το Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας με την εμπειρία, την υποδομή και την ευελιξία στην αντιμετώπιση των προκλήσεων προσφέρει:

2. Πληροφόρηση

4. Μεταφορά/ανάπτυξη/εφαρμογή προηγμένης τεχνολογίας

6. Συμβουλευτικές υπηρεσίες

8. Διεθνείς συνεργασίες

ΕΛΚΕΠΑ

Προβολή στο μέλλον

ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΓΡΑΦΕΙΑ
ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ 28, ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 3600411-17

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Θεσσαλονίκη, Αιγαίο (Μυτιλήνη), Ανατολική Κρήτη,
Βόλος, Δυτική Κρήτη, Ιωάννινα, Καβάλα, Κοζάνη,

Κομοτηνή, Λάρισα, Πάτρα

ΓΡΑΦΕΙΑ

Δράμα, Καρδίτσα, Λαμία

Φορείς δημιουργίας των τεχνολόγων - Σχέσεις με το κράτος, τα Α.Ε.Ι. και τον ιδιωτικό τομέα

Α. ΖΗΒΕΛΛΗΣ
Α. ΜΙΧΕΛΟΓΚΟΝΑ

ΟΙ ΠΟΛΟΙ συγκέντρωσης υψηλής τεχνολογίας-τεχνόπολοι, επιστημονικά πάρκα, τεχνολόγεις, κέντρα καινοτομιών¹ λειτουργούν σε όλο τον κόσμο, ως χώροι μεταφοράς τεχνολογίας, συνεργασίας έρευνας και παραγωγής, και δημιουργίας νέων επιχειρήσεων, ενώ, συχνά, πέρα από τις βασικές δραστηριότητες της έρευνας και της παραγωγής, παρέχουν συνοδευτικές εξυπηρετήσεις, όπως εκπαίδευση, εξειδικευμένες εξυπηρετήσεις γραφείου, εξυπηρετήσεις διαμονής, αναψυχής κ.ά. Παρά τις κοινές λειτουργίες, όμως, κάθε τεχνόπολος δημιουργείται με ξεχωριστό χαρακτήρα και αντικείμενο, ανάλογα με τις σκοπιμότητες που εξυπηρετεί η δημιουργία του και τους φορείς που εμπλέκονται σ' αυτήν. Φορείς δημιουργίας ενός τεχνόπολου είναι όλοι εκείνοι οι οργανισμοί που αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία και συνδυάζουν τη δραστηριότητά τους στη σύλληψη της ιδέας, στην κατάστρωση του σχεδίου δράσης, στην ανεύρεση πόρων, στην πραγματοποίηση και επίβλεψη του σχεδίου δημιουργίας του τεχνόπολου και, τέλος, στην οργάνωση και στη διαχείρισή του.

Την πρωτοβουλία για το ξεκίνημα και την ευθύνη λειτουργίας ενός τεχνόπολου μπορεί να έχει ένας μόνο οργανισμός, όπως κάποιο πανεπιστήμιο ή οι τοπικές αρχές ή το κράτος, όμως, συνηθέστερα, δημιουργούνται γι' αυτό το λόγο ενώσεις ή εταιρίες από τοπικές αρχές, ΑΕΙ, ερευνητικά ιδρύματα, επιμελητήρια, πιστωτικά ιδρύματα, ιδιωτικές επιχειρήσεις κ.ά.

Αλλά, εκτός από τους φορείς που αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία για τη δημιουργία ενός τεχνόπολου, εμπλέκεται άμεσα ή έμμεσα για την τελική πραγματοποίηση και λειτουργία του σχεδίου, είτε στη χρηματοδότηση, είτε στη δημιουργία της οικιστικής υποδομής, είτε στη μεταφορά της τεχνολογικής πληροφορίας και τη διάχυση της έρευνας, ένα πλήθος φορέων. Οι φορείς αυτοί μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις ομάδες: φορείς τοπικής και κεντρικής κυβέρνησης, ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης και ιδιωτικές επιχειρήσεις (βλέπε διάγραμμα), που προκαλούν ή συμμετέχουν στην πραγματοποίηση ενός τεχνόπολου, με διαφορετικούς σκοπούς.² Έτσι η τοπική και κεντρική κυβέρνηση ενδιαφέρεται για τη μεταφορά τεχνολογίας και τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων ώστε να βελτιωθεί η ανταγωνι-

στικότητα της οικονομίας. Τα ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης και έρευνας ενδιαφέρονται για τη δημιουργία κέρδους από τη μεταφορά της τεχνολογίας και την εκμετάλλευση της ακίνητης ιδιοκτησίας τους, που προσφέρεται για την εγκατάσταση των επιχειρήσεων. Οι ιδιωτικές επιχειρήσεις ενδιαφέρονται για τη δημιουργία κέρδους από την εκμετάλλευση των κτιρίων και της τεχνικής υποδομής, καθώς και από τη συνεργασία τους με μικρές επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας.

Αναπτύσσεται έτσι ένα πλέγμα σχέσεων ανάμεσα στους τεχνολόγους και το κράτος, την τοπική αυτοδιοίκηση, τα εκπαιδευτικά και ερευνητικά ιδρύματα και τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, που καθορίζουν αφενός τη δυνατότητα γέννησης και ωρίμανσης ενός τεχνόπολου, αφετέρου τη μορφή και το χαρακτήρα του.

Στη συνέχεια, θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε, όσο το δυνατόν συνοπτικότερα, τον τρόπο που κάθε ένας από αυτούς τους φορείς συνεισφέρει στη δημιουργία και τη βιωσιμότητα ενός τεχνόπολου, το ρόλο δηλαδή που διαδραματίζει ο κάθε φορέας στην ανάπτυξη του τεχνόπολου.

Ι. Ο ρόλος του κράτους

Μετά την αποδέσμευση του κράτους από τη στρατηγική οικονομική διαχείριση, την τάση φιλελευθεροποίησης της οικονομίας, τις ιδιωτικοποιήσεις, τη μείωση των κρατικών δαπανών, παρουσιάζεται εκ νέου η ανάγκη ενίσχυσης και επαναπροσδιορισμού του ρόλου του κράτους.³ Το νέο πλαίσιο της κρατικής παρέμβασης χαρακτηρίζεται από επιλεκτική πολιτική κρατικών δαπανών, αποκέντρωση στη λήψη αποφάσεων, ενίσχυση του τοπικού χαρακτήρα και των ενδογενών αναπτυξιακών πολιτικών,⁴ άμεση ενίσχυση της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας και στροφή προς την προώθηση της οικονομικής μεγέθυνσης (κυρίως μέσω της προώθησης μιας πολιτικής καινοτομιών) παρά της γενικότερης κοινωνικής ανάπτυξης. Η στάση του κράτους στη δημιουργία τεχνόπολων βρίσκεται μέσα στα παρακάτω πλαίσια: το κράτος δεν δημιουργεί τεχνολόγους από μόνο του, (εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, όπως π.χ. στη Γαλλία και την Άνω Ανατολή), αλλά ενθαρρύνει την

τοπική πρωτοβουλία.

Η υποστήριξη στη δημιουργία τεχνολόγων είναι άμεση, με απ' ευθείας χρηματοδότηση ή εκπόνηση σχεδίων, ή έμμεση, μέσω χρηματοδότησης της υποδομής, παροχής κινήτρων, δημιουργίας δημοσίων αγορών, περιφερειακών προγραμμάτων ή προγραμμάτων καινοτομιών, δημιουργίας συμβουλευτικών οργανισμών, τεχνικής και ερευνητικής υποστήριξης, ή ακόμα, μέσω προγραμμάτων της ΕΟΚ (για τις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας), όπως τα ESPRIT, BRITE, EURECA, SPRINT, COMMET, σε θέματα έρευνας, εκπαίδευσης και συνεργασίας μεταξύ των επιχειρήσεων. Ανάλογες με το βαθμό και το είδος της κρατικής παρέμβασης σε κάθε χώρα είναι και οι μορφές και η ένταση που παίρνει η κρατική υποστήριξη στην ανάπτυξη καινοτομιών. Έτσι, στη Γαλλία η κρατική παρέμβαση είναι ισχυρότερη και στρέφεται κυρίως στη δημιουργία υποδομής και στην παράλληλη ανάπτυξη καινοτομιών και πολεοδομικού σχεδιασμού.

Αντίθετα, στη Βρετανία και τη Γερμανία, η κρατική παρέμβαση στρέφεται περισσότερο στην ενίσχυση Μ.Μ.Ε. υψηλής τεχνολογίας και εκφράζεται αποσπασματικά κατά περιοχές, μέσω τοπικών αναπτυξιακών διευθύνσεων και τοπικών πρωτοβουλιών, παρά μέσω μιας εθνικής στρατηγικής.

Γενικά, η κρατική βοήθεια προς τους τεχνολόγους θα μπορούσε να συνοψισθεί σε:

– Περιφερειακά προγράμματα, που δημιουργούν την απαραίτητη τεχνική και βιομηχανική υποδομή στις περιοχές που δέχονται τους τεχνολόγους και συχνά προσφέρουν άμεση χρηματοδότηση για τη δημιουργία τεχνολόγων.

Τέτοια προγράμματα είναι στη Γαλλία η DATAR⁵ και τα Contrate du Plan,⁶ θεσμοί περιφερειακής ανάπτυξης που αποσκοπούν στη χωρική διάχυση οικονομικών δραστηριοτήτων, καθώς και στην πρόταση και πραγματοποίηση προγραμμάτων τεχνικής και πολεοδομικής ανάπτυξης. Στη Βρετανία αναπτύσσονται πολεοδομικά προγράμματα, όπως τα Urban Programme και Section 127 για τη δημιουργία υποδομής, μαζί με οργανισμούς όπως οι Regional Development Agencies και City Actions Teams,⁷ που κατευθύνουν τις κυβερνητικές επενδύσεις στην υποδομή, κυρίως προς τις βόρειες και υπανάπτυκτες περιοχές. Παράλληλα, αναπτύσσεται σε εθνική κλίμακα μια πολιτική φορολογικών και πιστωτικών διευκολύνσεων και κινήτρων.

Επίσης, προς τις υπανάπτυκτες περιοχές στρέφονται κυρίως τα περιφερειακά προγράμματα στη Γερμανία και

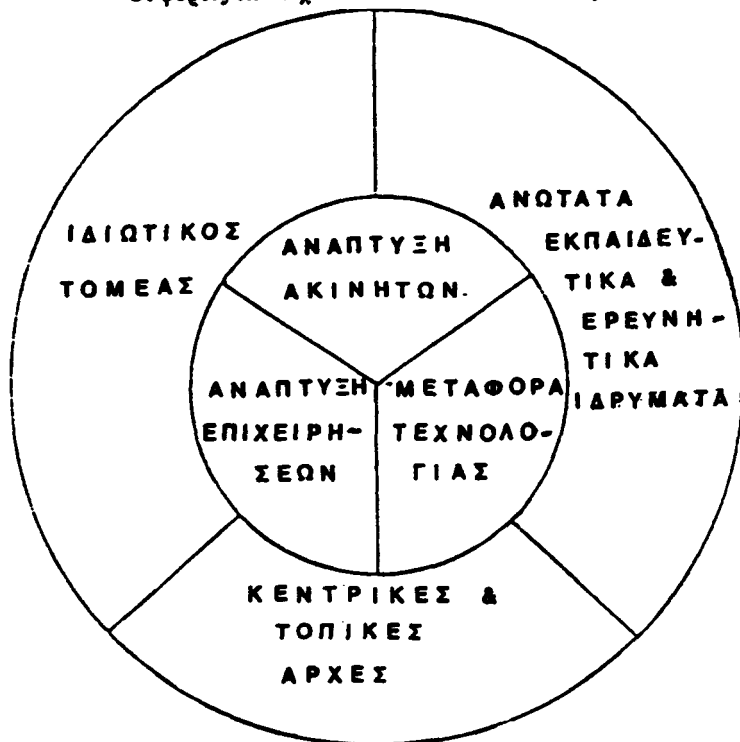
στην Ιταλία, όπως το BERP⁸ και τα προγράμματα για το Mezzogiorno⁹ αντίστοιχα.

– Προγράμματα καινοτομίας, που έρχονται να καλύψουν τα περιφερειακά προγράμματα σε θέματα προώθησης της υψηλής τεχνολογίας και αφορούν στη δημιουργία τεχνολογικών και ερευνητικών ιδρυμάτων, τη μεταφορά πληροφορίας και τεχνολογίας, την παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών, την παροχή αρχικής και συνεχούς εκπαίδευσης, την προώθηση νέων μορφών χρηματοδότησης. Συνήθως, την προώθηση τέτοιων προγραμμάτων αναλαμβάνουν ειδικά όργανα «καινοτομίας», όπως στη Γαλλία η ANUAR¹⁰ και στην Ιταλία το Istituto per la Ricostruzione Industriale και το Cassa per il Mezzogiorno μαζί με το γραφείο και το τμήμα για το το Mezzogiorno.¹¹ Παράλληλα, η διάχυση της «καινοτομίας», στηρίζεται στη δημιουργία δικτύων μεταξύ των ερευνητικών κέντρων, όπως στη Γαλλία, όπου το 1982 ψηφίσθηκε ο νόμος για τη δημιουργία «περιφερειακών δικτύων τεχνολογίας»,¹² και στη Βρετανία, όπου από το 1986 δημιουργείται δίκτυο μεταξύ των «περιφερειακών τεχνολογικών κέντρων», των ειδικών δηλαδή οργάνων για την προώθηση των καινοτομιών στην περιφέρεια.

Η καινοτομική κρατική πολιτική επίσης συνοδεύεται από ειδικά κίνητρα, που στρέφονται προς την ενθάρρυνση δημιουργίας επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας, όπως απαλλαγές από φόρους, επιστροφή του Φ.Π.Α., μειωμένες τιμές, ενοικίαση, επιχορηγήσεις για νέα κτίρια και μηχανήματα, παροχή δανείων και κεφαλαίων επιχειρηματικού κινδύνου. Προς την παροχή ειδικών κινήτρων για την προώθηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας στρέφεται κυρίως η καινοτομική πολιτική της Βρετανίας,¹³ ενώ σημαντική τεχνική και χρηματική βοήθεια προσφέρεται από κρατικούς οργανισμούς όπως οι «Development Agencies» και η «English Estates».¹⁴

– Άμεση κρατική συμμετοχή, που γίνεται είτε μέσω της εκπόνησης και εφαρμογής προγραμμάτων τεχνολόγων (για την ώρα μόνο στη Γαλλία με τα σχέδια Chateau – Gombert και Illkirch), είτε μέσω απ' ευθείας χρηματοδότησης, που είναι η συνηθέστερη πηγή χρηματοδότησης για τους τεχνολόγους (στη Γαλλία μέσω του ταμείου της DATAR, στη Βρετανία μέσω προγραμμάτων όπως Section 127 και πολεοδομικής ανάπτυξης, και στην Ιταλία μέσω των ταμείων SPI και Cassa per il Mezzogiorno).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ
Οι φορείς των τεχνολόγων και οι σκοποί τους

Εσωτερικός κύκλος: τα αντικείμενα των τεχνολόγων
Εξωτερικός κύκλος: φορείς ίδρυσης των τεχνολόγων

Πηγή: «Setting up a Science Park», UKSPA, Αγγλία 1988.

II. Ο ρόλος των τοπικών αρχών.

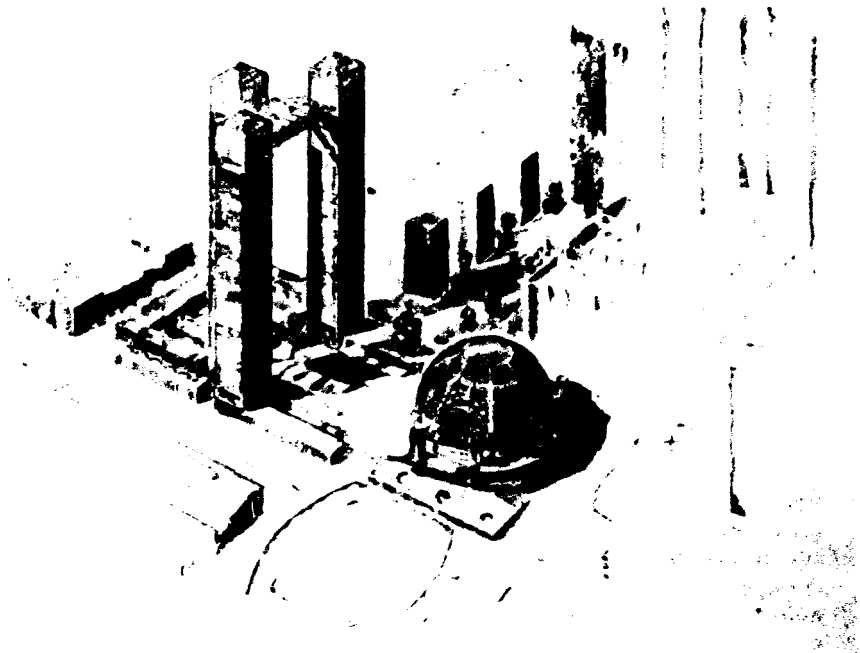
Οι τοπικές πρωτοβουλίες

Οι περισσότεροι τεχνολόγοι, ακόμα και στις χώρες με ισχυρή κρατική παρέμβαση και εκτεταμένα εθνικά προγράμματα, όπως η Γαλλία, δημιουργούνται κυρίως με πρωτοβουλία των τοπικών αρχών ή γενικά της τοπικής κοινότητας.

Η συμμετοχή των τοπικών αρχών στην ίδρυση τεχνολόγων και στην προώθηση καινοτομιών, περιγράφεται από τρία σχήματα:

- Η τοπική κυβέρνηση συνεργάζεται με το πανεπιστήμιο, με κρατικούς οργανισμούς, και πιο σπάνια, με ιδιωτικούς φορείς, δημιουργώντας εταιρίες περιορισμένης ευθύνης ή απλά σχήματα άτυπης συνεργασίας, όπως στη Γαλλία η τεχνόπολη της Grenoble (πρωτοβουλία του δήμου) και στη Βρετανία τα επιστημονικά πάρκα του Aston και του Sheffield (εταιρία μεταξύ πανεπιστημίου και τοπικών αρχών), το επιστημονικό πάρκο του Bradford (εταιρία με τη συμμετοχή της English Estates) και του Manchester (εταιρία με τη συμμετοχή 4 μεγάλων ιδιωτικών επιχειρήσεων). Στη Γερμανία επίσης τα κέντρα καινοτομιών και τα τεχνολογικά κέντρα είναι αυτόνομες και αυτοχρηματοδοτούμενες εταιρίες περιορισμένης ευθύνης με πρωτοβουλία των τοπικών κυβερνήσεων (όπως το τεχνολογικό κέντρο στο Dortmund που είναι εταιρία μεταξύ της πόλης, του υπουργείου Βιομηχανίας και έξι πιστωτικών ιδρυμάτων).
- Με πρωτοβουλία της τοπικής κοινότητας, δηλαδή του συνόλου των οργανώσεων και οργανισμών μιας πόλης που μπορεί να προέρχονται από το δημόσιο, την έρευνα, τον ακαδημαϊκό κόσμο, τον οικονομικό και τον βιομηχανικό τομέα, την πολιτική, τον επιχειρηματικό κόσμο, συστήνονται μεικτές ενώσεις για την προώθηση των τοπικών συμφερόντων. Στη Γαλλία, με πρωτοβουλία της τοπικής κοινότητας έχουν δημιουργηθεί οι περισσότεροι τεχνολόγοι, όπως στη Sophia - Antipolis, τη Lyon, τη Nancy κ.ά., καθώς και στην Ιταλία η τεχνόπολη του Novus Ortus.
- Με τοπικές πρωτοβουλίες έχει δημιουργηθεί ένας σημαντικός αριθμός καινοτομιών που αφορούν κέντρα, οργανισμούς και προγράμματα. Τέτοιες πρωτοβουλίες εντάσσονται συνήθως σε ευρύτερα προγράμματα δημιουργίας τεχνολόγων, όπως η δημιουργία του κέντρου Sceptre στο επιστημονικό πάρκο του Sheffield (Βρετανία). Στη Γερμανία, όμως, λόγω της ομοσπονδιακής μορφής του κράτους, η πολιτική καινοτομιών γίνεται μέσω τοπικών πρωτοβουλιών των ισχυρών τοπι-

κών κυβερνήσεων, με συμμετοχή και άλλων τοπικών παραγόντων. Τέτοια τοπικά προγράμματα είναι τα κέντρα τεχνολογίας πληροφόρησης,¹⁵ τα γραφεία τεχνολογικής υποστήριξης,¹⁶ εκπαιδευτικοί και επαγγελματικοί οργανισμοί.

III. Ο ρόλος των πανεπιστημίων και πολυτεχνείων

Η ίδια η φύση των τεχνολόγων, που έχουν ως βασικό συστατικό τη σύνδεση έρευνας και παραγωγής και τη μεταφορά τεχνολογίας, καθιστά αναγκαία την παρουσία ενός ακαδημαϊκού ή ερευνητικού ιδρύματος.

Η υποστήριξη των πανεπιστημίων προς τους τεχνολόγους είναι κυρίως ερευνητική και συμβουλευτική: συμβουλευτικές και ερευνητικές υπηρεσίες από ομάδες επιστημόνων έναντι αμοιβής και με σύναψη συμβολαίων, συμμετοχή σε διάφορα ερευνητικά και αναπτυξιακά προγράμματα, εθνικά ή της ΕΟΚ, αλλά και δημιουργία τοπικών προγραμμάτων έρευνας και εκπαίδευσης. Συχνά, όμως, τα πανεπιστήμια αποτελούν κύρια πηγή χρηματοδότησης, μόνα τους ή συμμετέχοντας σε μεικτές ενώσεις¹⁷ παροχής τεχνικής υποδομής και εξοπλισμού—δίνοντας στις επιχειρήσεις του τεχνολόγου τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν χώρους όπως βιβλιοθήκες, αίθουσες, εργαστήρια, αλλά και παρέχοντας γη και κτίρια για εγκατάσταση καθώς και μεταφοράς προσωπικού—αποτελώντας πηγή εκπαιδευμένου προσωπικού για τις επιχειρήσεις του τεχνολόγου.¹⁸

Η ανάμειξη των πανεπιστημίων στην ίδρυση τεχνολόγων περιγράφεται από

τρεις μορφές - σχήματα:¹⁹

- Το πανεπιστήμιο είναι ο μοναδικός φορέας ίδρυσης και ο ιδιοκτήτης του τεχνολόγου, όπως συμβαίνει ιδίως στη Βρετανία (Cambridge, Heriot-Watt, Surrey κ.ά.), με σκοπό αφενός την εμπορευματοποίηση της έρευνας και αφετέρου την αξιοποίηση εκτάσεων γης (και πιο σπάνια κτιρίων) με ενοικίαση σε επιχειρήσεις.
- Το πανεπιστήμιο συμμετέχει σε επίσημο σχήμα μαζί με την τοπική κυβέρνηση, τις τοπικές αρχές ή κάποια αναπτυξιακή εταιρία ή άλλους τοπικούς φορείς, όπως στην περίπτωση των επιστημονικών πάρκων του Aston, του Manchester και του Warwick (Βρετανία), της τεχνόπολης του Novus Ortus (Ιταλία) και της Grenoble (Γαλλία).
- Το πανεπιστήμιο συνεργάζεται με την τοπική αυτοδιοίκηση και άλλους τοπικούς φορείς χωρίς να δημιουργείται επίσημο σχήμα, όπως στα πάρκα του Bradford, του Abersmith (Βρετανία), στις περισσότερες τεχνολόγους της Γαλλίας και τα κέντρα καινοτομιών της Γερμανίας.

IV. Ο ρόλος του ιδιωτικού τομέα

Ένας από τους κύριους σκοπούς της προσπάθειας εμπορευματοτικής αξιοποίη-

σης της έρευνας και εκσυγχρονισμού των παραγωγικών κλάδων, μέσω της ανάπτυξης τεχνολογιών, είναι, μετά την αποτυχία του θεσμού των βιομηχανικών περιοχών, η προσέλευση σε έναν οργανωμένο χώρο των επιχειρήσεων αλλά και των επενδύσεων του ιδιωτικού τομέα.

Η ανάμειξη του ιδιωτικού τομέα στη δημιουργία τεχνολογιών, παρ' όλο που στην Ευρώπη δεν έχει φθάσει σε υψηλό επίπεδο -αφού η δημιουργία υποδομής γίνεται στο μεγαλύτερο μέρος από το δημόσιο, όπως επίσης και η χρηματοδότηση για τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων παρουσιάζεται με μια ποικιλία σχημάτων, που συμμετέχουν σε διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης ενός τεχνολόγου και θα μπορούσαν να συνοψισθούν σε τρεις μορφές παρέμβασης:

α) Ο ιδιωτικός τομέας συμμετέχει στη δημιουργία ενός τεχνολόγου, είτε ως ιδρυτικός φορέας σε σχήματα μαζί με το δημόσιο και το πανεπιστήμιο, είτε στην ανάπτυξη της οικιστικής και της τεχνικής υποδομής, χρηματοδοτώντας την πραγματοποίηση μέρους των κτιρίων ή αναλαμβάνοντας ως εργολάβος την κατασκευή τους.

Έτσι, στη Βρετανία, το επιστημονικό πάρκο του Aston έχει δημιουργηθεί από εταιρία περιορισμένης ευθύνης με μετόχους το πανεπιστήμιο, το δημοτικό συμβούλιο και τις εταιρίες Granada, Ciba-Geigy, Ferranti και Harvey, η Technocity Torino στην Ιταλία δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία του ιδρύματος Agnelli, ενώ στη Γερμανία είναι σημαντική η συμμετοχή των ιδιωτικών πιστωτικών ιδρυμάτων στη δημιουργία των κέντρων καινοτομιών και των τεχνολογικών κέντρων.

Όσον αφορά στην ανάπτυξη της τεχνικής και οικιστικής υποδομής, στη Γαλλία, συγκροτούνται ενώσεις με εταιρίες τον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, ενώ στη Βρετανία η οικιστική ανάπτυξη γίνεται κυρίως από ιδιωτικές εταιρίες που αναλαμβάνουν ως εργολάβοι την κατασκευή των κτιρίων.

β) Οι ιδιωτικές εταιρίες είναι οι ένοικοι των τεχνολογιών, αφού σ' αυτές απευθύνεται η δημιουργία αυτού του νέου θεσμού. Οι επιχειρήσεις που εγκαθίστανται στους τεχνολόγους είναι κυρίως μικρές επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας,²⁰ τμήματα ή παραρτήματα ντόπιων και ξένων μεγάλων επιχειρήσεων,²¹ καθώς και επιχειρήσεις που έχουν δημιουργηθεί από spin-off, δηλαδή από ακαδημαϊκούς και επιχειρηματίες.

Ασχολούνται κυρίως με hardware, software, μικροηλεκτρονική, ανάλυση και έλεγχο, κατασκευή οργάνων, αυτοματοποίηση, ιατρική, φαρμακευτι-

κή, βιοτεχνολογία, σχεδιασμό κ.ά., δηλαδή με όλους εκείνους τους κλάδους που θεωρούνται κλάδοι αιχμής, αλλά και με παραδοσιακούς κλάδους που μπορούν να ενσωματωθούν καινοτομίες στις διαδικασίες παραγωγής τους, ενώ επίσης ασχολούνται και με μη τεχνικούς κλάδους, όπως με την παροχή οικονομικών και επιχειρηματικών υπηρεσιών.

γ) Εκτός από απλοί ένοικοι των τεχνολογιών, οι ιδιωτικές επιχειρήσεις συμμετέχουν σε σχήματα καινοτομιών και παροχής κεφαλαίων προς τις Μ.Μ.Ε., εντός και εκτός του τεχνολόγου. Τέτοια σχήματα είναι είτε εταιρίες παροχής Venture Capitale,²¹ είτε σχήματα συνεργασίας μεταξύ των επιχειρήσεων. Οι περισσότερες εταιρίες παροχής κεφαλαίων βρίσκονται εκτός τεχνολογιών, ενώ οι εταιρίες παροχής κεφαλαίων των τεχνολογιών είναι κυρίως μικτές εταιρίες από τον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα. Ωστόσο, τα μεγαλύτερα κεφάλαια που προσφέρονται στις μικρές επιχειρήσεις προέρχονται από συνεργασίες μεταξύ μεγάλων και μικρών επιχειρήσεων, στρατηγικές συμμαχίες, κοινά επενδυτικά προγράμματα (joint ventures) και σχέσεις υπεργολαβίας, όπου η μεγάλη εταιρία εξασφαλίζει για τη μικρή ροή κεφαλαίου και πρόσβαση στην αγορά, σε αντάλλαγμα της ροής προϊόντων και εμπειρίας σε καινοτομίες, από τη μικρή προς τη μεγάλη.

Για παράδειγμα, η IBM συνεργάζεται με τη Sytek, ενώ η Olivetti επενδύει σε 35 μικρές επιχειρήσεις που παράγουν προϊόντα σε διάφορους τομείς υψηλής τεχνολογίας. Τέλος, θα πρέπει να γίνει μνεία για τα Sponsored Spin-outs,²² σχήματα από τρεις ομάδες εταιριών, τη μητρική εταιρία, την ομάδα του έργου (project) και μια εταιρία Venture Capitale, που ενώνονται για τη δημιουργία κάποιου συγκεκριμένου προϊόντος ή γενικά έργου. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παρά την πολυμορφία των εν λόγω σχηματισμών, οι κοινοί στόχοι τους για μεταφορά τεχνολογίας και υποστήριξη των επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας, μας δίνουν τη δυνατότητα να τους περιγράψουμε με δύο τύπους τεχνολογικών αναπτύξεων. Έτσι, για τους εντοπισμένους σχηματισμούς υψηλής τεχνολογίας, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ο όρος «επιστημονικό πάρκο» ή «τεχνολόγος» με τα εξής χαρακτηριστικά: (ορισμός UKSPA)
- Τυπικούς και λειτουργικούς δεσμούς με πανεπιστήμιο ή άλλο ΑΕΙ ή ερευνητικό κέντρο.
- Παροχή διευκολύνσεων, ώστε να ενθαρρυνθεί ο σχηματισμός και η ανάπτυξη επι-

χειρήσεων υψηλής τεχνολογίας ή επιχειρήσεων που χρησιμοποιούν καινοτομίες.

- Διαικτικές και διαχειριστικές λειτουργίες που συνδέονται με τη μεταφορά τεχνολογίας και επιχειρηματικών ικανοτήτων στους ενοίκους.

Για δε τους διακεχυμένους σχηματισμούς υψηλής τεχνολογίας, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ο όρος «τεχνόπολη», με τον οποίο περιγράφεται μια εκτεταμένη περιοχή συγκέντρωσης και ανάπτυξης δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας, με σκοπό την προώθηση της δια-βιομηχανικής και δια-κλαδικής συνεργασίας, καθώς και γενικό-τερων μετασχηματισμών στην παραγωγή και την αγορά εργασίας. Ο εκσυγχρονισμός με τη μεταφορά τεχνολογίας εκτελείται σε πολλαπλά επίπεδα και αφορά στο συνολικό πλέγμα των οικονομικοκοινωνικών δομών και των αστικών δραστηριοτήτων ολόκληρου του πολεοδομικού συγκροτήματος.

2. Βλέπε Tom Broadhurst, *History of Science Park development and the existing pattern*, Setting up a Science Park, Νοέμβριος 1988.

3. και 4. Βλέπε Mick Dunford, *Ενδογενής ανάπτυξη, αναπτυξιακό κράτος και παγκόσμιες αγορές*, Ο Τόπος, Αθήνα 1991.

5. Η DATAR είναι περιφερειακό όργανο που δημιουργήθηκε το 1963. Τις βασικές κατευθύνσεις των προγραμμάτων της θέτει η CIAT (Comité Interministérielle d'Aménagement du Territoire). Χρησιμοποιεί ως μέσο παρέμβασης θεσμικές ρυθμίσεις καθώς και οικονομικά μέτρα και διαθέτει δύο ειδικά τμήματα (FIAT και FIDAR).

Βλέπε Véronique Debisshop, *Innovation and National Level Regional Development and Planning Policies in France*, Regional Development in Europe: Recent Initiatives and Experiences, 1989, New York.

6. Είναι «συμβόλαια σχεδιασμού» μεταξύ των τοπικών αρχών και της κυβέρνησης, όπου οι δυο εταίροι προσφέρουν την οικονομική συμβολή τους για τη δημιουργία αναπτυξιακών σχεδίων.

Βλέπε Véronique Debisshop, *Innovation and National Level Regional Development and Planning Policies in France*, Regional Development in Europe: Recent Initiatives and Experiences, 1989, New York.

7. Βλέπε D.R. Charles, *Technopole initiatives in the UK: infrastructure and local networks*, Lyon, 1989.

8. Μαζί με άλλες δραστηριότητες, προσφέρει χρηματική βοήθεια στις επιχειρήσεις, από ιδιωτικά κεφάλαια. Βλ. *Regional Development in Europe: Recent Initiatives and Experiences*, New York, 1989.

9. Περιλαμβάνουν ταμείο για τη δημιουργία υποδομής, το Cassa per in Mezzogiorno, ενώ από το 1986 δημιουργείται υπουργείο για το Mezzogiorno καθώς και δύο σώματα προώθησης καινοτομιών: το τμήμα για το Mezzogiorno και το γραφείο για το Mezzogiorno. Βλ. Nino Novacco, *Recent Changes in the Policy Tools for the Development of Italy's Mezzogiorno*, Regional Development in Europe: Recent Initiatives and Experiences, New York, 1989.

10. Η ANVAR (Agence National pour la Valorisation de la Recherche), δημιουργήθηκε το

- 1969 για ενθάρρυνση της εφαρμογής στην αγορά των αποτελεσμάτων του δημοσίου τομέα έρευνας. Το 1978 αναδιοργανώνεται με σκοπό την υποστήριξη της καινοτομίας και τη διεύθυνση μιας σειράς σχημάτων για βοήθεια των επιχειρήσεων. Βλ. Véronique Debissshop, *Innovation and National - Level Regional Development and Planning Policies in France*, New York, 1989.
11. Η Ιταλία έχει αναπτύξει αυτά τα δύο σώματα για την προώθηση καινοτομιών: το πρώτο σε περιοχές με βιομηχανική παράδοση (με ταμείο το SPI) και το δεύτερο στις υπανάπτυκτες περιοχές (με ταμείο το Cassa per il Mezzogiorno). Βλ. Giovanni de Felice και Claudio Fornani, *Enterprise Creation in Italy: The Role of SPI, Regional Development in Europe: Recent Initiatives and Experiences*, New York, 1989.
 12. Δημιουργούνται τρεις τύποι τέτοιων δικτύων: α) μεταξύ ομάδων ερευνητικών κέντρων που ειδικεύονται σε μια ορισμένη περιοχή της τεχνολογίας με στενούς δεσμούς με επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας, β) μεταξύ ομάδων ερευνητικών κέντρων που έχουν δεσμούς με επιχειρήσεις παραδοσιακές (CRITT), γ) μεταξύ ιδιωτικών επιχειρήσεων. Βλ. Véronique Debissshop, *Innovation and National - Level Regional Development and Planning Policies in France*, New York, 1989.
 13. Κυρίως μέσω σχημάτων όπως οι Business Expansion Scheme, Loan Guarantee Scheme, Enterprise Boards, ενώ επίσης παρέχονται συμβουλές και ειδικές υπηρεσίες μέσω των Enterprise agencies. Βλ. E. Stelfox, *Venture Capitale and the Science Park, Setting Up a Science Park*, UKSPA, 1988.
 14. Scottish Development Agency, Wales Development Agency και English Estates, οι οποίες συμμετέχουν ενεργά τόσο στη δημιουργία τεχνικής υποδομής όσο και στην άμεση δημιουργία τεχνολόγων και καλύπτουν θέματα από το κτίσιμο εργοστασίων μέχρι την παροχή συμβουλών και επενδύσεων σε μ.μ.ε.
 15. Τα κέντρα τεχνολογίας πληροφόρησης ιδρύονται και διοικούνται από περιφερειακούς οργανισμούς, εταιρίες περιφερειακής ανάπτυξης ή τοπικές αρχές, με σκοπό τη βοήθεια μ.μ.ε. στη χρήση υψηλής τεχνολογίας. Βλ. Norbert Tushen, «Information Technology Centres», *Regional Development in Europe: Recent Initiatives and Experiences*, New York, 1989.
 16. Όπως το ΟΤΤΙ για τη Βαυαρία, αυτοβοηθούμενοι οργανισμοί με σκοπό τη μεταφορά τεχνολογίας από πανεπιστήμια σε επιχειρήσεις. Βλ. *Regional Development in Europe: Recent Initiatives and Experiences*, New York, 1989.
 17. Χρηματοδότηση τόσο της οικιστικής υποδομής του τεχνολόγου όσο και των επιχειρήσεων του τεχνολόγου.
 18. Επίσης συχνά ακαδημαϊκοί ή απόφοιτοι πανεπιστημίων συνεργάζονται με επιχειρηματίες για τη δημιουργία νέων εταιριών (Spin-off).
 19. Βλέπε D.N.E. Rowe, *The Science Park and its Academic Neighbour*, Setting up a Science Park, UKSPA, 1988.
 20. Οι νεοσύστατες επιχειρήσεις εγκαθίστανται στους τεχνολόγους κυρίως γιατί τους δίνεται η δυνατότητα πρόσβασης στα δίκτυα πληροφόρησής τους, όπως επίσης τους παρέχονται διαχειριστικές, οικονομικές, οργανωτικές, νομικές συμβουλές από εξειδικευμένες ομάδες. Οι μεγάλες επιχειρήσεις ενδιαφέρονται για τις ευκαιρίες συνεργασίας που τους προσφέρονται με μικρές επιχειρήσεις, για την ποιότητα των εγκαταστάσεων και τον περιβάλλοντος του τεχνολόγου και κυρίως για την προώθηση της εικόνας της εταιρίας από τη συμμετοχή της σε τέτοια σχήματα καινοτομιών και υψηλής τεχνολογίας.
 21. Το λεγόμενο «κεφάλαιο υψηλού επιχειρηματικού κινδύνου» λόγω του υψηλού ποσοστού αμφιβολίας που εμπεριέχει μια τέτοια επένδυση σε μικρές εταιρίες οι οποίες, ουσιαστικά, πειραματίζονται σε νέους τομείς της τεχνολογίας.
 22. Ο όρος είναι νέος και παρουσιάστηκε πρώτη φορά τον Οκτώβριο του 1985 σε συνέδριο στη Βρετανία.

Σχεδιασμός και εφαρμογές ερευνητικών και τεχνολογικών εγκαταστάσεων της Γ.Γ.Ε.Τ.*

Δ. ΔΕΝΙΟΖΟΣ
Σ. ΤΣΙΑΛΕΝΗΣ

Από τα εργαστήρια στα τεχνολογικά πάρκα

ΗΙΣΤΟΡΙΑ των εργαστηρίων, ως αυτόνομου κτιριακού τύπου, ξεκινά από τα κελιά των αλχημιστών του Μεσαίωνα. Συχνά συναντούμε σε γκραβούρες, συνήθως, γέρους στημένους πάνω από κοχλάζοντα υγρά σε συσκευές χημικής απόσταξης ή μπροστά σε καμίνια/φούρνους με φόντο περίεργα όργανα, οι οποίες αποδίδουν μια ατμόσφαιρα μυστηρίου, μαγείας και, κατ' επέκταση, τρέλας.

Όταν η επιστημονική πειθαρχία της χημείας ξεπέρασε το τυχαίο γεγονός, που επισημαινόταν με την παρατήρηση και τον εμπειρισμό της ανάλυσης, τοποθετήθηκαν οι βάσεις των σύγχρονων εργαστηριακών χώρων, κυρίως στις αρχές του 18ου αιώνα, στα κτίρια των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Περίπου τη δεκαετία του 1850 ξεκίνησε η χρησιμοποίηση του φωταερίου, ως πηγής τοπικής θέρμανσης, θερμότερης από την ενέργεια που παρήγαγαν τα κεριά και τα δοχεία οινόπνευματος, καθώς και ευκολότερα ελέγξιμης εστίας από τους παραδοσιακούς φούρνους. Οι πάγκοι, κατά μήκος των τυφλών τοίχων, και τα σταθερά τραπέζια στο κέντρο των δωματίων με τη στενή πλευρά κάθετα τοποθετημένη, ως προς τον φυσικό φωτισμό, αποτέλεσαν τον βασικό πυρήνα σχεδιασμού των κτιρίων εξυπηρέτησης της έρευνας. Σήμερα, η χρήση ηλεκτρονικών οργάνων και υπολογιστών δημιουργεί περισσότερο ευέλικτες μονάδες και ανάγκες για ξεχωριστούς, ατομικούς –πολλές φορές– χώρους ερευνητών.¹

Έτσι δημιουργήθηκε το χαρακτηριστικό κύκλωμα πανεπιστημιακή έρευνα – βιομηχανική εφαρμογή και παραγωγή υψηλής τεχνολογίας, του οποίου σήμερα μια εξέλιξη είναι τα επιστημονικά και τεχνολογικά πάρκα. Το βήμα αυτό ενέταξε τα ΑΕΙ στην κοινωνική και οικονομική ζωή και τα έβγαλε από την απομόνωση, στην οποία έτειναν, κυρίως, από τη θεωρητική διδασκαλία.

Η σύνδεση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων με την παραγωγή και τις ανάγκες της αγοράς, γενικότερα, προσδιορίζει πλέον τη δομή των πανεπιστημιακών προγραμμάτων. Η αυξανόμενη ζήτηση νέων επιστημονικών γνώσεων και η διύρυνση της οικονομικής της σημασίας προ-

καλούν θεμελιώδεις αλλαγές στο διεθνές ερευνητικό σύστημα.

Οι αλλαγές συγκεντρώνονται σε τρεις κυρίως άξονες:

α. Βιομηχανοποίηση της έρευνας και της εκπαίδευσης, που περιλαμβάνει:

– Τις διευρυνόμενες προσπάθειες των επιχειρήσεων να καλύψουν τις εσωτερικές ανάγκες τους σε γνώσεις και εκπαίδευση. Επιχειρήσεις συγκροτούν επίσης ερευνητικές κοινοπραξίες και ανταγωνίζονται τα πανεπιστήμια στην εκπαίδευση και την επιμόρφωση.

– Την εμπορία (μάρκετινγκ) των ερευνητικών και εκπαιδευτικών υπηρεσιών από τα πανεπιστήμια, τα οποία λανσάρουν εμπορικές πρωτοβουλίες, εκμεταλλεύονται την πνευματική ιδιοκτησία, δρουν ως επιχειρήσεις εκμετάλλευσης της γης στα επιστημονικά και τεχνολογικά πάρκα, ξεκινούν νέες προσωπικές επιχειρήσεις κ.λπ.

– Την εμφάνιση πολλών νέων ιδιωτικών οργανισμών με αποστολή την ικανοποίηση των διευρυνόμενων εμπορικών αναγκών σε γνώσεις.

β. Περιφερειοποίηση (αποκέντρωση) του ερευνητικού συστήματος, καθώς η επιστήμη και η τεχνολογία γίνονται βασικά στοιχεία της περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης. Σε πολλές χώρες του ΟΟΣΑ, η πλέον σημαντική μορφή πολιτικής της έρευνας και τεχνολογίας είναι σήμερα οι συντονισμένες προσπάθειες των πανεπιστημίων, των επιχειρήσεων και των κυβερνήσεων σε τοπικό επίπεδο.

γ. Διεθνοποίηση του ερευνητικού συστήματος. Η παραγωγή της γνώσης βασίζεται σήμερα πολύ περισσότερο απ' ό,τι στο παρελθόν σε διεθνείς προσπάθειες. Έρευνα και εκπαίδευση αγοράζονται από οργανισμούς σε άλλες χώρες. Η αγορά γνώσεων γίνεται διεθνής και εμπορικές επιχειρήσεις παρέχουν τεχνικές συμβουλές σε παγκόσμια κλίμακα. Η εμποριοποίηση της γνώσης, σε συνδυασμό με τη θέση ότι όλες οι χώρες δεν συμβάλλουν ουσιαστικά (fair share) στην αύξηση της γνώσης, μπορεί να οδηγήσει σε δραστική μείωση του μέρους εκείνου της γνώσης που αποτελεί παγκόσμιο κτήμα. Η πρόσβαση στις γνώσεις, που παλιότερα διοχετεύονταν στην «ελεύθερη» βιβλιογραφία, μπορεί να μειωθεί ουσιαστικά

* Εισήγηση εκπροσώπων της Γ.Γ.Ε.Τ. στο XI Διεθνές Σεμινάριο ΟΙΑ/UNESCO με τίτλο «Προγραμματισμός και Σχεδιασμός Εγκαταστάσεων Ανώτατης Εκπαίδευσης».

στο μέλλον.

Οι αλλαγές αυτές οδηγούν το παραδοσιακά δημόσιο ερευνητικό και πανεπιστημιακό σύστημα σε ένα δυαδικό δημόσιο/ιδιωτικό σύστημα. Το νέο σύστημα είναι όχι μόνο ευρύτερο, αλλά έχει και εμπορικά και επιχειρηματικά χαρακτηριστικά, ενώ εξαρτάται λιγότερο από τις εθνικές κυβερνήσεις. Ο τρόπος διαχείρισης των πανεπιστημίων επανεξετάζεται σε βάθος.

Συμπληρωματικά, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η προϊούσα γήρανση του ερευνητικού πληθυσμού και η δυσκολία προσέλκυσης νέων ερευνητών.²

Αν, πριν από 20 χρόνια, στην επαγγελματική κατάρτιση είχε προστεθεί η εξειδίκευση, η οποία προσφερόταν με μακροχρόνια προγράμματα μετεκπαίδευσης και η γενική μόρφωση πλουτιζόταν με πλήθος ειδικών γνώσεων, που γινόταν κτήμα των φοιτητών, με τη βοήθεια της βασικής έρευνας, σήμερα, με τη βοήθεια της πληροφορικής, τη στροφή προς την εφηρμοσμένη έρευνα και με την συνεπικουρία της διεπιστημονικής θεώρησης, η εκπαίδευση πιέζεται να ελαττώσει το χρόνο εξειδίκευσης. Έτσι, παρατηρούνται μειώσεις στις πολυτεχνικές σχολές από 6 χρόνια (4+2) σε 4 ή 5 χρόνια, άντληση των ανωτέρων επαγγελματικών σχολών, κολεγιακής μορφής και ίδρυση νέων σχολών, όπως περιβάλλοντος, μηχανικών οργάνωσης και διοίκησης, ήπιων μορφών ενέργειας κ.λπ.

Τέλος, δυο από τις κυριότερες σύγχρονες τάσεις των κοινωνικο-οικονομικών στρατηγικών για τις νέες τεχνολογίες, σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, είναι:

1. Προσαρμοστικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος, διαμόρφωση της βασικής εκπαίδευσης, έτσι ώστε να μπορούν οι εργαζόμενοι να αναπροσαρμόζουν τα προσόντα τους, αναβάθμιση του επιπέδου των ικανοτήτων, ενίσχυση της συλλογικότητας, της πρωτοβουλίας, της δημιουργικότητας, της επιχειρηματικότητας, της προσαρμοστικότητας στις αλλαγές. Αύξηση των επενδύσεων στην ανώτατη εκπαίδευση, συνδυασμός παραδοσιακών με σύγχρονες εκπαιδευτικές μεθόδους, συμμετοχή των επιχειρήσεων στη μετεκπαίδευση, συνεργασία εκπαίδευσης - επιχειρήσεων - συνδικάτων.
2. Αναδιοργάνωση του ερευνητικού και των τεχνολογικού συστήματος, ενίσχυση των διασυνδέσεων ακαδημαϊκής και βιομηχανικής έρευνας και των λειτουργικών διασυνδέσεων μέσα στις επιχειρήσεις (τμήματα έρευνας, παραγωγής προμηθειών, εμπορίας κ.λπ.), ενίσχυση της ικανότητας ενδογενούς αλλαγής, διαμόρφωση στρατηγικών, που ολοκληρώνουν τις δραστηριότητες έρευνας, διάχυσης, εκπαίδευσης, ε-

πενδύσεων, οργάνωσης εργασίας, κ.λπ.

Οι βασικές απαιτήσεις των εγκαταστάσεων έρευνας και τεχνολογίας

Τα πρώτα αυτοτελή κτίρια εργαστηρίων, όπου οι πρωτοπόροι επιστήμονες, όπως ο Eastman, ο Edison και ο Bell έγραψαν ιστορία, ήταν κτίρια αποθηκών.

Στις δεκαετίες του 1940 και 1950, όταν στις ΗΠΑ εκατοντάδες βιομηχανικές εταιρίες προώθησαν πελώρια εσωτερικά ερευνητικά προγράμματα, τα πρότυπα των εργαστηρίων άρχισαν να ξεπροβάλλουν.³ Ένα από τα σπουδαιότερα ήταν η συνθήκη της τακτικής επανάλληψης με χρήση εμβάτης και η ανάγκη του καθορισμού μιας βασικής μονάδας, που να αποτελεί το μέτρο στις διαστασιολογικές συσχετίσεις. Αυτά αποτέλεσαν και την αρχή της τυποποίησης των εργαστηριακών χώρων.

Σημειώνουμε ότι, οι πρώτες εφαρμογές προκατασκευής από μεταλλικό σκελετό και ελαφρά στοιχεία πλήρωσης εφαρμόστηκαν στο μεσοπόλεμο (1936), σε μια σειρά σχολείων στο Sussex και μετά τον πόλεμο πάλι στην Αγγλία, για να καλύψουν τις ανάγκες σχολικών κτιρίων σε υποβαθμισμένες περιοχές.⁴ Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '50, τα εργαστήρια στα πανεπιστήμια αποτελούσαν ένα τμήμα του συνόλου των κτιρίων και η ελαφρά προκατασκευή κάλυπτε την άμεση ανάγκη γρήγορης ανέγερσής τους.

Κατά τις δεκαετίες του '60 και '70, στο σύγχρονο πανεπιστήμιο, εμφανίζεται, εκτός των καθηγητών και των φοιτητών, μια νέα τρίτη πολυπληθής ομάδα ανθρώπων δυναμικού, οι ερευνητές, που ήταν ειδικοί καθηγητές και επιστήμονες ή φοιτητές που μετεκπαιδεύονταν και παράλληλα έκαναν την εμφάνισή τους αυτοτελή κτίρια εργαστηριακών εγκαταστάσεων μέσα στις πανεπιστημιούπολεις (campus). Κύρια λειτουργία τους ήταν η έρευνα σε θεωρητική και εφαρμοσμένη μορφή που πραγματοποιείται για λογαριασμό του ιδίου του πανεπιστημίου, του κράτους, ή μεγάλων οργανισμών δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου.

Είναι η εποχή που η διδασκαλία «από καθέδρας» δίνει τη θέση της στην από κοινού προώθηση της γνώσης διδασκόντων και διδασκόμενων, τα προγράμματα σπουδών εμπλουτίζονται και κάνουν την εμφάνισή τους μαθήματα κατ' επιλογή, καταργούνται οι έδρες και ιδρύονται οι τομείς, τα τμήματα, οι ειδικότητες και οι μεταπτυχιακές σπουδές.

Το πανεπιστήμιο, καθώς μεταλλάσσεται από ένα διδασκαλείο σε ερευνητικό εργαστήριο, δημιουργούσε την υποδομή

των ακαδημαϊκών ινστιτούτων, των οποίων τη δαπάνη ανέλαβε να καλύψει, κυρίως στις ΗΠΑ, η βιομηχανία.⁵

Ήταν η εποχή της «δεύτερης γενιάς» ερευνητικών κέντρων με ελεύθερη κάτοψη, των οποίων τα κύρια παραδείγματα ήταν τα κτίρια που σχεδίασε ο Louis Kahn, το πρώτο στο campus του πανεπιστημίου της Πενσυλβανίας στη Φιλαδέλφεια, το Richards Medical Research Laboratory 1957-64 και το δεύτερο το Jonas E. Salk Institute για βιολογικές έρευνες στο La Jolla της Καλιφόρνιας 1959-65.

Το μεν πρώτο έλυσε το πρόβλημα του πλήρους διαχωρισμού των κύριων χώρων από τους χώρους υπηρεσίας, με την κατακόρυφη τοποθέτησή τους εκτός κτιριακού όγκου, το δε δεύτερο με τη μεσολάβηση, μεταξύ κάθε πατώματος, ενός οριζόντιου χώρου τεχνικών Η/Μ εγκαταστάσεων, έδινε το μέγιστο βαθμό ευελιξίας στους χώρους εργαστηρίων. Ο Kenneth Frampton στο βιβλίο του *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική - Ιστορία και Κριτική* γράφει για το δεύτερο κτίριο: «Στο έργο αυτό ο διαχωρισμός του όλου συγκροτήματος σε τομείς εργασίας, συγκεντρώσεων και ζωής, φαίνεται ότι απελευθέρωσε τον Kahn από την πιεστική ανάγκη να περιορίσει το χώρο των εργαστηρίων σε μια ιδανική μορφή. Η τελική εκδοχή των εργαστηρίων Salk τον οδήγησε στην αποδοχή μιας λύσης, όπου οι εγκαταστάσεις ήταν τόσο «απωθημένες» ή κρυμμένες, όσο και σε οποιοδήποτε κτίριο γραφείων του Mies van der Rohe.

Η ιδέα του Kahn για τη δημιουργία ενός ορόφου εγκαταστάσεων κάτω από κάθε εργαστήριο -κάτι που εφαρμόζεται ευρύτατα σήμερα- είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός χώρου πολύ πιο ευέλικτου από αυτόν που είχε γενικά επιτευχθεί στη Φιλαδέλφεια. Στα εργαστήρια Richards, οι εμπειρικές λεπτομέρειες του προγράμματος είχαν μικρή ή και καμιά ίσως επίδραση στη συνολική μορφή. Στην πραγματικότητα, επιτελούσε διαφορετική λειτουργία, που έπρεπε και αυτή να συμβιβαστεί -όπως και στο παρελθόν- με τη μορφή, αλλά μόνο εφ' όσον η ίδια μορφή είχε επινοηθεί μέσα από τη βαθιά κατανόηση της συνολικής προσπάθειας, που βρισκόταν πάνω από όλα αυτά. Στην περίπτωση των εργαστηρίων Richards, το προβληματικό σημείο της μεθόδου του Kahn βρισκόταν σε αυτό ακριβώς το ζήτημα, στο αν δηλαδή η συνολική μορφή δικαιωνόταν τυπολογικά ή όχι. Οι δυσκολίες που εμφανίστηκαν αργότερα, όταν το κτίριο άρχισε να χρησιμοποιείται, έδωσαν αρνητική απάντηση. Εδώ φαίνεται ότι βρισκόμαστε μπροστά στην παραδοσιακή αμερικανική τάση να εξιδανικεύονται οι τόποι εργασίας, να αποδίδεται μνημειακότητα στους χώρους παραγωγής - μια τάση εμφανής στα εργαστήρια Richar-

ds».⁶

Τα κτίρια των ερευνητικών κέντρων, σε μεγαλύτερο ποσοστό αυτά των θετικών επιστημών παρά των ανθρωπιστικών, διαρθρώνονται σε τέσσερις διακριτές ζώνες χρήσεως:

1. Τα εργαστήρια με τα γραφεία των ερευνητών.
2. Τα γραφεία της διοίκησης.
3. Οι χώροι κοινής χρήσης, όπως βιβλιοθήκη, κυλικείο ή εστιατόριο, χώρος διαλέξεων ή αμφιθέατρο με το φουαγιέ του κ.λπ.
4. Αποθήκες, μηχανουργεία και χώροι ηλεκτρομηχανολογικών εγκαταστάσεων.

Η διάρθρωση των λειτουργιών σε ξεχωριστές ζώνες σε κτίρια, όπως τα εργαστήρια, δημιουργεί πολύ περισσότερα προβλήματα στη μελλοντική τους χρήση, παρά επιλύει, άσχετα από το αισθητικό αποτέλεσμα.

Βασικές απαιτήσεις των κέντρων είναι η ευελιξία των εργαστηριακών χώρων και των γραφείων, η ευκολία επεκτάσεων των κτιρίων και η τυποποίηση των εγκαταστάσεων, επιπρόσθετα δε θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η ταχύτητα και η οικονομικότητα της κατασκευής.

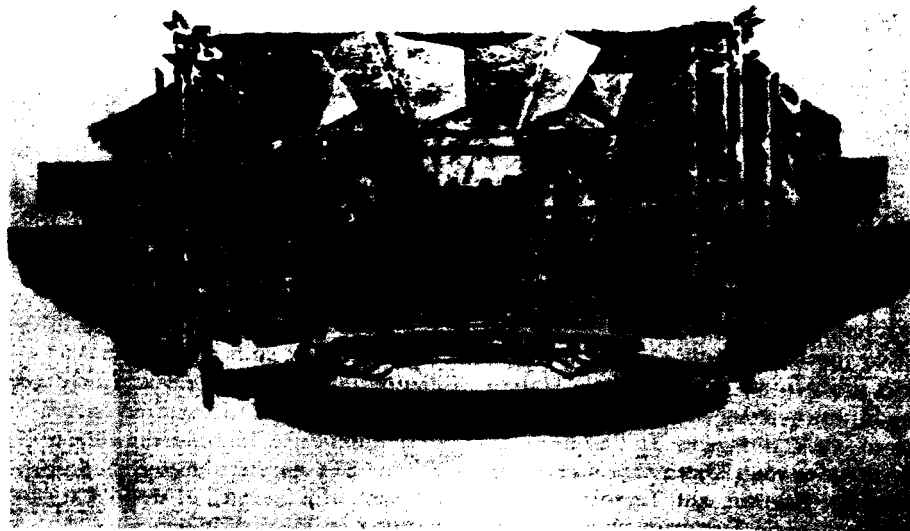
Τα περισσότερα ερευνητικά ιδρύματα στη χώρα μας έχουν ιδρυθεί τα τελευταία 30 χρόνια, εκτός από το Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών, που λειτούργησε για πρώτη φορά το 1846 καθώς και το Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ, που ιδρύθηκε το 1919, μετά τη συμφωνία της ελληνικής κυβέρνησης με το Παστέρ Παρισιών.

Η αλματώδης τεχνολογική πρόοδος της βασικής και εφαρμοσμένης έρευνας, κυρίως στις θετικές επιστήμες, δημιουργεί την επιτακτική ανάγκη, εκτός από ευέλικτες-λειτουργικά-κατόψεις και της αντιμετώπισης σοβαρών ειδικών προβλημάτων, όπως:

- α. Αναδιάρθρωση υπαρχόντων εργαστηρίων με την εγκατάσταση νέων μηχανημάτων.
- β. Δημιουργία ειδικών χώρων για νέες χρήσεις, που δεν υπήρχαν παλαιότερα (όπως π.χ. στείροι και ψυκτικοί θάλαμοι, δωμάτια φυγόκεντρων κ.λπ.).
- γ. Αυξημένες ανάγκες πυροπροστασίας και προστασίας έναντι ατυχημάτων.
- δ. Εξοικονόμηση ενέργειας με παράλληλη θερμο-ηχομόνωση.

Η επαναστατική, κατά κάποιο τρόπο, εκπαιδευτική δομή των αρχών της δεκαετίας του '60, απαιτούσε αντίστοιχη αρχιτεκτονική και δομική σύνθεση των διαφόρων τμημάτων των πανεπιστημίων. Αναδείκνυε όλες τις λειτουργίες των εκπαιδευτικών εγκαταστάσεων ακόμη και τις μέχρι τώρα «βοηθητικές» (όπως π.χ. βιβλιοθήκη, φοιτητική εστία, κοινωνικό κέντρο, εργαστήρια, αθλητικές εγκατα-

στάσεις) σε ισότιμες με την καθ' εαυτή διδασκαλία. Είχε μεγαλύτερες απαιτήσεις επεκτατικότητας και συνεχούς μεταβολής στην οργάνωσή του για να μπορεί να προσαρμόζεται διαρκώς στα νέα δεδομένα. Ο Γιώργος Κανδύλης, όταν περιγράφει τη συμμετοχή του, με τους Josic και Woods, στο διαγωνισμό του πανεπιστημίου του

Bochum το 1960, λέει:⁷ «Βασίζομαστε στην ιστορική ανάλυση, αποφασίσαμε να μην λάβουμε υπόψη μας το σχολικό πρόγραμμα του διαγωνισμού που βασιζόταν στα ξεπερασμένα πανεπιστήμια του 19ου αιώνα. Δηλαδή αρνηθήκαμε να σχεδιάσουμε ένα "πανεπιστήμιο - μνημείο" και, αντίθετα, προτείναμε ένα ευνοϊκό χώρο για τη μάθηση και την έρευνα. Το γήπεδο για το μελλοντικό πανεπιστήμιο διέσχιζε ένας δρόμος που έωνε την πόλη Bochum με τα εργοστάσια της κοιλάδας του Rour. Ο δρόμος αυτός διατηρήθηκε σαν σπονδυλική στήλη του νέου πανεπιστημίου. Δηλαδή προτείναμε ένα "πανεπιστήμιο - δρόμο". Το πανεπιστήμιο αποτελείται από αίθουσες διδασκαλίας, αμφιθέατρα, βιβλιοθήκη, εστιατόριο, οπτίτια, κέντρα διασκέδασης, αθλητικά γήπεδα, δηλαδή γίνεται συνοικία. Η πρότασή μας για το πανεπιστήμιο του Bochum ήταν η αρχή της μεταρρύθμισης στην αρχιτεκτονική δομή των πανεπιστημιακών χώρων. Σήμερα θεωρείται κλασικό παράδειγμα.

Στο ελεύθερο πανεπιστήμιο του Βερολίνου (1973), όπου πήραμε το πρώτο βραβείο, προβλεπόταν δυναμικότητα μέχρι 40.000 φοιτητών.

Με τον καιρό, τα εκπαιδευτικά συστήματα και προγράμματα έχουν τελείως αλλάξει. Εν τούτοις, η λύση που προτείναμε, δηλαδή το "πανεπιστήμιο - χώρος", είναι τελείως ελαστική και επιδέχεται απρόβλε-

πτες αλλαγές, χωρίς να μεταβάλλει το σύστημα. Δηλαδή δεν έχει προσδιορισμένο σχήμα, ούτε αρχή ούτε τέλος, σαν μια συνοικία που μπορεί να μεγαλώνει και να μεταβάλλεται».

Σχολιάζοντας το αποτέλεσμα του ελεύθερου πανεπιστημίου, ο Frampton, στο προαναφερόμενο έργο του, θεωρεί τη λύση της λειτουργίας του πανεπιστημίου σαν πόλη σε μικρογραφία, ως μη πειστική, διότι δεν μπορεί να δημιουργήσει την κινούμενη πολυμορφία μιας πραγματικής πόλης, κυρίως δε όταν απουσιάζει το ευρύτερο αστικό περιβάλλον.

Σήμερα πλέον είναι γνωστό ότι αν η περιοχή όπου θα τοποθετηθεί το πανεπιστήμιο ή το τεχνολογικό πάρκο, δεν αποτελεί ισχυρό πόλο έλξης, το ίδρυμα αναπτύσσεται σε συγκεντρωτικό πυρήνα ανθρώπων, λειτουργιών και δραστηριοτήτων, με κίνδυνο γρήγορης υποβάθμισης.

Στην περίπτωση αυτή προκύπτουν προβλήματα μεταφοράς και εξυπηρέτησης του προσωπικού, των φοιτητών και γενικότερα των χρηστών, καθώς και απομόνωσής τους από τη ζωή και τις λειτουργίες του πλησιέστερου αστικού κέντρου.

Γι' αυτό το λόγο, η χωροθέτησή τους πρέπει να επιτρέπει άμεση πρόσβαση σε κύριες συγκοινωνιακές αρτηρίες και ιδιαίτερα για τα τεχνολογικά πάρκα στο αεροδρόμιο. Η δυνατότητα ικανοποίησης της κινητικότητας ατόμων ως προς τα ε-

θνικά και διεθνή κέντρα αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση, αφού μόνο η τηλεματική σύνδεση δεν επαρκεί.

Η ύπαρξη ενός ευχάριστου, φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος, ειδικότερα στα τεχνολογικά πάρκα, σε αντίθεση με τις παραδοσιακές βιομηχανικές ζώνες, αποτελεί ένα ουσιαστικό κριτήριο για την εγκατάσταση των εταιριών και την εν γένει επιτυχία τους. Καθώς επίσης η πολιτιστική ζωτικότητα ενός κοινωνικού ιστού αποτελεί ένα καθοριστικό στοιχείο γένεσης και περαιτέρω ανάπτυξης.⁸

Σύντομο ιστορικό ίδρυσης της Γ.Γ.Ε.Τ.

Η ερευνητική πολιτική, οι διακηρύξεις, η υλοποίηση, ό,τι, τέλος πάντων, έχει σχέση με την τακτική και τη στρατηγική της ερευνητικής και τεχνολογικής ανάπτυξης στη χώρα, ξεκίνησε πριν από 21 χρόνια το 1971, όταν δημιουργήθηκε η πρώτη ελληνική δημόσια υπηρεσία με το Ν.Δ. 823 παρά τω πρωθυπουργώ Γ. Παπαδόπουλο. Ένα χρόνο αργότερα, το 1972, η υπηρεσία μεταφέρεται στο υπουργείο Πολιτισμού, που συμπληρώνει την ονομασία του με το «και Επιστημών». Το 1977 δημιουργείται με το νόμο 706 η Υπηρεσία Επιστημονικής Έρευνας και Τεχνολογίας στο τότε υπουργείο Συντονισμού και το 1982 το υπουργείο Έρευνας και Τεχνολογίας. Επιμέρους ερευνητικές δραστηριότητες υπήρχαν βέβαια από πολύ παλαιότερα και συνδέονται περισσότερο με εκπαιδευτική πολιτική, κυρίως της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Δεν είναι τυχαία η ίδρυση του Εθνικού Αστεροσκοπείου Αθηνών, το 1842, που τοποθετείται περίπου 5 χρόνια μετά την ίδρυση του πανεπιστημίου.

Αυτό ήταν το πρώτο ερευνητικό κέντρο που ιδρύθηκε στη χώρα. Το κτίριο είναι έργο του Δανού αρχιτέκτονα Θεόφιλου Χάνσεν και χτίστηκε στο λόφο των Νυμφών στο Θησείο. Θέλω να σταθώ σε αυτό το σημείο για να πω ότι πάντοτε τα ερευνητικά ιδρύματα ήταν εκτός αστικού ιστού. Το 1954 ιδρύεται η Ελληνική Επιτροπή Ατομικής Ενέργειας και σε 6 χρόνια ο Δημόκριτος και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (σχέδια Πικιώνη και Δοξιάδη).

Εδώ, θα ήθελα να αναφερθώ στο campus του Δημόκριτου, το οποίο είναι το μεγαλύτερο ερευνητικό ίδρυμα στη χώρα μας. Βρίσκεται σε μια έκταση, εκτός σχεδίου, 600 στρεμμάτων στην Αγ. Παρασκευή 12 με 14 χλμ. από το κέντρο της Αθήνας. Ο αντιδραστήρας σε πειραματική μορφή φτιάχτηκε με τη συμβολή Αμερικανών και Ισραηλινών επιστημόνων (1957-61), κυρίως με τη βοήθεια των ΗΠΑ για την ανασυγκρότηση και με την παρέμβαση των ανακτόρων. (Η πρώτη διοικούσα επιτροπή της ΕΕΑΕ είχε πρόεδρο τον ναύαρχο Α. Σπανίδη).⁹

Την περίοδο εκείνη έγινε αγώνας για να πεισθούν οι κάτοικοι της Αγ. Παρασκευής ότι δεν υπήρχε πρόθεση να κατασκευασθεί ατομική βόμβα, ούτε να μολυνθεί η περιοχή με ραδιενέργεια. Τα κτίρια χωροθετούνται σχεδόν τυχαία χωρίς καμιά εμφανή σχέση μεταξύ τους: κάποια από αυτά έγιναν από επιφανείς Έλληνες αρχιτέκτονες, όπως ο Τομπάζης.

Ο Δημόκριτος θα αποτελέσει τον κυρίαρχο πόλο του τεχνολογικού πάρκου Αττικής, το οποίο δεν θα βρίσκεται σε μια θέση, αλλά θα επεκτείνεται σε ένα νοητό τόξο που περικλείει βορείως τον Υμηττό, ξεκινώντας απ' το Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ, περνώντας από το Δημόκριτο, από διάφορα ερευνητικά κέντρα που βρίσκονται στα Μεσόγεια όπως της ΔΕΗ και πιθανόν να καταλήγει, αν ευοδωθούν τα διάφορα σχέδια του Ε.Μ.Π., στο Λαύριο.

Με την ίδρυση του υπουργείου Έρευνας και Τεχνολογίας (ΥΠΕΤ) άρχισε η επεξεργασία ενός θεσμικού πλαισίου για να ρυθμίσει συνολικά τα θέματα έρευνας. Λαμβάνεται ως βάση ο Ν. 1268/82 νόμος-πλαίσιο για τα ΑΕΙ για την κατάταξη του προσωπικού των ερευνητικών φορέων, αλλά παράλληλα βάζει κάποια τάξη στην πανσπερμία των αντιλήψεων διαφόρων εννοιών (περί έρευνας, μεταφοράς τεχνολογίας κ.λπ.).

Ιδρύεται το Εθνικό Γνωμοδοτικό Συμβούλιο Έρευνας (ΕΓΣΕ), το οποίο συμβουλεύει, καθορίζει και δίνει εξουσιοδότηση στον υπουργό, με την οποία συνιστά, ενοποιεί, χωρίζει, μεταφέρει (ολικά ή μερικά), μετατρέπει και καταργεί πάσης μορφής ερευνητικά κέντρα.

Ο νόμος 1514 του 1985 περί έρευνας έμελλε να συμπέσει χρονικά με την υποβάθμιση του υπουργείου σε Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας και δεν είναι τυχαίο ότι δεν υπήχθη στο υπουργείο Παιδείας αλλά στο υπουργείο Βιομηχανίας: αυτή η στροφή δόθηκε τότε κυρίως με την υφυπουργό Βιομηχανίας Βάσω Παπανδρέου, η οποία ήθελε να κάνει πραγματικότητα τη σύνδεση έρευνας και παραγωγής.

Την περίοδο αυτή, το 1984-85, ιδρύονται επίσης τα τρία περιφερειακά ερευνητικά κέντρα, που αργότερα θα αποτελέσουν το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας με έδρα το Ηράκλειο Κρήτης.

Μετά δύο χρόνια άρχισε να εφαρμόζεται μια πιο συστηματική προμηθοποίηση της τεχνολογικής ανάπτυξης. Οι τομεακές ή κλαδικές εταιρίες βιομηχανικής έρευνας λειτουργήσαν αρχικά το 1986 με την Εταιρία Βιομηχανικής Έρευνας & Τεχνολογικής Ανάπτυξης Μετάλλων (ΕΒΕΤΑΜ Α.Ε.) στο Βόλο.

Αναγνωρίζοντας την ανάγκη για εκσυγχρονισμό και τεχνολογική υποστήριξη παραδοσιακών κλάδων της ελληνικής

βιομηχανίας ή ΓΤΕΤ και στη συνέχεια ο ΕΟΜΜΕΧ ίδρυσαν έξι από αυτές τις εταιρίες. Οι κλάδοι που έχουν καλυφθεί, εκτός της μεταλλουργίας, είναι της ναυτικής τεχνολογίας (ΕΑΝΤ), κεραμικών - πυριμάχων (ΕΚΕΠΥ), του δέρματος - υποδήματος, των βιολογικών υλικών, τροφίμων (ΕΤΑΤ) και της κλωστοϋφαντουργίας (ΕΤΑΚΕΙ).

Για να βοηθήσουν άμεσα οι επιχειρήσεις στη χρηματοδότηση ερευνητικών προγραμμάτων και καινοτομικών έργων, προκηρύσσεται το Πρόγραμμα Ανάπτυξης Βιομηχανικής Έρευνας (ΠΑΒΕ), που θεσμοθετείται με Π.Δ. 558/85 και έχει ως σκοπό την ενθάρρυνση και ανάπτυξη βιομηχανικής έρευνας, με επιχορήγηση κατά 50% από τη ΓΤΕΤ. Κρίνονται επενδύσεις παραγωγής προϊόντων και παροχής υπηρεσιών εξαιρετικά προηγμένης τεχνολογίας για τη χρηματοδότησή τους από το ΥΠΕΘΟ.

Σήμερα, μετά την έγκριση του ΕΠΕΤ/ΣΠΑ, η ΓΤΕΤ χρηματοδοτεί περίπου με 35% την κτιριακή υποδομή όλων των περιφερειακών ερευνητικών κέντρων, τα οποία θα μετεξελιχθούν σε τρία τεχνολογικά πάρκα, εκτός Αττικής. Ήδη το τεχνολογικό πάρκο Πάτρας έχει ιδρυθεί και έχει ξεκινήσει τη λειτουργία του ως ανώνυμη εταιρία.

Επίσης, μέσω του ιδίου προγράμματος, προγραμματίζεται η μεταστέγηση του Γεωδυναμικού Ινστιτούτου του Εθνικού Αστεροσκοπείου Αθηνών από το λόφο των Νυμφών του Θησείου στο λόφο Πεντέλης.

Δύο άλλα μεγάλα έργα στα πλαίσια της πολιτικής, της έρευνας και τεχνολογίας είναι τα νέα εργαστήρια του Παστέρ και η αποπεράτωση του Ερευνητικού Ιδρύματος Βασικής Βιολογικής Έρευνας «Αλέξανδρος Φλέμιγκ» στη Βάρη Αττικής. Και τα δύο αφορούν στις έρευνες στο χώρο της βιοϊατρικής. Με όλα αυτά τα έργα γίνεται μια προσπάθεια για τη μετεξέλιξη του τομέα της έρευνας.

Τεχνολογικά πάρκα στην Ελλάδα

1. Γενικά

Το πρόγραμμα για την ανάπτυξη τεχνολογικών πάρκων στην Ελλάδα ξεκίνησε το 1989. Η αρχική ιδέα της προώθησης της δημιουργίας τεχνολογικών ή επιστημονικών πάρκων με κρατική πρωτοβουλία, γεννήθηκε από την ανάγκη αποκέντρωσης των ερευνητικών δραστηριοτήτων και, παράλληλα, της σύνδεσης της έρευνας με την τεχνολογία και την παραγωγή. Το πρόγραμμα αυτό βασίστηκε ουσιαστικά στην ήδη ανεπτυγμένη πανεπιστημιακή και ερευνητική υποδομή της χώρας, κατά

τις δεκαετίες 1960 και 1980 και έθεσε τις προϋποθέσεις για προσέλκυση σε συγκεντρωμένες περιοχές νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας που απαιτούν σοβαρή ερευνητική υποστήριξη.

Τα ελληνικά τεχνολογικά πάρκα αναπτύσσονται σε πόλεις με σημαντικά πανεπιστήμια, χρησιμοποιώντας ως πυρήνα υπάρχοντα ευέλικτα ερευνητικά κέντρα, που είχαν ιδρυθεί πριν από το 1987, με σκοπό τη διευκόλυνση της ροής νέας γνώσης προς τον παραγωγικό τομέα. Το πρώτο βήμα του προγράμματος αποτελεί η επέκταση των εγκαταστάσεων των λειτουργούντων ερευνητικών κέντρων και η δημιουργία «θερμοκοιτίδων» για νέες επιχειρήσεις. Κάθε πάρκο, προβλέπεται να έχει τη δική του διοικητική δομή και μηχανισμό λήψης αποφάσεων, ώστε να εξαρτάται κατά το δυνατό λιγότερο από το αθηναϊκό κέντρο.

Στις αρχές του 1992 βρίσκονται σε ανάπτυξη 4 επιστημονικά και τεχνολογικά πάρκα: στην Πάτρα, το Ηράκλειο, τη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα.

Τα 4 έργα που αναφέρονται κατωτέρω, χρηματοδοτούνται μέσω του Προγράμματος Έρευνας και Τεχνολογίας (ΕΠΕΤ) του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, από την Επιτροπή Ε.Κ. και από τον κρατικό προϋπολογισμό. Λεπτομερές σχέδιο ανάπτυξης, που αναφέρεται κυρίως σε κτιριακές υποδομές, καλύπτει την περίοδο 1991-93 με ποσό 4 δισ. δρχ. περίπου. Συμπληρωματικά ποσά αντλούνται από τα ΜΟΠ και ΠΕΠ των περιφερειών στις οποίες έχουν ενταχθεί τα πάρκα. Μετά την πρώτη περίοδο ανάπτυξης αναμένονται ουσιαστικές χρηματοροές από ιδιωτικά κεφάλαια.

2. Τεχνολογικό πάρκο Πάτρας

Στην Πάτρα, το έργο ανάπτυξης του τεχνολογικού πάρκου περιλαμβάνει την οικοδόμηση, σε περιοχή κοντά στο πανεπιστήμιο (10 χλμ ΝΑ της πόλης της Πάτρας), του κτιρίου του ΕΙΧΗΜΥΘ (Ερευνητικό Ινστιτούτο Χημείας Υψηλών Θερμοκρασιών) και του κτιρίου της ΤΠΠ Α.Ε. (Τεχνολογικό Πάρκο Πάτρας). Στο δεύτερο κτίριο θα στεγαστούν οι υπηρεσίες του πάρκου και το κέντρο καινοτομιών (ΒΙC) Πάτρας. Η ΤΠΠ Α.Ε. ιδρύθηκε το 1989 ως θυγατρική του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ), που εμποτεύεται από τη ΓΓΕΤ, και της Εταιρείας Ανάπτυξης Δυτικής Ελλάδας (ΕΤΑΔΕ) με κεφάλαιο 20 εκατ. δρχ. Μετά τη διάλυση της ΕΤΑΔΕ, όλες οι μετοχές περιήλθαν στο ΙΤΕ, το οποίο συζητεί σήμερα τη συμμετοχή στο κεφάλαιο της ΤΠΠ Α.Ε. του πανεπιστημίου Πάτρας και των δήμων και κοινοτήτων της περιοχής.

Το πάρκο της Πάτρας είναι το πλέον προχωρημένο έργο, από άποψη σχεδιασμού στρατηγικής για την ανάπτυξη συνεργασιών με επιχειρήσεις και δημιουργία άυλων υποδομών για την υποστήριξη επιχειρήσεων. Μια λεπτομερής μελέτη εφικτότητας καταρτίστηκε από ειδικευμένα γραφεία, σε συνεργασία με διεθνή οί-

κο, η οποία δείχνει τους αρχικούς προσανατολισμούς της προσπάθειας. Επίσης, από το 1989, έχει εγκατασταθεί στην Πάτρα (Ρίο) μια μικρή ομάδα διοίκησης, που προωθεί το έργο και τις συνεργασίες με επιχειρήσεις και ερευνητικά εργαστήρια. Στο διοικητικό συμβούλιο της ΤΠΠ Α.Ε. εκπροσωπούνται το ΙΤΕ, το πανεπιστήμιο, το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο και ο δήμος Πατρέων.

Το βασικό πρόβλημα, που έχει καθυστερήσει την εκτέλεση των κτιριακών έργων, αποτέλεσε η αντίδραση των κοινοτήτων στους χώρους των οποίων πρόκειται να εγκατασταθούν το ΕΙΧΗΜΥΘ και η ΤΠΠ Α.Ε. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, ορισμένοι κοινοτάρχες και κάτοικοι, κάτοχοι αγροτεμαχίων, εμπόδισαν την έκδοση όρων δόμησης και αδειών οικοδόμησης, προβάλλοντας φόβους για ρύπανση του περιβάλλοντος, απαλλοτρίωση εκτάσεων ή μείωση της αξίας της γης. Οι φόβοι αυτοί φαίνεται να έχουν διασκεδαστεί σε σημαντικό βαθμό, ώστε να αρχίσει η ανέγερση των κτιρίων μέσα στο 1992.

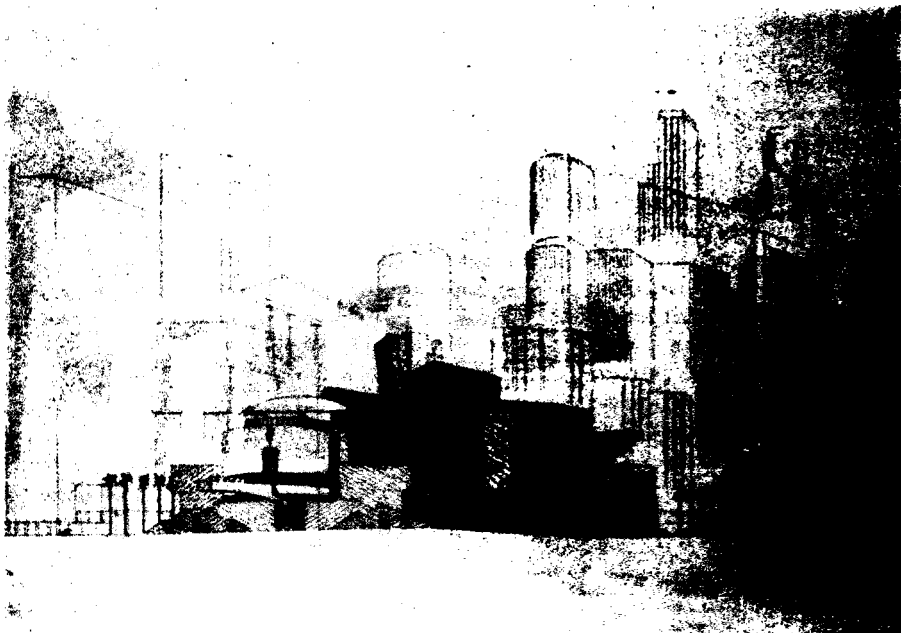
3. Τεχνολογικό πάρκο Θεσσαλονίκης

Η Θεσσαλονίκη, ως σταυροδρόμι των Βαλκανίων, θα μπορούσε να αποτελέσει μείζονα πόλο τεχνολογικής ανάπτυξης της ευρύτερης περιοχής. Μέχρι να ρυθμίστούν τα προβλήματα της τέως Γιουργο-

χώρους γραφείων.

- γ. Δημιουργία από την πρώτη στιγμή εγκαταστάσεων για τη στέγαση επιχειρηματικών δραστηριοτήτων (incubation building) πέραν των εργαστηριακών χώρων του ΕΠΤΧΗΔ.

Το ΕΠΤΧΗΔ φιλοδοξεί να διευρύνει το ρόλο του πάρκου, με ανάληψη πρωτοβου-

ολαβίας και να καταστεί εφικτό ένα τέτοιο σχέδιο, η Θεσσαλονίκη μπορεί να αξιοποιήσει τα ήδη σημαντικά πλεονεκτήματα που διαθέτει: το μεγαλύτερο πανεπιστήμιο της χώρας, ένα δεύτερο οικονομικό πανεπιστήμιο, ένα ΤΕΙ, ερευνητικά κέντρα και τη μεγαλύτερη βιομηχανική συγκέντρωση, ύστερα από εκείνη της Αθήνας.

Την ανάπτυξη τεχνολογικού πάρκου στη Θεσσαλονίκη έχει αναλάβει το ΕΠΤΧΗΔ (Ερευνητικό Ινστιτούτο Χημικών Διεργασιών), που ανήκει κι αυτό στο ΙΤΕ και εποπτεύεται από τη ΓΓΕΤ.

Η εγκατάσταση του τεχνολογικού πάρκου Θεσσαλονίκης χωροθετείται σε οικόπεδο 25 στρεμμάτων, ιδιοκτησίας του ΙΤΕ, στη Θέρμη Θεσσαλονίκης. Στα πλαίσια του ΕΠΕΤ προγραμματίζεται να ολοκληρωθεί η πρώτη φάση του προγράμματος κατασκευής των εγκαταστάσεων του πάρκου.

Οι εγκαταστάσεις περιλαμβάνουν:

- α. Μια κεντρική μονάδα διοίκησης και παροχής υπηρεσιών διοίκησης, συνεδριακής δραστηριότητας και εκπαίδευσης.
- β. Δημιουργία δύο τύπων εργαστηριακών χώρων για τις δραστηριότητες του ΕΠΤΧΗΔ, ενός μεγάλου μεγέθους, με ύψος της τάξης των 11 μ. για ειδικές διατάξεις έρευνας και ενός εργαστηρίου τύπου πάρκου σε στενή επαφή με

λιών που βρίσκονται σε εξέλιξη και σε συνεργασία με το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, την Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας και βιομηχανίες της Βόρειας Ελλάδας. Η ανάπτυξη του πάρκου θα βασισθεί σε μια στρατηγική που καταστρώνεται με τις συνεργαζόμενες βιομηχανίες: μετά μία εξαντλητική ανάλυση αγοράς, θα καθοριστούν από τους χρήστες οι δραστηριότητες που θα προωθηθούν σε κύριους κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας (υφαντουργία, τρόφιμα/ποτά, υλικά/χημική τεχνολογία).

4. Επιστημονικό και τεχνολογικό πάρκο Ηρακλείου (STEP-C)

Το Ηράκλειο προηγείται των άλλων πόλεων στην κατασκευή των κτιριακών υποδομών για το ερευνητικό κέντρο και τις διοικητικές υπηρεσίες του πάρκου, (7 χλμ. από το κέντρο του Ηρακλείου, δίπλα στην πανεπιστημιούπολη, σε έκταση 120.000 μ.), ενώ έχουν δημιουργηθεί ήδη και ορισμένες εταιρίες αξιοποίησης ερευνητικών αποτελεσμάτων (spin offs) και παροχής υπηρεσιών προς τρίτους (KNOS-SOS, ITANOS κ.λπ.).

Τα πλεονεκτήματα του STEP-C είναι:

- Η σύνδεση με το ερευνητικό κέντρο Κρήτης, που έχει έντονα δραστηριοποιηθεί στην κοινοτική έρευνα.
- Η γειτνίαση με τις πανεπιστημιακές

σχολές θετικών επιστημών και υγείας και με το πανεπιστημιακό νοσοκομείο.

- Η πλούσια τοπική οικονομία του Ηρακλείου και το διεθνές αεροδρόμιο.
- Το εξαιρετικό φυσικό περιβάλλον και η πολιτισμική ιστορία του χώρου.

Ειδικότερα πλεονεκτήματα αποτελούν:

- Η πρόσβαση σε ηλεκτρονικά δίκτυα υψηλής απόδοσης (BITNET, EARN, EUROCOM, EURONET, INTERNET), που δίνουν τη δυνατότητα μεταβίβασης δεδομένων, ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, τηλεδιάσκεψης, σε βιβλιοθήκες, σε εργαστήρια και υπηρεσίες υψηλής τεχνολογίας (ηλεκτρονικό εργαστήριο, υαλοουργεία, μηχανουργεία, μικροσκοπία κ.λπ.).
- Η λειτουργία γραφείου ενημέρωσης για φορολογικά κ.ά. κίνητρα προς επιχειρήσεις, γραφεία λογιστών, συμβούλων, νομικών συμβούλων, ταξιδίων, ασφαλίσσεων, μάρκετινγκ κ.τ.λ.
- Η λειτουργία υποδομών εστίασης, ξενοδοχείων, αθλητισμού.

Οι τομείς εξειδίκευσης του ερευνητικού κέντρου και του STEP-C περιλαμβάνουν τα εξής:

- Μοριακή βιολογία και βιοτεχνολογία (θηλαστικά, έντομα, φυτά, ζύμες, πρωτεΐνες, ενζυμική τεχνολογία, ανοσοβιολογία, διαγνωστική, μικροχημεία, μικροσκοπία).
- Εφαρμοσμένες επιστήμες (λείζερ, ηλεκτρονικά προϊόντα, ημιαγωγοί, μικροηλεκτρονική, άμορφοι ημιαγωγοί, πολυμερή).
- Πληροφορική (λογισμικό, υποστήριξη αποφάσεων, ιατρικά συστήματα, σχεδιασμός VLSI, διαχείριση δικτύων, τηλεπληροφορική, οπτικά συστήματα, συστήματα παράλληλης επεξεργασίας).
- Περιβάλλον, υδάτινοι πόροι, ατμοσφαιρική ρύπανση, κλιματικές μεταβολές, υπεριώδης ακτινοβολία).

Το πρόβλημα, που προσπαθεί να αντιμετωπίσει αυτή τη στιγμή το STEP-C, είναι η ανεπάρκεια των χρηματοδοτήσεων για την κάλυψη όλου του σχεδίου κατασκευής και ανάπτυξης.

5. Κέντρο μεταφοράς τεχνολογίας στο ΕΚΒΕΕ Δημόκριτος

Στην Αττική βρίσκεται συγκεντρωμένο το 60% του ερευνητικού δυναμικού της χώρας, αλλά και πάνω από το 50% του παραγωγικού δυναμικού. Σημαντικό τμήμα του δυναμικού αυτού επιζητεί τη συνεργασία, τον εκσυγχρονισμό, την αξιοποίηση των επιστημονικών και τεχνολογικών γνώσεων. Από αυτή τη βάση ξεκίνησε η ιδέα να αναπτυχθεί και στην Αττική ένα επιστημονικό - τεχνολογικό πάρκο, που θα αξιοποιεί το υπάρχον δυναμικό. Το πρώ-

το βήμα αυτής της προσπάθειας αποτελεί η ανάπτυξη στους χώρους του ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος ενός κέντρου μεταφοράς τεχνολογίας και μιας θερμοκοιτίδας επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας. Το έργο χρηματοδοτείται από το ΕΠΕΤ και από το ΠΕΠ Αττικής.

Το ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος απασχολεί 500-600 άτομα, εκ των οποίων το 1/3 περίπου είναι ερευνητές, καταναμεμένοι σε 8 ινστιτούτα, που καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος των φυσικών επιστημών. Διαθέτει επίσης σημαντικότητα βιβλιοθήκη και υπολογιστική υποδομή. Το δυναμικό αυτό μπορεί να τεθεί στην υπηρεσία της ανάπτυξης της οικονομίας και του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού του παραγωγικού συστήματος. Ήδη, ορισμένοι ερευνητές συνεργάζονται με βιομηχανίες, ενώ ένα ολόκληρο εργαστήριο, το εργαστήριο ηλιακών συλλεκτών, εργάζεται για λογαριασμό των μικρο-μεσαίων επιχειρήσεων του κλάδου αυτού.

Η εκτέλεση του προγράμματος θα γίνει σε τρεις φάσεις. Κάθε φάση έχει λειτουργική αυτοτέλεια, αλλά ταυτόχρονα συμπληρώνει τις προηγούμενες:

Φάση 1η: θερμοκοιτίδες ανάπτυξης νέων επιχειρήσεων (2.000 τ.μ.).

Φάση 2η: κέντρο μεταφοράς τεχνολογίας.

Φάση 3η: επιχειρηματικές μονάδες έρευνας με συγχρηματοδότηση από ιδιωτικές πηγές και την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων.

Εν τω μεταξύ, ολοκληρώθηκαν οι εγκαταστάσεις (160 τ.μ.), που θα φιλοξενήσουν τις πρώτες μονάδες έρευνας και ανάπτυξης νέων προϊόντων, διεργασιών και υπηρεσιών με έντονο επιστημονικό και τεχνολογικό περιεχόμενο.

Οι εγκαταστάσεις αυτές αποσκοπούν στην εκτέλεση προγραμμάτων, δύο έως τεσσάρων χρόνων, κατά τη διάρκεια των οποίων διατίθενται ο χώρος και η πρόσβαση στην οργανολογική υποδομή, τα υπολογιστικά συστήματα, τις τηλεπικοινωνίες, τη βιβλιοθήκη και γενικότερα την τεχνονομία του ερευνητικού κέντρου.

Η προκαταρκτική έρευνα αγοράς έδειξε ότι υπάρχει έντονο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη προϊόντων και υπηρεσιών στους τομείς:

- * Νέα προηγμένα υλικά
- * Πληροφορική και τηλεπικοινωνίες
- * Βιοτεχνολογία
- * Πρότυπα και ποιοτικοί έλεγχοι.

Περισσότερες από 20 επιχειρήσεις, εξεδήλωσαν ενδιαφέρον εγκατάστασης στη «θερμοκοιτίδα» και απ' αυτές, η διοίκηση του ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος θα πρέπει να επιλέξει ένα μικρό αριθμό.

8. Προοπτικές επέκτασης

Άλλες πόλεις με δυναμικό για την ανάπτυξη μηχανισμών σύνδεσης της επιστήμης, της τεχνολογίας και της παραγωγής είναι τα Γιάννινα, οι Άξονες Βόλου - Λάρισας, και Καβάλας - Ξάνθης, τα Χανιά κ.λπ. Μια πρωτοβουλία των καθηγητών

του ΕΜΠ, ιδιωτών και των δημοτικών αρχών του Λαυρίου, πρότεινε τη δημιουργία ενός τεχνολογικού χώρου στο Λαύριο, με την αξιοποίηση των εγκαταστάσεων της εταιρίας που εκμεταλλεύεται τον ορυκτό πλούτο της περιοχής. Το ΕΜΠ θα μπορούσε να χρησιμοποιεί τα ανακαινισμένα εργαστήρια και δοκιμαστικές εγκαταστάσεις για ερευνητικά πειράματα και για παροχή υπηρεσιών προς τρίτους.

Η ΕΤΒΑ και η ΒΙΠΕΤΒΑ έχουν στο παρελθόν δείξει ενδιαφέρον συμμετοχής στις ανωτέρω προσπάθειες ανάπτυξης τεχνολογικών. Το ενδιαφέρον αυτό δεν έχει ακόμη εκδηλωθεί με συγκεκριμένες επενδύσεις. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για περισσότερες πληροφορίες για το σχεδιασμό ερευνητικών κέντρων, βλέπε το συλλογικό τόμο που επιμελήθηκε η Susan Braybrooke, *Design for Research Principles of Laboratory Architecture* Wiley - Interscience Publ. 1985.
2. Δ. Δενιόζου, «Βασικά στοιχεία τεχνολογικής στρατηγικής», *Τεχνικά Χρονικά* 5 (Διμηνιαία Έκδοση), Σεπτ. - Οκτ. 1991.
3. Για τους τύπους των εργαστηριακών χώρων βλέπε άρθρο του Mitchell B. Rouda, «Testing Ground - Laboratories», στο περιοδικό *Architectural Technology*, Καλοκαίρι 1985.
4. Ν. Καλογεράς, Σ. Ραντόπουλος, Ι. Παπαϊ-

ωάννου & Δ. Παπαλεξόπουλος, «Σημειώσεις Βιομηχανικών Δομικών Συστημάτων», ΕΜΠ, Αθήνα, 1990.

5. Γ. Πολυδωρίδη και Ν. Πολυδωρίδης, «Σκέψεις πάνω στην οργάνωση και δομή των σύγχρονων πανεπιστημιούπολεων», περιοδικό *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, αριθμ. 5/1971.
6. K. Frampton, *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική. Ιστορία και Κριτική*, 1985. Ελληνική έκδοση: Θεμέλιο, 1987.
7. Γ. Κανδύλης, *Ζωή & έργο*, εκδόσεις Ερμής, 1985.
8. Σ. Τσέτσος, «Τεχνολογικά Πάρκα και Ανάπτυξη», *Καθημερινή* 7, 8, 9 & 10 Αυγούστου 1991.
9. Για πληροφορίες σχετικά με το Δημόκριτο, βλέπε «1961-1991, 30 Χρόνια Δημόκριτος - Ντοκουμέντα και Αναμνήσεις», εορταστικό Φυλλάδιο του ΕΚΕΦΕ «Δ». Ενδιαφέροντες είναι οι «Αναμνήσεις» του Θ. Κουγιουμτζέλη, ομότιμου καθηγητή ΕΜΠ, του Νίκου Χρυσοχοϊδή, καθηγητή στο Γεωργικό Πανεπιστήμιο Αθήνας και του Θ. Κανελλόπουλου, πρώτου επιστημ. δ/ντή την περίοδο 1960-66.

Η υπόθεση δημιουργίας θερμοκοιτίδος- τεχνολογικού πάρκου σε περιοχή με αναπτυξιακή καθυστέρηση. Η περίπτωση των Ιωαννίνων

ΣΤΑΥΡΟΣ ΧΡ. ΤΣΕΤΣΗΣ*

ΟΙ ΧΑΜΗΛΕΣ οικονομικές επιδόσεις στην Ήπειρο –τη δεύτερη μειονεκτικότερη περιοχή από τις 171 της Ευρωπαϊκής Κοινότητας– είναι συμπτώματα, μια από τις κυριότερες αιτίες των οποίων αποτελεί η έλλειψη ικανότητας για καινοτομία. Όπως και οι άλλες περιφέρειες με αναπτυξιακή καθυστέρηση, η εξεταζόμενη περιοχή χαρακτηρίζεται από λίαν περιορισμένες επιδόσεις στους τομείς έρευνας και τεχνολογίας (Ε&Τ).

Η διεθνής εμπειρία κατέδειξε ότι, μόνο εφόσον οι Ε&Τ αποτελέσουν αναπόσπαστο τμήμα των παραγωγικών δραστηριοτήτων των περιοχών αυτών, θα επιτευχθεί μείωση του οικονομικού χάσματος με τις άλλες ανεπτυγμένες κοινοτικές περιφέρειες, ιδίως μετά την εγκαθίδρυση της ενιαίας εσωτερικής αγοράς και θα περιορισθούν οι κίνδυνοι που εγχυμονούνται από μία περαιτέρω καθυστέρησή τους.

Αυτό ακριβώς το κενό καλείται να καλύψει η δημιουργία ενός πόλου σύνδεσης Ε&Τ στην περιφέρεια της Ηπείρου –θερμοκοιτίδα ή τεχνολογικό πάρκο ή, πιο απλά, μία δομή που θα ενισχύσει τη σύσφιξη σχέσεων πανεπιστημιακής έρευνας και παραγωγής!– αναγκαίου για την εισαγωγή της καινοτομίας-τεχνολογίας και τη διάχυση στις παραγωγικές δομές της στην ευρύτερη περιφέρεια.

Ο προτεινόμενος πόλος σύνδεσης Ε&Τ&Π θεωρείται δομικό στοιχείο για την περιφερειακή ανάπτυξη της Ηπείρου, που θα ενισχύσει τις σχέσεις μεταξύ πανεπιστημιακής έρευνας και παραγωγής, αναγκαία προϋπόθεση για την εισαγωγή-διάχυση της καινοτομίας-τεχνολογίας στις παραγωγικές δομές της ευρύτερης περιοχής.

Ο ρόλος της σύνδεσης έρευνας (Ε) και παραγωγής (Π) στην οικονομική ανάπτυξη

Η διεθνής εμπειρία κατέδειξε τις θετικές επιπτώσεις της σύνδεσης Ε&Π στη συνολική οικονομική ανάπτυξη μιας περιφέρειας. Συγκεκριμένα, μια σειρά παραγόντων επιβάλλει την προσέγγιση Ε&Τ&Π:

- Ο πολύπλευρα εξειδικευμένος χαρακτήρας του τομέα της υψηλής τεχνολογίας απαιτεί ταυτόχρονα γνώσεις πολλών επιστημονικών κλάδων. Η συνύπαρξη μονάδων διαφορετικής παραγωγής πανεπιστημιακών και ερευνητικών δομών συνεισφέρει ουσιαστικά σε αυτό.
 - Οι παραγωγικές μονάδες αποκτούν πρόσβαση στο σύνθετο και δαπανηρό πανεπιστημιακό τεχνολογικό εξοπλισμό, που δεν δικαιολογείται από το μέγεθος των επιχειρήσεων αυτών.
 - Η πρόσβαση στην τεχνογνωσία και την ειδική εμπειρία που συχνά υπάρχει στα πανεπιστήμια, αλλά δεν διαθέτει η παραγωγή.
 - Η αλληλοσύνδεση μεταξύ συστημάτων εκπαίδευσης - έρευνας - παραγωγής.
 - Η προσαρμογή στην επαγγελματική παραγωγικότητα πολλών φοιτητών και μελλοντικών στελεχών παραγωγής αποτελεί κεντρικό σημείο των προβληματισμών τους, ενώ αυξάνεται στους κόλπους των επιχειρήσεων η πεποίθηση ότι η εκπαίδευση, κυρίως των διευθυντικών της στελεχών, αποτελεί κλειδί στο διεθνή ανταγωνισμό. Η προσέγγιση Ε&Π αποτελεί ένα συνδυαστικό κρίκο των ανωτέρω τάσεων.
 - Η μείωση του κύκλου της καινοτομίας.
 - Η παραγωγή υψηλής τεχνολογίας απαιτεί έναν σημαντικό αριθμό προσωπικού να αφιερωθεί στην έρευνα, ενώ όλο και πιο συστηματική γίνεται από τις επιχειρήσεις η προσφυγή στην Ε&Τ.
 - Η ανάπτυξη υψηλής τεχνολογίας πραγματοποιείται σημαντικά μέσω μικρομεσαίων επιχειρήσεων (ΜΜΕ), οι οποίες, με την εγκατάστασή τους σε μια τεχνολογική δομή, προσεγγίζουν το ερευνητικό περιβάλλον και βρίσκουν πιο εύκολα το απαραίτητα εξειδικευμένο προσωπικό, σε αντίθεση με τις μεγάλες μονάδες, που μόνο με τη φήμη τους μπορούν να προσελκύσουν ερευνητές.
- Παράλληλα, οι δομές σύνδεσης Ε&Π συνεισφέρουν ουσιαστικά:
- στην αύξηση του βαθμού αξιοποίησης των ερευνητικών αποτελεσμάτων στην παραγωγή.

* Ο Σταύρος Χρ. Τσέτσης είναι δρ. πολεοδομίας-χωροτάκτης

- στη δημιουργία ευνοϊκού περιβάλλοντος για ΜΜΕ υψηλής τεχνολογίας,
- στην προσέλκυση επενδύσεων υψηλής τεχνολογίας σε συγκεκριμένο χώρο,
- στην αύξηση των επιχειρηματικών πρωτοβουλιών και της απασχόλησης.

Ο ρόλος της διάχυσης της έρευνας και τεχνολογίας στην παραγωγή σε περιπτώσεις με αναπτυξιακή και τεχνολογική καθυστέρηση: η περίπτωση της Ηπείρου

Τίθεται ευθέως το ερώτημα: *Γιατί είναι αναγκαία η προσέγγιση Ε&Π σε μια περιοχή με αναπτυξιακά προβλήματα, η οποία, παρόλληλα, δεν διαθέτει επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας, ούτε οι κρατικοί φορείς έχουν να επιδείξουν επιτυχείς προσπάθειες στην παραγωγή τεχνολογικών προϊόντων;*

Η διεθνής εμπειρία κατέδειξε ότι το κόστος της εγκατάλειψης μειονεκτικών περιφερειών είναι σαφώς υψηλότερο από τις αρχικές κρατικές επενδύσεις στο συγκεκριμένο τομέα και από τα πλεονεκτήματα που θα προκύψουν από την εισαγωγή-διάχυση της τεχνολογίας στον οικονομικό, κοινωνικό και επιστημονικό ιστό της περιοχής σε μακροοικονομική βάση.

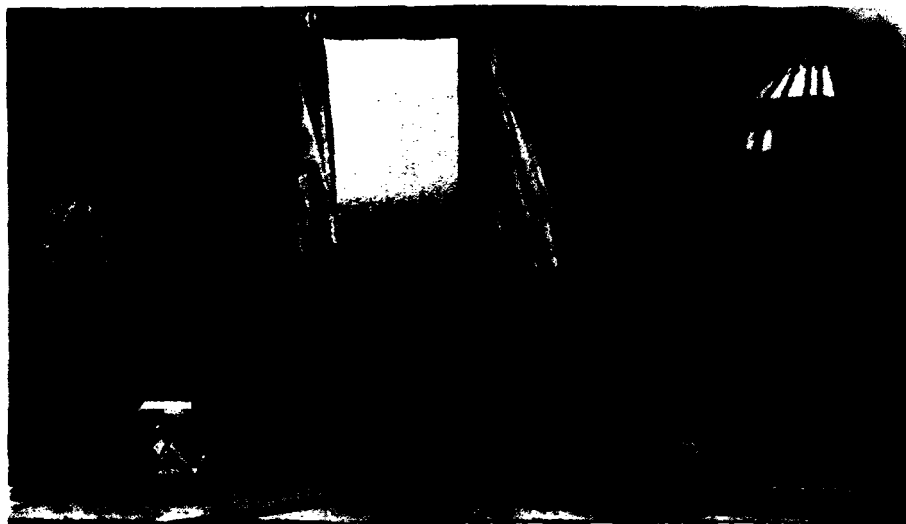
Συγκεκριμένα, η σύνδεση Ε&Π στην περιφέρεια της Ηπείρου θα συνεισφέρει ουσιαστικά:

- στην αξιοποίηση ενός ανενεργού επιστημονικού δυναμικού,
- στη συγκράτηση ή/και στην προσέλκυση επιστημόνων σημαντικού κύρους στην περιοχή,
- στην τεχνολογική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής,
- στην τόνωση-αύξηση της σχετικά χαμηλής εγχώριας ζήτησης τεχνολογίας και της διάχυσής της στην περιφέρεια.
- στη συμμετοχή δράσεων και ενεργειών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, κυρίως στους τομείς Ε&Τ, που δεν αξιοποιούνται αρκούντως ή και χάνονται, λόγω ελλείψεως ερευνητικής και τεχνολογικής υποδομής,
- στην ανάπτυξη και στην αποκέντρωση της περιφέρειας της Ηπείρου και στην ισόρροπη κατανομή ανθρώπων και δραστηριοτήτων εντός του ελλαδικού χώρου,
- σε ένα ολοκληρωμένο σχέδιο καινοτομίας-όπως προτείνεται με τη δημιουργία μιας τεχνολογικής δομής- η οποία θα είναι σαφώς αποτελεσματικότερη από ό,τι οι προσπαθείες εισαγωγής καινοτομίας σε επίπεδο μεμονωμένων επιχειρήσεων.

Δυσχέρειες που αντιμετωπίζει η μεταφορά τεχνολογίας και σύνδεσης Ε&Π στην Ήπειρο

Η μεταφορά γνώσεων από την πανεπιστημιακή έρευνα προς την παραγωγή δεν πραγματοποιείται χωρίς προβλήματα.

Ο Ο.Ο.Σ.Α., σε έκθεσή του για τις χώ-

ρες που βρίσκονται στο στάδιο εκβιομηχάνισης -στην περίπτωση τουλάχιστον της τεχνολογικής ανάπτυξης θεωρείται και η Ήπειρος- επισημαίνει ότι:

- Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις έχουν ως κύριο μέλημα την επιβίωση και το βραχυπρόθεσμο κέρδος, χωρίς να δείχνουν ιδιαίτερη προθυμία για επενδύσεις στην επιστημονική έρευνα, που στοχεύει στη βελτίωση και αύξηση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων τους. Άλλωστε, οι απαιτήσεις της αγοράς τους το επιτρέπουν.

Πολλά πανεπιστήμια τηρούν τις αποστάσεις από τις διαδικασίες παραγωγής. Οι πανεπιστημιακοί δεν επιδιώκουν σχέσεις με τη βιομηχανία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι άγνωστη στους παράγοντες παραγωγής. Οι άτυπες αυτές σχέσεις ενδέχεται να αποτελέσουν τη βάση για νέες μορφές συνεργασίας μεταξύ όσων κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση.

- Μία άλλη δυσχέρεια αφορά στη δυσκαμψία της διακίνησης των ερευνητών, αλλά και όσων ασχολούνται με τη βιομηχανία, από τον ένα στον άλλο τομέα, ακόμη και για μικρά χρονικά διαστήματα.

Έχει παρατηρηθεί ότι η εφαρμογή διαφόρων προγραμμάτων μπορεί να διευκολύνει και να ενθαρρύνει αισθητά την κινητικότητα μεταξύ των τομέων βρα-

χυπρόθεσμα ή και μακροπρόθεσμα.

Στην περιοχή, ειδικότερα, υπάρχει μια αμοιβαία δυσπιστία σχετικά με την αποτελεσματικότητα ή την εφικτότητα συνεργασίας μεταξύ εκπαιδευτικών και ερευνητικών φορέων και ΜΜΕ.

Οι μεν παραγωγικές μονάδες αποδίδουν τις επιφυλάξεις τους:

- στην απροθυμία των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (ΑΕΙ) να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις μιας τέτοιας συνεργασίας,
- στην αδυναμία των ερευνητών να προσαρμοστούν στις παραγωγικές διαδικασίες,
- στην έλλειψη εμπειρίας, σχετικά με τις ανάγκες της βιομηχανίας και των επιχειρήσεων,
- στην πανεπιστημιακή γραφειοκρατία και τη θεωρητική προσέγγιση,
- στην έμφαση που δίδεται από τους ερευνητές στις επιστημονικές δημοσιεύσεις. Και αυτό, ως ένα σημείο, θα μπορούσε να θεωρηθεί φυσικό, αφού η εξέλιξή τους σχεδόν ποτέ δεν συνδυάστηκε με την οποιαδήποτε συμμετοχή τους στις αναπτυξιακές προσπάθειες της βιομηχανίας, αλλά είχε σχεδόν αποκλειστικά κριτήρια τις επιστημονικές εργασίες και δημοσιεύσεις.

Η βιομηχανία δεν έδωσε στη χώρα μας και στην εξεταζόμενη περιφέρεια ιδιαίτερη βαρύτητα στον παράγοντα έρευνα-τε-

χνολογία, ούτε στο σύνολό τους βελτίωσε τις διαδικασίες παραγωγής και τον εξοπλισμό, ο οποίος, κατά κανόνα, εισάγεται από το εξωτερικό· το γεγονός αυτό δεν ανησυχούσε ιδιαίτερα τις παραγωγικές μονάδες, που συχνά λειτουργούσαν υπό καθεστώς προστατευτισμού. Με την επικείμενη όμως ενιαία εσωτερική αγορά και την άρση των φραγμών, είναι εμφανές ότι οι παραγωγικές επιχειρήσεις της περιοχής θα αντιμετωπίσουν σημαντικά προβλήματα, αν δεν ενσωματώσουν την καινοτομία στις παραγωγικές διαδικασίες.

Μια σειρά άλλων παραγόντων δυσχεραίνει τη συνεργασία της πανεπιστημιακής έρευνας και της παραγωγής, στην εξεταζόμενη περιοχή:

- η ανυπαρξία αντιστοιχίας του υπάρχοντος πανεπιστημίου και της τοπικής παραγωγής,
- η αδυναμία των τοπικών ΜΜΕ να αναλάβουν το κόστος της έρευνας, απαραίτητο για την τεχνολογική τους ανανέωση,

- η πιεστική έλλειψη εξειδικευμένου ερευνητικού δυναμικού, εμφανής στους τομείς τεχνολογιών αιχμής,
- οι δυσχέρειες πρόσβασης από τη μια πλευρά στην άλλη και
- η έλλειψη επαφών μεταξύ τους.

Παράλληλα, η κρίση στα ΑΕΙ και η διάθεση ιδιαίτερα περιορισμένων πόρων και Ε&Π στη χώρα μας, που αντιστοιχεί στο 0,45% του ΑΕΠ για το 1989, από το οποίο το 25% διατέθηκε στη βιομηχανία, δεν διευκολύνουν τη συνεργασία Ε&Π.

Παράγοντες που ευνοούν τη χωροθέτηση δομών προσέγγισης Ε&Π σε περιοχές με αναπτυξιακή καθυστέρηση. Η περίπτωση της Ηπείρου.

Όμως, παρά την ύπαρξη των χαρακτηριστικών που αναφέρθηκαν, η διεθνής αλλά και η ελληνική εμπειρία προσφέρουν αξιόλογα παραδείγματα συνεργασίας Ε&Π, που θα μπορούσαν να προσδιοριστούν και να αποτελέσουν πρότυπο για την ανάπτυξη πρωτοβουλιών, όπως:

- Για έρευνα και ανάπτυξη, μέσω ανάληψης κοινών ερευνητικών προγραμμάτων αμοιβαίου ενδιαφέροντος και εφαρμογή των πορισμάτων της έρευνας στην πράξη, με αξιοποίηση των υπαρχόντων φορέων -ΤΠ/Θ, κέντρα επιχειρηματικής καινοτομίας- και των χρηματοδοτικών κινήτρων: ΠΑΒΕ, συγχρηματοδοτήσεις κοινοτικών πολιτικών και δράσεων που άπτονται του εξεταζόμενου τομέα.
- Για μεταφορά τεχνολογίας, μέσω εκπόνησης και εκτέλεσης προγραμμάτων, κατάρτισης στελεχών επιχειρήσεων από πανεπιστημιακούς και ερευνητικούς φορείς.
- Για παροχή υπηρεσιών συμβούλου από το διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό του πανεπιστημίου στις ΜΜΕ της περιοχής.

Μια σειρά αντικειμενικών παραγόντων φαίνεται να ευνοεί την προσέγγιση Ε&Π:

- Ο υπέρμετρος συγκεντρωτισμός της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας και η συντριπτική υπεροχή της έναντι των υπολοίπων αστικών κέντρων στη χώρα μας επιβάλλουν, σε κάθε περαιτέρω αναπτυξιακή και χωροταξική πολιτική, να έχουν στόχους αποκέντρωσης.

Η ευρεία διάθροιση στον ελλαδικό χώρο της τεχνολογικής ανάπτυξης θα μπορούσε μεσοπρόθεσμα να αποτελέσει έναν παράγοντα κλειδί για την αναβίωση του περιφερειακού χώρου στη χώρα μας, αν ληφθούν υπόψη:

- α. Οι μετασχηματισμοί που επιφέρουν οι

νέες τεχνολογίες στο σύνολο των παραγωγικών διαδικασιών.

- β. Ο ρόλος που μπορούν να διαδραματίσουν τα Τ.Π. στην ανάπτυξη των περιφερειών και την αποκέντρωση.

- γ. Το γεγονός ότι αυτοί οι πόλοι τεχνολογίας δεν δεσμεύονται από τα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως στο παρελθόν η βιομηχανική παραγωγή.

- Η παρουσία αξιόλογου επιστημονικού δυναμικού στο πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

- Η αυξανόμενη συνειδητοποίηση, στους κόλπους των ΜΜΕ, της περιοχής -και κυρίως των νέων στελεχών της- ότι η επιβίωση εντός της ενιαίας εσωτερικής αγοράς επιβάλλει αύξηση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων τους, που είναι σε μεγάλο μέρος συνάρτηση της έρευνας - καινοτομίας.

Αρκετές επιχειρήσεις στην περιοχή έχουν πλέον πεισθεί ότι η σύγχρονη, πανεπιστημιακού επιπέδου επιμόρφωση των διευθυντικών τους στελεχών, αποτελεί το κλειδί στο διεθνή ανταγωνισμό. Είναι επίσης γεγονός ότι πολλοί τελειόφοιτοι φοιτητές αλλά και ερευνητές θετικών επιστημών -που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τα συστατικά στοιχεία ενός τεχνολογικού πόλου- επιδιώκουν ταχεία προσαρμογή στην επαγγελματική πραγματικότητα, στον ιδιωτικό κυρίως τομέα.

Μια δομή σύσφιγξης των ΜΜΕ της περιοχής με το ερευνητικό δυναμικό, τόσο της Ηπείρου όσο και άλλων εθνικών και κοινοτικών επιστημονικών ιδρυμάτων, θα μπορούσε να αποτελέσει τον πόλο προσέγγισης των ανωτέρω τάσεων.

- Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, μέσω των διαφόρων πολιτικών της -διαρθρωτική πολιτική (ΠΕΠ, εθνικό σκέλος, ορισμένες κοινοτικές πρωτοβουλίες), κοινή πολιτική στον τομέα των μεταφορών, πολιτική στους τομείς Ε&Τ, ενεργειακή πολιτική κ.ά.- που συνεισφέρουν ουσιαστικά στην τόνωση του περιφερειακού χώρου της χώρας μας και στη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων και εντείνονται, ενόψει της ΟΝΕ, γεγονός που ευνοεί την αναβίωση της Ηπείρου.

- Η Ήπειρος προσφέρεται ιδιαίτερα για έρευνα σε νέους επιστημονικούς τομείς, όπως η θαλάσσια τεχνολογία, η υδατοκαλλιέργεια, ο αγροτοβιομηχανικός κλάδος, η αγροτοοικολογία, η περιβαλλοντική τεχνολογία κ.ά.

- Οι αγροτικές και παράκτιες περιοχές έχουν συχνά ανάγκη ειδικών δραστηριοτήτων έρευνας και ανάπτυξης, για τις οποίες δεν ενδιαφέρονται οι κεντρικές περιοχές, όπου έχουν ήδη σημαντικές επιδόσεις.

- Για τις περιοχές που δεν παράγουν αυ-

τόχθονη τεχνολογία, τα Τ.Π. δημιουργούν μια τεχνολογική υποδομή και αποκτούν πρόσβαση στις ενέργειες της κοινοτικής και εθνικής ερευνητικής πολιτικής.

Για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, ως βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία Θ/ΤΠ στην περιοχή θεωρείται η ανάληψη ενεργειών από την περιφέρεια - που αποτελεί κρατική βαθμίδα προγραμματισμού-σχεδιασμού και συντονισμού της ανάπτυξης, στα πλαίσια της εξειδίκευσης των εθνικών στόχων και της αξιοποίησης των περιφερειακών ιδιοτεροτήτων - για τη διερεύνηση, στα πλαίσια των μέτρων για τις ΜΜΕ:

- των Ε&Τ τομέων που μπορούν να συνδεθούν με την παραγωγή,
- των δυνατοτήτων μεταφοράς τεχνολογίας στις παραγωγικές δραστηριότητες που λείπουν ή είναι αναγκαίο να ενισχυθούν,
- της ακριβούς μορφής ενισχύσεως των ΜΜΕ της περιοχής. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Η Διεθνής Οργάνωση Επιστημονικών Πάρκων - Τεχνοπόλεων (International Association of Science Parks / Club des Technopoles) με τον όρο επιστημονικό πάρκο χαρακτηρίζει μια πρωτοβουλία που:

- είναι επίσημα και επιχειρησιακά συνδεδεμένη με ένα ή περισσότερα πανεπιστήμια, ερευνητικά κέντρα ή ανώτερα ινστιτούτα εκπαίδευσης,
- δημιουργήθηκε για να ενθαρρύνει την εκπαίδευση - κατάρτιση και την ανάπτυξη των «βιομηχανιών γνώσεως» (industries du savoir) γύρω από τις εγκαταστάσεις ενός πάρκου,
- έχει έναν οργανισμό διαχείρισης, με στόχο τη μεταφορά τεχνολογιών και με αρμοδιότητες σχετιζόμε με την οργάνωση του πάρκου.

Τα πλεονεκτήματα από τα οποία ενεργούνται οι εγκαθιστάμενες εταιρίες σε ένα ΤΠ είναι:

- Δανεοδοτήσεις, επιχορηγήσεις.
- Ενοικίαση οικοπέδων ή κτιρίων σε μειωμένες τιμές.
- Υποδομές υποδοχής.
- Συμβουλές φορολογικού χαρακτήρα.
- Νομικές συμβουλές.
- Συμβουλές πληροφόρησης.
- Διοικητικές υπηρεσίες: γραμματεία, ηλεκτρονικοί υπολογιστές, telex, κ.ά.
- Υπηρεσίες λογιστικής κ.ά.

Σύμφωνα με τη διεθνή ένωση Science Parks - Technopoles με την ονομασία θερμοκοιτίδα (εμπλαστήριο) / incubator χαρακτηρίζεται ένα κτιριακό συγκρότημα, που στοχεύει στο να υποδεχθεί κυρίως δημιουργούς επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας - καινοτομίας ή νέες δραστηριότητες υπαρχόντων. Αυτές οι επιχειρήσεις μπορούν να χρησιμοποιήσουν τις εγκαταστάσεις για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα από 2 έως 5 χρόνια.

Υπάρχει μια ομάδα επιφορτισμένη με τη διεύθυνση της λειτουργίας και κυρίως την πα-

ρακολούθηση των επιχειρήσεων.

Η σύνδεση με το πανεπιστήμιο ή ερευνητικό κέντρο υπάρχει, χωρίς να είναι απαραίτητα επίσημη.

Αυτή, η πιο απλή δομή κατακόρυφης μεταφοράς τεχνολογίας, προϋποθέτει:

- ένα κτιριακό συγκρότημα, κατάλληλα διασκευασμένο για την εγκατάσταση νέων μικρών επιχειρήσεων με κοινή υποδομή: γραμ-

ματεία, ηλεκτρονικούς υπολογιστές, telex, κ.ά.

- διευκολύνσεις των επιχειρηματιών για την πρόσβασή τους στα εργαστήρια του πανεπιστημίου / ερευνητικού κέντρου και συχνή επικοινωνία ερευνητών και επιχειρηματιών.

Οι βασικές προϋποθέσεις επιτυχίας των δύο ανωτέρω δομών είναι:

Η γειτνίαση με πανεπιστημιακές ή και ερευνητικές εγκαταστάσεις, η ύπαρξη εξειδικευμένων επιστημόνων αναγνωρισμένου κύρους, η ύπαρξη μιας δυναμικής επιχειρηματικής τάξης, η «συνέργεια» έρευνας - βιομηχανίας - παραγωγής, η σύνδεση των προωθημένων μορφών της τοπικής βιομηχανίας - παραγωγής με το ΤΠ/Θ, η ύπαρξη κεφαλαίων υψηλού κινδύνου, ένα πνεύμα επιχειρηματικότητας που αξιοποιεί το ρίσκο και πειραματίζεται, η χωροθέτηση, κοντά σε βασικές συγκοινωνιακές αρτηρίες, η ύπαρξη ενός ευχάριστου φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος, η πολιτισμική ζωτικότητα του κοινωνικού ιστού.

Τα γραφεία σύνδεσης (liaison offices), εγκαθίστανται είτε στο πανεπιστήμιο, είτε σε κάποιο συλλογικό φορέα (επιμελητήριο, σύνδεσμο βιομηχανιών).

Η διεθνής εμπειρία κατέδειξε ότι το ρόλο αυτό μπορούν να αναλάβουν ανεξάρτητα γραφεία. Σε πολλές περιπτώσεις, για την κάλυψη των λειτουργικών τους εξόδων, στηρίζονται, όχι τόσο σε ένα σύστημα επιδότησης, αλλά σε έσοδα που θα προκύψουν από την παροχή των υπηρεσιών τους στους εταίρους της συνεργασίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΠΗΓΕΣ

Stavros Tsatsis: «Science Parks and Regional Development. Location perspectives in the Greek territory». *Euroalbedo*. June 1991.

Σταύρος Τσάτσος: «Τεχνολογικά Πάρκα και Περιφερειακή Ανάπτυξη. Προβλήματα και προοπτικές χωροθέτησης στον ελληνικό χώρο». *Οικονομικός* 26 Σεπτεμβρίου 1991.

Σταύρος Τσάτσος: «Τεχνολογικά Πάρκα και Ανάπτυξη», *Καθημερινή* 7, 8, 9, 10 Αυγούστου 1991.

Σταύρος Τσάτσος: Εισήγηση στο συμπόσιο που διοργάνωσε το ΤΕΕ στις 12/13 Ιουνίου 1991 με θέμα «Θεσμοί, Μέθοδοι και Διαδικασίες άσκησης Βιομηχανικής Πολιτικής».

PYRSOS (Athens, Bruxelles) in Association with IMPETUS Consultants with the collaboration with EMP University (Athens), IUAV (Venice), Ioannina University, Industrial and Commerce Chamber of Epirus and others.

Link of Research and Production (R&P) as a tool for Regional Development.

Proposal of the Development of an Incubator / Science Park in a Disadvantaged Region: The case of Ioannina. June 10, 1991.

Διεθνική πρόταση σε κοινοτική ερευνητική ενέργεια, υπό το συντονισμό του δρ. Σταύρου Χρ. Τσάτσου.

Κέντρα υψηλής τεχνολογίας και περιοχές ευέλικτης εξειδίκευσης

Εμπειρική προσέγγιση και ελληνική πραγματικότητα

ΠΟΤΟΥΛΑ ΧΑΣΟΥΛΑ

1. Εισαγωγή

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ – κοινωνική κρίση, που ξέσπασε τη δεκαετία του '60 και ολοκληρώθηκε τη δεκαετία του '70, καθώς και οι προσπάθειες για αναδιοργάνωση που ακολούθησαν, συνδέονται με εντυπωσιακές ανακατατάξεις στη διεθνή γεωγραφία της παραγωγής. Φημισμένες βιομηχανικές περιοχές και αστικά κέντρα, που βάσισαν την ανάπτυξή τους στη βαριά, κατασκευαστική βιομηχανία και σε συστήματα μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης, ερήμωσαν ή άλλαξαν πρόσωπο στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν την κρίση. Συγχρόνως εμφανίζονται νέες περιοχές, με ή χωρίς κάποιο προηγούμενο βιομηχανικής ανάπτυξης.

Το κείμενο που ακολουθεί πρόκειται να αναφερθεί σε δύο τάσεις που τις τελευταίες δεκαετίες έχουν απασχολήσει την οικονομική γεωγραφία. Η πρώτη αφορά στις στρατηγικές ανάπτυξης που βασίζονται στη χωροθέτηση δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας και η δεύτερη στην πιο αυτόνομη ανάπτυξη που βασίζεται στην ευέλικτη εξειδίκευση.

Οι δύο αυτοί τύποι ανάπτυξης δεν μπορούμε να πούμε ότι αποτελούν ούτε τις μόνες ούτε, πολύ περισσότερο, τις κυρίαρχες επιλογές της διεθνούς καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, που επιδιώκεται από τις δεκαετίες του '70-'80. Αποτελούν, όμως, αξιοσημείωτες τάσεις στα πλαίσιά της.

Ο λόγος που εξετάζονται παράλληλα σχετίζεται με ορισμένες πλευρές της αναπτυξιακής πολιτικής στην Ελλάδα, καθώς και με μια προσωπική αντίληψη και πορεία διερεύνησης του θέματος.¹

Το κείμενο περιορίζεται σε διαπιστώσεις που αφορούν κυρίως μικροκλίμακες, ενώ παραλείπονται σημαντικές μακροεπιδράσεις που δεν αγνοείται ότι μπορούν να επηρεάσουν τα συμπεράσματα.

Στόχο του κειμένου αποτελεί το ερώτημα: κατά πόσο τάσεις, σαν αυτές που αναφέρθηκαν, μπορούν να συνδεθούν με το ελληνικό παραγωγικό πρότυπο και με τι τρόπο η εισαγωγή παντός είδους νεωτερισμών μπορεί να συμβάλει στην ανάδειξη και λειτουργία περιοχών με στοιχεία βιομηχανικού συστήματος στην Ελλάδα.

2. Χαρακτηριστικά των κέντρων ανάπτυξης βασισμένων στην τεχνολογία

Η προσπάθεια περιγραφής των κέντρων ανάπτυξης βασισμένων στην τεχνολογία (Κ.Α.Β.Τ.) είναι παρακινδυνευμένη, εξαιτίας της ποικιλίας και της σύγχυσης των αντικειμένων, των δραστηριοτήτων των στόχων, καθώς και εξαιτίας των διακυμάνσεων στα μεγέθη, στη χωρική έκταση που καταλαμβάνουν, στις επιδράσεις στο φυσικό, οικονομικό, κοινωνικό, ιστορικό χώρο και στην ακτίνα δράσης αυτών των επιδράσεων. Αυτός είναι ο λόγος ύπαρξης τόσων όρων στη βιβλιογραφία, όπως τεχνόπολη, τεχνολογικό πάρκο, επιστημονικό πάρκο, κέντρο καινοτομιών κ.λπ.

Η λειτουργία, πάντως, ενός Κ.Α.Β.Τ. προϋποθέτει τη συγκέντρωση στο χώρο δραστηριοτήτων έρευνας και προηγμένης γνώσης, ανάπτυξης νέας τεχνολογίας, σύνδεσής της με την παραγωγή κυρίως προϊόντων τεχνολογιών αιχμής, πραγματοποίησης παραγωγικής διαδικασίας στο πειραματικό της στάδιο. Οι δραστηριότητες αυτές περιβάλλονται από ένα καλά οργανωμένο δίκτυο μεταφορών και επικοινωνιών και από ανεπτυγμένου επιπέδου υποδομές (τεχνική, εκπαιδευτική κ.λπ.). Επίσης, συνδυάζονται με δραστηριότητες υποστήριξης νέων – καινοτόμων επιχειρήσεων.

Αν ήθελε κάποιος να αναφερθεί σε πρακτικές ίδρυσης Κ.Α.Β.Τ., η Γαλλία ίσως θα αποτελούσε μία αντιπροσωπευτική χώρα. Στις περιπτώσεις των Marseilles, Montpellier, Lyon, Grenoble, Rennes, οι πολιτικές αναζωογόνησης παλαιών αστικών και βιομηχανικών περιοχών περνούν μέσα από τη λειτουργία Κ.Α.Β.Τ.

Στη Lyon, χαρακτηριστικά, όλη η ευρύτερη περιοχή συγκροτεί μία τεχνόπολη, που οι λειτουργίες της εκτείνονται σε μία κλίμακα ευρύτερης περιοχής, συνδέονται και αλληλεπιδρούν με τις υπόλοιπες δραστηριότητες που προκύπτουν από τις χρήσεις της περιοχής ως αστικής. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, στα πλαίσια της τεχνόπολης της ευρύτερης περιοχής της Lyon υπάρχουν οι περισσότερες συγκροτημένες

και οροθετημένες μορφές Κ.Α.Β.Τ., οι τεχνότοποι Lyon Sud, Lyon Ouest, Lyon la Doua. Στους τεχνότοπους η συγκέντρωση μονάδων και δραστηριοτήτων, που έχουν άμεση σχέση με τους σκοπούς και τις λειτουργίες του Κ.Α.Β.Τ., βρίσκονται σε πολύ μεγαλύτερη συχνότητα και αποκλειστικότητα, όπως φημισμένες πανεπιστημιακές σχολές και ιδρύματα (Ecole Normale Supérieure, Ecole Centrale, Claude Bernard, Institute National des Sciences Appliquées), μεγάλες πολυεθνικές εταιρίες, αλλά και νέες καινοτόμες επιχειρήσεις.

Το επιστημονικό πάρκο Sophia Antipolis, στα νότια της Γαλλίας κοντά στη Νίκαια, είναι το αποτέλεσμα μιας άλλης πολιτικής, που σκοπό είχε την αναζωογόνηση μιας περιοχής μέσω επέμβασης και αλλαγής του οικονομικού-κοινωνικού προφίλ. Βιομηχανικό προηγούμενο δεν υπήρχε εδώ. Ήταν τόπος τουρισμού, ψυχαγωγίας, καλλιτεχνικών ευκαιριών και, σε περιορισμένη κλίμακα, αγροτικών ασχολιών. Το Ε.Π. Sophia Antipolis ιδρύ-

θηκε και λειτούργησε σε μία έκταση (4.000 εκταρίων) πενικοδόσους, απομακρυσμένου από αστικές περιοχές. Πέρα από όλες τις γενικές λειτουργίες των Κ.Α.Β.Τ. περιβλήθηκε με την ιδεολογία και την αίγλη της έναρξης μιας νέας μεταβιομηχανικής εποχής, που βασίζεται στην αρμονική χωροθέτηση δραστηριοτήτων έρευνας και γνώσης, παραγωγής και πολιτισμού.

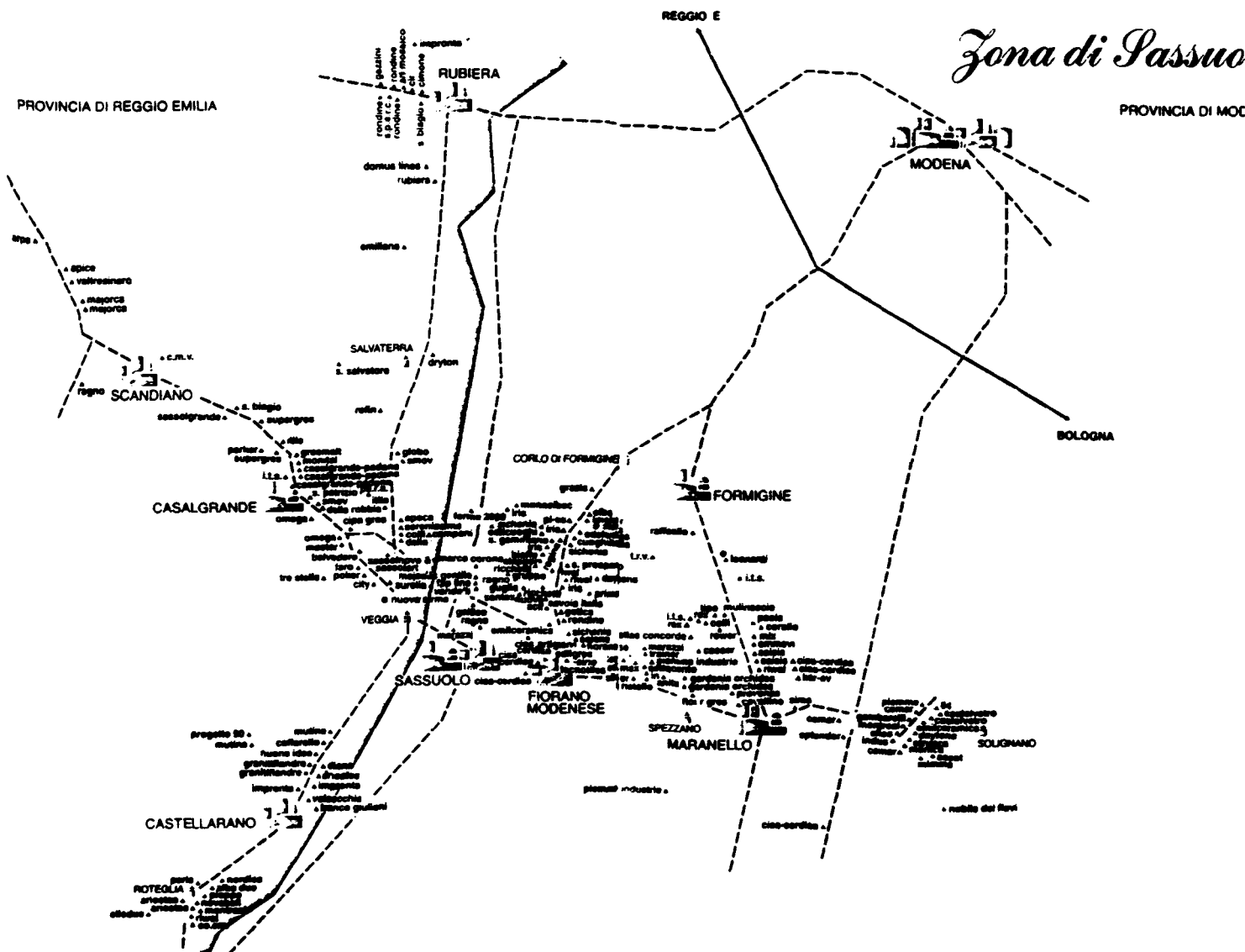
Τέλος, η Cite Scientifique Ile de France, στη νότια περιοχή της περιφέρειας του Παρισιού, είναι μία μεγάλης έκτασης (87 δήμοι και 4 διαμερίσματα) συγκέντρωση δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας που, σε μεγάλο βαθμό, συνδέεται και με την απόφαση της γαλλικής κυβέρνησης για αποκέντρωση στη δεκαετία του 70. Το χαρακτηριστικό που ίσως τη διαφοροποιεί από τις προηγούμενες περιπτώσεις είναι ότι δεν πρόκειται ακριβώς για ένα κέντρο ανάπτυξης, αλλά μάλλον για μία κοινωνική-πολιτική και παραγωγική «κατάσταση», που διαμορφώθηκε σε μία περιοχή χωρίς προηγούμενο στη μεγάλης κλίμακας ενβιομηχάνιση και αστικοποίη-

ση, αλλά με μία εμπειρία και παράδοση σε βιομηχανία -όχι βαριά και καταστροφική για το περιβάλλον- και σε γεωγραφικές ασχολίες.

Για τις κοινωνικές-οικονομικές συνθήκες του τόπου εγκατάστασης και για τους παράγοντες στήριξης της λειτουργίας των Κ.Α.Β.Τ. των παραπάνω περιπτώσεων, πολλά θα μπορούσαμε να πούμε. Αφήνουμε όμως αυτή την αναφορά για τη συνέχεια, όπου κάτι τέτοιο θα γίνει σε ευρύτερη κλίμακα.

3. Μερικές διαπιστώσεις θεωρητικού χαρακτήρα και εμπειρικές παρατηρήσεις

Οι πρώτες συγκεντρώσεις σε διαφοροποιημένους χώρους δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας εμφανίστηκαν στις Η.Π.Α. -η περίπτωση της Καλιφόρνιας (Silicon Vallery, τεχνόπολη της Orange County), για παράδειγμα, είναι η πιο γνωστή- και έχουν χαρακτήρα «αυθόρμητο».

Πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια της λειτουργίας της αγοράς. Τα Κ.Α.Β.Τ. που αναπτύχθηκαν αργότερα, στην Ευρώπη και την Ιαπωνία, κυρίως, είναι, στη συντριπτική πλειονότητά τους, αποτέλεσμα προγραμματισμού και στρατηγικών ανάπτυξης. Ό,τι ακολουθεί αναφέρεται κυρίως στη δεύτερη περίπτωση, αλλά συχνά οι ανάγκες και οι παράγοντες που οδηγούν σε αυτές τις εξελίξεις είναι κοινοί.

Η ραγδαία ανάπτυξη των κλάδων υψηλής τεχνολογίας είναι ένας παράγοντας που συνέβαλε στην αποδέσμευση από τις παλιές βιομηχανικές περιοχές και στην ακμή των νέων. Η ευελιξία τους, συνέπεια των τεχνολογικών και οργανωτικών αλλαγών, και οι νέες τοπικές τους ανάγκες, τους έδωσαν τη δυνατότητα να απομακρυνθούν από τα παλιά βιομηχανικά κέντρα, όπου οι αρνητικές οικονομίες συγκεντρώσης όλο και μεγάλωναν εις βάρος των θετικών.

Η κάλυψη των ιδιαίτερων αναγκών από τοπικές αγορές εργασίας υπήρξε σημαντικός παράγοντας προσανατολισμού δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας προς συγκεκριμένες περιοχές. Οι σχετικές ανάγκες απαιτούσαν πολυπληθή, ίσως, αλλά διαφοροποιημένη και ευέλικτη αγορά. Χρειάζεται αφενός υψηλής ειδίκευσης επιστημονικό, τεχνικό, στελεχικό δυναμικό και αφετέρου ανειδίκευτους, χαμηλόμισθους εργάτες. Επίσης, η διαφοροποίηση αφορά φυλετικά και ταξικά χαρακτηριστικά. Εκμεταλλεύονται σε μεγάλη έκταση αγροτικοί πληθυσμοί, μετανάστες, γυναίκες, σε άτυπες μορφές εργασίας. Με τον τρόπο αυτό αντιμετωπίζονται «προβλήματα» που δημιουργούσαν οι μαζικές αγορές εργασίας, οι προσαρμοσμένες στο φορντιστικό παραγωγικό πρότυπο (ποικιλία επιδεξιότητων, εξοικίωση με νόρμες και ρυθμούς κ.λπ.), που με την ανάπτυξη συλλογικής εργατικής συνείδησης και κουλτούρας είχαν γίνει οργανωμένη δύναμη και γι' αυτό διεκδικητική και «δύσκαμπτη».

Σε άμεση σχέση με τις τοπικές αγορές εργασίας βρίσκονται και άλλες τοπικές συνθήκες. Οι τοπικές πολιτικές, η νομοθεσία, οι κοινωνικές ρυθμίσεις, που είχαν επιτευχθεί υπό την πίεση ταξικών συγκρούσεων στις βιομηχανικές περιοχές και τα μεγάλα αστικά κέντρα, έρχονταν συχνά σε αντίθεση με την ανάγκη ευελιξίας των επιχειρήσεων. Οι νέοι τόποι εγκατάστασης των Κ.Α.Β.Τ. είναι απαλλαγμένοι από τέτοια «εμπόδια», δεδομένου ότι πρόκειται συνήθως για περιοχές με ανύπαρκτο ή με ήπιο παρελθόν βιομηχανικής ανάπτυξης. Επίσης, η μόλυνση του περιβάλλοντος, η υπερσυγκέντρωση, οι κακές συνθήκες διαβίωσης και οι κάθε είδους αρνητικές συνέπειες του υπερκορεσμού αποφεύγονται με την εγκατάσταση στους

νέους τόπους. Στους τοπικούς παράγοντες προσέλευσης θα πρέπει να συνυπολογιστούν και ιδιαίτερα τοπικά, ιστορικά χαρακτηριστικά. Ένα εγκατεστημένο πανεπιστημιακό ίδρυμα υπήρξε, σε πολλές περιπτώσεις, η αρχή για τη δημιουργία ενός Κ.Α.Β.Τ. (για παράδειγμα το Cambridge Science Park). Το ίδιο ισχύει και για τις εγκαταστάσεις μιας μεγάλης πολυεθνικής εταιρείας ή ακόμα και για την ύπαρξη παραγωγικής εμπειρίας στην περιοχή (η συγκέντρωση δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας στη νότια Καλιφόρνια οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στην ήδη υπάρχουσα βιομηχανία αεροσκαφών στην περιοχή).

Νέες τάσεις στην παραγωγική διαδικασία βρίσκουν κατάλληλο πεδίο εφαρμογής στην περίπτωση των συγκεντρώσεων δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας. Ως τέτοιες μπορούν να αναφερθούν: η διάσπαση των διαδικασιών μιας παραγωγικής μονάδας, ο διαχωρισμός σε ειδικευμένες επιχειρήσεις, η ανάθεση μέρους της παραγωγής σε ανεξάρτητους παραγωγούς (υπεργολάβοι, φασόν), ο περιορισμός της μαζικής παραγωγής και των αποθεμάτων στα πλαίσια της λογικής «just in time» παραγωγής, ο ανερχόμενος ρόλος της ικανότητας για προσαρμογή σε αλληλεξαρτήσεις, δίκτυα και συνεργασίες, ο διαχωρισμός όλο και περισσότερο των δραστηριοτήτων έρευνας, διοίκησης, σχεδιασμού από τις κατασκευαστικές δραστηριότητες ρουτίνας.

Υπάρχει ακόμα μια σειρά παραγόντων, γενικοί ή ειδικότεροι για κάθε περίπτωση, που πλαισιώνουν την προσπάθεια ερμηνείας και θεωρητικής θεμελίωσης της μεγάλης έκτασης χωρικής μετακίνησης της σύγχρονης βιομηχανίας και των στρατηγικών ίδρυσης Κ.Α.Β.Τ. Ήδη, όμως, μπορούν να τεθούν τα πρώτα ερωτήματα-συμπεράσματα.

4. Δυνατότητες και επιθυμίες

Τα Κ.Α.Β.Τ. εμφανίζονται, τουλάχιστον ως αξιοσημείωτη τάση, σε χώρες με συγκεκριμένη θέση και ρόλο στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και με ιστορικές συνθήκες ανάπτυξης, διαφορετικές από εκείνες της Ελλάδας και άλλων χωρών της περιφέρειας. Χαρακτηριστικά εμφανίζουν επιτυχία στις μητροπόλεις του καπιταλισμού, όπου η συμμετοχή των κλάδων υψηλής τεχνολογίας, το επίπεδο ανάπτυξης ερευνητικής, τεχνικής, διοικητικής υποδομής και γενικά το κοινωνικό-οικονομικό πρότυπο ανάπτυξης δίνουν τουλάχιστον τη δυνατότητα συζήτησης για αναδιάρθρωση, βασισμένη σε πόλους δραστηριοτήτων προηγμένης τεχνολογίας. Κρίσιμη έκφραση αυτής της δυνατότητας,

στην περίπτωση των Κ.Α.Β.Τ., είναι η ανάπτυξη και η φύλαξη τεχνογνωσίας, σχεδιαστικών και διοικητικών δραστηριοτήτων στο έδαφός τους και η επιτυχής σύνδεση με δραστηριότητες μεγάλων πολυεθνικών κυρίως εταιριών. Η επιδιωκόμενη αύξηση της παραγωγικότητας, σε αυτές τις περιπτώσεις, μπορεί να προέλθει από τρεις πηγές. Πρώτον, από τη διάχυση της προηγμένης γνώσης και της τεχνολογίας, την ευκολότερη σύνδεσή της με την παραγωγική διαδικασία και, κατά συνέπεια, με την αποδοτικότερη χρησιμοποίηση του κεφαλαίου, των φυσικών, των ερευνητικών και άλλων πόρων. Δεύτερον, οι οικονομίες συγκεντρώσης, οι σχέσεις αλληλεξάρτησης που αναπτύσσονται στα πλαίσια των Κ.Α.Β.Τ. και οι ίδιοι οι κλάδοι υψηλής τεχνολογίας, με την ευαισθησία που παρουσιάζουν απέναντι σε νέες μεθόδους παραγωγής, κατέστησαν αποδοτικότερη τη χρησιμοποίηση κεφαλαίου και εργασίας, με δεδομένο το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στις συγκεκριμένες χώρες. Τρίτον, η δυνατότητα αποδέσμευσης από τα παλιά βιομηχανικά κέντρα απελευθέρωσε τις νέες βιομηχανίες από τις αντιπαραγωγικές συνέπειες των γενικότερων φαινομένων κορεσμού.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, ερωτήματα και αμφιβολίες δημιουργούνται ακόμα και για την ύπαρξη στοιχειωδών προϋποθέσεων μιας πολιτικής ίδρυσης Κ.Α.Β.Τ. Το πρόβλημα δε, γίνεται πιο πολύπλοκο, αν χρειαστεί να εξηγήσουμε τι σκοπό θα εξυπηρετούσε μια τέτοια πολιτική στη συγκεκριμένη περίπτωση.

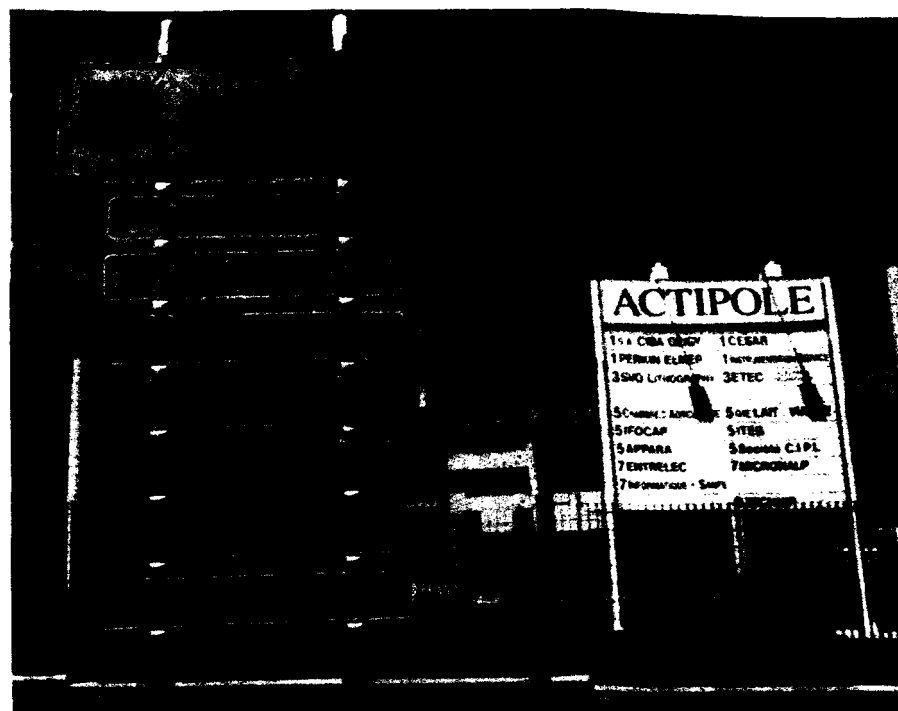
Σχετικά με το θέμα της κατάστασης της ερευνητικής υποδομής στην Ελλάδα, αρκεί να αναφερθούν δύο σημεία: πρώτον, η έλλειψη ενδιαφέροντος για ανάπτυξη έρευνας από την πλευρά κυβερνητικών πολιτικών και παραγωγικών φορέων. Οι συνολικές δαπάνες, για παράδειγμα, για έρευνα και ανάπτυξη στην Ελλάδα είναι λιγότερο από το 0,2% του ΑΕΠ, με αντίστοιχο ποσοστό για τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης 1-2,5%. Η συμμετοχή σε σχετικές δαπάνες από παραγωγικούς φορείς είναι 15%, με αντίστοιχο ποσοστό σε άλλες χώρες του ΟΟΣΑ 50%. (Κ. Βαίτσος - Τ. Γιαννίτσης, 1987). Δεύτερον, η έλλειψη στοιχειώδους εγχώριας ερευνητικής υποδομής και η σχεδόν ολοκληρωτική εισαγωγή έρευνας και τεχνολογίας (κυρίως ό,τι αφορά στην παραγωγή).

Σχετικά με τους κλάδους υψηλής τεχνολογίας στην Ελλάδα, με τις τάσεις σύνδεσής τους με νέες μεθόδους παραγωγής, με το ρόλο τους και τη δυνατότητά τους να αποτελέσουν βάση για βιομηχανική αναδιάρθρωση σήμερα υπάρχουν σοβαρές αντιρροήσεις.² Η Ελλάδα, άλλωστε, πάει να αντιμετωπίσει μία οικονομική-κοινο-

νική κρίση, που απέχει πολύ από την κρίση συγκεκριμένων κλάδων και συγκεκριμένων βιομηχανικών μοντέλων των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Η κρίση και οι μεγάλες ανακατατάξεις στη βιομηχανική παραγωγή των χωρών αυτών πέρασε, ως ένα βαθμό, στην ελληνική πραγματικότητα, κυρίως μέσω των μηχανισμών εξάρτησης, που απετέλεσε βασικό χαρακτηριστικό του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης της χώρας μας (πολιτική εξάρτηση, τεχνολογική εξάρτηση, επενδύσεις ξένου κεφαλαίου).

Σχετικά με την ύπαρξη κατάλληλων συνθηκών υποστήριξης μιας πολιτικής ανάπτυξης Κ.Α.Β.Τ., είναι χαρακτηριστική η έλλειψη υποδομών, κυρίως στην περιφέρεια, ο υπερευγεντρωτισμός των υπηρεσιών και γενικά ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας και οι ανελαστικές-αντιπαραγωγικές δομές της ελληνικής διοίκησης.

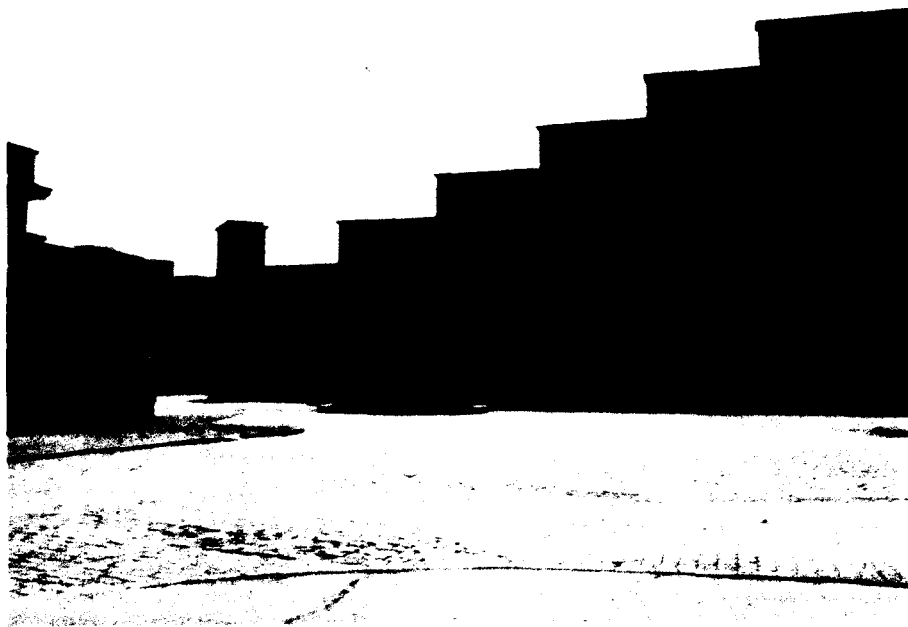
Παρ' όλα αυτά, τα τελευταία χρόνια, η Ελλάδα έχει περάσει σε μία διαδικασία πολιτικών ανάπτυξης τεχνολογικών πάρκων. Οι σκοποί μιας τέτοιας πολιτικής είναι μάλλον ασαφείς. Επι μέρους στόχοι αναφέρονται, κυρίως, σε μελέτες που έχουν ανατεθεί στα πλαίσια του σχετικού προγράμματος, και από το ίδιο το πρόγραμμα ως κατευθύνσεις. Η προώθηση, για παράδειγμα, της έρευνας δεν μπορεί να αποτελέσει αυτοσκοπό μιας πολιτικής ανάπτυξης Κ.Α.Β.Τ. Αυτό γίνεται στα πλαίσια των λειτουργιών ενός κέντρου, αλλά ως συνέπεια αλληλένδετων διαδικασιών παραγωγής, ανάδειξης νέων κλάδων και σύνδεσης με τεχνολογικά επιτεύγματα. Η χρησιμοποίησή του ως μέσου άσκησης περιφερειακής πολιτικής, αφενός παραπέμπει σε αμφισβητούμενες πολιτικές «πόλων ανάπτυξης», αφετέρου δεν είναι καθόλου κατοχυρωμένο θεωρητικά και πρακτικά ότι τα Κ.Α.Β.Τ. έχουν τέτοιες «δυνατότητες» σε περιφερειακό επίπεδο, παρ' όλο που συχνά έχουν αντιμετωπισθεί ανάλογα (νότια Ιταλία, νότια Γαλλία, Ιαπωνία κ.λπ.). Εξάλλου, τα συμπεράσματα καταλληλότητας στα οποία καταλήγουν μελέτες, στα πλαίσια του σχετικού προγράμματος, ευνοούν τα ήδη κορεσμένα αστικά κέντρα της Ελλάδας, που παλαιότερα είχαν χρησιμοποιηθεί για τη χωροθέτηση των «ΒΙΠΕ» (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ηράκλειο) και για άσκηση άλλων περιφερειακών πολιτικών, όπως των αντιπάλων πόλεων. Η ύπαρξη ενός αξιόλογου ανθρώπινου δυναμικού, που μάλιστα εκδηλώνει ενδιαφέρον και για ανάληψη παραγωγικών δραστηριοτήτων μικρής κλίμακας, είναι πράγματι μια αιτία (και όχι στόχος) για ίδρυση τεχνολογικού πάρκου, με περιεχόμενο μάλλον εκκολαπτηρίου μικρών, καινοτόμων μονάδων. Η αναπτυξιακή προοπτική, όμως, ενός τέτοιου εγχειρήματος μπορεί να καταλήξει σε μόνι-

μα επιδοτούμενες επιχειρήσεις, που δεν έχουν σοβαρές δυνατότητες να επιβιώσουν στην ελληνική αγορά (σύμφωνα και με εκτιμήσεις του «Δημόκριτου» ως φορέα ίδρυσης τεχνολογικού πάρκου στην Αθήνα). Η αιωρούμενη υπόθεση ότι πρόκειται για στόχο βιομηχανικής πολιτικής, δεδομένου ότι κύριοι φορείς υλοποίησης του προγράμματος είναι το Υ.Β.Ε.Τ. και η Ε.Τ.Β.Α. μέχρι πρότινος, θα πρέπει να απαντήσει σε ερωτήματα σαν εκείνα που τέθηκαν προηγουμένως για τις δυνατότητες των κλάδων υψηλής τεχνολογίας και του κοινωνικού-οικονομικού προτύπου,

να σηκώσουν το βάρος μιας τέτοιας βιομηχανικής ανάπτυξης. Στο συγκεκριμένο πρόγραμμα, βέβαια, υπάρχει, εκτός από τον κίνδυνο προσπάθειας επιβολής ξένων μοντέλων και η δυνατότητα υιοθέτησης μεν όρων αλλά και εξέλιξης στην πραγματικότητα σε άλλες μορφές χωρικών συγκεντρώσεων (βιομηχανικές περιοχές, βιοτεχνικά κέντρα) διαφορετικού περιεχομένου και ρόλου από εκείνες των ευρωπαϊκών Κ.Α.Β.Τ.

Η αμφισβήτηση της δυνατότητας να υιοθετηθεί και να λειτουργήσει το μοντέλο των Κ.Α.Β.Τ. στο ελληνικό παραγωγικό

πρότυπο δεν εξαντλεί τις αντιρρήσεις, τουλάχιστον ως προς την αίγλη με την οποία έχει περιβληθεί από πολλούς. Η ικανότητα, μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας, να συμβάλλει στη μεγέθυνση ορισμένων εθνικών και περιφερειακών δεικτών, δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη και συμμετοχή σε γενικότερου χαρακτήρα ανάπτυξη.

Η προβολή της στροφής προς τον ανθρώπινο παράγοντα και την εργασία, αποδεικνύεται στην πράξη μια απλής διαδικασίας εκμετάλλευση ανθρώπινων – κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων. Οι σύγχρονες μάλιστα μορφές εκμετάλλευσης, περισσότερο από εκείνες του φορντιστικού παραγωγικού μοντέλου, βασίζονται σε βαθύτερα χαρακτηριστικά διαφοροποιήσεων, σε μεγάλο βαθμό φυλετικών (γυναίκες, έγχρωμοι, μετανάστες κ.λπ.), αλλά και άτυπης εργασίας (φασόν, δεύτερη απασχόληση αγροτικών, κυρίως, πληθυσμών). Η ανομοιογένεια, η διάσπαση, η μη συστηματική απασχόληση, η έλλειψη σιγουριάς, η έλλειψη κοινής ταξικής συνείδησης, αφήνουν την εργασία έκθετη και ευάλωτη σε κάθε είδους «ευέλικτη» χρησιμοποίηση. Επίσης, έκθετοι σε μία έμμεση εκμετάλλευση βρίσκονται και οι κάθε είδους υπεργολάβοι, προμηθευτές, πελάτες, μικροεπιχειρηματίες, που «ξεφυτρώνουν» στην περιοχή γύρω από τον τόπο εγκατάστασης του κέντρου, δουλεύουν πολύ και εξαρτώνται άμεσα από τις μεγάλες μονάδες. Για να έρθουμε στην κατηγορία των ειδικών επιστημόνων και των ανωτέρων στελεχών, γι' αυτή κατασκευάζεται μία «ανώτερης ποιότητας ζωή», που να συμβάλλει στη δημιουργία «καλού επιχειρησιακού κλίματος», με πρόθεση επιβολής επαγγελματικών, κοινωνικών, πολιτιστικών προτύπων και τρόπων ζωής ιδεολογικά καθορισμένων.

Οι ευαισθησίες σε ζητήματα σεβασμού του φυσικού περιβάλλοντος, πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών προτύπων, ιστορικά διαμορφωμένων συνθηκών στον τόπο της εγκατάστασης, υπήρξε επιτακτική ανάγκη, μετά τα δραματικά αποτελέσματα που είχε για την παραγωγικότητα η παραμέληση τέτοιων παραγόντων στα παλιά βιομηχανικά και αστικά κέντρα. Η τυποποίηση, όμως, και η επιβολή προκατασκευασμένων λύσεων, τις περισσότερες φορές, δείχνει ότι πρόκειται μάλλον για επιδίωξη αποδοτικότερης χρησιμοποίησης του συγκεκριμένου χώρου και όχι για σεβασμό και προσαρμογή στο υπάρχον κοινωνικό – οικονομικό πρότυπο. Εξάλλου, οι ευαισθησίες αυτές βασίζονται στην ικανότητα των μητροπολιτικών κέντρων, που περιγράψαμε παραπάνω, να κρατούν ορισμένες υψηλού επιπέδου διαδικασίες παραγωγής στο έδαφός τους και να πραγματοποιούν τις υπόλοιπες ρυπογόνες κα-

τασκευαστικές διαδικασίες στην περιφέρεια, όπου δεν υπάρχουν οι ίδιες ευαισθησίες.

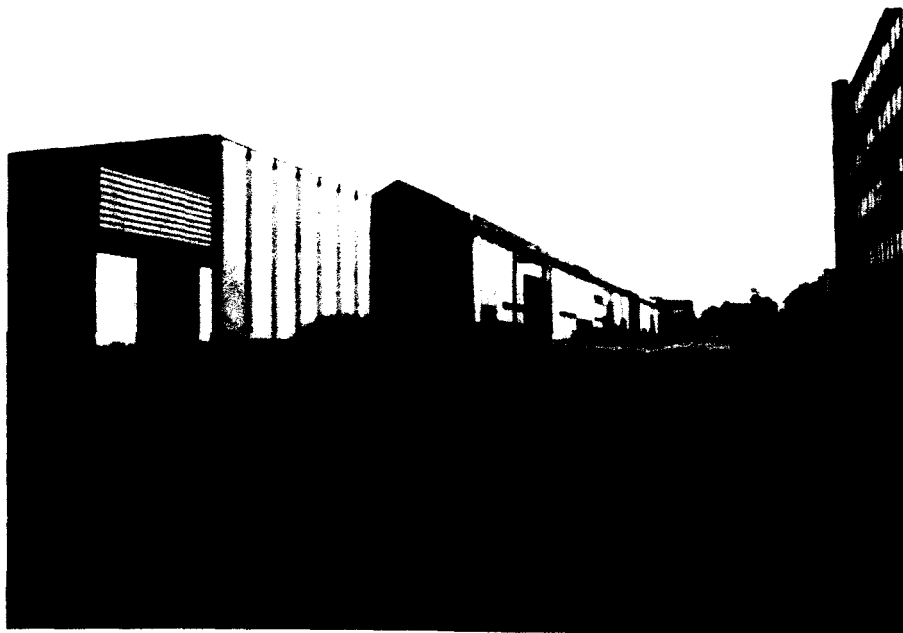
Η προώθηση της έρευνας και της τεχνολογίας, που πραγματοποιείται μέσα στα πλαίσια των Κ.Α.Β.Τ., αποτελεί στοιχείο κοινωνικής προόδου. Η έρευνα, όμως, δεν είναι απρόσωπη. Ο ιδεολογικός και πρακτικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης, της έρευνας, της νέας τεχνολογίας και γενικά η σύνδεσή τους με τις οικονομικές - κοινωνικές διαδικασίες είναι εκείνα που τους προσδίδουν τον προοδευτικό ή μη χαρακτήρα τους.

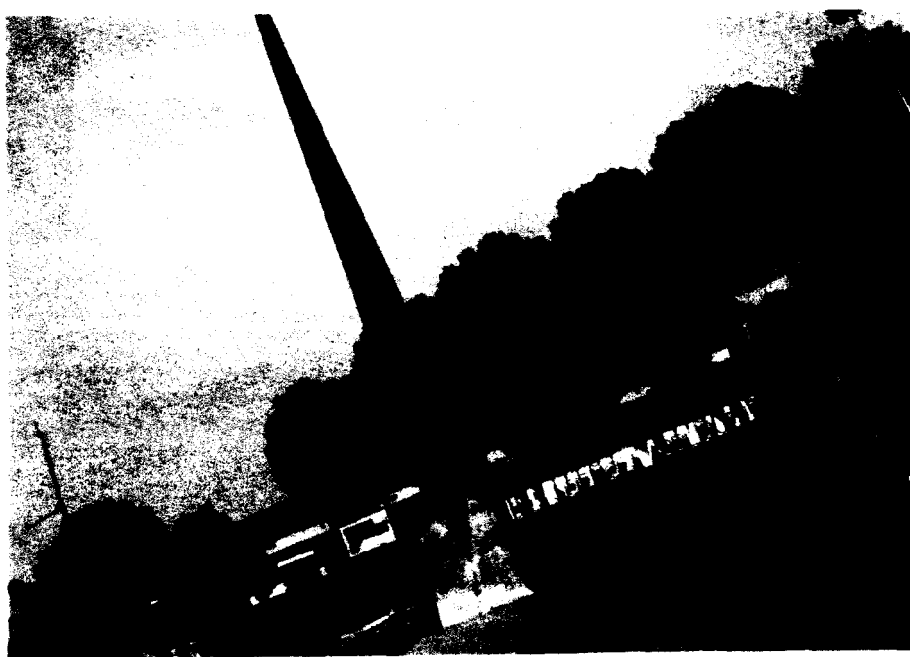
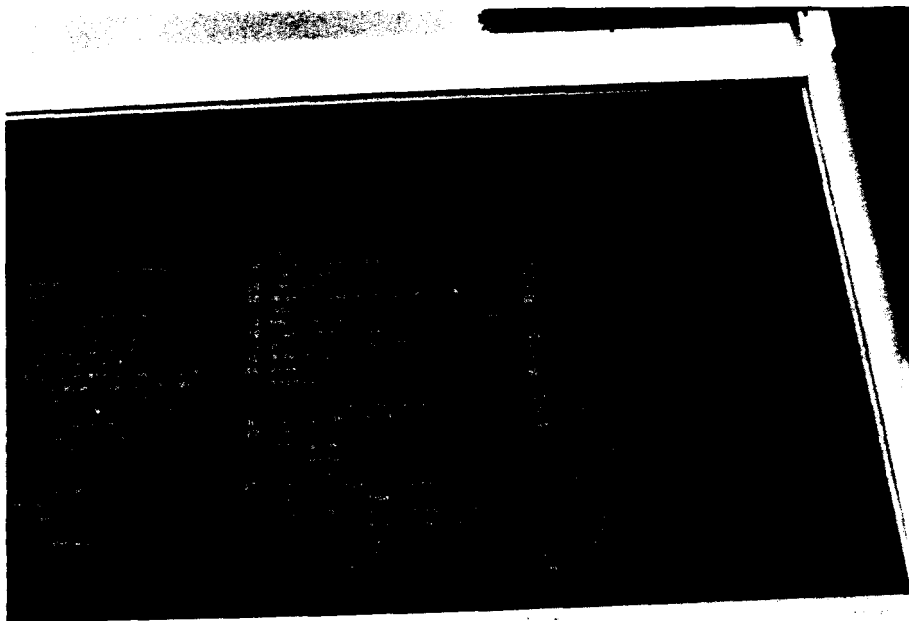
5. Δυνατότητες εφαρμογής καινοτομιών

Η μέχρι τώρα αμφισβήτηση της δυνατότητας υιοθέτησης και του αναπτυξιακού προσανατολισμού των Κ.Α.Β.Τ. δεν σημαίνει απόρριψη και οποιασδήποτε λογικής προέρχεται από τέτοιου είδους πολιτικές. Κατ' αρχήν, η λειτουργία ενός τεχνολογικού πάρκου στην Ελλάδα θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα εξωγενούς παρέμβασης (ξένοι παράγοντες, ξένα κεφάλαια, πολυεθνικές εταιρίες). Σε μια τέτοια περίπτωση, οι όποιες συνέπειες θα αφορούσαν κυρίως στη σφαίρα του διεθνούς και τοπικού, με κάποιες ίσως μακροχρόνιες συνέπειες για την περιφερειακή οικονομία. Παραδείγματα, άλλωστε, αναλόγων ενεργειών είχαμε και στο παρελθόν, όπως με την περίπτωση του συγκροτήματος «Pechiney» στη Φωκίδα.

Ορισμένες μορφές, εξάλλου, ή μέρος των λειτουργιών των Κ.Α.Β.Τ. μπορεί ν' αποδειχθούν χρήσιμες. Ο Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ. είχε προωθήσει ένα πρόγραμμα ίδρυσης κέντρων καινοτομιών, με σκοπό την παροχή δυνατότητας στις ΜΜΕ να χρησιμοποιούν νέα τεχνολογία και καινοτομίες. Αυτά τα κέντρα, όμως, ή δεν λειτούργησαν ποτέ, ή λειτούργησαν σε κατευθύνσεις τελείως διαφορετικές από τις αρχικές, εξαιτίας κυρίως κακής οργάνωσης και συγκρούσεων στις πολιτικές προώθησής τους. Τα εκκολαπτήρια επιχειρήσεων και τα κέντρα καινοτομιών είναι δύο τύποι Κ.Α.Β.Τ. που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στην Ελλάδα συμπληρωματικά σε μια κλαδική πολιτική και σε μια προσπάθεια παραγωγικής και διοικητικής αποκέντρωσης και γενικά αναδιάρθρωσης των οικονομικών, πολιτικών, θεσμικών λειτουργιών.

Η επικράτηση της μικρού μεγέθους μονάδας και των παραδοσιακού χαρακτήρα δραστηριοτήτων στο ελληνικό παραγωγικό πρότυπο, που έχουν στηρίξει την όποια ανάπτυξη των τελευταίων δεκαετιών, δεν μπορεί να μην ληφθεί υπόψη απ' αυτή την πολιτική. Ο τύπος αυτών των

δραστηριοτήτων, ενώ δεν ενσωματώνει τεχνολογία στο προϊόν και δεν παράγει προϊόντα τεχνολογιών αιχμής, έχει ανάγκη από τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και χρησιμοποίηση νεωτερισμών σε όλες τις φάσεις της παραγωγής, στο στάδιο, δηλαδή, του σχεδιασμού μέχρι τις κατασκευαστικές λειτουργίες και την προώθηση του προϊόντος. Ακριβώς, όμως, λόγω της φύσης του δεν έχει τη δυνατότητα να συμβάλει στην ανάπτυξη της έρευνας και τεχνολογίας, ούτε και στην ανάπτυξη τεχνικής, κοινωνικής κ.λπ. υποδομής. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της, σε μικρής κλίμακας μονάδες, οργάνωσης της παραγωγής στην Ελλάδα είναι ότι έχει κυρίως οριζόντια και όχι κάθετη μορφή (Έρση Αυγουστίδου και άλλοι, 1987). Το γεγονός αυτό περιορίζει τις τάσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ των επιχειρήσεων, μεταφοράς τεχνογνωσίας, διάχυσης και δημιουργίας οικονομιών συγκέντρωσης.

Όσον αφορά στη χωρική συμπεριφορά των μονάδων αυτών, εκτός από τη συγκέντρωση στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, είναι διεσπαρμένες και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Παρατηρούνται, μάλιστα, και τοπικές κλαδικές εξειδικεύσεις σε οικονομικές δραστηριότητες στην Ελλάδα, καθώς και περιφερειακά φαινόμενα κοινωνικού-οικονομικού δυναμισμού. Αυτά, εκτός από την αύξηση κάποιων περιφερειακών δεικτών, εκδηλώνονται και με εμφάνιση νέων ποιοτικών χαρακτηριστικών στην οικονομική, κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική συγκρότησή τους.³

6. Περιοχές ευέλικτης εξειδίκευσης. Η αντιγραφή είναι λύση;

Τα χαρακτηριστικά, που μόλις περιγράφηκαν, μας οδηγούν αμέσως σε προβληματισμό σχετικά με το δεύτερο μοντέλο που αναφέρθηκε στην εισαγωγή, εκείνο δηλαδή των περιοχών ευέλικτης εξειδίκευσης. Περιοχές με στοιχεία ευέλικτης εξειδίκευσης εμφανίζονται τη δεκαετία του '70, σε διάφορες περιοχές στον κόσμο, όπως σε μέρη της Γαλλίας, τη νότια Γερμανία, τη Δανία, την Πορτογαλία, την Ισπανία. Η αναφορά, όμως, που γίνεται σ' αυτό το κείμενο βασίζεται στην περίπτωση της Ιταλίας για δύο λόγους: Πρώτον, γιατί η συχνότητα και η έκταση του φαινομένου εκεί είναι πολύ μεγαλύτερες, ώστε να ταυτίζεται σχεδόν η ανάπτυξη της κεντρικής και βορειοανατολικής Ιταλίας με την ανάπτυξη τύπου ευέλικτης εξειδίκευσης. Δεύτερον, γιατί η περίπτωση της Ιταλίας έχει μελετηθεί περισσότερο από κάθε άλλη.

Στην προκειμένη περίπτωση, μιλώντας

για κεντρική και βορειοανατολική Ιταλία, την περιοχή δηλαδή της «τρίτης Ιταλίας», όπως έχει αναφερθεί χαρακτηριστικά στη βιβλιογραφία,⁴ υπονοούμε τις περιφέρειες: Trentino Alto Adige, Veneto, Friuli Venezia Giulia, Emilia Romagna, Toscana, Umbria, Marche. Αναφέρονται συνήθως σ' αυτές ως μία ευρεία, ενιαία περιοχή ανάπτυξης. Το κοινό χαρακτηριστικό τους είναι η αντοχή και η δυναμική αντιμετώπιση στην κρίση του τέλους της δεκαετίας του 60, που έπληξε και την Ιταλία και μάλιστα τον βιομηχανικό βορρά της, μια και ο νότος βρισκόταν ανέκαθεν σε κατάσταση οικονομικής και κοινωνικής κρίσης. Στην πραγματικότητα πρόκειται για περιφέρειες όπου αναπτύχθηκε πλήθος βιομηχανικών περιοχών ή περιοχών – παραγωγικά συστήματα.⁵ Κάθε μία από αυτές αποτελεί μια εντελώς ιδιαίτερη περίπτωση, ο δε χαρακτηρισμός «μοντέλο», που χρησιμοποιείται συμβατικά, είναι περισσότερο ατυχής απ' οποιαδήποτε άλλη φορά.

Αντίθετα με τα Κ.Α.Β.Τ., οι περιοχές – βιομηχανικά συστήματα δεν αποτέλεσαν εντελώς νέα «κατάσταση», νέα εγκατάσταση και χρήση του χώρου. Στηρίχθηκαν με τρόπο καθοριστικό στην ύπαρξη κοινωνικού – οικονομικού προηγούμενου στην περιοχή. Επίσης, δεν είναι αποτέλεσμα παρεμβατικής πολιτικής και προγραμματισμού. Αναπτύχθηκαν αυτόνομα, σε ευκαιριακή βάση, χωρίς βέβαια να συναντούν την αντίθεση, αλλά μάλλον την υποστήριξη του κεντρικού κυρίως τοπικού κράτους.

Στη βάση της ανάπτυξης των περισσότερων περιπτώσεων τοπικών παραγωγικών συστημάτων, συναντάμε την ύπαρξη ενός κοινωνικού σχήματος σε τοπικό επίπεδο. Το περιβάλλον τους είναι η ύπαιθρος, διάσπαρτη με μικρές και μεσαίες πόλεις, πλούσιες σε αστικές λειτουργίες και πλαισιωμένες με ικανοποιητικό οδικό και άλλα δίκτυα, πολιτικές υποδομές και λειτουργίες. Στις περισσότερες περιπτώσεις υπήρχε παράδοση σε δημοκρατικές και δραστήριες τοπικές διοικήσεις. Η ιδιωτική δραστηριότητα εμφανίζεται αρκετά έντονη στις περιοχές αυτές, όπως το εμπόριο, οι επαγγελματικές εξειδικεύσεις, η μικρή παραδοσιακή βιοτεχνία, ο διάχυτος επαγγελματισμός. Ο πληθυσμός, αστικός και αγροτικός, ήταν πολυάριθμος, με απασχόληση σε οικογενειακής μορφής αγροτικές επιχειρήσεις ή σε αυτόνομες επαγγελματικές δραστηριότητες.

Η εκβιομηχάνιση, λοιπόν, των περιοχών αυτών βρήκε κατάλληλο έδαφος με τοπικές αγορές εργασίας, χρηματοδότηση από τοπικές αποταμιεύσεις και ύπαρξη μιας κοινωνίας εγκατεστημένης, καλά οργανωμένης με τη δική της κουλτούρα και

δικά της δεδομένα σε υλική υποδομή.⁶

Κοινά χαρακτηριστικά της εκβιομηχάνισης των περιοχών – παραγωγικά συστήματα, συναντάμε, παρά την ιδιαιτερότητα κάθε περίπτωσης. Πρόκειται για μικρές παραγωγικές ζώνες κοντά σε μικρές πόλεις και συχνά μέσα σε αγροτικές περιοχές. Είναι χαρακτηριστικό φαινόμενο η εναλλαγή των χρήσεων της γης στην ύπαιθρο των περιοχών αυτών της Ιταλίας. Συνήθως οι ζώνες αυτές είναι ειδικευμένες στην παραγωγή ενός προϊόντος (π.χ. μάλλινα και ένδυση στο Cagiri, υπόδηση στο Vigevano, κεραμικά πλακάκια στο Sassuolo, κόσμημα στη Vanenza, μεταξωτές ίνες στο Como). Βασικό στοιχείο του «μοντέλου» είναι η επικράτηση των μικρού μεγέθους επιχειρήσεων. Οι κλάδοι είναι συνήθως παραδοσιακών και καταναλωτικών αγαθών υψηλής ποιότητας, αλλά και μηχανές και υπηρεσίες.

Στις περισσότερες περιπτώσεις αξιοποιήθηκαν επαγγέλματα και ικανότητες που υπήρχαν ως κληρονομιά. Οι επιχειρηματίες προήλθαν από τοπικούς παλιούς επαγγελματίες, από μετανάστες που επέστρεψαν, από εργαζόμενους στο σπίτι για λογαριασμό μακρινών ή κοντινών ζωνών, που κάποια στιγμή ανεξαρτητοποιήθηκαν. Στην πλειονότητά τους προέρχονται από μικρομεσαίες και κατώτερες τάξεις.

Το σύστημα εκμεταλλεύεται, σε μεγάλο βαθμό, τοπικές, ευέλικτες αγορές εργασίας. Ένα μεγάλο τμήμα αυτών των αγορών απαρτίζεται από πρώην αγρότες, που ή εγκατέλειψαν τη γεωργία ή εργάζονται συγχρόνως και στις δύο δουλειές. Η εργασία στο σπίτι, η «μυήση δουλειά» μεταναστών και άλλων είναι πολύ διαδεδομένη. Ενώ η κοινωνική πόλωση είναι αρχικά πολύ λίγο αισθητή, αναπτύσσονται νέες μορφές έντονης εκμετάλλευσης που ενισχύονται από τη διάσπαση της εργατικής δύναμης, την ευελιξία χρησιμοποίησής της και τη δυνατότητα διατήρησης χαμηλών αμοιβών.

Η δομή του τοπικού συστήματος των μικρών επιχειρήσεων μονοκλαδικής εξειδίκευσης, στα πρώτα στάδια της εξέλιξης, είναι συνήθως οριζόντια. Οι επιχειρήσεις είναι ανταγωνιστικές στην ίδια αγορά, πραγματοποιούν τον ίδιο τύπο προϊόντος ή την ίδια φάση της επεξεργασίας. Σε πιο εξελιγμένο στάδιο, όμως, ή σε άλλες περιοχές, είναι συνηθισμένη η κάθετη οργάνωση, η συνύπαρξη επιχειρήσεων που πραγματοποιούν ανεξάρτητα τα διάφορα στάδια της παραγωγής, καθώς και η υποστήριξη της βασικής μονοκλαδικής παραγωγής με ανάπτυξη άλλων σχετικών κλάδων. Η Parma, για παράδειγμα που είναι κέντρο παραγωγής τροφίμων (αλλαντικά, τυριά), είναι επίσης κέντρο παραγωγής μηχανημάτων τροφίμων. Στο Sassuolo, ε-

κτός από την παραγωγή κεραμικών πλακακιών, συγκεντρώνονται και βιοτεχνίες και εργαστήρια χρωμάτων, σμάλτων, τεχνικών τοποθέτησης κ.λπ. Δύο ακόμα χαρακτηριστικά παίζουν σημαντικό ρόλο στην επιτυχία του συστήματος: πρώτον, η ευελιξία του, που συμπεκνώνεται στην ευελιξία αντικατάστασης μεταξύ επιχειρήσεων, διάχυσης και ανάπτυξης άτυπων μορφών εργασίας, συσσώρευσης γνώσης, διακίνησης πληροφοριών, διάχυσης επαγγελματισμού στην περιοχή. Δεύτερον, ο εξαγωγικός προσανατολισμός τους.

Η διατήρηση της μικρής κλίμακας ήπιας μορφής ανάπτυξης, η εναρμόνιση της νέας εκβιομηχάνισης με το κοινωνικό-οικονομικό παρελθόν, η διατήρηση, ως ένα βαθμό, του φυσικού και οικιστικού περιβάλλοντος, σε συνδυασμό με το ικανοποιητικό επίπεδο της τεχνικής, διοικητικής, πολιτιστικής υποδομής, είναι μερικώς από τις αιτίες που έκαναν ευχάριστη και άνετη τη διαμονή του πληθυσμού στον «τόπο» του.

Το κεντρικό, αλλά, κυρίως, το τοπικό κράτος, όπως έχουμε ήδη πει, δεν έθεσε εμπόδια στην ανάπτυξη του συστήματος. Θεωρητικά, μάλιστα, υπήρχε και μια πολιτική υποστήριξης των περιοχών εξειδίκευσης και μικρής επιχείρησης. Στην πράξη, αυτή η πολιτική υλοποιείται με χρηματοδότηση και με συμμετοχή της τοπικής αυτοδιοίκησης σε κοινωνικά προγράμματα, κυρίως προστασίας περιβάλλοντος, υγιεινής εργαζομένων, ζητήματα χρήσεων γης και πρώτων υλών. Οι δήμοι επίσης συμμετέχουν, σε πολλές περιπτώσεις, σε πρωτοβουλίες ίδρυσης κέντρων παροχής εξυπηρετήσεων σε μικρές επιχειρήσεις, για έλεγχο ποιότητας προϊόντων, εργασίας, συστήματα πληροφόρησης, μάρκετινγκ, διατήρηση και ανάπτυξη επαγγελματιών, ευνόηση τεχνολογιών, επικοινωνίες με άλλες χώρες, χρήση τηλεματικής, κ.λπ. Με ή χωρίς τη συμμετοχή των δήμων, πάντως, οι κλαδικές ενώσεις και τα εξειδικευμένα ινστιτούτα αποτελούν μάλλον κανόνα.

Η σύνδεση και η ικανότητα εισαγωγής νέων τεχνολογιών, αλλά κυρίως κάθε είδους καινοτομιών στην παραγωγική διαδικασία έχει ήδη θιγεί έμμεσα. Θα μπορούσαν να αναφερθούν αρκετά παραδείγματα χρησιμοποίησης καινοτομιών, σε όλο το φάσμα της οργάνωσης και της παραγωγής, από την ευέλικτη δομή των επιχειρήσεων μέχρι τη χρησιμοποίηση τεχνολογικών δικτύων (Prato), τον τεχνολογικό έλεγχο της ποιότητας (Vigevano), τη χρησιμοποίηση αυτοματισμών στο νιζάιν και το μάρκετινγκ (Sassuolo).

Η απλή απαρίθμηση περιπτώσεων και ειδών χρησιμοποίησης καινοτομιών δεν αποδίδει τη συμβολή της στην επιτυχία των περιοχών εξειδίκευσης. Τόσο η δυνα-

τότητα εισαγωγής της, όσο και η αποτελεσματικότητά της εξαρτάται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μικρής επιχείρησης αυτών των περιοχών, από τις τοπικές κοινωνικο-οικονομικές ιδιαιτερότητες, από το βαθμό ανάπτυξης και διάχυσης της ερευνητικής, τεχνικής, κοινωνικής υποδομής και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, από τη δομή και τον σχετικά αυτόνομο τρόπο οργάνωσης των διοικητικών λειτουργιών στην Ιταλία.

Τα συστήματα αυτά, όπως και τα Κ.Α.Β.Τ., γεννήθηκαν και λειτούργησαν κάτω από συγκεκριμένες τοπικές συνθήκες και κάτω από συγκεκριμένο κοινωνικο-οικονομικό πρότυπο ανάπτυξης, διαφορετικό από εκείνο της Ελλάδας. Η αναφορά, άλλωστε, στις περιοχές-παραγωγικά συστήματα της Ιταλίας δεν είχε πρόθεση τόσο να παραπέμψει σε κάποιες κοινές προϋποθέσεις, όσο να τονίσει τη διαφορετικότητα της ιταλικής πρακτικής, παρά τις όποιες, εκ πρώτης όψεως, ομοιότητες (μικρές επιχειρήσεις, παραδοσιακού τύπου κλάδοι κ.λπ.). ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο σε μεγάλο βαθμό στηρίζεται στη διπλωματική εργασία στο Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης: Π. Χάσουλα, 1991 «Κέντρα Ανάπτυξης Βασισμένα στην Τεχνολογία. Ο ρόλος τους στην Οικονομία και στην Τοπική Ανάπτυξη. Διεθνής εμπειρία και ελληνικές προοπτικές». Επίσης βασίζεται σε προσωπική εμπειρία από τεχνολογικά πάρκα της Γαλλίας, περιοχές - βιομηχανικά συστήματα της κεντρικής και βορειοανατολικής Ιταλίας και ασφαλώς σε σχετική βιβλιογραφία.
2. Ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με τους κλάδους υψηλής τεχνολογίας στην Ελλάδα, αλλά και τους παραδοσιακούς στη μελέτη: «Έρση Αυγουστίδου και άλλοι, 1987».
3. Βλέπε σχετικά Ντ. Βαίου και Κ. Χατζημιχάλης, 1987.
4. Βλέπε Arn. Bagnasco, 1977.
5. Άλλοι όροι που χρησιμοποιούνται για τις ίδιες ή κάπως διαφοροποιημένες περιοχές είναι: περιοχές παραγωγικής εξειδίκευσης και μικρής επιχείρησης, τοπικό παραγωγικό σύστημα κ.λπ. - βλέπε Giacomo Becattini, 1987.
6. Βλέπε G. Fua, 1983.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αυγουστίδου Ε., Κομνηνός Ν., Μιχαηλίδης Ελ., Σεφερτζή Ε., Στογιαννίδου Μ. (1987) «Στρατηγικές Προτεραιότητες για την Τεχνολογική Ανάπτυξη της Ελληνικής Βιομηχανίας: κλαδική αναδιάρθρωση, κοινωνικές και χωροταξικές επιπτώσεις», Εργαστήρι Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης ΑΠΘ.

Βαίου Ντ., Χατζημιχάλης Κ. (1987) *Νέα χαρακτηριστικά της άνοξης περιφερειακής ανάπτυξης και μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής στην Ελλάδα*. Πόλη και Περιφέρεια No 13, σελ. 99-122.

Bagnasco Arn. (1977) *Tre Italie. La problematica territoriale dello sviluppo italiano*, il Mulino, Bologna.

Βαίτσος Κ., Γιαννίσης Τ. (1987) *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Gutenberg, Αθήνα.

Becattini G. (1987) *Il distretto Industriale mur-shalliano: cronaca di un ritrovamento* στο G. Becattini (a curadi) *Mercato e forze locali: il distretto industriale*, il Mulino, Bologna.

Brusco S. (1982) «The Emilian model: productive decentralisation and social integration», *Cambridge journal of Economics*, n. 22, p. 167-184.

Dalton I.G. (1987) «Foreword by the chairman of UUSPA» πρακτικά συνεδρίου Science Parks and the growth of technology - based enterprises, UUSPA, UK.

Garofoli G. (1983) «Le aree - sistema in Italia», *Politica ed Economia*, nn 11.

Γιαννίσης Τ. (1985) *Η Ελληνική Βιομηχανία Ανάπτυξη και Κρίση*, Gutenberg, Αθήνα.

Fua G. (1983) «L'industrializzazione del Nord Est e nel Centro» στο G. Fua e C. Zacchia (a cura di) *Industrializzazione senza fratture*, il Mulino, Bologna.

Κομνηνός Ν. (1990) «Τοπική ευελιξία και η κρίση της Βιομηχανίας στην Ελλάδα», *Τόπος*, No 1, σελ. 81-92.

Κοριά Μπ. (1985) *Ο εργάτης και το χρονόμετρο. Τειλορισμός - Φορντισμός και Μαζική Παραγωγή*, Κομμούνια, Αθήνα.

Laffitte P. (1985) *Sophia Antipolis and its impacts on the Cote d'Azur*, πρακτικά συνεδρίου «Science Parks and Innovation Centres: their economic and social impact», Elsevier, Berlin.

Sayer A. (1987) *Production for «just in case» and «just in time»*, στο «Lesvo international seminar proceedings» Department of Urban and Regional planning University of Thessaloniki.

Scott A., (1989), «New international spaces. Flexible Production Organization and Regional Development in North America and western Europe», *Pion*, London.

Tesse P.Y. (1985), *One technopole - A netoek innovatio of centres: the Lyon model*, πρακτικά συνεδρίου «Science Parks and Innovation Centres: their economic and Social impact, Elsevier, Berlin.

Χάσουλα Π. (1991) «Κέντρα Ανάπτυξης Βασισμένα στην Τεχνολογία. Ο ρόλος τους στην οικονομία και την τοπική ανάπτυξη. Διεθνής εμπειρία και ελληνικές προοπτικές», διπλωματική εργασία, Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης, Αθήνα.

ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ
ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
ΤΟΥ PIERRE BOURDIEU

ΠΙΕΡ ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ
ΜΙΚΡΟΚΟΣΜΟΙ.

Τρεις μελέτες πεδίου.

Παρουσίαση – επιμέλεια

Ν. Παναγιωτόπουλος,

πρόλογος για την ελληνική έκδοση

Πιέρ Μπουρντιέ,

εκδόσεις Δελφίνι, Αθήνα 1992.

Ο ΔΙΑΚΕΚΡΙΜΕΝΟΣ Γάλλος κοινωνιολόγος, συγγραφέας εντυπωσιακά πολυάριθμων μελετών, καθηγητής στο υψηλότερο επιστημονικό κύρος Collège de France, διευθυντής του Κέντρου Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας και της επιθεώρησης Actes de la recherche en Sciences Sociales (από τις αρχές της δεκαετίας του 1970), καθώς και του παραρτήματός της LIBER, Revue Européenne des Livres (από το 1991)¹ με ευρύτατη επιρροή, που προ πολλού έχει ξεπεράσει τα σύνορα της χώρας του, δεν είναι τόσο όσο θα έπρεπε γνωστός στο ευρύτερο ελληνικό κοινό, δεδομένου ότι ελάχιστο μόνο τμήμα του τεράστιου και ιδιαίτερα αξιόλογου έργου του έχει μεταφραστεί στα ελληνικά. Πάντως, όμως, είναι γνωστός σ' ένα στενότερο κύκλο Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων και ειδικότερα κοινωνιολόγων, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 60. Ας σημειωθεί, με την ευκαιρία αυτή, ότι η ελληνόγλωσση κοινωνιολογική βιβλιογραφία υστερεί γενικότερα ως προς τη μετάφραση των κυριότερων έργων των σύγχρονων σημαντικών Ευρωπαίων κοινωνιολόγων, όπως λ.χ. του A. Giddens, του H. Mendras, του A. Touraine, του R. Boudon κ.λπ., με εξαίρεση τα έργα των εκπροσώπων της σχολής της Φραγκφούρτης, πολλά από τα οποία κυκλοφορούν σε ελληνική μετάφραση ιδίως μετά το 1974.

Το σημαντικό κενό που υπάρχει στην ελληνόγλωσση κοινωνιολογική βιβλιογραφία, σχετικά με το έργο του Pierre Bourdieu, ξεκινάει να καλύψει η έκδοση τριών σημαντικών και εκτεταμένων άρθρων του σ' έναν τόμο με τον τίτλο *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*.² Στον τόμο περιλαμβάνεται, επίσης, ένας δικός του πρόλογος για την ελληνική έκδοση, μια εμπεριστατωμένη εισαγωγή για το έργο του από το Ν. Παναγιωτόπουλο, ο οποίος επιμελήθηκε την όλη έκδοση και μετέφρασε, μαζί με τρεις συνεργάτες του, τα σχετικά κείμενα του P. Bourdieu, καθώς και μια λεπτομερέστατη βιβλιογραφία των έργων του τελευταίου αυτού, από το 1958 μέχρι και το 1991, που συντάχθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της από την Yvette Delsaut.³ Πριν σχολιάσω την ιδιαίτερη ενημερωτική αυτή έκδοση, που θα πρέπει –πιστεύω– να χαιρετισθεί όχι μόνον ως εκδοτικό αλλά και ευρύτερης επιστημονικής σημασίας γεγονός, ως απαρχή μιας ευρύτερης μεταφραστικής προσπάθειας για τη γνωριμία του ελληνικού κοινού με την κοινωνιολογία του P. Bourdieu είναι –νομίζω– χρήσιμο να αναφερθούν ορισμένα στοιχεία για την πρώτη επαφή των Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων με τον σημαντικό αυτό Γάλλο κοινωνιολόγο και το έργο του στις αρχές της δεκαετίας του 1960.

Την εποχή εκείνη, το νεοσύστατο τότε

Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών (πρόδρομος του σημερινού Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών) –πρόϊον ενός κοινού εκπαιδευτικού προγράμματος μεταξύ της τότε ελληνικής κυβέρνησης και της ΟΥΝΕΣΚΟ– συνεργάστηκε για την εκπλήρωση των σκοπών του, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Ι. Περισιάνη, με πλειάδα αξιόλογων Γάλλων, Άγγλων και Αμερικανών κοινωνικών επιστημόνων, μεταξύ των οποίων και με τον κατά τριάντα περίπου χρόνια νεότερο τότε καθηγητή Pierre Bourdieu.⁴

Ιδιαίτερη επιρροή άσκησε την περίοδο εκείνη το βιβλίο του (σε συνεργασία με τον J. Cl. Passeron) *Οι Κληρονόμοι, οι Φοιτητές και ο Πολιτισμός* (*les Héritiers, les Étudiants et la Culture*, 1964), στη διαμορφούμενη πρώτη φορά τότε στον τόπο μας κοινωνιολογία της παιδείας (της εκπαίδευσης και του πολιτισμού). Μου έκανε την τιμή να μου δώσει την ευκαιρία να συνεργαστώ μαζί του –νεαρή τότε επιστήμονας– κατά τη διάρκεια της έρευνας που έκανα για την πρόσβαση των Ελληνόπουλων στην ανώτατη εκπαίδευση στην αμέσως προ της δωρεάν παιδείας εποχής (1962-63), ανάλογα με το φύλο τους και την κοινωνική τους προέλευση, προσαρμόζοντας στα ελληνικά δημογραφικά δεδομένα το στατιστικό υπόδειγμα υπολογισμού των εκπαιδευτικών ευκαιριών που χρησιμοποιήθηκε στην παραπάνω έρευνά του. Έτσι, μπόρεσα να συγκρίνω τα ελληνικά δεδομένα με τα γαλλικά, εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας για την ελληνική περίπτωση με σημαντικά συγκριτικά στοιχεία για τη γαλλική νεολαία και τη συμμετοχή της στον πολιτισμό του σχολείου.⁵

Η έρευνα *οι Κληρονόμοι, οι Φοιτητές και ο Πολιτισμός* αντιπροσωπεύει –από ό,τι γνωρίζω– την πρώτη στροφή του P. Bourdieu προς την καθαρότερη κοινωνιολογική διερεύνηση, σε σύγκριση με τις προγενέστερες περισσότερο κοινωνικο-ανθρωπολογικές μελέτες του για την κοινωνία της Αλγερίας (βλ. τα σχετικά αυτά έργα του στην εμπεριστατωμένη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος της ελληνικής έκδοσης *Μικρόκοσμοι*). Μεταφράστηκε ήδη σε πολλές ξένες γλώσσες και άσκησε μια σημαντικότητα επιρροή όχι μόνο στη Γαλλία, αλλά και γενικότερα στην Ευρώπη (όπου λ.χ. στην Αγγλία είχε αρχίσει ήδη από τη δεκαετία του 50 να αναπτύσσεται η κοινωνιολογία της παιδείας με τις έρευνες του H. Halsey, της J. Floud και του B. Bernstein) και στις Η.Π.Α., όπου εμφανίζεται την ίδια εποχή μια αντίστοιχη εξέλιξη, καθώς το ζητούμενο της μεταπολεμικής οικονομικής ανάπτυξης γίνεται αντιληπτό ως στενά συνδεδεμένο με την ανάπτυξη της εκπαίδευσης και την προώθηση της ισοτήτας των ευκαιριών πρόσβασης σ' αυτήν (βλ. λ.χ. τις

πρώτες εργασίες του C. A. Anderson και αργότερα του J. Coleman και Chr. Jencks κ.λπ.). Η πρωτοτυπία της μελέτης οι *Κληρονόμοι* έγκειται στο ότι σ' αυτήν ετέθησαν τα θεμέλια μιας «κοινωνιολογίας των πολιτισμικών ανισοτήτων» ως υπεύθυνων –περισσότερο από ό,τι οι οικονομικές ανισότητες– για την άνιση πρόσβαση των νέων διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης στα γαλλικά πανεπιστήμια, στις αρχές της δεκαετίας του 60, μεταθέτοντας έτσι το κέντρο βάρους από τους οικονομικούς παράγοντες στους πολιτισμικούς: από τις άνισες κοινωνικές επιδράσεις του οικονομικού κεφαλαίου που η κάθε οικογένεια διαθέτει (ή δεν διαθέτει) για να βοηθήσει τη σταδιοδρομία των παιδιών της (στοιχείο που τονιζόταν ιδιαίτερα στις μέχρι τότε σχετικές έρευνες), στις άνισες επιδράσεις του πολιτισμικού και συμβολικού κεφαλαίου (*capital culturel et symbolique*) με το οποίο η κάθε οικογένεια εφοδιάζει (ή δεν εφοδιάζει) τους γόνους της (στοιχείο που δεν είχε επισημανθεί μέχρι τότε επαρκώς). Στο βιβλίο αυτό δεν γίνεται ιδιαίτερη χρήση του όρου αυτού (όπως κάνει σε μεταγενέστερες μελέτες του ο P. Bourdieu), ωστόσο θεμελιώνεται στην ουσία του το περιεχόμενό του, καθώς καθίσταται απολύτως φανερό η επίδραση «της διανοητικής ατμόσφαιρας που επικρατεί στο οικογενειακό περιβάλλον, της δομής της γλώσσας που μιλιέται μέσα σ' αυτό ή των στάσεων απέναντι στο σχολείο και των πολιτισμό που αυτό ενθαρρύνει»⁶ πάνω στη σχολική επίδοση των νεαρότερων μελών της και τη μετέπειτα σταδιοδρομία τους. Ο P. Bourdieu δείχνει ότι οι προνομιούχοι της γαλλικής παιδείας, την εποχή εκείνη, ήσαν οι «κληρονόμοι ενός οικογενειακού πολιτισμικού» κεφαλαίου, που τους παρείχε τη δυνατότητα να ανταποκριθούν με άνεση στις πολιτισμικές απαιτήσεις του σχολείου και του πανεπιστημίου και αργότερα σ' αυτές της κοινωνίας τους, καθώς ήσαν σε θέση –λόγω ακριβώς αυτής της τους της πολιτισμικής κοινωνικοποίησης (δηλαδή της απόκτησης των κατάλληλων πολιτισμικών «έξεων»-*habitus*, έννοια που κυριαρχεί στις μεταγενέστερες μελέτες του P. Bourdieu)– να παίζουν, σχεδόν, ενστικτωδώς το παιγνίδι του καλού γούστου, της διατύπωσης του αρμόζοντος λόγου στις διάφορες περιστάσεις και τελικά της πνευματικής και κοινωνικής ισχύος. Η θεωρία αυτή του Bourdieu βρίσκει το κυριότερο εμπειρικό της αντίκρουσμα σε κοινωνίες, όπως η γαλλική και η αγγλική (βλ. λ.χ. τις σχετικές έρευνες του B. Bernstein για την επίδραση του είδους του λόγου που επικρατεί μέσα στην οικογένεια στη σχολική επίδοση των παιδιών) που είχαν –και μέχρι ενός σημείου εξακολουθούν να έχουν– μια ισχυρή «αριστοκρατική» πνευματική

παράδοση: μια παράδοση που συνδέεται με την ταξική τους διάρθρωση (κυρίως στην Αγγλία) αλλά και που το κράτος μέσω των μεγάλων σχολών «παραγωγής» διοικητικών και πολιτικών ελίτ (κυρίως στη Γαλλία μέσω σχολών όπως η Ε.Ν.Α. «Ecole Nationale d'Administration», βλ. λ.χ. το μεταγενέστερο έργο του P. Bourdieu, *La Noblesse d'Etat Grandes Ecoles et Esprit de Corps* 1989) επιχειρεί να ισορροποεί και να συνεχίζει. Στην Ελλάδα, μια οπωσδήποτε ταξικά ρευστότερη κοινωνία από ό,τι οι άλλες ευρωπαϊκές του παραπάνω τύπου και με σαφώς σπανιότερο σε συχνότητα από ό,τι σε αυτές και συχνά φτωχότερο σε ποιότητα οικογενειακό πολιτισμικό κεφάλαιο, υπήρχε, στις αρχές της δεκαετίας του 60, μεγαλύτερη μεν ανισότητα πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση μεταξύ των δύο φύλων από ό,τι στη Γαλλία (ανισότητα η οποία σταδιακά μειώθηκε εντυπωσιακά για να φθάσουμε σήμερα στη μεταξύ τους ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών⁷), αλλά μικρότερη κοινωνική ανισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών, καθώς συγκριτικά με τη Γαλλία περισσότερα παιδιά αγροτών και εργατών (ιδίως άρρενες) έμπαιναν στις ανώτατες σχολές και στα πανεπιστήμιά μας, στην αμέσως προ της δωρεάν παιδείας εποχή.⁸ Η μεγαλύτερη αυτή συμμετοχή τους μπορεί να εξηγηθεί από την ισχυρή θέληση (των ίδιων και των γονιών τους) για την απόκτηση ενός πανεπιστημιακού πτυχίου, που θα τους έδινε τη δυνατότητα κοινωνικής ανοδικής κινητικότητας, μέσω της άσκησης κυρίως δημοσιοϋπαλληλικών και ελεύθερων επαγγελματιών. Αν μεταξύ των Ελλήνων φοιτητών μας, για λόγους που συνδέονται με τις ιδιομορφίες της ελληνικής κοινωνίας,⁹ συναντούμε συχνότερα κληρονόμους μιας έντονης θέλησης για απόκτηση πανεπιστημιακού πτυχίου (μια «έξη πτυχιολατρίας») παρά κληρονόμους ενός πολιτισμικού κεφαλαίου (με την έννοια του P. Bourdieu), πάντως και στη Γαλλία (όπως και στη Γαλλία και σε άλλες περισσότερο τεχνολογικά ανεπτυγμένες κοινωνίες) οι πολιτιστικοί παράγοντες που συνδέονται με την οικογένεια (στην προκειμένη περίπτωση η μορφωτική στάση των γονέων) αποδείχθηκαν προσδιοριστικοί για τις δυνατότητες απόκτησης ανώτατης παιδείας από τα νεαρά μέλη τους.¹⁰ Συνεπώς, η έμφαση που έδωσε ο Bourdieu, ήδη από την πρώτη μελέτη του στο χώρο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, στον «πολιτισμό» των οικογενειών και στην αναπαραγωγή του από γενιά σε γενιά μέσω της πρόσβασης στον «πολιτισμό» του σχολείου, βρίσκει και στην Ελλάδα –τηρουμένων βέβαια πάντοτε των αναλογιών– εμπειρική επιβεβαίωση.

Θεώρησα χρήσιμο να σταθώ κάπως

διεξοδικά στη μελέτη οι *Κληρονόμοι*, οι *Φοιτητές* και ο *Πολιτισμός*, η οποία πρόκειται να κυκλοφορήσει το 1993 στην ελληνική γλώσσα σε μετάφραση Ν. Παναγιωτόπουλου και Μ. Βιδάλη από τις εκδόσεις «Καρδαμίτσα», κυρίως για να δείξω πόσο ερευνητικά γόνιμη υπήρξε η επίδρασή της, όχι μόνο ευρύτερα, αλλά και ειδικότερα στη διερεύνηση των ελληνικών εκπαιδευτικών φαινομένων. Επιπλέον, όπως σημειώνει και ο Ν. Παναγιωτόπουλος, πολλά από τα στοιχεία που χαρακτηρίσαν στη συνέχεια την κοινωνιολογία του P. Bourdieu ανευρίσκονται ως πρώτη τους μορφή σ' αυτήν, καθώς και στα αμέσως μεταγενέστερα έργα του.¹¹

Από τα τέλη της δεκαετίας του 50 μέχρι σήμερα, ο Pierre Bourdieu, με πλειάδα συνεργατών και μαθητών που εμπνέονται από αυτόν, έχει μιιά συνεχή σημαντικότερη πνευματική και εξαιρετικά δημιουργική παρουσία στο χώρο της ευρωπαϊκής κοινωνιολογικής διάνοησης, αλλά και ευρύτερα, καθώς μέσα από τα πολυάριθμα βιβλία του, τις εκατοντάδες άρθρα και συνεντεύξεις του, τις έρευνες που διεξάγει με συνεργάτες του και με την εποπτεία του κυρίως στο Κέντρο Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας, που ο ίδιος διευθύνει και τα θέματα που προβάλλει για έρευνα και συζήτηση μέσα από τις σελίδες της *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* και του παραρτηματος της *Revue Européenne des Livres*, που διευθύνονται και πάλι από τον ίδιο, έχει καλλιεργήσει και εδραιώσει μια κοινωνιολογία, η οποία δικαίως αποκαλείται «κοινωνιολογία του Pierre Bourdieu». Επίσημη αναγνώριση του όλου συγγραφικού και διδακτικού έργου του καθώς και των επιστημονικών δραστηριοτήτων του αποτελεί και η εκλογή του ως καθηγητή στο περίφημο Collège de France, αλλά και το γεγονός ότι έχουν ήδη δημοσιευθεί αρκετές μελέτες πάνω στο ίδιο το έργο του.

Υπεραπλουστεύοντας, θα μπορούσε να πει κανείς ότι την κοινωνιολογία του P. Bourdieu διακρίνουν τρία βασικά στοιχεία. Πρώτον, σε συνέχιση της επιστημονικής παράδοσης του Durkheim και του Parsons (δομική – συστημική προσέγγιση) αλλά και του Weber (φαινομενολογική – ερμηνευτική προσέγγιση) επιχειρεί την προσέγγιση των δύο αυτών θεωρήσεων μέσω της διατύπωσης μιας νέας δικής του θεωρίας. Στο επίκεντρό της βρίσκεται, μεταξύ άλλων, και το βασικό πρόβλημα στο οποίο επιχειρεί να δώσει λύση, δηλαδή, στον τρόπο εξήγησης της κοινωνικής συμπεριφοράς, χωρίς να αγνοείται η συμβολή στη διαμόρφωσή της ούτε των αντικειμενικά δομημένων θέσεων (που σε μεταγενέστερα έργα του εξετάζονται στα πλαίσια ορισμένων πεδίων –*champs*– λ.χ. της πολιτικής, της καλλιτεχνικής ή της επιστημονικής δράσης), ούτε των υποκει-

μενικά εκδηλούμενων «έξεων» των δρώντων ατόμων και στον τρόπο μελέτης της συμπεριφοράς αυτής ως «συνάντησης»¹² μεταξύ των δύο αυτών πλεγμάτων παραγόντων. Δεύτερον, το όλο έργο του χαρακτηρίζεται από μια σύζευξη θεωρίας και εμπειρικής έρευνας: από τη χρησιμοποίηση ενός πλέγματος εννοιών (τις οποίες διαμόρφωσε, αναδιαμόρφωσε, κατά κύριο λόγο ο ίδιος, όπως «πολιτισμικό και συμβολικό κεφάλαιο», «έξις» [habitus] και «πεδίο», «champ») για να φωτισθεί καλυπτερα η συγκρότηση της σύγχρονης ιδίως κοινωνίας (κυρίως της γαλλικής αλλά μέσω συγκρίσεων και αυτή άλλων κοινωνιών) και των κανόνων των κοινωνικών παιγνιδιών που παίζονται από τα δρώντα υποκείμενα μέσα στα ποικίλα πεδία δομημένων θέσεων που τη συνθέτουν. Τρίτον, χαρακτηριστική είναι η άποψή του ότι ο ρόλος του κοινωνιολόγου είναι (και πρέπει να είναι) ρόλος απομυθοποιητικός, αποκαλυπτικός των συχνά αδιαφανών κανόνων των κοινωνικών παιγνιδιών: έτσι, μέσω της «ρήξης» (rupture) που προκαλεί στις λανθασμένες προϋποθέσεις γύρω από τα κοινωνικά φαινόμενα και τη λειτουργία τους, με τη νέα, ακριβέστερη γνώση του «κοινωνικού» που παράγει με την επιστημονική εργασία του, επιτελεί συγχρόνως ένα ρόλο με κριτική αξία («vertu critique»¹³). Δείχνοντας στα άτομα τα πραγματικά όρια της ελευθερίας τους, τα καθιστά συγχρόνως περισσότερο ελεύθερα σε σχέση με τον κοινωνικό κόσμο μέσα στον οποίο δρουν και παρεμβαίνουν.

Την κοινωνιολογία του P. Bourdieu, καθώς και τις επιστημολογικές του τοποθετήσεις σχετικά με αυτή, παρουσιάζει στο ελληνικό κοινό ο Ν. Παναγιωτόπουλος στην εκτενέστατη εισαγωγή του στο βιβλίο του Pierre Bourdieu, *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*. Ο Ν. Παναγιωτόπουλος, πτυχιούχος του Πανεπιστημίου II, των Ανθρωπιστικών Επιστημών στο Στρασβούργο, κάτοχος DEA από το ίδιο πανεπιστήμιο και υποψήφιος διδάκτωρ σε αυτό, με πλούσια ερευνητική πείρα σε γαλλικά κέντρα μελετών των κοινωνικών επιστημών (Μπεζανσόν και Στρασβούργο), επιστημονικός συνεργάτης στο Κέντρο Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας που διευθύνεται από τον Pierre Bourdieu, μέλος της συντακτικής επιτροπής και των διεθνών ανταποκριτών του Actes de la Recherche en Sciences Sociales (στην Ελλάδα εργάζεται ως ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και ως επιστημονικός συνεργάτης του Ελληνικού Κέντρου Εγκληματολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου), ασχολείται από αρκετά χρόνια τώρα με την εις βάθος ανάλυση των έργων του P. Bourdieu. Έχει δε στο ενεργητικό του τη δημοσίευση αρκετών άρθρων γύρω από την κοινωνιολογική ερ-

γασία του P. Bourdieu και έχει ήδη μεταφράσει ορισμένα άρθρα του, εκτός από αυτά που παρουσιάζονται στο βιβλίο *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*. Είναι, συνεπώς, και λόγω της στενής συνεργασίας που είχε με τον καθηγητή P. Bourdieu για την απόδοση στα ελληνικά ορισμένων εννοιών του τελευταίου αυτού, ένας συστηματικός αναλυτής και φιλόσοφος μεταφραστής του έργου του. Πρέπει δε νομίζω να χαιρετιστεί από τον ελληνικό πνευματικό κόσμο και το ευρύτερο ελληνικό κοινό η πρωτοβουλία του αυτή να καταστήσει προσιτή στους Έλληνες αναγνώστες την κοινωνιολογία του P. Bourdieu. Όπως σημειώνει στην αρχή της εισαγωγής του, η πρόθεσή του δεν είναι μόνον αυτή: «αλλά η ελπίδα μας είναι ότι οι αναγνώστες θα αισθανθούν την ανάγκη να αναφερθούν οι ίδιοι στα έργα του Pierre Bourdieu αυτά καθ' εαυτά, για να ανακαλύψουν όλη την δύναμη του έργου του, καθώς και να αποτιμήσουν την αποφασιστική προσφορά του στην ανάπτυξη της κοινωνικής επιστήμης». (βλ. σελ. 9).

Συνεπώς σ' αυτή του την τοποθέτηση συμπεριέλαβε στον τόμο αυτό την πλήρη βιβλιογραφία όλων των έργων του Pierre Bourdieu (καθώς και των ξένων μεταφράσεων τους) που έκανε η Y. Delsaut και που συμπλήρωσε ο ίδιος από το 1989-1991. Πρόκειται για μια πραγματική συμβολή στην ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα, η για πρώτη φορά δημοσίευση στον τόπο μας της βιβλιογραφίας αυτής, που έχει αναμφισβήτητη χρησιμότητα για τους Έλληνες κοινωνικούς ερευνητές και ειδικούς.

Ο συνδυασμός κρίκος και των τριών άρθρων του Pierre Bourdieu, που περιλαμβάνονται στον τόμο *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, είναι, καθώς φαίνεται και από τον τίτλο, η έννοια του πεδίου (champ), όπως αυτή αναπτύσσεται από τον Bourdieu σε σχέση με τρεις δομημένους κοινωνικούς χώρους: της επιστήμης και των επιστημόνων, της πολιτικής και των πολιτικών, της νομικής και των νομικών.

Με αυτό συνεπώς το βιβλίο ο αναγνώστης έρχεται ειδικότερα σε επαφή με μια από τις βασικότερες έννοιες που έχει αναπτύξει και χρησιμοποιήσει στις εμπειρικές έρευνές του: δηλαδή, με την έννοια του πεδίου, εμβαθύνοντας έτσι σε μια από τις εννοιολογικές διαστάσεις της κοινωνιολογίας του Pierre Bourdieu. Εύστοχη η επιλογή του θέματος αυτού από το Ν. Παναγιωτόπουλο και για έναν άλλο λόγο. Για να αντιληφθούν οι αναγνώστες ότι η κοινωνιολογία του Pierre Bourdieu δεν περιθωριοποιεί, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι, τα προβλήματα του κοινωνικού μετασχηματισμού. Όπως σημειώνει ο ίδιος και αναφέρει ο Ν. Παναγιωτόπουλος, εάν η κοινωνιολογία «δεν είναι ένα

κεφάλαιο της μηχανικής και τα κοινωνικά πεδία, που είναι πεδία δυνάμεων είναι επίσης πεδία αγώνων με σκοπό το μετασχηματισμό ή τη διατήρηση αυτών των πεδίων δυνάμεων, είναι γιατί, χωρίς να ξεχνάμε τους συγκυριακούς και δομικούς καταναγκασμούς που πιέζουν αυτούς τους σχετικά αυτόνομους χώρους, η πρακτική σχέση που διατηρούν οι φορείς με το παιγνίδι είναι μέρος του παιγνιδιού και μπορεί να αποτελέσει την αρχή του μετασχηματισμού του», (*Μικρόκοσμοι*, σελ. 51).

Ο πρόλογος του Pierre Bourdieu στην ελληνική αυτή έκδοση προσδίδει μια ιδιαίτερη βαρύτητα και η με γλαφυρό ύφος (χωρίς γλωσσικές ακρότητες) ελληνική μετάφραση από το Ν. Παναγιωτόπουλο και τους συνεργάτες του αποτελεί ένα πρόσθετο θετικό στοιχείο στην όλη αυτή προσπάθεια γνωριμίας του ελληνικού κοινού με την κοινωνιολογία του Pierre Bourdieu. Μια προσπάθεια που ξεκινάει σήμερα με την έκδοση του βιβλίου *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου* και θα συνεχίσει με την έκδοση του βιβλίου *οι Κληρονόμοι, οι Φοιτητές και ο Πολιτισμός*. Ευχόμαστε η προσπάθεια αυτή να καρποφορήσει ποικιλοτρόπως.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια παρουσίαση των δραστηριοτήτων του Κέντρου Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας υπό τη διεύθυνση του καθηγητή στο Collège de France Pierre Bourdieu βλ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, «Η κοινωνιολογική έρευνα στην Γαλλία σήμερα». Το Κέντρο Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας: ένα πολύ σημαντικό ερευνητικό εργαστήριο του Collège de France και της École des Hautes Études en Sciences Sociales στην Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (υπό δημοσίευση).
2. Μέχρι την κυκλοφορία του βιβλίου *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου* (1992) μόνον ορισμένα από τα συντομότερα μελετήματα του P. Bourdieu έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά και έχουν δημοσιευτεί σχεδόν αποκλειστικά στην Επιθεώρηση των Κοινωνικών Ερευνών του ΕΚΚΕ σε μετάφραση Ν. Παναγιωτόπουλου. Επίσης στο βιβλίο της Α. Φραγκουδάκη *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο Σχολείο* (εκδόσεις Παπαζήση, 1985) έχουν περιληφθεί σε ελληνική μετάφραση ένα άρθρο του για το «Συντηρητικό Σχολείο: οι ανισότητες στην εκπαίδευση και στην παιδεία» από την *Revue Française de Sociologie* VII, 3 Ιουλίου 1968 και δύο κεφάλαια από το βιβλίο του μαζί με τον J. Cl. Passeron *Les Héritiers. Les Étudiants et la Culture* (Les Éditions de Minuit, Paris 1964). Τα τρία άρθρα του P. Bourdieu που περιλαμβάνονται στο βιβλίο *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου* είναι: «Le champ scientifique», *Actes de la recherche en Sciences Sociales*, 2-3 (1976), σσ. 88-104. «La représentation politique. Éléments pour une

- théorie du champ politique», *Actes de la recherche en Sciences Sociales*, 36–37 (1981), σσ. 3–24, και «La force du droit. Éléments pour une sociologie du champ juridique», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 64 (1986), σσ. 5–19.
3. Βλ. Yvette Delsaut, *La bibliographie des travaux de Pierre Bourdieu*, Centre de Sociologie Européenne, 1989.
 4. Βλ. Y. G. Peristiany, «Sociology in Greece» στο *First International Congress of Social Sciences of the Luigi Sturzo Institute* (Roma, 5–10 Sept. 1967), σσ. 285–286.
 5. Βλ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Προς μία Ελληνική Κοινωνιολογία της Παιδείας* (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1974), τόμ. Ι, κεφ. ΙΙ και Ι. Lambiri-Dimaki «Les Chances d' Accès à l' Enseignement en Grèce, 1962–1964» στο R. Castel et J. Cl. Passeron, *Education, Développement et Démocratie* (Monton, Paris 1967), σσ. 107–114.
 6. Βλ. *Les Héritiers*, όπ. παρ., σελ. 117.
 7. Βλ. Ι. Lambiri-Dimaki, «Changement de la Position des Femmes en Grèce (1974–1991): Esquisse d'une «révolution tranquille» (1992, υπό δημοσίευση) και G. Martimotti, «European Higher Education in the Nineties – The Challenge for Global Competition» (unpublished paper, 1990).
 8. Βλ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Προς μία Ελληνική Κοινωνιολογία της Παιδείας*, όπ. παρ.
 9. Για το φαινόμενο της «μορφωσιολατρίας» στην Ελλάδα από το 19ο αιώνα, βλ. Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830–1922)*, (Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο 1977).
 10. Βλ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Προς μία Ελληνική Κοινωνιολογία της Παιδείας*, όπ. παρ. τόμ. 2 και κυρίως κεφ. VIII.
 11. Βλ. Π. Μπουρντιέ, *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, σσ. 11–12.
 12. Όπως σημειώνει σχετικά ο Ν. Μουζέλης: «Για τον Bourdieu οι κοινωνικές πρακτικές είναι αποτέλεσμα μιας συνάντησης μεταξύ
- ξύ θέσεων και προδιάθεσης, μεταξύ της “αντικειμενικοποιημένης, εξωτερικευμένης ιστορίας” όπως αυτή εμφανίζεται στη δομή των θέσεων λ.χ. μιας τυπικής (formal) οργάνωσης και της “εσωτερικευμένης ιστορίας” που εκδηλώνεται στις «έξεις» (habitus), στις κοινωνικο-ψυχολογικές διαθέσεις ενός δρώντος υποκειμένου». Βλ. Ν. Ρ. Mouzelis, *Back to Sociological Theory. The Construction of Social orders* (Macmillan, 1991), σσ. 114–115, υποσ. 13.
13. Βλ. στο *Héritiers*, όπ. παρ., σελ. 108: «... η απλή περιγραφή της σχέσης ανάμεσα στην πανεπιστημιακή επίδοση και την κοινωνική προέλευσή έχει κριτική αξία». Αναφέρεται από τον Fr. Jonas, *Histoire de la Sociologie. Des lumières à la théorie du Social*, μεταφρ. από τα γερμανικά J. Walch (Larousse, 1991), σελ. 484.

ΘΑΝΟΣ ΛΙΠΟΒΑΤΣ

ERNESTO LACLAU
*New reflexions on the
revolution of our time*
London, New York, 1990

Ο ERNESTO LACLAU ολοκληρώνει στο τελευταίο του βιβλίο *New reflexions on the revolution of our time*, London, New York, 1990, τις πρωτότυπες σκέψεις που είχε διατυπώσει στα πρώτα του έργα, τη δεκαετία του 1970. Είναι ένας από τους λίγους σημερινούς αριστερούς πολιτικούς στοχαστές, που τολμάει να πάει ενάντια στο ρεύμα των πολλών. Στο επίκεντρο του βιβλίου (που αποτελείται από μια σειρά άρθρων) είναι τοποθετημένη μια κριτική αναδιτύπωση του μαρξικού παραδείγματος, προσανατολισμένη στη λακανική θεωρία του υποκειμένου και στο ντερριντιανό αποδομισμό (παρ' όλο που οι δύο τελευταίοι Λόγοι "discours" δεν ταυτίζονται αναγκαστικά μεταξύ τους). Η ανάγνωση αυτών των δύο στοχαστών από τον Ε.Λ. οδηγεί σε ορισμένα ερωτήματα, που αφορούν στη σχέση ανάμεσα σε πολιτική θεωρία και πράξη από τη μια, και ψυχανάλυση και φιλοσοφία από την άλλη. Υπάρχουν εδώ ορισμένα προβληματικά σημεία που θα θέλαμε να υποδείξουμε.

Ο Ε.Λ. ξεκαθαρίζει ριζικά με τις παραδοσιακές, τελεολογικές και ουσιοκρατικές παραστάσεις για το υποκείμενο της ιστορίας και την κοινωνική ολότητα (totality). Το ισχυρό σημείο των απόψεών του είναι η κριτική της «πλήρους», «ολικής» εικόνας του υποκειμένου και της κοινωνίας, που κυριαρχεί σ' όλες τις παραλλαγές της μαρξικής παράδοσης. Ο Ε.Λ. ξεκινάει από το (λόγω της ύπαρξης της γλώσσας και του συνειδητού) *διχασμένο*, μη πλήρες, υποκείμενο του Lacan και ασκεί κριτική στην ιδέα του «αυτολυτρωνόμενου» υποκειμένου της ιστορίας, που δεν γνωρίζει καμία έλλειψη (ούτε το θάνατο). Αλλά η (λόγω της γλώσσας υπάρχουσα) έλλειψη έχει ως συνέπεια, επειδή τα υποκείμενα συγκροτούνται μέσω του Λόγου (discours), το ότι η «κοινωνία» δεν «υπάρχει». Αυτό, με τη φιλοσοφική έννοια του ότι ποτέ δεν μπορεί να προσφέρει ένα «όλον» συνεκτικό, ένα σύστημα (όλων των υποσυστημάτων) που να γίνει το αντικείμενο της πλήρους γνώσης και του πλήρους προγραμματισμού.

Η κοινωνία απορρέει πάντα εκ των υστέρων ως συνισταμένη μέσα από το *τυχαίο* παιχνίδι (contingency) όλων των συμμετεχόντων (παρ' όλο και εφόσον αυτοί προσπαθούν πάντα να πραγματοποιήσουν τις προθέσεις τους). Είναι σημαντικό να καταλάβει κανείς ορθά αυτή τη θέση του Ε.Λ. και να μη την απορρίψει δασκαλίστικα ως «εξωφρενική». Οι αναλύσεις του απελευθερώνουν τον αναγνώστη από την πίεση του ντετερμινισμού και από το ισχύον και «κακόμοιρο» υποκείμενο, που, εν πολλοίς, ενυπάρχει στις αναλύσεις του L. Althusser. Αυτό, γιατί το υποκείμενο δεν είναι ποτέ μόνο ένα «προϊόν των κοινωνικών συνθηκών»,

αντίθετα είναι πάντα η ρωγμή στο σύστημά τους. Έτσι, υπάρχει λόγος για «αισιοδοξία», πράγμα που τονίζει και ο ίδιος ο Ε.Λ.

Ο τελευταίος υποδεικνύει μια αντίφαση στη σκέψη του Μαρξ, το ότι δηλαδή ταλαντεύεται αναποφάσιτος (:) ανάμεσα στην ιδέα μιας οικονομικιστικής-ντετερμινιστικής ιστορικής διαδικασίας και μιας συλλογικής πολιτικής πράξης των υποκειμένων, που είναι υποχρεωμένα να παίρνουν στα σοβαρά τις τυχαίες της ιστορίας (τις καλές και τις κακές συγκυρίες και ευκαιρίες). Ο Ε.Λ. θέλει να ξεκαθαρίσει ριζικά με τον οικονομισμό, αλλά νομίζουμε ότι εδώ αρχίζουν και τα εμπόδια. Γιατί, η αναποφασιστικότητα του Μαρξ να διαλέξει ανάμεσα στα δύο μοντέλα υποδηλώνει ίσως τη γενική αδυνατότητα να λυθεί το ίδιο το πρόβλημα. Έτσι, ο Ε.Λ. απολυτοποιεί, ως έναν ορισμένο βαθμό, το *Πολιτικό*, τους *ανταγωνισμούς* και τις *τυχαιότητες* της εξουσίας που το καθορίζουν.

Ο Ε.Λ. αναφέρεται ορθά σε μια σειρά μαρξιστών και μη μαρξιστών στοχαστών. Προσφέρει πολλά με τη νέα διατύπωση της έννοιας της τάξης και της ηγεμονίας· αυτό το είχε κάνει ήδη στα πρώτα του έργα, εδώ τον ενδιαφέρει η συνεπής εδραίωση μέσω μιας θεωρίας του υποκειμένου. Ωστόσο, είμαστε της άποψης ότι το *Οικονομικό* (όπως και το *Πολιτιστικό*) δεν μπορεί να αναχθεί στο Πολιτικό. Η υπερτίμηση του Πολιτικού και της εξουσίας προέρχεται από το ότι απορρίπτει την έννοια της *αντίφασης*. Αυτό, γιατί την ερμηνεύει αποκλειστικά σύμφωνα με μια ορισμένη εγελιανή παράδοση, η οποία, εκ των προτέρων, προϋποθέτει την προγραμματισμένη τελική συμφιλίωση με την αντίφαση μέσα στην απόλυτη γνώση.

Εδώ ερχόμαστε σε αντίθεση με την ανάγνωση του Lacan που κάνει ο Ε.Λ. Βεβαίως, η σκέψη του Lacan, όπως αυτή του Hegel ή του Marx, είναι αντιφατική και μπορεί να ερμηνευθεί διαφορετικά. Θεωρούμε, όμως, ότι ο Lacan διατηρεί τις έννοιες της *αντίφασης* και της *διαμεσολάβησης* (μ' ένα μη εγελιανό περιεχόμενο) ως στιγμές του *Συμβολικού*· αυτό γιατί ο *Νόμος* (της γλώσσας) και η απαγόρευση της αιμομιξίας, θεμελιώνουν κάθε πολιτισμό, όχι όμως η πάλη για την εξουσία. Το ένα δεν μπορεί να αναχθεί στο άλλο.

Οι στιγμές της εξουσίας και του ανταγωνισμού υποδηλώνουν το *Φανταστικό* (όχι με την έννοια του Καστοριάδη) και το «στάδιο του καθρέφτη»· αυτό δεν το παίρνει υπόψη του αρκετά ο Ε.Λ. (τουλάχιστον όσον αφορά μια δημοκρατική πολιτική, η οποία πρέπει κάπου να διαφέρει από την αντιδημοκρατική πολιτική). Μια συνέπεια τούτου είναι ότι ο Ε.Λ. υποτιμά, ως σχετικά ακίνδυνο, το πρόβλημα της βίας ως μιας μορφής των πολιτικών αντα-

γωνισμών· όμως ο *μύθος* της «απελευθερωτικής» *βίας* αποτέλεσε πάντα, από το Μαρξ μέχρι το Σορέλ και το Λένιν, μια από τις προβληματικές πλευρές της αποψής τους, γιατί προδίδει τον «αποκαλυπτικό» και μανιχεικό της χαρακτήρα. Ο Ε.Λ. υιοθετεί την έννοια του μύθου στο Σορέλ και δεν βλέπει ότι ιδιαίτερα μια *δημοκρατική* πολιτική δεν πρέπει ν' απορρίπτει τον *ορθό Λόγο*· αυτό υπήρξε πάντα το πρόβλημα κάθε επαναστατικής πολιτικής, *ακόμα και τότε* όταν, όπως στους Γιακωβίνους, θεοποίησε τον «ορθό Λόγο» (*raison*) – (εδώ το Πολιτικό γίνεται υποκατάστατο της θρησκείας).

Ο Ε.Λ. προσπαθεί να κατανοήσει τα «νέα κοινωνικά κινήματα» ως μια νέα μορφή της ριζικής δημοκρατίας που αρμόζει στη σύγχρονη πραγματικότητα· γι' αυτά, το παραδοσιακό πρόβλημα των ταξικών αντιφάσεων δεν τίθεται πλέον με απλό και εμφανή τρόπο. Ο Ε.Λ. έχει από την άλλη δίκιο όταν *αρνείται* να βρει σ' αυτά τα κινήματα ένα νέο υποκείμενο της ιστορίας. Τα επιχειρήματά του τα στηρίζει, όμως, επάνω στη σχετικότητα των αξιών και την τυχαιότητα· έτσι έχει (για μας) δυσκολίες να εξηγήσει *γιατί* ο ίδιος κινητοποιείται *υπέρ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων* (όλων των ειδών). Ο αναγνώστης έχει την αίσθηση ότι θα μπορούσε να έχει πάρει και την αντίθετη απόφαση (όπως πολλοί μεταμοντέρνοι οπαδοί του C. Schmitt). Θεωρούμε ότι ο Ε.Λ. υπερτίμησε τις «νέες ποιότητες» αυτών των κινήματων· στο βαθμό που τα κινήτρά τους είναι ανταγωνιστικά και παρτικουλαριστικά *συμφέροντα* και φανατικός *φουνταμενταλισμός* (σε ορισμένους), επαναλαμβάνουν τα «σφάλματα» παλαιότερων κινήματων. Δηλαδή, η κατάτμηση και ο πλουραλισμός τους δεν αποτελούν ικανό κριτήριο για να κρίνει κανείς εάν και κατά πόσον, στην αυτοσυνηείδσή τους, έχουν ξεπεράσει την τύφλωση του «πλήρους υποκειμένου» (πράγμα που βέβαια πάντα μόνο μερικώς μπορεί να επιτευχθεί). Ο Ε.Λ. δικαιολογεί τη στράτευση του για τα δικαιώματα του ανθρώπου, λέγοντας ότι «πιστεύει» σ' αυτά. Αλλά ήδη η μεσαιωνική σχολαστική φιλοσοφία είχε διατυπώσει την αρχή: «*fides quaerens intellectum*», δηλαδή η πίστη απαιτεί μια ορθολογική και όχι απλώς τυχαιακή εξήγηση των προτάσεών της.

Ο Ε.Λ. εμπνέεται από τον «οργανικό διανοούμενο» του Gramsci αναφορικά με τους διανοούμενους· αλλά τους αναθέτει μια «μυθοποιητική» λειτουργία, με την έννοια του Sorel. Αυτό το θεωρούμε προβληματικό· ιδιαίτερα οι *κριτικοί* διανοούμενοι δεν θα έπρεπε να προτείνουν *καμένα* μύθο, ακόμα κι αν πρόκειται για τους μύθους δημοκρατικών κινήματων (που καταλήγουν έτσι στο λαϊκισμό). Φυσικά ο Ε.Λ. έχει δίκιο όταν αναγνωρίζει

την αναπόφευκτη ύπαρξη των ιδεολογιών, εφόσον το *Φανταστικό* αποτελεί πάντα ένα αναπόφευκτο στήριγμα για τα πάντα διχασμένα υποκείμενα, προκειμένου αυτά να υποφέρουν την αβάσταχτη *ριζική έλλειψη* (την αβάσταχτη ελαφρότητα των υπαρξιακών οριακών βιωμάτων, το Πραγματικό).

Εδώ ακριβώς δεν πρέπει να γίνει κανείς φανατιστής και να αποδέχεται τον πρώτο τυχόντα μύθο που συγκαλύπτει την έλλειψη· τουναντίον. Ιδιαίτερα η ψυχάνάλυση και η φιλοσοφία αποτελούν δυο Λόγους (*discours*), που αμφισβητούν ριζικά τους μύθους που παράγει η πράξη της καθημερινότητας.

Θεωρούμε ότι εδώ είναι το σημείο όπου ο Ε.Λ. δεν βλέπει την αναγκαιότητα να θέσει το ερώτημα για το «επέκεινα του Πολιτικού» (όχι βέβαια με την έννοια της κατάργησής του)· αλλά μόνο από έναν τόπο εκτός, μπορεί να φωτισθεί ορθά το Πολιτικό. *Το Πολιτικό δεν είναι το «παν», δεν είναι το «παν» πολιτική*, υπάρχει ακόμα και κάτι «άλλο». Και το *Αδύνατο*, το *Πραγματικό* του Lacan, δεν είναι πάντα τραυματικής και ακόμα λιγότερο βίαιης φύσης· δεν είναι ενεργητικής και ακτιβιστικής φύσης, αντίθετα είναι αυτό που συμβαίνει στο υποκείμενο, αυτό που του *δωρίζεται* μ' έναν αναπάντεχο τρόπο και που το υποκείμενο το υποδέχεται (δεν το υφίσταται παθητικά). Ο Ε.Λ. ερμηνεύει μονόπλευρα το Lacan, όταν τοποθετεί το Πραγματικό στον ανταγωνισμό και στην τυχαιότητα που χαρακτηρίζει το Πολιτικό· αυτό γιατί το Πραγματικό *δεν είναι* η τυχαιότητα, αλλά το Αδύνατο, που η αντίφαση εκφράζει συμβολικά χωρίς να το «απορροφά».

Παρ' όλες αυτές τις κριτικές παρατηρήσεις, που θέλουν να είναι κίνητρο για ένα διάλογο με το συγγραφέα, το εγχείρημα του Ε.Λ. είναι μια από τις λίγες πρωτότυπες συνεισφορές σε μια πολιτική θεωρία, που επιτέλους παίρνει στα σοβαρά το διχασμένο υποκείμενο. ■

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Π. ΑΛΕΞΑΚΗΣ

PETER LOIZOS ΚΑΙ ΕΥΘΥΜΙΟΣ
PAPATAXIARCHIS

(επιμ.), *Contested Identities.*

Gender and Kinship

in modern Greece,

Princeton University Press,

Princeton, New Jersey

1991, σσ. 259 (κείμενα, βιβλιογραφία,
ευρετήριο).

ΕΙΝΑΙ δύσκολο να κρίνει κανείς συλλογικό έργο συγγραφέων με διαφορετική επιστημονική αφετηρία και μαθητεία σε διαφορετικές σχολές. Η δυσκολία γίνεται μεγαλύτερη, όταν οι μελέτες εστιάζονται τυχαία πάνω σε μια θεματική. Υπάρχει άλλωστε και πρόβλημα χώρου για το διεξοδικό σχολιασμό κάθε εργασίας χωριστά.

Ο τόμος αυτός αποτελεί επιλεκτική δημοσίευση εννέα επιστημονικών ανακοινώσεων, που παρουσιάστηκαν στο συμπόσιο, το οποίο πραγματοποιήθηκε στη Μυτιλήνη, το Σεπτέμβριο του 1986, επ' ευκαιρία της ίδρυσης του τμήματος κοινωνικής ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου του Αιγαίου. Η επιλογή, με εξαίρεση τη μελέτη του R. Just, είναι επικεντρωμένη στην κοινωνική-συμβολική συγκρότηση των δύο φύλων μέσα στην οικογένεια (οι πέντε πρώτες μελέτες) και στην κοινωνία και σε διαφορετικούς χώρους: καφενείο, καφετέρια, μοναστήρι κ.ά. (οι τέσσερις υπόλοιπες). Η προσφορά, επομένως, της έκδοσης είναι ότι προχωρεί στη μελέτη των σχέσεων των δύο φύλων στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο, δηλαδή πέρα από την παραδεγμένη προσέγγιση μέσα στην οικογένεια και το γάμο. Η εισαγωγή (σσ. 3-25) εξάλλου των επιμελητών της έκδοσης, η οποία αποτελεί ανακεφαλαίωση και κριτική παρουσίαση, στα μέτρα του δυνατού, των επιμέρους εισηγήσεων, βασίζεται, όπως δηλώνουν οι ίδιοι, στις συζητήσεις που έγιναν κατά τη διάρκεια του συμποσίου.

Χαρακτηριστικό της έκδοσης είναι, εκτός από την προβληματική, η αγγλοσαξονική (αγγλική ή αμερικανική) επιστημονική εξειδίκευση των συγγραφέων, παρ' όλο που στο συμπόσιο έλαβαν μέρος και άλλης προέλευσης ομιλητές. Ακόμα και οι Έλληνες που συμμετέχουν στον τόμο έχουν πραγματοποιήσει ή συμπληρώσει τις σπουδές τους στην Αγγλία ή την Αμερική. Οι διαφορές που υπήρχαν παλαιότερα στις τάσεις της αμερικανικής πολιτισμικής ανθρωπολογίας και της βρετανικής κοινωνικής ανθρωπολογίας, σήμερα, όπως φαίνεται από τη σύγκλιση σ' αυτό τον τόμο, έχουν ολότελα εκλείψει.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του τόμου, και αυτό παρατηρείται και σε άλλες συλλογικές εκδόσεις που έχουν παρουσιαστεί πριν από μερικά χρόνια ή πρόσφατα στην αγγλική γλώσσα, είναι η χρησιμοποίηση σχεδόν αποκλειστικά αγγλοσαξονικής βιβλιογραφίας. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι πρόκειται για μια σκόπιμη παρασιώπηση του έργου των Ελλήνων λαογράφων-εθνογράφων και κοινωνιολόγων, καθώς και των Γάλλων ερευνητών, που μελέτησαν την ελληνική κοινωνία, με μια παράλληλη προβολή της αγγλοσαξονικής ανθρωπολογίας. Ο τόμος

δίνει την εντύπωση ότι απευθύνεται περισσότερο προς την αγγλοσαξονική παρά την ελληνική ή τη διεθνή επιστημονική κοινότητα.

Η ανακάλυψη της «τρίτοκοσμικής Ελλάδας» από τις αρχές της δεκαετίας του '60 μας έδωσε πολλές σημαντικές εργασίες ανθρωπολόγων και εθνολόγων για τον ελληνικό χώρο. Ήδη υπάρχουν, εκτός από τις μονογραφίες, τρεις ακόμα συλλογικοί τόμοι με μελέτες που αναφέρονται στην Ελλάδα, δύο στην αγγλική γλώσσα και ένας στη γαλλική, με αντίστοιχη αγγλοσαξονική και γαλλική προβληματική και προσέγγιση.¹ Η αγγλοσαξονική σχολή στην Ελλάδα εστιάζει το ενδιαφέρον της, κυρίως, στις κοινωνικές σχέσεις και το συμβολισμό (κοινωνική και πολιτισμική ανθρωπολογία). Αντίθετα, η γαλλική σχολή ενδιαφέρεται περισσότερο για τους θεσμούς και τις στρατηγικές (εθνολογία). Η αγγλοσαξονική σχολή στην Ελλάδα έχει παρουσιάσει σημαντικές δομολειτουργικές και σημειολογικές μελέτες, ενώ η γαλλική, εκτός των άλλων, μας έχει δώσει σπουδαίες κοινωνικοϊστορικές και εθνογεωγραφικές εργασίες. Σημειώνω, ότι εκτός από αυτούς τους τέσσερις τόμους, υπάρχουν ακόμα τρεις αφιερωμένοι στις μεσογειακές χώρες, στους οποίους δημοσιεύονται και άρθρα ή ανακοινώσεις που αναφέρονται στην Ελλάδα.²

Όπως δηλώνεται και στον τίτλο του βιβλίου *Αμφισβητούμενες Ταυτότητες*, οι ταυτότητες των δύο φύλων δεν αμφισβητούνται μόνο από τους ντόπιους, αλλά κυρίως από τους ίδιους τους συγγραφείς που συμμετέχουν στον τόμο. Υπάρχουν μέσα στα άρθρα αντιφατικές απόψεις που χρειάζονται ερμηνεία. Κάθε πολιτισμός, περισσότερο για τους ξένους, λιγότερο για τους ντόπιους, ουσιαστικά είναι υπερβατικός. Δύσκολα ένας μελετητής μπορεί να φθάσει στην πλήρη κατανόησή του. Στους ανθρωπολόγους είναι κοινός τόπος πως ο ερευνητής επισημαίνει και αξιολογεί τα εθνογραφικά στοιχεία από τα βιώματά του. Αυτό επισημαίνει πολύ σωστά στη μελέτη της και η Jill Dubisch.

Οι κοινωνικές σχέσεις δύσκολα ταξινομούνται και χαρτογραφούνται. Υπάρχει, επομένως, μεγάλο περιθώριο πλάνης κατά τη σύγκριση. Η προσέγγιση με αυτό τον τρόπο γίνεται ακόμα δυσκολότερη, επειδή απουσιάζουν γενικές και συνθετικές εργασίες για τη μορφολογία της ελληνικής κοινωνίας. Άλλωστε, οι μελέτες δεν καλύπτουν γεωγραφικά ή έστω δειγματοληπτικά όλο τον ελληνικό χώρο. Πώς μπορούν, λοιπόν, να συγκριθούν ανόμοια πράγματα, π.χ. μια νησιωτική κοινότητα ναυτικών, όπου συνήθίζεται ο γυναικοτοπικός γάμος και απουσιάζουν ομάδες καταγωγής, με μια κοινότητα κτη-

νοτρόφων του ελληνικού ηπειρωτικού χώρου, όπου υπάρχουν πατρογενετικές ομάδες συγγένειας και ο γάμος είναι ανδροπατροτοπικός, ενώ δεν συνηθίζεται και η προίκα. Παραθέτω ένα παράδειγμα σχετικό με τις αναφορές που γίνονται για τη φιλία μέσα στον τόμο. Στις παραδοσιακές κοινότητες των κτηνοτρόφων (Σαρακατσάνοι, Βλάχοι κ.ά.) η φιλία ήταν θεσμοθετημένη σε αδελφοποιία. Η αγγλοσαξονική σχολή στην Ελλάδα έχει τελείως αγνοήσει αυτό το θεσμό, ο οποίος μέχρι πρόσφατα ήταν ζωντανός και είχε μεγάλη σημασία για την παραδοσιακή κοινωνία.

Όλες οι μελέτες στηρίζονται σε δεδομένα συγκεντρωμένα κατά την επιτόπια έρευνα των συγγραφέων. Ουσιαστικά, πρόκειται για μια δεύτερη προσέγγιση του υλικού τους. Από τις εννέα εργασίες που δημοσιεύονται στον τόμο, οι τέσσερις είναι περισσότερο πρωτότυπες: της Jill Dubisch για την ανασυγκρότηση της ανθρωπολογίας για τα φύλα, τη συγγένεια και τη θρησκεία στην Ελλάδα, του M. Herzfeld για τη γυναικεία σιωπή ως μέσο αμφισβήτησης του συστήματος, της Μαρίας Ιωσηφίδου για τα γυναικεία μοναστήρια, της Sofka Zinovieff για τα «καμάκια». Οι υπόλοιπες εργασίες είναι λιγότερο πρωτότυπες: της Juliet Du Boulay για τη συμβολική-κοσμολογική συγκρότηση των δύο φύλων, του L. Danforth για την ψυχοθεραπευτική λειτουργία των αναστεναρίων, του E. Παπαταξιάρχη για τη συναισθηματική φιλία, του R. Just για τις διάφορες μορφές έκφρασης της συγγένειας και της Jane Cowan για την εμφάνιση της καφετέριας στη σύγχρονη κοινότητα του χωριού. Πρόκειται για θέματα που έχουν παρουσιαστεί ξανά, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία.

Ειδικότερα: πιο προβληματισμένη είναι η μελέτη της Dubisch (σσ. 29-46). Η συγγραφέας, η οποία έχει εργαστεί σε μια κοινότητα της Τήνου, ζητεί να αναθεωρήσουμε τις απόψεις μας για τη θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία. Προτείνει να δούμε τη γυναίκα, όχι ως αντικείμενο, όπως την είδαν μέχρι τώρα οι ξένοι μελετητές (κυρίως Αγγλοσάξονες ανθρωπολόγοι) αλλά ως υποκείμενο (δραστηριοποιούμενο άτομο), «πρόσωπο», δηλαδή, που θέτει στόχους και εφαρμόζει στρατηγικές. Υποστηρίζει, επίσης, ότι πρέπει να εξετάσουμε τις σχέσεις εξουσίας των δύο φύλων στο επίπεδο της φαινομενικής και της πραγματικής δύναμης. Συμπεραίνει, ακόμα, ότι δύο είναι τα καθήκοντα των ανθρωπολόγων στην Ελλάδα: α) Ο αποτελεσματικός χειρισμός των τοπικών εθνογραφικών διαφορών. β) Η ερμηνεία τους. Το γεγονός ότι η Dubisch εγκαταλείπει την απόλυτη τοποθέτηση, την επισήμανση, δηλαδή,

του εθνοκεντρισμού αλλά και του ανδροκεντρισμού των δυτικών μελετητών και προχωρεί στην κριτική θεώρηση παλαιότερων απόψεων (θέσεων), είναι σημαντική προσφορά στην ελληνική εθνογραφία.

Η μελέτη της Du Boulay (σσ. 47-78), που έχει κάνει επιτόπια έρευνα σ' ένα χωριό της Εύβοιας, αφήνει μεγάλο περιθώριο για συζήτηση. Η ενδιαφέρουσα αυτή εργασία ανοίγει ένα καινούργιο κεφάλαιο στη μελέτη από ανθρωπολογική άποψη των λαογραφικών φαινομένων στην Ελλάδα. Για τα συμπεράσματά της, όμως, θα μπορούσαν να διατυπωθούν και διαφορετικές απόψεις, όπως συμβαίνει, άλλωστε, σε όλες ή τις περισσότερες συμβολικές μελέτες (π.χ. ότι το φεγγάρι είναι ερμαφρόδιτο, έστω και αν φαινομενικά παρουσιάζεται θηλυκό, ότι η βρεφοκρατούσα Παναγία συμβολίζει την αρρενογονία κ.λπ.). Μια αδυναμία αυτής της εργασίας είναι ότι απουσιάζει από αυτή οποιαδήποτε αναφορά στη λαογραφική-εθνογραφική βιβλιογραφία για το θέμα, όπως του Ν. Γ. Πολίτη, που έχει δημοσιεύσει εκτεταμένες εργασίες για τη νεοελληνική παραδοσιακή κοσμολογία. Η μελέτη όμως αυτή με τη μεθοδικότητά της προσφέρει τη δυνατότητα σε μια δομική επεξεργασία των στοιχείων και μπορεί να αποτελέσει ως προς αυτή υπόδειγμα.

Η εργασία εξάλλου του Herzfeld (σσ. 79-97), η οποία, από θεωρητική άποψη, εντάσσεται στην προβληματική της εθνογραφίας της ομιλίας, είναι ένας συνδυασμός εξελιγμένου λειτουργισμού και σημειολογίας³. Ο συγγραφέας, που έχει δουλέψει σε δύο κοινότητες στην Κρήτη και στην Ρόδο αντίστοιχα, επιχειρεί να δει το λόγο-σιωπή και την ανάλογη συμπεριφορά ως ένα κείμενο που χρειάζεται εξήγηση. Η μελέτη του, πολύ τεχνική και δύσκολη, στρέφεται, όπως και οι παλαιότερες, γύρω από τη λεγόμενη ρητορική στρατηγική και την «ποιητική». Ο Herzfeld τεκμηριώνει πολύ καλά τη μελέτη του, προχωρεί όμως σε γενικεύσεις, για τις οποίες δεν είναι βέβαιος ότι έχουν ισχύ σε όλη την Ελλάδα, π.χ. τη Μάνη. Υποστηρίζει ότι η «ποιητική» του ανδρισμού στηρίζεται στο λόγο και ιδιαίτερα στη μεγαλοστομία (θα έλεγα κομπασμό), αντίθετα δεν βλέπει να ισχύει κάτι ανάλογο για τις γυναίκες. Ο συγγραφέας, έχοντας μεγάλη εμπειρία γύρω από τα διάφορα συμβολικά συστήματα της ελληνικής κοινωνίας, αναγνωρίζει έμμεσα την αδυναμία των προτάσεων του, γιατί βασίζεται στη σιωπή και όχι στο λόγο των γυναικών, σ' όσα δηλαδή δεν λένε και όχι σ' όσα λένε. Θεωρεί, όμως, ανέφικτο το δεύτερο, εξαιτίας του περιορισμού που θέτει το φύλο του για την εθνογραφική μελέτη του θέματος.

Η κεντρική θέση της μελέτης του Danforth (σσ. 98-113) είναι ότι τα αναστενά-

ρια λειτουργούν ως θεραπευτικό μέσο για το ψυχολογικό πρόβλημα (νευρικό κλονισμό κ.λπ.) των νέων γυναικών, που βρίσκονται σε σύγκρουση με τις πεθερές τους, λόγω της συγκατοίκησης (γάμος ανδροπατροτοπικός). Η θεραπευτική λειτουργία τους επιτυγχάνεται με την ενεργητική συμμετοχή των νέων γυναικών στην τελετή, η οποία προϋποθέτει την έγκριση των συζύγων τους, που μεταφράζεται σε υποστήριξη τους απέναντι στην πεθερά. Η θεωρία του Danforth, αν εξαιρέσουμε ορισμένες λεπτομέρειες, είναι άριστα διατυπωμένη. Οι δικές μου παρατηρήσεις περιορίζονται σε ένα σημείο, ότι η λειτουργία που παρουσιάζει ο συγγραφέας δεν είναι η μοναδική. Είναι γνωστό ότι τα λαογραφικά και εθνογραφικά φαινόμενα είναι πολυλειτουργικά και πολυσυμβολικά. Με αυτό θέλω να πω, χωρίς να αμφισβητώ τη θέση του, ότι η λειτουργία που προτείνει είναι μια από περισσότερες που έχουν τα αναστενάρια στην κοινωνία των Θρακών του χωριού της Αγίας Ελένης. Άλλες λειτουργίες, π.χ. είναι η έκφραση της ταυτότητας της κοινότητας και της θρακικής καταγωγής τους κ.λπ. Πιστεύω ότι δεν μπορούμε να δώσουμε μια σωστή εικόνα της τελετής, αν αγνοήσουμε την ιστορία της κοινότητας.

Η ανακοίνωση του Just (σσ. 114-132), αν και κάπως έξω από τη γενικότερη θεματική του τόμου, κινείται σε πιο συνηθισμένα και βατά πλαίσια, καθόσον αναφέρεται στην ανθρωπολογία της συγγένειας, η οποία συγκεντρώνει το ενδιαφέρον όλων των ανθρωπολόγων και αυτών που εργάζονται στον ελληνικό χώρο. Η εργασία του Just, καλά συγκροτημένη, σαφής και ακριβής, περιστρέφεται γύρω από την παρουσία της συγγένειας σε όλες σχεδόν τις εκδηλώσεις και δραστηριότητες (οικονομία, πολιτική κ.λπ.) των κατοίκων του Μεγανησιού, όπου έγινε η επιτόπια έρευνα, και δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα θεωρητικά ή άλλα προβλήματα.

Η μελέτη της Ιωσηφίδου (σσ. 135-155) αναφέρεται στις σχέσεις των μοναχών σε δύο γυναικεία μοναστήρια. Η συγγραφέας συγκρίνει τις σχέσεις αυτές με τις κοινωνικές σχέσεις σε μια κοντινή κοινότητα της νότιας Ηπείρου, που έχει μελετήσει. Η πρωτοτυπία του θέματος είναι προφανής αλλά και οι δυσκολίες μεγαλύτερες, καθώς οι ιδέες της συγγραφέως δεν διατυπώνονται σε όλα τα σημεία με απόλυτη σαφήνεια και καθαρότητα. Ειδικότερα, μετά μια θεωρητική ανάλυση για τον κοσμικό και τον πνευματικό άνθρωπο, η Ιωσηφίδου προχωρεί στην εξέταση της οικογένειας και της συγγένειας και του κώδικα συμπεριφοράς στην κοινότητα. Κατόπιν, εξετάζει συγκριτικά την πνευματική πλευρά της συγγένειας, όπως παρουσιάζεται στα μοναστήρια, την

ορολογία της συγγένειας που χρησιμοποιούν, την τελετουργία εισδοχής των νεόφυτων, τη διχοτόμηση του σώματος και της ψυχής. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι το «υλικό» και το «πνευματικό» συνδέονται από τις μοναχές (καλόγριες) με την αντίληψη του κώδικα συμπεριφοράς.

Η εργασία του Παπαταξιάρχη (σσ. 156-179) επικεντρώνεται στη φιλία των ανδρών, όπως εκδηλώνεται στον τόπο συνάντησης και διασκέδασής τους στο καφενείο. Η μελέτη, όπως αναφέρει ο συγγραφέας στη θεωρητική εισαγωγή του, έχει την αφετηρία της στις σύγχρονες τάσεις της ανθρωπολογίας των φύλων, που στρέφεται τελευταία στη μελέτη του ανδρισμού. Δεν είναι, όμως, τόσο πρωτότυπη στον ελληνικό χώρο, γιατί υπάρχει ήδη η σημαντική μονογραφία του Herzfeld πάνω σ' αυτό το θέμα.³ Η πρωτοτυπία της ανακρίνωσης του Παπαταξιάρχη περιορίζεται στη σύνδεση ανδρισμού και φιλίας και στην επισήμανση ορισμένων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της. Ο συγγραφέας, ο οποίος έχει εργασθεί σε μια κοινότητα της Λέσβου, διαχωρίζει τη συναισθηματική από τη συμφεροντολογική φιλία και επιχειρεί να αποδείξει ότι η πρώτη δεν έχει πολιτικές και οικονομικές προεκτάσεις. Τη διαφοροποιεί ακόμα από τη συγγένεια. Ο συγγραφέας την ονομάζει, σωστά, «αντιδομή». Ορισμένα από τα συμπεράσματα του Παπαταξιάρχη, ιδιαίτερα σχετικά με τη διάκριση των δύο μορφών φιλίας, είναι συζητήσιμα, γιατί υπάρχουν και διαφορετικές απόψεις ανθρωπολόγων, όπως και ο ίδιος αναφέρει.

Η μελέτη της Jane Cowan (σσ. 180-202) έχει πολλά κοινά στοιχεία με τη μελέτη της Dubisch. Προβληματίζεται και αυτή, αν η θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία είναι κατώτερη ή όχι και δεν πρόκειται για δύο διαφορετικές εκδοχές ανδρών και γυναικών ανθρωπολόγων πάνω στο θέμα. Η συγγραφέας επιχειρεί μια ικανοποιητική παραδοσιακή ταξινόμηση των φύλων, τοποθετώντας τα στους οικείους χώρους: άνδρες στο καφενείο (κατανάλωση καφέ, ούζου, μεζεδών), γυναίκες στο σπίτι (κατανάλωση καφέ – καφεμαντρία, γλυκών) και στο ζαχαροπλαστείο. Η διαίρεση αυτή διαταράσσεται στη δεκαετία του '70 με την εμφάνιση στο χωριό (πρόκειται για το Σωχό της Θεσσαλονίκης) της καφετέριας, όπου συχνάζουν πλέον άνδρες και γυναίκες. Συνέπεια: η ιδεολογική σύγκρουση φύλων και γενών πάνω σ' αυτό το θέμα. Η μελέτη της Cowan, στρωτή και σαφής, δεν μπορεί να θεωρηθεί τόσο πρωτότυπη, μια και αυτό το θέμα της κατά φύλα διαίρεσης του χώρου έχει απασχολήσει πολύ ενωρίς τους ανθρωπολόγους που εργάστηκαν στην Ελλάδα.

Τέλος, η εργασία της Zinovieff (σσ. 203-220) έχει θέμα τον ερωτισμό ή την ερωτομανία των νέων ανδρών προς τις ξένες τουρίστριες που επισκέπτονται την Ελλάδα. Η μελέτη της Zinovieff, περιγραφική στο μεγαλύτερο μέρος της, οδηγεί, κατά τη συγγραφέα, στην επισήμανση τριών βασικών λειτουργιών αυτής της συμπεριφοράς: 1) Αύξηση του γοήτρου ανδρών με χαμηλό οικονομικό και κοινωνικό status. 2) Έκφραση της αντίθεσης μεταξύ πλούσιας Δύσης και φτωχής (θεωρητικά) Ελλάδας, που υποδηλώνεται με την εξαπάτηση των γυναικών από τους άνδρες. 3) Προσδοκία φυγής από το χωριό και χρησιμοποίηση των γνωριμιών για την εγκατάσταση στο εξωτερικό ή ακόμα και γάμος, στις λιγότερες περιπτώσεις. Τα συμπεράσματα της Zinovieff, παρά τις υπερβολές τους σε ορισμένα σημεία, πρέπει να θεωρηθούν σωστά. Μη αναμενόμενη είναι η τοποθέτηση από τη συγγραφέα σε δευτερεύουσα μοίρα της καθαρά σεξουαλικής λειτουργίας αυτής της συμπεριφοράς. Η επιτόπια έρευνα της Zinovieff πραγματοποιήθηκε σε μια παραθαλάσσια κωμόπολη της Αργολίδας.

Τον τόμο συμπληρώνει συνοπτική συμπερασματική επισκόπηση των εισηγήσεων από τους επιμελητές της έκδοσης (σσ. 221-234). Οι συγγραφείς προπαθούν να συνάγουν συμπεράσματα σχετικά με τη σεξουαλικότητα των δύο φύλων. Βρίσκουν σημαντικές διαφορές μέσα στην οικογένεια, όπου η συγκρότηση του «προσώπου» του φύλου περνάει μέσα από το έτερο φύλο. Επισημαίνουν, όμως, πολλές ομοιότητες στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο και ιδιαίτερα στο πνευματικό πεδίο. Έχω επιφυλάξεις, όμως, και θεωρώ πρόωρες τις γενικεύσεις τους για τις μορφές σεξουαλικότητας των δύο φύλων.

Όπως φάνηκε πιο πάνω, χαρακτηριστικό των περισσότερων μελετών είναι ο φορμαλισμός. Παρατηρείται προσπάθεια να συμπίεσθούν τα ελληνικά δεδομένα σε προκατασκευασμένες θεωρίες για άλλες κοινωνίες. Αυτό είναι δύσκολο να το αποφύγει κανείς είτε μελετάει θεσμούς είτε κοινωνικές σχέσεις. Είναι, όμως, ανεπίτρεπτη η με κάθε τρόπο υποταγή του υλικού στις προθέσεις. Δεν αρκεί μια θεωρία να είναι λογικοφανής, πρέπει να στηρίζεται και σε τεκμήρια.

Κλείνοντας, πιστεύω ότι, σε γενικές γραμμές, η προσφορά του τόμου είναι σημαντική, γιατί ανοίγει καινούργια πεδία για συζήτηση και δίνει ερεθίσματα ή πρότυπα για παρόμοιες εργασίες και στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο. Επίσης, η συστηματοποίηση των στοιχείων και η επιτυχής, κατά κανόνα, δόμησή τους μας οδηγούν σε πολλούς και διάφορους συσχετισμούς για την κατανόηση της νεοελληνικής πραγματικότητας. Είναι απαραί-

τητο ο τόμος αυτός να υπάρχει στη βιβλιοθήκη κάθε μελετητή της ελληνικής κοινωνίας, είτε αυτός είναι κοινωνικός επιστήμονας είτε ασχολείται με τις ανθρωπιστικές επιστήμες. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. M. Dimen and E. Friedl (επιμ.), «Regional Variation in Modern Greece and Cyprus: Toward a Perspective on the Ethnography of Greece». *Annals of the New York Academy of Sciences*. New York 1976. Jill Dubisch (επιμ.), «Gender and Power in Rural Greece», *Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1986*. Colette Pialat (επιμ.), «Familles et biens en Grèce et à Chypre» *Editions L' Harmattan, Paris 1985*.
2. J. G. Peristiany (επιμ.), *Acts of the Mediterranean Sociological Conference*, Athens July 1963. (Contributions to Mediterranean Sociology – Mediterranean Rural Communities and Social Change). Publications of the Social Sciences Centre, Athens, Paris *Mouton & Co, The Hague 1968*. του ίδιου (επιμ.), *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*. Weidenfeld and Nicholson – Social Sciences Centre, London – Athens 1965. J. G. Peristiany et M.-E. Handman (επιμ.), *Le Prix de l' alliance en Mediterranee*, Cnrs, Paris 1989. D. Gilmore (επιμ.) *Honor and Shame and the Unity of the Mediterranean*. A Special Publication of the American Anthropological Association, No 22, 1987.
3. M. Herzfeld, «The poetics of manhood. Contest and identity in a Cretan Mountain Village». Princeton. Princeton University Press, 1985.

NTINA BAÏOY

D. MASSEY, P. QUINTAS, D. WIELD
(1992)

*High Tech Fantasies.
Science Parks in Society,
Science and Space,*
London: Routledge

(*) Οι συγγραφείς επισημαίνουν τη χρήση και άλλων όρων που αναφέρονται σε παρεμφερή φαινόμενα, π.χ. «τεχνολογικά πάρκα» (technopark), «πάρκα επιχειρήσεων» (business park ή enterprise park) κ.ά. Χρησιμοποιείται όμως ο όρος «επιστημονικά πάρκα» (science park), με τον οποίο τονίζεται η σημασία της επιστήμης και της έρευνας στην όλη διαδικασία.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ των D. Massey, P. Quintas, D. Wield αποτελεί σημαντική συμβολή στον προβληματισμό γύρω από την τεχνολογία και ειδικότερα τα «επιστημονικά πάρκα» (ε.π.), τα οποία προβάλλονται σε πολλές ανεπτυγμένες (κι όχι μόνον) χώρες ως πρότυπο νέων τρόπων βιομηχανικής παραγωγής, συνδεδεμένης με την επιστήμη και την υψηλή τεχνολογία, ως πρότυπο για το μέλλον της εργασίας και ως δυναμική επέμβαση σε φθίνουσες τοπικές ή και εθνικές οικονομίες. Στόχος του βιβλίου είναι να διερευνήσει και να ξεχωρίσει το «μύθο» από την «πραγματικότητα» γύρω από τα ε.π., τη ρητορεία και την καμπάνια προβολής τους από τα προβλήματα και τις προοπτικές υλοποίησής τους σε συγκεκριμένους τόπους και κοινωνικό περίγυρο. Μέσα από διαδοχικές προσεγγίσεις στα κεφάλαια του βιβλίου, διερευνάται η σχέση ανάμεσα στο επιστημονικό και τεχνολογικό περιεχόμενο, την κοινωνική δομή και σημασία και τις χωρικές κατανομές και μορφές.

Η ανάλυση στηρίζεται σε πολλαπλές πηγές στοιχείων και σε ποσοτικές όσο και ποιοτικές διερευνήσεις στη Μ. Βρετανία. Ειδικότερα αναφέρονται οι παρακάτω πηγές πληροφορίας:

1. Οι ετήσιες εκθέσεις στοιχείων για τα ε.π. της Ένωσης Επιστημονικών Πάρκων της Μ. Βρετανίας (UKSPA), από το 1985.

2. Ο κατάλογος των επιχειρήσεων που είναι εγκατεστημένες σε ε.π., που συνέταξε η UKSPA το 1987 και περιέχει πληροφορίες για 224 από τις 400 επιχειρήσεις που υπήρχαν τότε.

3. Επιτόπια έρευνα (1986) σε 183 επιχειρήσεις εντός 20 ε.π. και 101 επιχειρήσεις εκτός ε.π., από τους συγγραφείς, την UKSPA και το Κέντρο Μελετών για την Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη (CURDS).

4. Βάση δεδομένων για περισσότερες από 200 επιχειρήσεις εντός ε.π.

5. 81 συνεντεύξεις βάθους με «προνομιακούς πληροφοριοδότες» σε διάφορα ε.π. της μελέτης.

6. Νέα επιτόπια έρευνα το 1990.

Το βιβλίο εξετάζει αρχικά την κοινή αντίληψη για τα ε.π., αυτή που χρησιμοποιείται στις ίδιες τους τις εκδόσεις, στα έντυπα προβολής και τα δημοσιογραφικά σχόλια, αλλά και σε επιστημονικά κείμενα που θεωρούν τέτοιες αντιλήψεις ως δεδομένες. Στη συνέχεια, η αντίληψη αυτή ελέγχεται ως προς βασικά στοιχεία της και ανασκευάζεται ο μύθος γύρω από τα ε.π., συγκροτώντας έτσι μια διαφορετική εικόνα γι' αυτά.

Ο μύθος γύρω από τα ε.π. μπορεί, κατά την άποψή μου, να αναλυθεί σε τέσσερα κυρίως θέματα, τα οποία εξετάζονται διεξοδικά από διαφορετικές πλευρές στα κεφάλαια του βιβλίου:

1. τη σύνδεση του ε.π. με κάποιο πανεπιστήμιο ή ερευνητικό ίδρυμα,

2. την ανάπτυξη νέων, κυρίως μικρών και ευέλικτων, επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας,

3. την αποφασιστική συμβολή των ε.π. στην τοπική ανάπτυξη, και

4. την προώθηση μιας διαφορετικής εικόνας για τη μελλοντική οργάνωση και περιεχόμενο της εργασίας.

1.

Σημαντικό στοιχείο του μύθου είναι η σύνδεση των ε.π. με τα ΑΕΙ. Αυτή αναφέρεται κυρίως στη μεταφορά τεχνολογίας από το ΑΕΙ στο ε.π., την αμεσότερη σχέση της βιομηχανίας με την πανεπιστημιακή έρευνα και, επομένως, την εμπορική αξιοποίηση της τελευταίας, με αποτέλεσμα την αύξηση των πόρων των ΑΕΙ και τη δημιουργία διεξόδων για αποφοίτους και πανεπιστημιακούς, καθώς και τη βελτίωση της εικόνας των ΑΕΙ προς την κυβέρνηση.

Η αντίληψη αυτή συνδέεται με ένα συγκεκριμένο γραμμικό μοντέλο επιστημονικής έρευνας και βιομηχανικής καινοτομίας, όπου υπάρχει μια αλυσίδα δραστηριοτήτων εν σειρά: βασική έρευνα – εφηρμοσμένη έρευνα – πειραματική ανάπτυξη – αρχική παραγωγή – διάδοση/διάχυση. Αυτές οι δραστηριότητες συμβαίνουν σε συγκεκριμένους χώρους (ΑΕΙ, ερευνητικά κέντρα, εργαστήρια, εργοστάσια, αγορές) που προσδιορίζουν και τους σχετικούς ρόλους πανεπιστημίου-ε.π. στη διαδικασία παραγωγής. Οι συγγραφείς κάνουν λεπτομερή κριτική του γραμμικού μοντέλου, που μπορεί να συνοψισθεί στα ακόλουθα σημεία:

α. Ο δρόμος από την έρευνα στην εμπορική αξιοποίηση δεν είναι μοναδικός για την ανάπτυξη καινοτομιών, αφού νέες ιδέες αναπτύσσονται σε όλα τα στάδια της παραγωγής, ούτε η βασική έρευνα αποτελεί το μοναδικό σημείο εκκίνησης.

β. Η σχέση βασικής έρευνας – εμπορικής αξιοποίησης είναι πολυσύνθετη και τα όρια μεταξύ των φάσεων δεν είναι απόλυτα.

γ. Το γραμμικό μοντέλο απαξιώνει τη συνεισφορά των περισσότερων ανθρώπων που συμβάλλουν στην ανάπτυξη μιας καινοτομίας, πέρα από το αρχικό «εύρηκα».

Μια πολύ διαδεδομένη αντίληψη στη Μ. Βρετανία είναι ότι τα ΑΕΙ – και οι πανεπιστημιακοί – είναι αποτελεσματικοί στη «βασική» επιστήμη, αλλά αναποτελεσματικοί στην εμπορική αξιοποίηση των προϊόντων της έρευνας. Τα ε.π. προωθούνται, λοιπόν, ως ένα μέσο προσανατολισμού του ακαδημαϊκού περιβάλλοντος στις ανάγκες της βιομηχανίας, με δύο τρόπους: με το στήσιμο επιχειρήσεων από πανεπιστημιακούς και με τη χρήση της υποδομής, εμπειρίας, τεχνολογίας,

γνώσης του πανεπιστημίου από τις επιχειρήσεις του ε.π.

Όπως επισημαίνουν οι συγγραφείς του βιβλίου, οι επιχειρήσεις που έχουν στηθεί από πανεπιστημιακούς είναι ελάχιστες (μία στις έξι στο δείγμα τους) και σίγουρα δεν τεκμηριώνουν την εικόνα του νέου, δυναμικού πανεπιστημιακού που αναπτύσσει την επιχειρηματικότητα του. Αντίθετα, πρέπει να εκτιμηθούν στα πλαίσια των περικοπών του κρατικού προϋπολογισμού για την ανώτατη παιδεία, πού εξωθεί πολλούς πανεπιστημιακούς να αναζητούν διαφορετικά σχήματα για να συνεχίσουν να κάνουν αυτό που έκαναν πάντα. Σ' ό,τι αφορά στη χρήση της υποδομής των ΑΕΙ, αναφέρονται «άτυπες επαφές με πανεπιστημιακούς» και χρήση των κομπιούτερ, των βιβλιοθηκών και των εστιατορίων των ΑΕΙ, ιδιαίτερα όταν το ε.π. είναι έξω από αστική περιοχή.

Η συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων δεν έχουν ερευνητική επαφή με το πανεπιστήμιο, όπως το θέλει η εικόνα των ε.π., ούτε άλλωστε αυτό είναι τόσο απλό όσο παρουσιάζεται. Η πανεπιστημιακή έρευνα είναι πολύ γενική ή πολύ βασική για να έχει άμεση δυνατότητα χρησιμοποίησης από τη βιομηχανία. Αντίθετα, οι επιχειρήσεις καινοτομούν σε περιοχές όπου έχουν συσσωρεύσει εξαιρετικά εξειδικευμένη γνώση. Έτσι, το πανεπιστήμιο αποτελεί τράπεζα γνώσης, που είναι απαραίτητη αλλά όχι ικανή συνθήκη για την ανάπτυξη καινοτομιών στην παραγωγή.

2.

Ο μύθος θέλει τις επιχειρήσεις που εγκαθίστανται στα ε.π. να είναι μικρές, ανεξάρτητες και ευέλικτες. Αυτό συνδέεται με το πρότυπο του «οραματιστή, ριψοκίνδυνου, ανταγωνιστικού επιχειρηματία», που αποτελεί μέρος του ίδιου μύθου και αντιπαράτίθεται στην ακαμψία των πολυεθνικών και των μεγάλων μονάδων, οι οποίες σηματοδοτούν τη βιομηχανική ανάπτυξη του παρελθόντος.

Σύμφωνα με την έρευνα στην οποία στηρίζεται το βιβλίο, μόνο το 1/4 των επιχειρήσεων του δείγματος είναι νέες και ανεξάρτητες, ενώ σχεδόν οι μισές αποτελούν μετεγκαταστάσεις ήδη υφιστάμενων επιχειρήσεων, στην ίδια ή σε άλλη περιοχή. Ταυτόχρονα, είναι αυξημένη η παρουσία μονάδων που είναι θυγατρικές μεγάλων εθνικών ή πολυεθνικών επιχειρήσεων, ενώ πολλές από τις αρχικά ανεξάρτητες επιχειρήσεις σταδιακά εξαγοράζονται από πολυεθνικές. Σ' ό,τι αφορά στο μέγεθος των μονάδων, περισσότεροι από τους μισούς εξειδικευμένους επιστήμονες εργάζονται σε επιχειρήσεις με περισσότερους από 1000 εργαζόμενους και μόνο 7% από αυτούς σε επιχειρήσεις με λιγότερους από 100. Έτσι, δύσκολα μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι έχει να κάνει

με μικρές επιχειρήσεις.

Ο μύθος θέλει ακόμη τις επιχειρήσεις εντός ε.π. να είναι υψηλής τεχνολογίας και μάλιστα στην πρωτοπορία της ανάπτυξης της. Οι επιχειρήσεις των ε.π. πραγματικά χρησιμοποιούν προηγμένη τεχνολογία, συνήθως την εφαρμόζουν σε νέες αγορές, σπάνια όμως την παράγουν. Ένας μεγάλος αριθμός από αυτές δίνει έμφαση κυρίως στις πωλήσεις, τη συντήρηση και τις επισκευές. Λειτουργούν με πολύ βραχυπρόθεσμες πιέσεις της αγοράς και μειώνουν τις δυνατότητές τους για (μακροπρόθεσμη) έρευνα και ανάπτυξη καινοτομιών. Έτσι, μόνο μια μειονότητα επιχειρήσεων ταυτίζεται με το μύθο.

Σημαντικό στοιχείο του μύθου είναι ακόμη η ιδιωτική πρωτοβουλία και επιχειρηματικότητα, που συνδέεται με τη συνολικότερη επίθεση στον δημόσιο τομέα και τις επιδόσεις του. Όμως, το κράτος επιδοτεί την ανάπτυξη των ε.π. ή και κατασκευάζει την υποδομή γι' αυτά, δίνει δάνεια και επιδοτήσεις στις επιχειρήσεις, χρηματοδοτεί τις νέες πρωτοβουλίες και την έρευνα, κινεί σημαντικές συμβάσεις με επιχειρήσεις, δίνει προνομιακή πρόσβαση σε χρηματοδότηση – ο κατάλογος και τα ποσά της κρατικής συμβολής είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Επίσης, σημαντικές είναι οι γεωγραφικές διαφοροποιήσεις στη σύνθεση ιδιωτικού και δημόσιου τομέα. Έτσι, στερούνται σοβαρής βάσης τόσο η ιδέα του τολμηρού, ριψοκίνδυνου επιχειρηματία και των επιχειρήσεων που αδιαφορούν για την κρατική βοήθεια, όσο και η εικόνα των «επιτυχημένων περιοχών» που είναι αποτέλεσμα αποκλειστικά της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

3.

Η συμβολή των ε.π. στην τοπική ανάπτυξη –και μάλιστα σε μια διαφορετικού τύπου ανάπτυξη, στηριγμένη στην υψηλή τεχνολογία και το υψηλής ποιότητας περιβάλλον– είναι ένα από τα θεμέλια του μύθου και σημαντικό στοιχείο νομιμοποίησής του. Αυτό εξετάζεται διεξοδικά μέσα από τη μελέτη δύο ε.π.: του Κέιμπριτζ, που προβάλλεται στη βιβλιογραφία ως το κατ' εξοχήν ε.π., και του Άστον στην περιοχή του Μπίρμινγχαμ. Μέσα από τα δύο παραδείγματα, που είναι ιστορικά και γεωγραφικά προσδιορισμένα, είναι δυνατό να εξεταστεί ο ρόλος των ε.π., ως τμήμα ενός νέου κύκλου επένδυσης, ο οποίος έρχεται να «εγγραφεί» σε μια τοπική ιδιαιτερότητα διαμορφωμένη από την αλληλεπίθεση προηγούμενων τέτοιων κύκλων. Οι τελευταίοι έχουν προσδιορίσει τη διαφορετική θέση των δύο περιοχών στον ευρύτερο καταμερισμό εργασίας, στον οποίο έρχεται να ενσωματωθεί η νέα επένδυση στο ε.π.

Η συμβολή των ε.π. στην τοπική ανάπτυξη εξετάζεται, σε μεγάλο βαθμό, σε

σχέση με τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης, πράγμα αναμενόμενο σε μια χώρα όπως η Μ. Βρετανία, όπου τα ποσοστά και οι αριθμοί των ανέργων έχουν αυξηθεί ραγδαία την τελευταία δεκαετία. Όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς του βιβλίου, η αύξηση της απασχόλησης στα ε.π. οφείλεται, κυρίως, σε εγκατάσταση νέων επιχειρήσεων και όχι στην αύξηση των θέσεων απασχόλησης στις ήδη υπάρχουσες, πράγμα που έχει να κάνει με το γεγονός ότι η έναρξη της λειτουργίας τους είναι ακόμη πολύ πρόσφατη. Τα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα των ε.π. αναφέρονται, κυρίως, στα εισοδήματα, είναι δηλαδή «ψίχουλα από το μεγάλο τραπέζι».

Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία, πέρα από τους αριθμούς, είναι το είδος των θέσεων εργασίας και των ατόμων στα οποία αυτές απευθύνονται: τα ε.π. αποτελούν πηγή απασχόλησης, κυρίως για άτομα με υψηλούς ακαδημαϊκούς τίτλους, περισσότερο για άνδρες παρά για γυναίκες και όχι για χειρώνακτες (ειδικευμένους ή όχι) ή για άτομα που ανήκουν σε μειονότητες. Έτσι, συμβάλλουν σε μια αυξανόμενη πόλωση των τοπικών αγορών εργασίας. Καθώς η χωροθέτηση επιχειρήσεων σε ε.π. ταυτίζεται με την προσέλκυση εργατικού δυναμικού υψηλής στάθμης, συμβαδίζει και με μια αύξηση των τιμών κατοικίας και του κόστους καθημερινής ζωής που αποκλείει ακόμη περισσότερο τους χαμηλά αμειβόμενους.

Τα ε.π. στηρίζονται σε ένα μοντέλο καινοτομίας που είναι από τη φύση του ιεραρχικό και υπογραμμίζει τον κοινωνικό και χωρικό διαχωρισμό της σκέψης/σύλληψης από την εκτέλεση. Έχουν σχεδιαστεί ως τόποι για προνομιακές ελίτ – και δεν μπορεί να υπάρξει ελίτ χωρίς εκείνους που είναι έξω από αυτήν. Η ανισότητα προϋποτίθεται και ενισχύεται.

4.

Το σημαντικότερο, ίσως, στοιχείο του μύθου γύρω από τα ε.π. είναι εκείνο που αναφέρεται στην οργάνωση και το περιεχόμενο της εργασίας, τόσο από την άποψη καταμερισμών εργασίας και χαρακτηριστικών των τοπικών αγορών, όσο και από την άποψη της οργάνωσης του χώρου στον οποίο αυτή συντελείται. Κατά την άποψή μου, η ανασκευή αυτών των στοιχείων του μύθου αποτελεί τη σημαντικότερη συμβολή του βιβλίου αυτού στη συζήτηση. Γιατί είναι ακριβώς τα στοιχεία αυτά που σπάνια εμφανίζονται σε όλη την πολύ εκτεταμένη πια βιβλιογραφία για τα ε.π., την ανάπτυξη της τεχνολογίας και τα πρότυπα του μέλλοντος για τη βιομηχανική παραγωγή.

Ο μύθος παρουσιάζει την εργασία στα ε.π. ως εργασία υψηλού status, σχετικά αυτόνομη και δημιουργική, που συντελείται σε χώρους, οι οποίοι μοιάζουν πε-

ρισσότερο με πανεπιστημιακά εργαστήρια παρά με εργοστάσια. Οι εργαζόμενοι έχουν ακαδημαϊκούς τίτλους, ταυτίζουν την επιτυχία τους με την επιτυχία της επιχείρησης και συχνά δουλεύουν υπερωριακά και σε άβολες ώρες. Έτσι, οι επιχειρήσεις είναι επιτυχημένες και πληρώνουν καλά. Για τόσο «υπεύθυνους εργαζόμενους» και τόσο «καλό εργασιακό περιβάλλον» τα συνδικάτα δεν έχουν θέση – και πράγματι παρατηρούνται πολύ χαμηλά ποσοστά συλλογικής οργάνωσης.

Αυτή η εικόνα αντιπαρατίθεται και προβάλλει την ανωτερότητά της, σε σχέση με το υπόλοιπο της οικονομίας, ιδιαίτερα της βιομηχανίας που βρίσκεται σε κρίση. Κεντρικό στοιχείο στην αντίθεση είναι ο τόπος και ο συμβολισμός του περιβάλλοντος. «Σχετικό με το πανεπιστήμιο», «σαν εργαστήριο» είναι προσδιορισμοί που προσδίδουν status και έχουν στόχο να προσελκύσουν συγκεκριμένο είδος επιχειρήσεων και «σωστό προσωπικό». Αποτελούν στοιχείο του σχεδιασμού των ε.π. που τονίζει την απόσταση της σύλληψης/σκέψης από τη φυσική παραγωγή (και τους εργαζόμενους σ' αυτή). Δεν είναι τυχαία η ονομασία «πάρκα».

Η έρευνα επιβεβαιώνει τα σχετικά με την κατάρτιση και τους τίτλους των εργαζομένων. Όμως, δείχνει επιπλέον και την παράλληλη ύπαρξη ενός μεγάλου και αυξανόμενου αριθμού θέσεων μερικής απασχόλησης και περιοδικής ή μικρής διάρκειας εργασίας, την ένταση των διαφορών στις αμοιβές, την καθήλωση της ισότητας ευκαιριών για γυναίκες, μειονότητες και άτομα με ειδικές ανάγκες. Πλάι στους εργαζόμενους που καλύπτονται από την περιγραφή του μύθου (τους «κεντρικούς»), συνυπάρχει ένα ευρύ στρώμα εργαζομένων («περιφερειακών») που βρίσκονται έξω από το όραμα.

Η προνομιακή ευελιξία και οι υψηλές αμοιβές των ανωτέρων στελεχών αποσιωπούν την ανασφάλεια και την έλλειψη ευελιξίας άλλων εργαζομένων, ενισχύοντας έτσι μια νέα ιεραρχία. Όμως και για τα ίδια αυτά στελέχη, ή τουλάχιστον τα περισσότερα από αυτά, η εργασία γίνεται ιδιαίτερα πιεστική μέσα στον έντονο ανταγωνισμό. Η «εθελοντική» υπερωριακή εργασία, το «ευέλικτο» αλλά πάντα μακρύ και προσαρμοσμένο στις ανάγκες της παραγωγής ωράριο και η αποδοχή «ευέλκτων» αμοιβών ανά πρόγραμμα αποτελούν όρο για την επιβίωσή τους μέσα στην επιχείρηση. Τελικά, η εικόνα στην οποία παραπέμπει ο μύθος αναφέρεται σε ελάχιστους και στηρίζεται στην υποβάθμιση, σε διαφορετικούς βαθμούς, της εργασίας των πολλών.

Στην ιεραρχία που διαμορφώνεται, οι θέσεις εργασίας έχουν φύλο και φυλή – κάτι που σπάνια βρίσκεται στο προσκήνιο του ερευνητικού ενδιαφέροντος περί τα

ε.π. Οι εργασίες υψηλού status γίνονται σχεδόν αποκλειστικά από λευκούς άνδρες. Μόνο το 4-5% των θέσεων καλύπτονται από γυναίκες, ενώ ο αριθμός των μη λευκών είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Η ευελιξία στα ωράρια εργασίας, που διαθέτουν τα ανώτερα στελέχη, στηρίζεται, σε μεγάλο βαθμό, στην εξασφάλιση υπηρεσιών για όλες τις φροντίδες της καθημερινής ζωής από τις συζύγους τους. Η εργασία, όσο χρόνο χρειάζεται για να τελειώσει ένα πρόγραμμα, η «κατάργηση του ορίου ανάμεσα στην εργασία και τη σχολή» επιβάλλει σοβαρές ακαμψίες στη ζωή άλλων.

Η σημασία ενός τέτοιου καταμερισμού εργασίας δεν βρίσκεται απλώς στην αριθμητική υπεροχή των ανδρών στις ανώτερες και καλύτερες θέσεις εργασίας. Δεν είναι ένα πρόσθετο χαρακτηριστικό, αλλά ένα χαρακτηριστικό που πλησιάζει τη δύναμη της αναγκαιότητας, καθώς αποτελεί τμήμα του ορισμού της ίδιας της επιστήμης και της τεχνολογίας, αλλά και της ανδρικότητας, στο δυτικό κόσμο. Η εικόνα του μέλλοντος που παρουσιάζουν τα ε.π. στηρίζεται σε αντιλήψεις διαφοράς και ανισότητας.

Τελικά, παρά τη μικρή τους κλίμακα, τα ε.π. συνοψίζουν ένα σύνολο διακρίσεων μέσα από τις εικόνες που προβάλλουν: αντιπροσωπεύουν την «ανατολή», σε αντιπαράθεση με τη «δύση», τμημάτων της οικονομίας. Προβάλλουν τις μικρές επιχειρήσεις και την ατομική ιδιοφυΐα σε αντιπαράθεση με τις δυσκίνητες μεγάλες μονάδες – και μάλιστα την ατομική ιδιοφυΐα που αξιοποιείται εμπορικά, αντί να μένει κλεισμένη σε κάποιο πανεπιστημιακό εργαστήριο. Υπογραμμίζουν την επιτυχία υπαλλήλων και μικροεπιχειρηματιών, χάρη στην αφοσίωσή τους στη δουλειά. Αποτελούν παράδειγμα δυνατότητων για νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας. Συνοψίζουν πόσο καλύτερα μπορούν να είναι όλα χωρίς συνδικάτα. Είναι όλα όσα δεν υπήρξε η βιομηχανία του 19ου και του 20ου αιώνα.

Το βιβλίο των Massey, Quintas, Wield, εξετάζοντας διεξοδικά τις πολλαπλές πλευρές του μύθου, επισημαίνει τις κοινωνικές και γεωγραφικές ανισότητες και διακρίσεις, που αποτελούν προϋπόθεση της ύπαρξής του. Από αυτή την άποψη, είναι ιδιαίτερα σημαντική η συμβολή στη συζήτηση, όχι μόνο στη Μ. Βρετανία, στην οποία αναφέρεται η εμπειρική έρευνα, αλλά και στη χώρα μας, όπου η συζήτηση και οι εφαρμογές ενσωματώνουν και αναπαράγουν το μύθο στο σύνολό του και χωρίς ερωτηματικά για τις αθέατες πλευρές του. Ο πλούσιος προβληματισμός και το υλικό που παρουσιάζει το βιβλίο ανατρέπουν πολλές βεβαιότητες και θέτουν σε αμφισβήτηση πολλές προτάσεις, που διατυπώνονται εδώ, όπως και αλλού, τό-

σο στο επίπεδο της θεωρίας όσο και στο επίπεδο των μέτρων πολιτικής γύρω από τα επιστημονικά πάρκα. ■

ΛΕΩΝΙΔΑΣ Ε. ΜΑΡΟΥΔΑΣ

ΣΩΤΗΡΗ ΒΑΛΝΤΕΝ

Ελλάδα και

Ανατολικές Χώρες 1950-1967:

Οικονομικές Σχέσεις και Πολιτική

Εκδόσεις Οδυσσέας και Ίδρυμα

Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1991

ΟΙ ΚΟΣΜΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ εξελίξεις, που συντελούνται με ραγδαίο ρυθμό στην Ανατολική Ευρώπη και τη βαλκανική χερσόνησο, οδηγούν, χωρίς αμφιβολία, σε ριζικές και μη αντιστρέψιμες οικονομικές και πολιτικές ανακατατάξεις στην ευρωπαϊκή ήπειρο, οι οποίες δημιουργούν νέους όρους ανταγωνισμού και οικονομικής συνεργασίας για την ελληνική οικονομία. Όμως, η αξιοποίηση των καινούργιων δυνατοτήτων για την αύξηση των ελληνικών εξαγωγών, τη διείσδυση των ελληνικών επιχειρήσεων στις ανατολικοευρωπαϊκές αγορές και, γενικότερα, για την ανάπτυξη μιας πολύπλευρης συνεργασίας της χώρας μας, με τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης και ιδιαίτερα με τους Βαλκάνιους γείτονές μας, προϋποθέτει, μεταξύ άλλων, και τη γνώση της ιστορικής εξέλιξης των οικονομικών και πολιτικών σχέσεών μας μ' αυτά τα κράτη.

Η διερεύνηση της σημασίας και των επιπτώσεων της οικονομικής και βιομηχανικής συνεργασίας, καθώς και των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ της Ελλάδας και των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, αποτελεί ένα αντικείμενο μελέτης, που περιλαμβάνει πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις, εκτός βέβαια από τις αντίστοιχες οικονομικές. Η ύπαρξη των πολιτικών και κοινωνικών αυτών διαστάσεων, συντελεί αφενός μεν στη δυσκολία σαφούς προσδιορισμού και αξιολόγησης των επιπτώσεων της οικονομικής συνεργασίας, οι οποίες δεν είναι εφικτό να εκτιμηθούν με τη χρησιμοποίηση ποσοτικών μόνο δεικτών—όπως η χρηματική αξία των εισαγωγών και των εξαγωγών, η «εμπορική ασυμμετρία», το ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών κ.λπ.—αφετέρου δε στην ανεπαρκέστατη ερευνητική, επί του θέματος, ενασχόληση, εξαιτίας ακριβώς της πολυπλοκότητας και του διεπιστημονικού χαρακτήρα του εξεταζόμενου γνωστικού αντικείμενου. Άρα, η απόπειρα και μόνο διεξοδικής ανάλυσης των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων της Ελλάδας με τις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες, κατά την περίοδο 1950–1967—όπου η ιδεολογική φόρτιση των σχέσεων αυτών βρισκόταν στο απόγειό της—συνιστά κατ' αρχάς ένα θετικό βήμα για την κάλυψη ενός ερευνητικού πεδίου, με το οποίο ελάχιστα έχει ασχοληθεί η ελληνική επιστημονική κοινότητα, όπως προκύπτει από τις εμφανέστατες βιβλιογραφικές ελλείψεις επί του θέματος. Το αντικείμενο μελέτης του βιβλίου του Σ. Βαλντέν δεν περιορίζεται, λοιπόν, μόνο στην αυστηρή περιγραφή και στην ανάλυση των οικονομικών σχέσεων, αλλά, αντιθέτως, επεκτείνεται στην προσέγγιση και ερμηνεία των πολιτικών διαστάσεων των σχέσεων αυτών, είτε αυτές οι διαστάσεις αναφέρονται στο διεθνές πλαίσιο και στον «ανταγωνισμό των δύο συστημάτων», είτε

αυτές αναφέρονται στην ελληνική πολιτική σκηνή και στη διαμάχη μεταξύ των συντηρητικών κυβερνήσεων και του ευρύτερου φάσματος των προοδευτικών πολιτικών δυνάμεων.

Η κατάρρευση, κατά τη διάρκεια της τριετίας 1989–1991, της πλειονότητας των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού—και όχι βέβαια των κομμουνιστικών καθεστώτων ή «σοσιαλιστικών χωρών», όπως χαρακτηρίζει τα καθεστώτα αυτά ο συγγραφέας¹ προσδίδει έναν ιστορικό χαρακτήρα στη μελέτη των οικονομικών σχέσεων της Ελλάδας με τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης, καθώς σταδιακά υποβαθμίζεται η σημασία των διαφορών συστημικού χαρακτήρα και, κυρίως, καθώς επιδρά εμφανώς στην ερμηνεία και στην αξιολόγηση των γεγονότων, των απόψεων και των στρατηγικών της εξεταζόμενης χρονικής περιόδου, όπως άλλωστε παραδέχεται και ο ίδιος ο συγγραφέας: «Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι τα πρόσφατα γεγονότα επηρέασαν αισθητά τις κρίσεις μου εις βάρος της “σοβιετικής πλευράς” του ψυχρού πολέμου και αυτό ισχύει τόσο στις διακρατικές σχέσεις, όσο και στην αξιολόγηση των στρατηγικών της ελληνικής αριστεράς κατά την περίοδο εκείνη», (σελ. 31, βλέπε επίσης, Β' τόμος, σελ. 252 και 262).

Το βιβλίο του Σ. Βαλντέν περιλαμβάνει δύο τόμους, πέντε μέρη και 24 κεφάλαια. Η πολύπλευρη γνώση του συγγραφέα για τις οικονομικές και πολιτικές σχέσεις της Ελλάδας με τα ανατολικοευρωπαϊκά κράτη, η συγκέντρωση ενός πλήθους αναφορών, στατιστικών, δεδομένων και γενικότερων πληροφοριών για θέματα που σχετίζονται με την ανάλυσή τους, καθώς και η θεμιτή φιλοδοξία του Σ. Βαλντέν να αποτελέσει το βιβλίο του ένα «έργο-βάσης» ή ένα «κλασικό έργο», είχαν ως συνέπεια την εκπόνηση μιας ογκώδους μονογραφίας, όπου συχνά το σημαίνον καθίσταται ασήμαντο ή δυσδιάκριτο, ανάμεσα σ' ένα πλήθος δευτερεύουσας σημασίας λεπτομερειών και επισημάνσεων. Κατά συνέπεια, η ανάγνωση του βιβλίου δυσχεραίνεται και η προσπάθειά του γίνεται εξαιρετικά δύσκολη, ακόμη και για τον ειδήμονα αναγνώστη, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι το συγκεντρωθέν πληροφοριακό και ερευνητικό υλικό δεν έχει μια ιδιαίτερη χρησιμότητα, για μια πιο εξειδικευμένη γνώση και έρευνα ορισμένων πτυχών του εξεταζόμενου θέματος.

Εντούτοις, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο περιορισμός της έκτασης της μελέτης και η μείωση των κεφαλαίων της (κατά τέσσερα ή πέντε κεφάλαια, όπως τα κεφάλαια 6, 10, 12, 17), μέσω της αναδιάρθρωσής της, θα συντελούσε, όχι μόνο στην ευκολότερη προσέγγιση του θέματος, αλλά, κυρίως, στην αποφυγή της

πολυδιάσπασης των διαφόρων θεματικών ενότητων, όπως, για παράδειγμα, της ανάλυσης του διεθνούς πλαισίου των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων της περιόδου 1950–1967. Επίσης, σε μια μελέτη ιστορικού χαρακτήρα, όπως η παρούσα, η περιγραφή και η ανάλυση των εισαγωγών και των εξαγωγών κατά προϊόντα, θα ήταν δυνατό να έχει περιοριστεί σημαντικότερα, διότι είναι μάλλον προφανές ότι η εξέλιξη των εισαγωγών ζάχαρης, βαμβακερών υφασμάτων, λιπασμάτων, κλπ. ή η αντίστοιχη εξέλιξη των εξαγωγών σταφίδας, λεμονιών και ελαιόλαδου, παρουσιάζουν ελάχιστο ενδιαφέρον, καθώς μάλιστα δεν συσχετίζονται με την πολιτική εισαγωγών-εξαγωγών των ανταγωνιστικών προς την Ελλάδα μεσογειακών κρατών στις ανατολικοευρωπαϊκές αγορές. Τέλος, η «τεχνική» ανάλυση του εμπορίου της Ελλάδας με τις ανατολικές χώρες, που περιλαμβάνεται στο πέμπτο μέρος, το οποίο αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια, (κεφ. 20 έως κεφ. 23), θα μπορούσε να ήταν συνοπτικότερη και πιο ουσιαστική, εάν ο συγγραφέας είχε επιλέξει μια από τις διαθέσιμες τεχνικές που χρησιμοποιούνται για τη διερεύνηση των εξελίξεων του διεθνούς ανταγωνισμού και των διακυμάνσεων στα μερίδια της αγοράς.²

Όμως, εκτός από τις κριτικές παρατηρήσεις, σχετικά με τη διάρθρωση του βιβλίου και τη μεθοδολογική προσέγγιση του συγγραφέα, αρκετές παρατηρήσεις είναι δυνατό να διατυπωθούν αναφορικά με ορισμένες απόψεις ή θέσεις του Σ. Βαλντέν. Αναφέρω ενδεικτικά τις ακόλουθες:

α. Η άποψη σύμφωνα με την οποία, «... η Γιουγκοσλαβία είναι απόλυτα απομονωμένη από τις γειτονικές "λαϊκές δημοκρατίες", και ως το 1953 απειλείται από την α-κόμη και με στρατιωτική εισβολή», (σελ. 52, Α' τόμος), δεν φαίνεται να ευσταθεί, διότι η γεωπολιτική θέση της Γιουγκοσλαβίας, οι διεθνείς συσχετισμοί και, κυρίως, η σταθεροποίηση του καθεστώτος, που επέβαλε ο Τίτο, καθιστούσαν μηδαμινή, μετά το 1950, την πιθανότητα μιας σοβιετικής στρατιωτικής εισβολής.³

β. Η καθαίρεση του Rankovic και οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις του 1965 δεν αποτελούν δύο ξεχωριστές εσωτερικές εξελίξεις στη Γιουγκοσλαβία, όπως ισχυρίζεται ο συγγραφέας (σελ. 245, Α' τόμος), αλλά ήταν απλώς οι διαδοχικές συνέπειες της επικράτησης, στην εσωκομματική διαμάχη, των Vladimir Bakaric και Edvard Kardelj, μετά το 1963.⁴

γ. Στο τμήμα 24.2, «Η Ελλάδα στα Βαλκάνια και ο "ανταγωνισμός των δύο συστημάτων"», (σελ. 251–254, Β' τόμος), επιχειρείται μια σύγκριση του βιοτικού επιπέδου της Ελλάδας και των γειτόνων της στα Βαλκάνια, με απώτερο σκοπό να

καταστεί εμφανές το γεγονός ότι «η πάλη των δύο συστημάτων διεξάγεται σπληνός με σπληνός στα Βαλκάνια», το οποίο, σύμφωνα με το συγγραφέα «διαψεύδει την προπαγανδιστική εικόνα της αριστεράς», (σελ. 254). Αν και το συμπέρασμα αυτό αντικατοπτρίζει *mutatis mutandis* την εμπειρική πραγματικότητα και, παρά τις επιφυλάξεις που ο συγγραφέας διατυπώνει (σελ. 254, σημείωση 12), οι συγκρίσεις αυτής της μορφής δεν έχουν αποδεικτικό αλλά ενδεικτικό χαρακτήρα⁵ και σκόπιμο θα ήταν να παραλείπονται, εάν η χρησιμότητά τους σε μια συγκεκριμένη επιχειρηματολογία είναι μηδαμινή, όπως στην προκειμένη περίπτωση, πολύ δε περισσότερο να μην εμφανίζονται ξαφνικά στα συμπεράσματα μιας μελέτης. Σύμφωνα με τον P. Wiles οι συγκρίσεις αυτού του είδους δεν περιλαμβάνουν κρίσιμα στοιχεία, όπως η πολιτική και η οικονομική ελευθερία,⁶ ενώ σύμφωνα με τον M. Ellman οι συγκρίσεις αυτής της μορφής περιέχουν μια έντονη ιδεολογική φόρτιση.⁷ Επίσης, όπως επισημαίνει ο B. Ward, οι συγκρίσεις αυτές είναι επιπλέον επισφαλείς, καθώς, για παράδειγμα, η Ελλάδα, μέχρι το 1964, ελάμβανε από τις Ηνωμένες Πολιτείες διπλάσια οικονομική βοήθεια κατά κεφαλή, σε σχέση με τη Γιουγκοσλαβία.⁸

δ. Στο τμήμα 24.3, «Ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα», ο Σ. Βαλντέν υποστηρίζει ότι «η στάση της αριστεράς στο ζήτημα του εμπορίου με τις ανατολικές χώρες» προσδιορίστηκε, εκτός των άλλων κινήτρων, και από «... συμφέροντα που σχετίζονται με τη χρηματοδότηση του κομμουνιστικού κόμματος δια μέσου του εμπορίου αυτού», (σελ. 260, Β' τόμος). Η άποψη αυτή του συγγραφέα, αν και αρκετά διαδεδομένη προσφάτως, θεωρώ ότι δεν είναι επιστημονικά έγκυρο να προβάλλεται, χωρίς να συνοδεύεται από καμιά απολύτως προηγούμενη τεκμηρίωση.

ε. Η ενίσχυση των διπλωματικών σχέσεων της Ελλάδας με τα κράτη του υπαρκτού σοσιαλισμού, κατά την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας,⁹ δημιουργεί πιθανόν την αναγκαιότητα επανεξέτασης ή πληρέστερης τεκμηρίωσης της άποψης του συγγραφέα ότι «τα αίτια αυτού του "υπερβάλλοντος" ψυχροπολεμικού ζήλου στη βαλκανική οικονομική πολιτική της Ελλάδας πρέπει να αναζητηθούν, πιστεύω, σε ολόκληρο το ιδεολογικοπολιτικό οικοδόμημα στο οποίο στηρίζεται η μετεμφυλιοπολεμική (και προδικτατορική) "εθνικόφρων παράταξη" και η ελληνική διπλωματία, τόσο στο σκέλος της αντίληψης για τον κομμουνιστικό κίνδυνο, όσο και στο σκέλος των εθνικών ζητημάτων», (σελ. 258, Β' τόμος). Επίσης, η συσχέτιση του «υπερβάλλοντος» ψυχροπολεμικού ζήλου κυρίως με το ιδεολογικό

οικοδόμημα της «εθνικόφρονος παράταξης», υποβαθμίζει, κατά τη γνώμη μου, αφενός μεν, τον παράγοντα της μειωμένης ικανότητας των προδικτατορικών ελληνικών κυβερνήσεων να εκμεταλλευτούν επωφελώς τις προτάσεις των κρατών του υπαρκτού σοσιαλισμού για οικονομική και βιομηχανική συνεργασία (αν, επί παραδείγματι, συγκριθεί με την ικανότητα εκμετάλλευσης τέτοιων προτάσεων της γειτονικής Τουρκίας¹⁰), αφετέρου δε, τον παράγοντα των εξωτερικών πολιτικών πιέσεων από τους δυτικούς συμμάχους μας.

Οι προαναφερθείσες ενδεικτικές κριτικές παρατηρήσεις, σχετικά με τη διάρθρωση, τη μεθοδολογία και ορισμένες από τις απόψεις που περιέχονται στο βιβλίο του Σ. Βαλντέν, ασφαλώς δεν αναιρούν την ουσιαστική συνεισφορά του στην έρευνα του γνωστικού πεδίου με το οποίο ασχολείται. Ο συγγραφέας δεν περιορίζεται στην ανάλυση των στατιστικών στοιχείων του εξωτερικού εμπορίου και των διμερών συμφωνιών, αλλά επιχειρεί, κυρίως, μια κριτική παρουσίαση και διερεύνηση της ελληνικής «ανατολικής» και βαλκανικής πολιτικής, στα πλαίσια της διεθνούς και της εσωτερικής οικονομικοπολιτικής κατάστασης, ενώ ταυτόχρονα παρέχει καινούργιες και ουσιώδεις επί του θέματος πληροφορίες. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική, επί του προκειμένου, είναι η περίπτωση του κεφαλαίου 18: «Η εμπορική ναυτιλία και οι ανατολικές χώρες», (σελ. 40–70, Β' τόμος), όπου, παρά την παντελή έλλειψη βιβλιογραφίας, η προσεκτική αποδελτίωση των *Ναυτικών Χρονικών*, καθώς και του ημερήσιου τύπου της εποχής, παρείχε στο συγγραφέα τη δυνατότητα να μας παρουσιάσει ένα πολύτιμο πληροφοριακό υλικό και να διερευνήσει μια σχεδόν τελείως άγνωστη πτυχή των οικονομικών σχέσεων της Ελλάδας με τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης. Ειρήσθω εν παρόδω ότι «οι συμφωνίες Φραγκίστα και Βερνίκου», (τμήμα 15.3.2.), θα ήταν δυνατό να είχαν ενταχθεί σ' αυτό το κεφάλαιο, ούτως ώστε να περιορισθεί η θεματική πολυδιάσπαση που αναφέραμε ανωτέρω.

Η παρουσίαση, λοιπόν, καινούργιου πληροφοριακού υλικού, η κριτική παράθεση του ήδη υπάρχοντος, με προσωπικούς υπολογισμούς του συγγραφέα ή λογικές υποθέσεις του, (βλέπε, ενδεικτικά, σελ. 155 κ.ε., Α' τόμος, διορθωμένους πίνακες της ΕΣΥΕ, κ.λπ.) και η διάνθηση του κειμένου με χαρακτηριστικά γεγονότα της εξετασθείσας περιόδου, όπως η «υπόθεση Τερζάκη» ή η υπόθεση του φορτηγού πλοίου «Μάρθα», θεωρώ ότι καλύπτουν, κατά τον καλύτερο τρόπο, το κενό που υπάρχει στην επί του θέματος βιβλιογραφία. Ανεξάρτητα από τις διαφωνίες, τις παρατηρήσεις ή τις κριτικές

που πιθανώς θα διατυπωθούν για το βιβλίο του Σ. Βαλντέν, θα πρέπει αναμφίβολα να υπογραμμιστεί η σημαντική συνεισφορά του, καθώς θα αποτελέσει, όχι μόνο ένα χρήσιμο βοήθημα για όλους όσοι ενδιαφέρονται για τις οικονομικοπολιτικές σχέσεις της Ελλάδας με τα κράτη του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού, αλλά, κυρίως, το υπόβαθρο για συναφείς μελλοντικές έρευνες. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο όρος «κομμουνιστικό καθεστώς» είναι μεν δόκιμος, συνήθως όμως χρησιμοποιείται από νεοφιλελεύθερους θεωρητικούς, οι οποίοι με το χαρακτηρισμό των καθεστώτων αυτών ως κομμουνιστικών, επιδιώκουν την *ipso facto* απόδειξη της ανωτερότητας του καπιταλιστικού συστήματος, σε σχέση με κάθε είδους μορφή σχεδιοποιημένης οικονομίας. Όσον αφορά στον όρο «σοσιαλιστική χώρα» είναι σαφώς αδόκιμος, εκτός εάν χρησιμοποιείται χωρίς εισαγωγικά, όπως συνήθως συμβαίνει στις περιπτώσεις συγγραφέων που ασπάζονται δογματικά την επίσημη ιδεολογία των χωρών αυτών.
2. Βλέπε ενδεικτικά, Κώστας Λαμπρόπουλος, «Η Εξέλιξη του Ελληνικού Μεριδίου στις Εισαγωγές της Ανατολικής Ευρώπης από τη Ζώνη ΟΟΣΑ, 1980-1986», *ΣΠΟΥΔΑΙ*, τόμος 38, Νο 1-2, σελ. 235-247. Μια ανάλογη μαθηματικοποιημένη μεθοδολογική προσέγγιση θα ήταν δυνατό να είχε χρησιμοποιηθεί και στο προηγούμενο βιβλίο του Σ. Βαλντέν, *Το Εμπόριο της Ελλάδας με τις Ανατολικές Χώρες και η Ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, 1981-1985*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1988.
3. Βλέπε αναλυτικότερα, Louis Adamic, *The Eagle and the Roots*, Double-day, New York, 1952, σελ. 126 κ.ε., και George Hoffman-Fred Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, Twentieth Century Fund, New York, 1962, σελ. 146 κ.ε.
4. Για μια εκτενέστερη ανάλυση επί του θέματος, βλέπε, Λεωνίδας Μαρούδας, *Η Διαμόρφωση και η Λειτουργία του Συστήματος της Αυτοδιαχείρισης στη Γιουγκοσλαβία*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1989, σελ. 108-114.
5. Βλέπε αναλυτικά, Λεωνίδας Μαρούδας, *ό.π.*, σελ. 98, κ.ε.
6. Βλέπε, Peter Wiles, *Economic Institutions Compared*, Blackwell, Oxford, 1977, σελ. 483.
7. Βλέπε, Michael Ellman, *Socialist Planning*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979, σελ. 256.
8. Βλέπε αναλυτικότερα, Benjamin Ward, «Capitalism vs Socialism: a Small-Country Version», στο G. Grossman (ed.), *Essay in Socialism and Planning*, Prentice-Hall, New Jersey, 1970.
9. Βλέπε ενδεικτικά, Nikolaos A. Stavrou, «Greek-American Relations and Their Impact on Balkan Cooperation», στο Theodoros Couloumbis-John Iatrides (eds), *Greek-American Relations: A Critical Review*, Pella Publ. Co., New York, 1980, σελ. 149-168.
10. Βλέπε αναλυτικότερα, Theodoros Couloumbis, *The United States, Greece and Turkey*, Praeger, New York, 1984 και Robert Eaton, «Soviet Relations with Greece and Turkey», Hellenic Foundation for Defence and Foreign Policy, *Occasional Papers*, No 2, Athens, 1987.

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

Π. Κ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗ
*Η Ευρώπη σε αναζήτηση
νέας αρχιτεκτονικής –
Η πορεία προς την Ευρωπαϊκή
Ένωση και η Ελλάδα*
Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1992

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ αυτό του Π.Κ. Ιωακειμίδα αποτελείται από μια σειρά άρθρων που δημοσιεύθηκαν το 1990, το 1991 και στις αρχές του 1992 σε εφημερίδες και περιοδικά (*Οικονομικός Ταχυδρόμος, Αντί, Καθημερινή, Βήμα, Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*). Καλύπτει πλήθος θεμάτων που δεσπόζουν στις ευρωπαϊκές πολιτικές διεργασίες των αρχών της τελευταίας δεκαετίας του αιώνα μας: νομισματική, πολιτική, αμυντική ενοποίηση της Ευρώπης, σχέση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, πόλεμος στον Περσικό Κόλπο, κρίση του διπολικού συστήματος λόγω των εξελίξεων στην πρώην ΕΣΣΔ, πολιτική της Ε.Κ. στα Βαλκάνια και ειδικότερα στη Γιουγκοσλαβία. Τα θέματα που θίγονται είναι, λοιπόν, πολλά και στην παρακάτω παρουσίαση του βιβλίου θα περιοριστώ σε ορισμένες επισημάνσεις των κυριότερων «μοτίβων» που έρχονται και επανέρχονται.

1. Ως πρώτη παρατήρηση, θα έλεγα ότι ο υπότιτλος του βιβλίου είναι μάλλον πιο ενδεικτικός του περιεχομένου του απ' ό,τι ο τίτλος του. Πράγματι, το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου καταπιάνεται με τις διεργασίες που οδήγησαν στη συνθήκη του Μάαστριχτ καθώς και με το περιεχόμενό της. Τα προβλήματα που θέτει η πολιτική ένωση και η νομισματική ενοποίηση δεσπόζουν συχνά μάλιστα μετεξελισσονται καθώς προχωρούμε στην ανάλυση του κειμένου. Οι ενότητες του βιβλίου είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικές: μέρος πρώτο, η πορεία προς το Μάαστριχτ, μέρος δεύτερο η συνθήκη και οι συνέπειές της, μέρος τρίτο –κατά πολύ μικρότερο– η Ε.Κ. στο διεθνές σύστημα.

2. Συνέπεια της διάρθρωσης και της αρθρογραφικής φύσης του βιβλίου είναι ότι τα κείμενα έπονται το ένα του άλλου, παρακολουθώντας από κοντά τις εξελίξεις, αλλά όχι υπό τη μορφή του ιστορικού δοκιμίου που, γνωρίζοντας την κατάληξη, περιγράφει τις διεργασίες που οδηγούν σε αυτή. Ενδεικτικά αναφέρω το άρθρο (σσ. 76–84) που δημοσιεύεται ενόψει της συνόδου του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στο Μάαστριχτ, αλλά ακόμα πιο χαρακτηριστική είναι η ίδια η γλώσσα που χρησιμοποιείται στις αναφορές στην ανατολική Ευρώπη (αρχικά, εν έτει 1990–1991, γίνεται πάντα λόγος για την ΕΣΣΔ ή αναφέρεται η πιθανή κρίση στη Γιουγκοσλαβία). Το δημοσιογραφικό αυτό στοιχείο της παρακολούθησης των εξελίξεων που τρέχουν, και μάλιστα κατά ραγδαίο τρόπο, δεν αφαιρεί από το βιβλίο: τουναντίον του δίνει μια ζωντάνια, καθιστώντας το ίδιο μέρος της ιστορίας –αρκεί βέβαια ο αναγνώστης να προσέχει, στην αρχή κάθε κεφαλαίου, τότε έχει γραφτεί.

3. Βασική και επαναλαμβανόμενη δια-

πίστωση του Π. Ιωακειμίδα είναι ότι η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, αν και προϊόν της ψυχροπολεμικής τάξης πραγμάτων μετά τον πόλεμο, επέδειξε, μέχρι τώρα, μια εξαιρετική ικανότητα προσαρμογής και απορρόφησης των νέων συνθηκών. Πράγματι, επιβίωσε της ύφεσης και ευρωπαϊσιοδοξίας που χαρακτήρισε τη δεκαετία του 1970 (εν πολλοίς ως επακόλουθο των πετρελαϊκών κρίσεων), αναπτύχθηκε οικονομικά όσο και θεσμικά κατά τη δεκαετία του 1980 (όπου πέρα από τις διευρύνσεις προς τις νοτιοευρωπαϊκές χώρες, υπήρξε ορόσημο η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη) και βρέθηκε, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, να αποτελεί πόλο έλξης (οικονομικό αλλά και πολιτικό – ιδεολογικό) για τις χώρες (νέες ή παλιές) που προέκυψαν με την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού.

4. Το θέμα που ανακύπτει από την παραπάνω διαπίστωση είναι πως η Κοινότητα πρέπει να πάψει να είναι ένας «οικονομικός γίγας αλλά πολιτικός νάνος» στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται. Με άλλα λόγια, τίθεται επί τάπητος το πρόβλημα της κοινής εξωτερικής πολιτικής και, γενικότερα, της πολιτικής ενοποίησης, βάσει νέων προτύπων οργάνωσης. Επ' αυτού συνυπάρχουν και συγκρούονται, στους κόλπους της Ε.Κ. δύο αντιλήψεις: η ομοσπονδιακή προοπτική, όπου ενισχύεται το υπερεθνικό στοιχείο και «κοινοτικοποιούνται» τόσο η κοινή εξωτερική πολιτική όσο και ο τομέας της άμυνας και η «εθνοσταθεροποιητική» αντίληψη, που αντιστέκεται στην υπέρβαση του εθνικού κράτους και προτιμάει λύσεις που βασίζονται περισσότερο στη διακυβερνητική συνεργασία. Αν και οι τελικές συμφωνίες στους κόλπους της Ε.Κ. είναι πάντα αποτέλεσμα συμβιβασμών, η ομοσπονδιακή άποψη φαίνεται, τα τελευταία χρόνια, να έχει κερδίσει έδαφος, προωθούμενη από τον άξονα Παρισιών–Βόννης, αλλά και από τις μικρότερες ευρωπαϊκές χώρες (όπως η Ισπανία, η Ελλάδα και το Βέλγιο). Όπως συνέβαινε για πολλά χρόνια, αλλά φάνηκε και στο Μάαστριχτ, κύριος πολέμιος μιας τέτοιας εμβάθυνσης ήταν και παραμένει η Βρετανία.

5. Από τα παραπάνω –που ο Π. Ιωακειμίδης περιγράφει αναλυτικά με πλήθος αναφορές σε αποφάσεις που πάρθηκαν σε διάφορες πολιτικές συναντήσεις, συνδιασκέψεις και συμβούλια– προκύπτουν τα εξής ουσιώδη ερωτήματα: (Α) Ποία η ακριβής σχέση του οικονομικού με το πολιτικό στοιχείο – όχι τόσο γενικά, όσο στην παρούσα φάση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: συγκεκριμένα, κατά πόσον η Ο.Ν.Ε. και η πολιτική ένωση, όχι μόνο συζητώνται από κοινού, αλλά έχουν μια τέτοια σχέση αλληλεξάρτησης που η επιτυχία της μιας συμπαρασύρει και την άλ-

λη και αντιστρόφως; (Β) Κατά πόσον η ολοκλήρωση της διαδικασίας «1992», με τη δημιουργία μιας πράγματι ενιαίας αγοράς, ωθεί νομοτελειακά προς την καθιέρωση κοινής νομισματικής πολιτικής με κατάληξη στο ενιαίο ευρωπαϊκό νόμισμα; (Γ) Είναι ή όχι δυνατή η σταθεροποίηση, το «πάγωμα» της παρούσας κατάστασης των πραγμάτων μέσα στην Κοινότητα, χωρίς περαιτέρω πρόοδο, ή κάτι τέτοιο οδηγεί αναγκαστικά σε οπισθοδρόμηση και «ξήλωμα» των μέχρι τώρα επιτευγμάτων; Τα ερωτήματα αυτά, που, κατά τη γνώμη μου, είναι καίρια, εν μέρει μνημονεύονται ρητώς, εν μέρει αναφέρονται ακροθιγώς και εν πολλοίς πλανώνται σαν φαντάσματα πάνω από το βιβλίο αλλά και πάνω από την ίδια την πραγματικότητα στην οποία αναφέρεται και την οποία ζούμε. Οι ερωτήσεις αυτές έγιναν ακόμη πιο επίκαιρες με το δημοψήφισμα για το Μάαστριχτ στη Δανία και τη Γαλλία – γεγονός στα οποία το βιβλίο δεν προφταίνει να αναφερθεί.

6. Ως προς το ζήτημα της νέας ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής, το βιβλίο αναφέρεται αφενός στη θεσμική-πολιτική οργάνωση της συλλογικής άμυνας της γυραιάς ηπείρου (οι προοπτικές του ΝΑΤΟ, της ΔΑΣΕ και της ΔΕΕ), αφετέρου στην πολιτικοοικονομική συγκρότηση ομόκεντρων κύκλων με κέντρο την Ε.Κ. Τα διλήμματα, εν προκειμένω, είναι όντως μεγάλα: σε τι ρυθμό πρέπει να συντελεστεί η διεύρυνση της Κοινότητας με τις χώρες της (πρώην;) ΕΖΕΣ, αλλά και με τις χώρες της κεντρικής Ευρώπης και κατά πόσον αυτό θα γίνει εις βάρος της εμβάθυνσης και «συνохής» της Ε.Κ. των δώδεκα; Με την πρώτη ομάδα χωρών υπάρχει ήδη η δημιουργία του ευρωπαϊκού οικονομικού χώρου, που αντανakλά στενότερους ιστορικούς οικονομικούς-πολιτικούς-πολιτισμικούς δεσμούς και συγγένειες που διευκολύνουν τη διεύρυνση. Αλλά οι χώρες της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης, με τις οποίες η Κοινότητα προωθεί νέες βαθύτερες μορφές σύνδεσης, απέχουν πολύ –πολιτικά όσο και οικονομικά– από το να πληρούν τις προϋποθέσεις για πλήρη ένταξη. Η «αρχιτεκτονική», που στην πράξη θα διαμορφωθεί, μπορεί, επιπλέον, στην ιεράρχηση που θα κάνει, να δημιουργήσει προστριβές: για παράδειγμα, κατά πόσον η βοήθεια προς τις χώρες της Α. Ευρώπης –συμπεριλαμβανομένης της πρώην ΕΣΣΔ– θα σημάνει περιορισμό των κονδυλίων που διατίθενται στο εσωτερικό της Ε.Κ. με στόχο τη «συνοχή», ενόψει μάλιστα και της ΟΝΕ. Επίσης, κατά πόσον το άνοιγμα της Κοινότητας προς «ανατολάς» θα υποβαθμίσει ή θα αναβαθμίσει τις σχέσεις της με την Τουρκία, με την οποία ήδη από τη δεκαετία του 1960 διατηρεί στενούς δεσμούς, βάσει της συμφωνίας σύνδεσης; Τέλος, πόσο οι

ενδοκοινοτικές συνθήκες ύφεσης και α-ενεργίας επιτρέπουν το άνοιγμα της κοινοτικής αγοράς στα προϊόντα των χωρών αυτών; – που, προς το παρόν, ευρισκόμενες σε συνθήκες μετάβασης και αναστάτωσης, εξάγουν ελάχιστα. Τέλος, πώς η νέα ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική θα αντιμετωπίσει το πρόβλημα της τεράστιας μετακίνησης πληθυσμών που σημειώνεται από ανατολάς προς δυσμάς –πλήττοντας κυρίως τη Γερμανία– και μπροστά στο οποίο οι συζητήσεις περί ελεύθερης κυκλοφορίας εργαζομένων στους κόλπους της Ε.Κ. μοιάζουν μάλλον αστείες; Ορισμένα από τα ερωτήματα αυτά θίγονται στο βιβλίο, αλλά τα περισσότερα να μην δεν αναφέρονται αλλά αβίαστα προκύπτουν διαβάζοντάς το.

7. Όσον αφορά ειδικότερα στη θέση της Ελλάδας στην Κοινότητα, οι επισημάνσεις του Π. Ιωακείμδη είναι σαφείς και ιδιαίτερα χρήσιμες. Δεν γίνεται καν αναφορά στο ευρύτατο πλέον αποδεκτό γεγονός ότι η χώρα μας ωφελείται από την πλήρη συμμετοχή της στην Ε.Κ. Τονίζεται, ωστόσο, ότι η Ελλάδα, ούσα μικρή χώρα, έχει κάθε συμφέρον στην προώθηση ομοσπονδιακού τύπου λύσεων στη θεσμική οργάνωση της Ε.Κ. – διότι έτσι διαφυλάσσεται αποτελεσματικότερα από την τυχόν ηγεμονία των μεγάλων κρατών μελών. Υπογραμμίζεται επίσης το ελληνικό συμφέρον στην κοινή ευρωπαϊκή άμυνα– που προοπτικά θα μπορούσε να ανακουφίσει κάπως την Ελλάδα από το τεράστιο πολιτικό όσο και οικονομικό κόστος της ασφάλειάς της. Τέλος, σαν μοτίβο που επαναλαμβάνεται, θίγεται το ζήτημα του εκσυγχρονισμού της ελληνικής πολιτικής και οικονομικής ζωής και, μάλιστα, η σχέση αυτού με τον «εξευρωπαϊσμό». Πράγματι, στην κοινή γνώμη, τα δύο αυτά αιτήματα συνυπάρχουν, συμβαδίζουν και συνδέονται: ως αποτέλεσμα, μέτρα που είναι απαραίτητα –αλλά, από στενά πολιτικής πλευράς, επιβλαβή– δύνανται να γίνουν ευκολότερα αποδεκτά όταν συνδέονται με τη συμμετοχή της χώρας στην Ενωμένη Ευρώπη. Διαβάζοντας τις παρατηρήσεις αυτές του Π. Ιωακείμδη, τα παραδείγματα που μου έρχονται στο νου είναι πάμπολλα: λόγου χάρη, η ούτως ή άλλως επιβεβλημένη εξυγίανση των δημοσιονομικών μας πραγμάτων εντάσσεται πλέον στην προοπτική της ΟΝΕ ή η απαραίτητη διαφάνεια στις κρατικές προμήθειες επιβάλλεται πλέον από τους κανόνες της εσωτερικής αγοράς κ.ο.κ. Παράλληλα, τίθεται επιτακτικά το θέμα της διαμόρφωσης μιας συνολικής εθνικής στρατηγικής ως προς την Ε.Κ., που να μην περιορίζεται στο «άρμεγμα» κονδυλίων. Πάνω στο τελευταίο, η κατάληξη του βιβλίου είναι εύγλωττη και εύστοχη, ιδίως δεδομένου του Μακεδονικού προβλήματος που εν τω μεταξύ μας ανέκυψε:

«... η κρίση που διέρχεται ο ευρύτερος γεωγραφικός χώρος, στον οποίο βρισκόμαστε, η προοπτική της νέας παγκόσμιας τάξης και κυρίως η βαθύτερη ευρωπαϊκή ενοποίηση επιβάλλουν, πρώτα απ' όλα, μια διαφορετική συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής της έκφρασης. Επιβάλλουν τον εκσυγχρονισμό». ■